

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ULUSLARARASI TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Editörler

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol

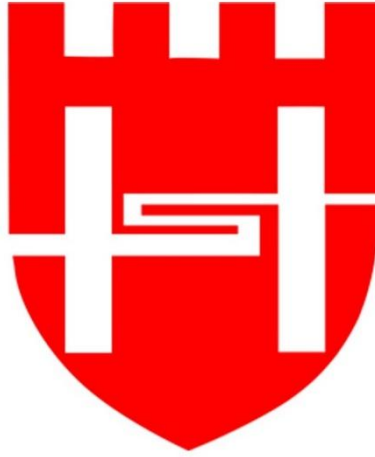
Dr. Yunus Emre Çakır

History Studies

International Journal of History

Volume 17/1

Şubat/February 2024

History Studies Dergisi üç ayda bir yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. History Studies Dergisi'nde yayımlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları History Studies Dergisi'ne aittir. History Studies International Journal of History Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

The History Studies is an international, peer-reviewed journal and published every three months. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the History Studies. The History Studies has the sole ownership of copyright to all published works. History Studies International Journal of History Licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. The Editorial Board makes the final decision to publish articles. No article is returned to authors.

*History Studies Dergisi ULAKBİM/TR-DİZİN üyesidir.
History Studies is a member of ULAKBİM/TR-DİZİN.*

Scopus®

TRDİZİN

INDEXED IN
DOAJ

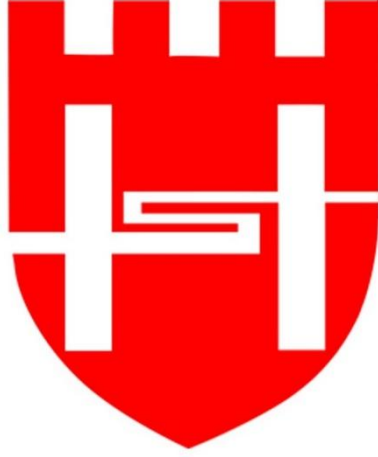

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

History Studies

International Journal of History

ISSN: (Print) 1309 - 4688 - (Online) 1309 - 4173

Editörler

Doç. Dr. Türkan POLATCI DEMİRKOL

Dr. Yunus Emre ÇAKIR

Çankırı Karatekin Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çankırı/Türkiye

E-posta: history@historystudies.net

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History

Sahibi-Yayıncı / Owner-Publisher

Prof. Dr. Osman Köse

Editörler / Editors

Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol

Dr. Yunus Emre Çakır

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Hüseyin Üreten, *Eskiçağ Tarihi - Ancient History*

Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik, *Genel Türk Tarihi - General Turkish History*

Prof. Dr. Tülay Metin, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Doç. Dr. Elvin Yıldırım, *Genel Türk Tarihi - General Turkish History*

Doç. Dr. Hilal Çiftçi, *Yeniçağ Tarihi - Early Modern History*

Doç. Dr. Musa Kılıç, *Yakınçağ Tarihi - Modern History*

Doç. Dr. Özlem Genç, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Doç. Dr. Selma Göktürk Çetinkaya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - History of the Republic of Türkiye*

Doç. Dr. Emel Demir Görür- *Yakınçağ Tarihi - Modern History*

Dr. Öğr. Üyesi Firdevs Özen, *Ortaçağ Tarihi - Medieval History*

Dil Editörleri / Language Editors

Ahmet Görgen - *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi (Almanca Dil Editörü)*

Esra Ericekli- *Çankırı Karatekin Üniversitesi (Fransızca Dil Editörü)*

Hilal Çiftçi - *Çankırı Karatekin Üniversitesi (İngilizce Dil Editörü)*

Yasemin Ulutürk Sakarya - *İstanbul Sağlık Bilimleri Üniversitesi (Türkçe Dil Editörü)*

Kapak Tasarımı

Öğr. Gör. Sezen Tunçkafa

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Prof. Dr. Orlin Sabev, Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal

Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu, Assoc. Prof. Dr. Maria Baramova, Assoc. Prof. Dr. Yunus Uğur

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

HISTORY STUDIES

Uluslararası Hakemli Dergi / International Journal of History
Cilt / Volume 17/1, Şubat / February 2024

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of this issue

- Prof. Dr. Bünyamin Duran - Manisa Celâl Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Celil Bozkurt - Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Deniz Akpınar - Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Prof. Dr. Fatih Durgun - İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Figen Atabey - Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet Öksüz - Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Şirin - Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik - Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Kurt - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammet Erat - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Nejla Günay - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ramazan Erhan Güllü - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Reyhan Şahin Allahverdi - Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Prof. Dr. Seher Akça - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Gözlü - Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Ulvi Özdemir - Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Burcu Kurt - İstanbul Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Eray Bayramol - Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Doç. Dr. Gökhan Demirkol - Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Güzin Çaykırın - Millî Savunma Bakanlığı
Doç. Dr. Kevser Taşdöner - Adıyaman Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut Akkor - Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Melek Sarı Güven - Bartın Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Tural - Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan Turan - Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Özkan Keskin - Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Pınar Pınarcık - Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Samet Zenginoğlu - Adıyaman Üniversitesi
Doç. Dr. Tahir Bilirli - Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Tuğba Eray Biber - Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur Kurtaran - Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Zeynep İskefiyeli - Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Dilara Dal - İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Mehmet Eşki - Bayburt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülşen Akkoyun Özlü - Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Göregen - Karabük Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sevtap Gölgesiz Karaca - Trakya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tülay Ercoşkun - Ankara Üniversitesi
Dr. Ahmet Vurgun - Marmara Üniversitesi

History Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/historystudies>

Evaluation of the Relationship Between Ottoman Economic Thought and Political Economy in Practice

Ahmet Yavuz Çamlı^{a*} Yaşar Alkan^{a,b}

Research Article

* Responsible Author, Assoc Prof. Dr.,

^a Manisa Celal Bayar University, Kula Vocational School, Department of Management and Organisation, Manisa/TÜRKİYE
ahmetyavuz.camli@cbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0746-9755

^b Ph.D., yasar.alkan@cbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0746-9755

Received: 7 April 2024

Accepted: 4 December 2024

Published: 10 February 2025

This paper was checked for plagiarism using iThenticate during the preview process and before publication.

ABSTRACT

It is a state governed within the framework of Islamic law with its Ottoman institutions and functioning. Thought, policy and implementation processes were built in this direction. In research on Ottoman, Islamic law, period limitations and conditions must be considered. In this regard, this study aims to reveal how the reflection of economic thought in political economy is adopted in practice. Different policies and activities can be seen from its establishment until its destruction. It has been determined that economic policies that are very different from today's conditions are reflected in practice. Traditionalism, provisionism and fiscalism, which are the basic principles of economic thought, lead to a completely human-oriented construction of political economy. Among those who emphasize this best, the reaya-sipahi relationship and the foundation system have been particularly highlighted in the light of current research and comments.

Keywords: Economy politics, Ottoman institutionalism, Ottoman thought, Ottoman economy, foundation, reaya

Osmanlı İktisadi Zihniyeti ve Ekonomi Politikası Arasındaki İlişkinin Uygulamada Değerlendirilmesi

Research Article

* Sorumlu Yazar, Doç. Dr.,

^a Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Kula Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Manisa/TÜRKİYE
ahmetyavuz.camli@cbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0746-9755

^b Dr., yasar.alkan@cbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0746-9755

Geliş: 7 Nisan 2024

Kabul: 4 Aralık 2024

Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde ve yayımlanmadan önce iThenticate ile taranmıştır.

Copyright

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

ÖZ

Osmanlı kurumları ve işleyişi ile İslam hukuku çerçevesinde yönetilmiş bir devlettir. Düşünce, politika ve uygulama süreçleri bu doğrultuda inşa edilmiştir. Osmanlı üzerine yapılan bir araştırmada mutlaka İslam hukuku, dönem sınırlılığı ve şartlar göz önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı iktisadi düşüncenin ekonomi politik alanında yansımalarının uygulamada ne şekilde benimsendiğini ortaya çıkarmaktır. Kuruluşundan yıkılana kadar geçen sürede farklı politika ve faaliyetler görülebilir. Günümüz şartlarından çok farklı ekonomi politikalarının uygulamaya yansıdığı tespit edilmiştir. İktisadi düşüncenin temel ilkeleri olan gelenekçilik, provizyonizm ve fiskalizm ekonomi politikanın tamamen insan odaklı inşasını sağlar. Bunu en iyi vurgulayanlar arasında reaya-sipahi ilişkisi ve vakıf sistemi güncel araştırma ve yorumlar eşliğinde özellikle öne çıkarılmıştır.

Keywords: Ekonomi politik, Osmanlı kurumsallığı, Osmanlı zihniyeti, Osmanlı ekonomisi, vakıf, reaya

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Çamlı, Ahmet Yavuz, Yaşar Alkan. Evaluation of the Relationship Between Ottoman Economic Thought and Political Economy in Practice. *History Studies* 17, no. 1 (2024): 1-14.

Introduction

Political economy is an area where there has been a lot of debate from different groups in recent years. Although the concept is not new, its importance has become more evident in recent times. So what should we understand from this concept? Although it is important from which source we feed, in general it is the science of the laws that govern the production and exchange of material means of survival in society.¹

In terms of this study, it is important to consider the concept of political economy with its social dimension. Then the concept can be defined as follows: It is the science that studies the social dimension of the economy. It touches upon the importance, development, purpose and impact of production on society. It examines the social relations of individuals who participate and do not participate in production in the production process.²

Naturally, it is the world of thought that reveals this concept. One of the most important aims of this research is to determine how effective the principles that constitute the economic thought system of the Ottoman society were in the construction of the Ottoman political economy. Examining the Ottoman political economy in practice with its social dimension is another important aim. In this regard, below, the reaya-sipahi relations, especially in the timar system, and the foundation system will be highlighted to clarify the issue.

1. A General Overview of Ottoman Economic Thought

Three main phases can be mentioned in Ottoman economic thought. First phase: The emergence, development, maturation and development of basic Ottoman economic thought.

Ultimately, it constitutes 'classical Ottoman economic thought', which includes the preservation of balance. Classical thought was extremely active from the foundation of the state until the end of the 16th century. Somehow, depending on the circumstances from the mid-16th century to the late 19th century. It continues to exist to a degree that can be called intense or mild. During this period the Ottoman 'subsistence', 'increasing state revenues' and 'balance' are put forward as the principles affecting the understanding. The second stage is the economic development of Western liberal ideas. This is the period when it starts to affect life. The Union and Progress Party's full libertarian. With this understanding, this phase partially ends. Because of completely liberal thoughts and policies. In a short time, it reduces the function of the Muslim-Turkish segment in economic life. With the realization of the situation and the beginning of the First World War, this thought. It is abandoned before it grows any further. In the third phase, which started with the First World War, Muslim Turks should take more responsibility in economic life the thought is effective.

According to classical thought, the subsistence principle is the most fundamental principle of Ottoman economic thought. The underlying reason is the value system internalized by the Ottoman. Accordingly, Ottomans, they see the sultans and the people as a trust from Allah. At this point, there is a relationship of responsibility between the manager and the people.

It must meet basic needs and ensure social welfare. According to this understanding, everyone in the country should be able to access the product they desire in the easiest way possible. The products are the same. It should also be of good quality, abundant and at a

¹ Sut Jhally, *The Political Economy of Culture, Cultural Politics in Contemporary America*. (UK: Routledge, 2022) 65-81.

² Max Koch and Hubert Buch-Hansen, "In Search of a Political Economy of the Postgrowth Era," *Globalizations* 18 (2021): 1219-1229, <https://doi.org/10.1080/14747731.2020.1807837>.

reasonable price. Therefore, economic policies, and the subsistence principle must be taken into consideration when determining the price.³

The public is a community that needs to be protected. Because the guarantee of the existence of the state is the people. According to the understanding that accepts the people as trust, the state is for the people. Before modern times and in economic thought.

What is the way to provide food for the people under the influence of conditions and Islamic values at a time when it is not systematized? To meet basic needs, create employment opportunities, production to protect and continue its activities. The importance of this issue for the state was due to the transportation, transportation and distribution ways and methods of that period due to its difficulty. Likewise, the most important features of the pre-modern period are: The amount of labor is low and cannot be increased quickly at the desired time. The ability to increase the production and productivity level to a certain level. That's why those who govern the state step in and change economic life tries to take control.⁴ However, the Ottomans ruled on three continents. Meeting the food needs of the people is a very difficult effort, even for the state. Especially the food supply of Istanbul, the capital of the state and one of the most populous cities in the world, is very important. Despite all the difficulties, the Ottoman Empire created an atmosphere of tolerance by providing solidarity and cooperation in society. It can be said that he successfully resolved the subsistence issue for centuries by establishing.⁵

This principle begins to deform with the 1838 Trade Agreement and the Tanzimat. However, the fact that subsistence derives its legitimacy from Islamic values ensures that this principle is preserved until the last moment of the state.

In the classical period, the population of the Ottoman Empire reached 30 million. At the same time, the state establishes sovereignty over a very wide area. Goals of managers a large army must be kept ready to carry it out. All this organization the element that will take you away is a powerful treasure. Therefore, managing financing methods well, increasing revenues and using them efficiently is a serious issue.

The last principle is traditionalism. Reaching a certain level, accepting the point reached and seeing it as optimal, then preserving and maintaining this situation, and finally perceiving it as a road map can be defined as traditionalism. Accordingly, the Ottoman administrators were building on the successes achieved in the classical period for a long time.

It is based on established institutions and operations. What the Ottomans did in the classical period. Economic development shows that the economic thought structure is constructed rationally. In other words, policies and activities created in line with reason and values enable to achieve a certain social welfare. Accordingly, the economic situation in the classical period activities are carried out in a balanced manner.

In the Ottoman State, action was taken according to the equal distribution of resources. Fair sharing of income and wealth is important. The state has a guiding, determining and

It has a controlling effect. Regarding these, the number of workers, workplaces and stalls are kept close to each other in the guild organization, fief lands are shared equally with the

³ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017) 143.

⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012) 48-63.

⁵ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. Çeviren Ruşen Sezer, 20. Baskı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015) 76-80.

producers, the common people are prevented from leaving their land and migrating to the city, the price of most products is reduced subject to price. Examples that can be multiplied show that many policies and practices were put forward depending on traditionalism after subsistence.⁶

In the light of this system of thought and principles, a field of political economy has been formed. Of course, the conditions of the period and many factors were also effective. The timar system and the price, which can be considered as important reflections of the political economy, have been tried to be explained below. While these issues were discussed, they were mostly examined from a socio-economic perspective.

2. Reflection of Political Economy in Practice

2.1. Timar, Rayah and Spahi

Timar is the payment of all or part of the right to collect taxes on certain state-owned lands to some soldiers and civil servants in return for their services to the state. In other words, it is a system where the management and control of the land, whose ownership is in the hands of the state, is undertaken by the state, its supervision and operation is undertaken by the civil servant called timar spahi, and its maintenance and processing is undertaken by the reaya.

The Ottoman, in return for its military services, received a state title called timar spahi. It authorizes its soldiers to possess the tax revenues of certain lands. The spahi, granting the authority to dispose of the land in return for a cash title deed within its jurisdiction transfers. This title deed fee, which the people pay in the first place, depends on the location and productivity of the land. It varies from place to place. Citizens acquire the right to dispose by paying a price. A farm is a business land where agricultural production can be done with a pair of oxen. The farm is the basic agricultural enterprise of the Ottoman. Although the size of the farm varies depending on the location and productivity of the land, It is 60-80 decares from the ground, 80-100 decares from the middle ground and 100-150 decares from the Edna or barren place. Half of this is called oxendom. This field can only provide a family's livelihood. On family farms that are small businesses. The reaya cultivates the land he rents and pays taxes in kind or in cash to the sipahi. This tax paid by the common people is called tithe tax. Also to the reaya, The spahi pays a double duty of twenty-two coins annually. The product was produced by Reaya. It allocated some of the remaining parts, excluding taxes, as capital, that is, seeds, and the rest was evaluated on its behalf. He used some of the remaining produce to meet his needs in the market.⁷

He sells it to make ends meet. A peasant within the scope of the timar system in the 16th century. The tax burden it is obliged to pay is around 20-21%. The remaining product belongs to the villagers. It belongs to him personally.⁸

In the timar system, the reaya only have the right to dispose of the land. The right belongs to the state. Reaya had the right to dispose of these lands and these lands are Miri land cannot sell the land, dedicate it, grant it, donate it, or subject it to a will and cannot divide it as an inheritance. He cannot use it as he wishes, he cannot grow what he wishes, and he cannot use

⁶ Mehmet Bulut, "Civilization, Economy and Waqf in Ottoman Europe," *Journal of Nusantara Studies* 5, no. 2 (2020): 49-65, <https://doi.org/10.24200/jonus.vol5iss2pp48-67>.

⁷ Orhan Kurmuş and Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "The Timar System: a Question of Financial Viability, 1470-1670," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35, no. 2 (2020): 530-541, <https://doi.org/10.18513/egetid.849750>.

⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları: Seçme Eserleri I. V. Basım*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014) 45.

it as he wishes, cannot let go. As a condition, the product and quantity determined by the state. After producing, he can grow the product he wants. There is a minimum limit requirement for planting here. In addition, since labor wages are high, the villager operates his own farm. After processing, he can work on other farms and earn more income if he wishes. However, it cannot abandon production without justified and valid reasons.⁹

However, it cannot be said that the land must be cultivated. Laws are public to the subjects. It offers the right to free choice without harming its benefits. Old age, health problems, poverty and those who cannot work in the field for valid reasons such as these can state their spahi status. Reaya may transfer her rights to someone else at her request. In this situation, Sipahi transfers the power of disposition of the land to someone. If the subject does not comply with the contractual articles whose terms and conditions are fixed, the right to use it may be taken away by the sipahi. A land that has been left vacant for three consecutive years. It is taken from the tenant and rented to another farmer. Sipahi kills an illegal villager for ten or fifteen. He can force the revocation within a year, but this requires the judge's decision. If the villager works in a different job in the city, he must pay the compensation called double change coin to the spahi. The double change paid by the reaya is seen as compensation for the loss of income suffered by the official sipahi. It is equivalent to the value of a year's harvest.¹⁰

As can be seen, in the timar regime, the spahi had power over the person of the reaya and had no right between them, the relationship consists of a 'business relationship'. The only additional responsibility of the nobleman other than paying rent is working three days a year on the sipahi's hassa farm and putting the tithe collected by the sipahi into the warehouse or carrying it to the market. It has no other obligation than this. It cannot be made to work as a forced labor. He cannot use it for any purpose without paying for it hard on reaya cannot use it. In any negative situation, the reaya can complain about the sipahi to the kadi. Reaya unless he gives up and is willing to work, he can save on the rented land. The right belongs to him. In reality, he acts as the real owner of the land.

The reasons behind the reaya's ownership of the land to this extent are; your rent your land determined according to its yield, collecting rent from the product obtained, rent being taxed. It is the right to collect and dispose from father to son. At first The title deed fee paid in advance is seen as a purchase price rather than an advance rent. With all the measures taken, proletarianization of the people is prevented. Reaya has the status of indefinite tenant, provided that certain conditions are met is seen. The policy implemented is realistic, humane, fair, efficient, timely and quite. It is practical. It is also an indicator of Ottoman rationalism.¹¹ The Reaya could not leave the land they cultivated to anyone else as an inheritance, but the Ottomans develops a very rational formulation on it. In other words, to ensure continuous workability of the soil. It puts systematic rules into play. Transfer of the right to dispose of timar lands. It operates according to certain, fixed and unchangeable laws. According to the law, when the farmer dies. The right to cultivate the land first passes only to the son, and is not transferred to other heirs. In this way, fragmentation of the land and therefore loss of

⁹ Philippe Gelez, "The End of the timar System in Bosnia, 18th-20th Century," *Osmanlı Araştırmaları* 60, no. 60 (2022) 102-113, <https://doi.org/10.18589/oa.1223553>.

¹⁰ Ayşe Adıyeke, "Effects of the Conversion of Timars to Mukataa in Crete on Ottoman Budget Balance and Revenues Accruing to Treasury," *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 10, (2023) 15, <https://doi.org/10.56679/balkar.1288516>.

¹¹ Huri Islamoglu and Caviar Keyder, *The Ottoman Social Formation, The Asiatic Mode of Production*. (UK: Routledge: 2018) 309.

income is prevented to the boy. It is not the ownership right of the land, but the right of disposition. The title deed obtains the right to dispose of it free of charge. The right of savings is as follows; no boy or girl child, girl if she doesn't have a brother, if she doesn't have a brother she has a sister, if she doesn't have a sister. If there is no father, to those who have a mother, if there is no mother, to those who share the land, if this is not the case, then to those who share the land, to the person from whom the fruit trees are inherited, or if he/she does not have the title deed offer, If he refuses, the land is given to those in need in that village. Savings rights other than sons. It is given to the heirs in exchange for the title deed.¹²

All the mentioned duties and responsibilities of the reaya and the work between him and his sipahi. The relationship is completely regulated by laws. Fief operating within a legal framework. All elements in the system are subject to strict control. Obligations and giving of the reaya. The required taxes are detailed in the law. This situation remains the same until a new revision. A dispute arose, otherwise, the judge is consulted. Reasons why the state is sensitive to the smallest detail regarding grooming aspect; Trying to obtain the highest income that can be obtained from the land and this. Therefore, aiming for the financial, military and administrative system to operate in the most efficient way is shown. Islamic law's principles of rights, justice, equality and labor. His respect for the element is among these reasons. Therefore, with the value given to labor. The employee is provided with self-confidence. Protection of all kinds of human rights of the person. It is emphasized by law that it is under In addition, the reaya had production skills such as oxen and plows.¹³

He is expected to provide his own materials because the farmer is an independent producer into the system. However, women also they may have the right to dispose of the farm. Conditions that apply to men also apply to women valid. The main purpose here is the continuity of production. For this reason as Weber meant, the use of farmers as slaves means that they are deprived of all rights such as being left behind, being abandoned to a passive life, being forcibly taken away from the product he produced, etc. The claims are incompatible with the grooming method applied in the classical period.

2.2. Spahi in its Social Dimensions

Sipahi are military personnel assigned by the state, whose annual income is determined by law, and who are equipped with executive and supervisory powers. Sipahi enforces the land laws of the state in the provinces. A title deed for vacant lands obtained by contract and in advance.

He puts it at the disposal of the villagers in return for the official. The villager is a sipahiye. He is only liable to pay taxes. Tax collection is made in cash or in kind. It is the duty of the sipahi to convert the same tax into cash. Minimum and maximum tax to be collected from the villagers. The rate and amount are determined in advance by law. In this way, the sipahi is prevented from acting arbitrarily in the eyes of the law.

The state imposes various duties on the sipahi. The duties of the sipahi are generally to enforce the land-related laws of the state in the provinces, to protect the people as a police force, to collect taxes as a tax collector, to carry out the maintenance and repair of bridges and roads in the area they are responsible for. Businesses to prevent fragmentation and disintegration, to protect soil fertility, to manage the timar lands, to train the cebelis when the

¹² Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*. (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980) 313.

¹³ Eliza Karczyńska, "The Social Structure of the Ottoman Society: An Attempt at a Theoretical Analysis," In. *New Developments in the Theory of the Historical Process*, Editor Krzysztof Brzechczyn, (USA: Brill, 2022), 296-310.

army was not on campaign, and to His time is to join the army with his followers. The sipahi who did not participate in the expedition was the soldier of that year are obliged to leave their taxes to the state. Among the duties of the timarili sipahi, those related to the military should be put aside.¹⁴

If we leave it alone, the main thing that should be emphasized is the duty of managing the land. Sipahi cannot cultivate the land himself or have anyone else operate it on his behalf. He has no ownership or right to dispose of the land. He has the right to receive a share of the income obtained as a result of the cultivation of the land. In the timar regime, all transactions have a calculable feature. In this context, the relationship between sipahi and the state consists of a business relationship. The relationship between the sipahi and the peasant is the same as the relationship between the state and the civil servant today. So, this situation can be likened to the relationship between a tax collector and a taxpayer.¹⁵

The Sipahi is given a certain piece of land to engage in agricultural activities for himself and his family and to graze his animals. The right of disposal belongs to the sipahi. The piece of land is called hassa farm or sword place, and the place where he feeds his horses is called hassa meadow. Hassa farm is a piece of land ranging between sixty and one hundred fifty acres, plowed by a pair of oxen. A private farm is also called a farm, a farm, a vineyard or an orchard. The sipahi himself or his family owns the land.

He may not be interested. In this case, the hassa farm can be rented as the owner wishes can be given. The property rights of these places belong to the state. Sipahi cannot sell these lands. The timar land from which the sipahi receives his income does not enable the sipahi to become a land lord. Sipahi's resources are sufficient to enable him to live a good life. The width of the sword timar land given to the Sipahi is fixed. Sipahi expanded the land and gained hegemony. There are many legal obstacles to its establishment and becoming a feudal lord. The most important of these rational measures is the rotation of cavalry appointments of soldiers. Their locations are constantly changed at regular intervals.

In addition, as mentioned above, the timar given for the occupation of the sipahi and his family, called the couple, expansion, sale, foundation and donation, or employing unpaid workers on it is forbidden. Thus, the formation of the land aristocracy in the Ottoman Empire, which had great power in Medieval Europe, was prevented. Because, in the continuation of the landed aristocracy, a slave class was formed. It is inevitable. First of all, this is an issue that is not accepted in Islamic law.

There are other obstacles to the Sipahis turning into a center of power. The renewal of the charter in case of a change of sultan is an indication that the sipahi is a civil servant. Even the method of awarding the charter works systematically and fairly. After the sipahis who apply for timar are examined by the center, they are notified by sending a decree to the beylerbey. Beylerbeynin. His duty is to investigate the legality of the sipahi and the timar he aspires to. Her

With his approval, a certificate is given to the cavalymen in Istanbul. When there is a salary increase for Sipahi, additional land is given from another region. Sipahi cannot sell, inherit,

¹⁴ Howard, Douglas A, "Why Timars? Why Now? Ottoman Timars in the Light of Recent Historiography," *Turkish Historical Review* 8, no. 2 (2017) 132, <https://doi.org/10.1163/18775462-00802002>.

¹⁵ Jonathan, Bramell, "Tulips to Tanzimât: Tensions of Reform in the Ottoman Empire," *Janus: The Undergraduate History Journal* (2019) 3.

dedicate or donate the fief lands given to him. However, the state nor can he arbitrarily take the land from the sipahi's hands. In addition, it is necessary to meet the conditions in order to become a timar sipahi.¹⁶ Sipahi sacrificed his life for the sake of Allah for his state. Someone who can serve wholeheartedly, who is enterprising, brave, agile, fearless, loyal and harmonious should be. Aside from the arbitrary appointment of sipahis, as explained above, they were based on merit. There are difficult recruitment and promotion conditions.

He lives in the village that forms the Sipahi fief but does not directly contribute to agricultural production. To ensure that Sipahis can live in the village. The state imposes some unimportant duties on the peasants. Villagers; To build a house for the sipahi, to build a warehouse to store the crops he collects, to carry the crops to the warehouse or to sell them. They are responsible for carrying it to the market, which is not far from the daily route. They also help mow the grass in the Sipahi's meadow, but they do not have to carry the grass to the warehouse. If the Sipahi came from another village, the villager must look after him and his horse for three days is responsible. All these duties of the sipahi and the reaya are explained one by one.

It is stated in the laws. The military officer had to change these and put the villagers to work. There is no right to employ. The timar owner, the sipahi, collects only legal taxes from someone who settles on vacant land within the borders of his timar in order to increase production. To increase efficiency, the government. It rewards the sipahi who increases the amount of cultivated land by placing peasants in his vacant timar. When continuity of productivity is essential, sipahi are those who work in their own fief. He does not want the villager to quit his job and run away. The escaping reaya pays double change tax to the sipahi. While the compensation was determined as fifty coins in ancient times, later the money was devalued. Three hundred coins due to reasons such as falling, country differences, grain becoming more expensive, etc. finds it.¹⁷

Sipahi attaches importance to the continuity of production in order to increase its income. peasant's land encourages processing. He helps them when necessary. In this way, as productivity increases, production also increases and ultimately the income of the sipahi increases. The vast majority of the taxes collected by the timarli sipahi consist of double coins and tithes. After allocating his share of the tax, that is, the crop, the remaining part is put into the miri warehouse takes away. Land registry official and half of the fines collected from the villagers for minor crimes are also added to the income of the sipahi. Additionally, cavalrymen who are successful in warfare are also rewarded. As can be understood, the income level of groomed cavalrymen is enough for a soldier to live a prosperous life is at the level. At the beginning of the 16th century, the annual income of a cavalry soldier was thirty to forty gold ducats. The income of a janissary or a construction master is almost the same. When the sipahi dies, his son is given another gift, determined according to the sipahi's fief grooming is given. This is the sword amount of fief. Sipahi cannot leave his fief by will. The grooming status passed to the child is determined by law. If the son or children do not perform military service for a period of seven years, they lose their status as sipahi and are registered as reaya and are subject to tax. If a person whose status as a sipahi is revoked joins a campaign within seven years, he is granted a petition from his commander can receive grooming again. The son of the

¹⁶ Ian, McLaughlin, "Some Dreamers of the Golden Dream": The Construction of the Golden Age Myth (s) in the Age of Ottoman Decline," *The Thetean: A Student Journal for Scholarly Historical Writing* 47, no. 1 (2018) 4.

¹⁷ Mehmet Ali Türkmenoğlu, "Osmanlı Klasik Döneminde Sipahi, Köylü ve Devlet," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 53 (2021) 485-503, <https://doi.org/10.21563/sutad.1052653>.

fief owner who dies during the campaign is given a larger fief than the son of the fief owner who dies in normal life. The dead sipahi's son is born after a certain period of time. Then he becomes a fief owner. The reason for this period is that the children reach the ability to run a sword fief.¹⁸

As can be seen, no connection can be established between prebendal feudalism, conceptualized in the Weberian discipline, and the Ottoman production system, financial methods or fief regime. The system is based on the perfect and efficient processing of soil, which is an important resource. This process works very systematically and rationally with the sipahi-state-reaya dialogue. The measures taken are extremely efficient and effective. The duties and responsibilities given to the sipahi are for the benefit of the sipahi. Multidirectional Relationship and communication are achieved through a grooming system. Employment of the labor factor, agricultural Encouragement and support of entrepreneurship and welfare of farmers are within the scope of this application is implemented.¹⁹

As can be seen, timar lands are under the responsibility of the timar holder sipahi. Maintenance of these lands, which the state sees as an income item, increasing their productivity and producing income. Protecting the people is among the duties of the timari sipahi. Tahrir process occurs every twenty or thirty years or when there is an intense change in tax sources. It is done in case. In addition, in new conquests, a new sultan came to the throne. This method is also used in cases of financial and economic turmoil, or as a result of major natural disasters. The attitude of the Ottomans in both the registration and timar methods was quite rational. In particular, the traditions and laws of the conquered places were in force for a certain period of time allowing them to stay ensures that all the steps mentioned above can be easily implemented provides. In addition, both political and financial conflicts are resolved in this way without pressure or intimidation. With this policy, three continents and approximately twenty.

An area of five million square kilometers is kept under control by the Ottoman Empire. Instead of a rigid and non-solution-oriented legal system, the Ottoman understanding; It replaces the customary law, which has absolutely rational and immutable Sharia law at the center, and varies and is flexible depending on the region, which is not independent of Sharia law at the borders.²⁰

3. Foundation System

As a result of a superficial research, it is observed that the Ottoman Empire was a foundation civilization and that foundations played an essential role in economic life and worked with a constant 'pump priming' effect. So what is a foundation?

Dedicating something is, first of all, depriving a person of his own property. It is defined as donating money to those in need for the sake of Allah, without expecting anything in return. Institutions that carry out this sacred duty are also called foundations.

¹⁸ Leyla Aksu Kılıç, "Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tımar ve Zeamet Ruznamçe Defterleri (Timar and Zeamet Ruznamçe Registers in Ottoman History Studies)," *Studies Of The Ottoman Domain* 7, no. 12 (2017), 105-139, <https://doi.org/10.19039/sotod.2017.54>.

¹⁹ Veyssel Dinler, "Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem İdari Yapısı ve İşleyişi," *Telakki Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2022) 11-44.

²⁰ Mehmet Doğan, "Osmanlı Tımar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözülme," *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 2 (2019) 154.

Throughout the centuries, from the foundation of the Ottoman Empire to its collapse, most facilities and institutions are operated through the foundation system. Masjid, mosque, lodge, mausoleum, madrasa, infant school, dervish lodge, bridge, road, waterway, irrigation canal, fountain, lighthouse, castle, fortification, sports facilities, recreation area, widow's and orphan's home, child care home, shelter buildings such as shelters, hospitals, caravanserais, soup kitchens, libraries and baths are within the foundation system.

These are institutions that are built and offered for the benefit of society. In short, all services expected in a civilized society, except defense, are financed, organized, built and protected thanks to this system. According to the records of the General Directorate of Foundations It has survived from the Ottoman and Seljuk periods, but has no ruler left. The number of foundations is 52,000.

Foundations should primarily benefit people, especially the needy. In addition, the continuity of the foundation is also essential. Guaranteeing this process depends on the systematic and efficient operation of the facilities. For this purpose, foundations are required to be established with registration documents called foundation deeds.²¹ In this sense, foundation charters are very important in terms of understanding the nature of the foundation system and, more importantly, discovering the human mentality behind it.²²

Most of the duties performed by social institutions in modern states were carried out by the Ottoman Empire. It fulfills foundations in civilization. The main ones are education, health, social security, social assistance, public works, municipal services, religious and military duties.

In this respect, foundations have many features that deeply affect the socio-economic structure. These institutions ensure a more equitable distribution of income and provide stability to commercial life. It provides income, that is, the needs of merchants such as property security, financing and insurance meets their needs; devastating social security by minimizing unemployment and poverty events unfold prevents it from coming out. On the other hand, his property and wealth. It encourages the feeling of sharing in people by encouraging them to help those in need. It guarantees the dignity and honor of individuals by providing at least a minimum living to the poor and It allows them to get rid of the negative effects of begging and parasitic living.

There are grand viziers, state officials, scholars, sheikhs and other administrators. The other group that enabled the emergence of foundations consists of those outside the military class. These are wealthy producers, merchants, craftsmen and wealthy people. In the foundation system, the wealth within the country. Distribution of services and income among individuals through the process of reduction from segments to society takes place. A foundation-business continuity principle established through this means transferred in the first place by rationally evaluating its capital or income accordingly. Thanks to wealth, it turns into a mechanism that produces continuous income.²³

In other words, the construction of any institution or business that foundations approve to be built directly with their own capital contributes to employment, income distribution, goods

²¹ Nihal Cihan Temizer, "Vakıf Sistemi: Osmanlı ve Batı Karşılaştırması," *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies* 7, no. 2 (2021) 141-162, <https://doi.org/10.25272/ijisef.895830>.

²² Raif Kaplanoğlu, Niyazi Topçu and Hüseyin Delil, "1455 Tarihli Kirmastî Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları." (İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014).

²³ Adnan Ertem, "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar," *Vakıflar Dergisi* 36 (2011) 25-65.

and services. It contributes to the mobility of service flows, in short, to the revival of the market requiring large capital. After the construction of the structures is completed, their maintenance and other important expenses.

In order to meet the needs, new investments are made that generate permanent income, that is, in the form of a business. In this regard, foundations-enterprises established in areas where there is need and where small producers cannot afford are transferred to tradesmen and merchants, thus ensuring the sustainability of production and commercial activities in economic life.²⁴ According to the 1527-1528 budget, some cities had a foundation of 13.6 million coins. With its revenues, 75 caravanserais and inns, 238 baths, 45 soup kitchens, 342 mosques, 1055 masjids, 110 Institutions such as madrasas, 626 zawiyas, and 154 teachers' schools were operated. Sultan Mehmed had the Grand Bazaar, the largest trade center of its time, built to cover the expenses of Hagia Sophia. With the foundation enterprises created in this way, Economic actions are encouraged and the economy is revitalized. In 1546, the revenues of public foundations in Istanbul alone were obtained from 5717 shops, more than 4000 houses, 228 mills, 199 villages, 68 bakeries, 40 hamlets, 38 cloth mills, 28 caravanserais, 19 inns, 18 cellars, 14 basements. Likewise, according to a document dated 1572, most of the shops, workshops and businesses adorning the bazaars of Istanbul were founded by foundations. operates within the body. "The laundry in Topkapi Palace Ahmed Ağa to cover the food expenses of the workers working in the manufacturing workshop (1000 krş), Tavaşi Rıdvan Ağa (1000 krş), Ramazan Bey (105 krş) and Belkıs Hatun (100 krş). It is possible to multiply these examples. The number of such foundations-enterprises is especially high in Istanbul. There are 13 large inns and 3000 shops run by foundations in the bazaar between Beyazıt and Nuri Osmaniye. There are very large buildings like Vezir Inn and Valide Inn. There are 468 of these inns in Istanbul.²⁵

Considering the share of the foundation system in the Ottoman economy, these institutions its essence is better understood. Accordingly, 12% of the national income in the 16th century (1527-1528), 15.97% in the 17th century, 26.80% in the 18th century, 10% in the 19th century. 15.77% of it is under the control of foundations. Also, the records dated 1530-1540. Accordingly, 17% of the annual income of the Anatolian province, 15.70% of the Rum Province, Damascus and 14% of Aleppo provinces and 5.4% of Rumelia belong to foundations. According to a research conducted on 1000 inheritance books in Istanbul in the 17th century, 11.61% of the debts of 554 debtors are to foundations. These ratios are important in the economy, aside from the fact that foundations function as credit or financial institutions. It is extremely important in terms of emphasizing its activities.²⁶

Foundations operate not only as foundation-industrial enterprises but also as foundation-agricultural enterprises also operates. Enterprises that produced more grain in the 16th century continued to grow after this century. It focuses on fields such as olive growing, viticulture and tobacco growing. In these areas mentioned in the 18th century. The production doubles the grain production. Income obtained from foundation-agricultural enterprises such

²⁴ Mehmet Genç, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar," *Vakıflar Dergisi* 42 (2014) 9-18.

²⁵ Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*. (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979) 183.

²⁶ Mehmet Tuğrul and Mehmet Bulut, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya," *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10, no. 2 (2021) 601-633.

as olive groves, gardens and mulberry groves; While it constitutes 52% of the total foundation revenues, grain revenues only correspond to 26%.²⁷

The establishment of foundations as a rational business naturally leads to employment of the workforce contributes. Supporting employment directly encourages the production of goods and services. The functions of these institutions in the field of employment; It can be mentioned as revealing new employment opportunities and further improving existing employment opportunities. Maintaining continuity of production and professional foundations established to encourage professional activities are also it is important in terms of emphasizing the role it plays in the production process. Between 1667-1805. 39 of the 554 cash foundations included in the research during the period were professional foundations. In terms of the contribution of foundations to employment, Sultan Süleyman's. The Suleymaniye Foundation he built is a good example. In this foundation alone, 636 in 1557, In 1703, 1199 people were employed.²⁸

As can be understood, foundations in Ottoman society, it is located at the very center of economic life. The following can be said as the economic functions of these institutions. Foundations, which are described as irrational in the Weberian paradigm, support the entrepreneurial mentality, redistribute income and transform capital into investment providing institutions. Shifting investment expenditures to areas needed for 'social benefit'; establishment of social solidarity, more equitable distribution of wealth and serves to increase the level of welfare to a certain level. At the same time, encouraging investments, preventing the available resources from remaining idle or creating a wasteful economy prevents it from appearing. On the other hand, resources that can be allocated to luxury consumption can be saved. It also provides guidance. Current income by allocating a share from available income to savings. It is primarily used to provide essential goods and thus the total benefit. It is kept under control at a high level.

The practical functioning of foundation institutions or enterprises in this explained system is as follows. It means that a personal asset changes hands on behalf of the society, considering the public interest, and it brings the distribution of wealth to a fair level. Foundation institution continuity of business is managed rationally. With the principle of profitability to increase its capital is operated. Considering that the aim of the service provided is maximum benefit and the aim of a business is maximum profit, the principle of efficiency is followed here.

Conclusion

Examining the practices in the Ottoman political economy is important in terms of seeing to what extent the thought system is reflected in reality. The reason why the timar regime and the foundation system are discussed in this study is that these practices were mechanisms of controlling the long-term Ottoman economy and even political life.

When we look at the economic life, we see that the agricultural sector is of great importance. The Ottomans implemented the timar regime to control vital agricultural production. The food needs of cities, palaces and soldiers were met with the timar system. Agricultural lands were encouraged to be cultivated continuously and in the most efficient way. The aim was to produce state revenues without interruption. Efforts were made to maintain the existence of agricultural lands in their entirety. Fair and effective collection of taxes and employment of

²⁷ Immanuel Wallerstein and Faruk Tabak, "Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800)," *Osmanlı 3*, (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999) 202-209.

²⁸ Tevfik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006) 143.

labour in the agricultural sector were emphasized. Such policies were carried out healthily. With such practices, the Ottoman peasant was an active member of the production system as an individual in his own right. He was integrated into the system as a subject.

A strong financial organization was established to control all these economic operations healthily for centuries. This structure is a central treasury, timar and foundation system. The state-operated under three rational institutions. In addition, in the pre-modern period, a detailed recording application such as the census method was one of the rational methods in financial operations. Thanks to the strong financial system of the Ottoman, activities related to economic and other systems continued safely in the classical period. In this respect, according to research, Ottoman society had the characteristics of a production society in which farmers were constantly encouraged to produce by the state and kept under control with rational controls.

Ottomans approached capitalist developments extremely critically without adopting capitalism and the system. They showed successful performances. It is possible to see these developments in Ottoman society. In the Ottoman political economy and society, the relevant institutions and methods were built on moral, religious and rational values as much as possible. A practical-rational structure prevailed. In other words, society was not only motivated by success and interest, but also feelings such as solidarity, sacrifice and brotherhood were the source of motivation. Not all value areas were violated in the name of gaining economic and political power. In other words, it can be stated that the socio-cultural system in the Ottoman State assumed a legitimacy-distributing function.

References

- Adıyeke, Ayşe. "Effects of the Conversion of Timars to Mukataa in Crete on Ottoman Budget Balance and Revenues Accruing to Treasury." *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 10, (2023): 11-28. <https://doi.org/10.56679/balkar.1288516>.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- Bramell, Jonathan. "Tulips to Tanzimât: Tensions of Reform in the Ottoman Empire." *Janus: The Undergraduate History Journal*, 2019.
- Bulut, Mehmet. "Civilization, Economy and Waqf in Ottoman Europe." *Journal of Nusantara Studies* 5, no. 2 (2020): 49-65. <https://doi.org/10.24200/jonus.vol5iss2pp48-67>.
- Dinler, Veysel "Osmanlı Devleti'nin Klasik Dönem İdari Yapısı ve İşleyişi." *Telakki Sosyal Bilimler Dergisi* 1, no. 1 (2023): 11-44.
- Doğan, Mehmet. "Osmanlı Timar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözülme." *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10, no. 2 (2019): 149-173.
- Douglas, Howard. "Why Timars? Why Now? Ottoman Timars in the Light of Recent Historiography." *Turkish Historical Review* 8, no. 2 (2017): 119-144. <https://doi.org/10.1163/18775462-00802002>.
- Ertem, Adnan. "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar." *Vakıflar Dergisi* 36 (2011): 25-65.
- Gelez, Philippe. "The End of the timar System in Bosnia, 18th-20th Century." *Osmanlı Araştırmaları* 60, no. 60 (2022): 97-138. <https://doi.org/10.18589/oa.1223553>.
- Genç, Mehmet. "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar." *Vakıflar Dergisi* 42 (2014): 9-18.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012.
- Güran, Tefik. *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.

- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*. Çeviren Ruşen Sezer, 20. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Islamoglu, Huri and Caviar Keyder. *The Ottoman Social Formation, The Asiatic Mode of Production*. UK: Routledge: 2018.
- Jhally, Sut. *The Political Economy of Culture, Cultural politics in contemporary America*. UK: Routledge, 2022.
- Kaplanoglu, Raif, Topçu, Niyazi and Delil, Hüseyin. "1455 Tarihli Kirmastî Tahrir Defteri'ne Göre Osmanlı Kuruluş Devri Vakıfları. İstanbul: Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2014.
- Karczyńska, Eliza. "The Social Structure of the Ottoman Society: An Attempt at a Theoretical Analysis,". *New Developments in the Theory of the Historical Process*, Editor Krzysztof Brzechczyn, 296-310. USA: Brill, 2022.
- Kılıç, Aksu Leyla. "Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Timar Ve Zeamet Ruznamçe Defterleri (Timar and Zeamet Ruznamçe Registers in Ottoman History Studies)." *Studies Of The Ottoman Domain* 7, no. 12 (2017): 105-139. <https://doi.org/10.19039/sotod.2017.54>.
- Koch, Max and Hubert Buch-Hansen. "In Search of a Political Economy of the Postgrowth Era." *Globalizations* 18 (2021): 1219-1229. <https://doi.org/10.1080/14747731.2020.1807837>.
- Kurmuş, Orhan and Pullukçuoğlu, Olcay Yapucu. "The Timar System: a Question of Financial Viability, 1470-1670." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 35, no. 2 (2020): 521-576. <https://doi.org/10.18513/egetid.849750>.
- McLaughlin, Ian. "Some Dreamers of the Golden Dream": The Construction of the Golden Age Myth (s) in the Age of Ottoman Decline." *The Thetean: A Student Journal for Scholarly Historical Writing* 47, no. 1 (2018).
- Pamuk, Şevket. *Türkiye'nin 200 yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2017.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları: Seçme Eserleri I. V. Basım*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Temizer, Nihal Cihan. "Vakıf Sistemi: Osmanlı ve Batı Karşılaştırması." *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies* 7, no. 2 (2021): 141-162. <https://doi.org/10.25272/ijisef.895830>.
- Tuğrul, Mehmet and Bulut, Mehmet. "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Kültürel Hayat: Selanik ve Sofya." *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10, no. 2 (2021): 601-633.
- Türkmenoğlu, Mehmet Ali. "Osmanlı Klasik Döneminde Sipahi, Köylü ve Devlet." *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 53 (2021): 485-503. <https://doi.org/10.21563/sutad.1052653>.
- Wallerstein, Immanuel and Tabak, Faruk. "Osmanlı İmparatorluğu, Akdeniz ve Avrupa Dünya Ekonomisi (1560-1800)." *Osmanlı* 3, 202-209, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999.
- Yalçın, Aydın. *Türkiye İktisat Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979.

Hierokles Listesinde Anadolu Eparkhiaları ve Kentleri

Mustafa Türk*

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi

Eylül Üniversitesi İnsan ve

Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih

Bölümü,

Balıkesir/TÜRKİYE

mturkivro@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8164-506X

Geliş: 7 Mayıs 2024

Kabul: 18 Kasım 2024

Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

6. yüzyılda yaşadığı anlaşılan Hierokles'in hayatı hakkında pek fazla bilğimiz olmamakla birlikte, kaleme aldığı Synekdemosis adlı eseri günümüze ulaşmıştır. Eser, Doğu Roma İmparatorluğu'nun eyalet yapılanmasını konu almaktadır. Söz konusu eserde Doğu Roma toprakları 64 Eparkhia'ya bölünmüş ve bu Eparkhia'lara bağlı olan kentler listelenmiştir. Ayrıca Eparkhialar Thrakia, İlyrikon, Asiane, Pontike, Anatolike ve Aigyptiake olmak üzere 6 Diokesis altında toplanmıştır. Bugün Anadolu'da ve Türkiye Trakya'sında bulunan kentler; bunlardan Thrakia, Asiane, Pontike ve Anatolike Diokesislerine bağlıdır. İçeriğiyle ilgili çeşitli tartışmalara rağmen Synekdemosis, Doğu Roma İmparatorluğu'nun 395 yılından 7. yüzyılda askeri karakterli Thema sisteminin kurulmasına kadarki eyalet düzeni hakkında en önemli kaynağımızdır. Bu nedenle çalışmamızda, Roma'nın Anadolu'daki eyalet düzenlemesinin ana hatları ve özellikle de bu yapılanmanın 6. yüzyılda Hierokles'in Synekdemosis adlı eserine yansıyan biçimi incelenmektedir. Ortaya konan bilgiler, Geç Antikçağ'da Doğu Roma İmparatorluğu'nun idari sisteminin ve Anadolu'daki kent yoğunluğunun anlaşılması adına literatüre önemli katkılar sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hierokles, Synekdemosis, Anadolu Eparkhiaları, Roma eyaletleri, Geç Antikçağ

Anatolian Eparchia and Cities in The List of Hierocles

Research Article

* Responsible Author,

PhD., Bandırma Onyedi Eylül

University Human and Society

Faculty of Sciences, Department

of History,

Balıkesir/TURKIYE

mturkivro@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8164-506X

Received: 7 May 2024

Accepted: 18 November 2024

Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)

International License

ABSTRACT

Even though we do not know much about the life of Hierocles, who is understood to have lived in the 6th century AD, his work Synekdemosis has survived to the present day. It is about provincial organisation of the Eastern Roman Empire. According to the work Eastern Roman territory were divided into 64 Eparchiai and their dependent cities were listed under them according to the aforementioned work. Those Eparchiai were grouped under 6 Dioceses, namely; Thrakia, Illyricon, Asiane, Pontike, Anatolike and Aigyptiake. The cities located today in Anatolia and Thrace region of Turkey are affiliated to the Dioceses of Thrakia, Asiane, Pontike and Anatolike. Although there are various debates about its content, Synekdemosis is our primary source on the provincial organisation of the Eastern Roman Empire from AD 395 until the establishment of the military Thema system in the 7th century AD. Therefore, in this study, we are examining the outlines of the Roman provincial organisation in Anatolia and especially the reflection of it on Hierocles' work Synekdemosis in the 6th century AD. The information to be revealed will make important contributions to literature in understanding of the administrative system of the Eastern Roman Empire and rate of urbanization in Anatolia in Late Antiquity.

Keywords: Hierocles, Synekdemosis, Anatolian Eparchia, Roman provinces, Late Antiquity

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Türk, Mustafa. Hierokles Listesinde Anadolu Eparkhiaları ve Kentleri. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 15-31.

Giriş

Anadolu gerek uygun iklimi gerekse Asya ve Avrupa arasındaki stratejik konumu dolayısıyla, Akdeniz dünyasında güçlü bir devlet olma ideali güden halkların her zaman hedefinde olmuştur. Bunlardan biri de kronolojik olarak Eskiçağ'ın son uygarlığı olan Roma'dır. Roma'nın Anadolu ile ilişkileri, efsane geleneği üzerinden Troia Savaşı'na kadar geri götürülebilirse de iki taraf arasında tarihsel kaynaklar üzerinden takip edilebilen ilişki MÖ 3. yüzyılın sonlarında Makedonia Krallığı ile Roma arasındaki savaşlar sırasında başlar. Bu savaşlarda Roma'nın Pergamon Krallığı ile ittifak yaptığı görülür. Dolayısıyla MÖ 3. yüzyılda başlayan Roma'nın Anadolu'ya ilgisi, 1453 yılında Doğu Roma'nın yıkılmasına kadar devam eden oldukça uzun bir süreci kapsamaktadır. Üstelik Anadolu açısından bu sürenin büyük bir kısmı Roma hâkimiyeti altında geçmiştir.

Roma'nın yönetim politikasına bakıldığında, MÖ 4. yüzyıldan itibaren İtalya Yarımadası'nda ele geçirdiği yerler için ayrı idari birimler oluşturmak yerine, bölgede yaşayan halkları ve kentleri dost veya müttefik statüsüyle kendisine bağladığı görülmektedir. Buna karşılık I. Kartaca Savaşı (MÖ 264-241) sonunda Sicilya Adası ele geçirildiğinde, burası bir Provincia (eyalet)¹ haline getirilmiştir². Bundan sonraki süreçte Provincia sistemi, Roma'nın İtalya Yarımadası dışında ele geçirdiği topraklar için bir yönetim şekli olmuştur. Sistemin uygulandığı Anadolu'daki ilk örnek, Pergamon Kralı III. Attalos'un topraklarını vasiyetle Roma'ya bırakmasının ardından, MÖ 129 yılında söz konusu krallığın topraklarında kurulan Asia eyaletidir³. Roma, bu tarihten itibaren yavaş yavaş Anadolu'yu ele geçirerek bölgede pek çok eyalet kurmuştur⁴. Gerek yeni toprak kazanımları gerekse çeşitli nedenlerden kaynaklı olarak yapılan idari düzenlemeler sonucu, zaman zaman eyaletlerin sınırları genişletilmek veya daraltılmak zorunda kalınmakla birlikte, Provincia sisteminin Anadolu'da Roma tarafından uzun süre başarılı bir şekilde uygulandığı görülmektedir.

Sistemdeki değişikliklerden biri conventus denilen yargı bölgelerinin oluşturulmasıdır. Her eyalette olmasa da Provincia Asia gibi sınırları geniş eyaletlerde, adli süreçlerin daha hızlı yürütülmesi için yargı merkezleri belirlenmiş ve bu merkezlere bağlı conventus bölgeleri oluşturulmuştur⁵. Eyalet yönetimi konusunda diğer bir değişiklik Augustus'un eyaletleri, Senatus ve İmparator eyaleti olarak ikiye ayırmasıdır⁶. Roma lejyonu bulunmayan, sorunsuz olduğu düşünülen eyaletlerin yönetimi Senatus'a bırakılmış ve bu eyaletlerin valileri de Senatus tarafından atanmıştır. Roma lejyonu bulunan eyaletlerin valileri (legati Augusti pro praetore) ise bizzat imparator tarafından atanmaya başlanmıştır. Bu sırada Anadolu'da bulunan eyaletlerden Asia ve Bithynia-Pontus eyaletleri Senatus eyaleti olurken, Galatia eyaletinin yönetimini Augustus kendi üzerine almıştır.

Geç Antikçağ'da hem imparatorluğun sınırlarında artan baskılar hem de ekonomik ve siyasi sorunlar, yönetim konusunda aksamalara yol açmış ve bu durum bazı değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Nitekim Roma eyalet yönetimi konusunda en önemli değişikliklerden biri, 3. yüzyılın sonlarında Diokletianus tarafından gerçekleştirilmiştir⁷. İmparatorluğun artık tek bir merkezden yönetilemeyeceği düşüncesiyle Tetrarşi sistemini kuran Diokletianus, eyalet valilerinin güçlenerek isyan etmelerini önlemek amacıyla eyaletleri kendi içinde bölmüş ve aynı zamanda da Diokesisler

¹ Provincia, her ne kadar günümüzde eyalet anlamında kullanılsa da, aslında Romalı magistratlara (memurlara) verilen "imperium"un (emretme yetkisi) geçerli olduğu alanını ifade etmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Kevser Taşdöner, *Anadolu'da Roma Eyaletleri- Augustus Dönemi*. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017) 49-60.

² Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38 (2005): 15.

³ Christian Marek, "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış", *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu-Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri* içinde., Editör Oğuz Tekin, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 263.

⁴ Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri", 14-27.

⁵ Taşdöner, *Anadolu'da Roma Eyaletleri*, 129-130.

⁶ Gaius Suetonius Tranquillus, *Oniki Caesar'ın Yaşamı*. Çeviren Fafo Telatar ve Gül Özaktürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), II, XLVII.

⁷ Kamil Doğancı, "Roma Döneminde Anadolu", *Tarih Öncesi Dönemden Eskiçağ'ın Sonuna Kadar Anadolu Uygarlıkları* içinde., Editör Doç. Dr. Fatma Sevinç Erbaşı ve Doç. Dr. Kamil Doğancı, (Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022), 411.

halinde gruplandırmıştır⁸. Bu dönemde oluşturulan eyalet sayısı ile ilgili kaynaklar açık bir rakam vermemekle birlikte, sayının daha önceki rakamın yaklaşık iki katına çıkarıldığı anlaşılmaktadır⁹. Eyaletlerdeki askeri ve sivil idare ise birbirinden ayrılmıştır¹⁰. Oluşturulan 12 Diokesisten Thrakike, Asiane, Pontike ve Orientis bugünkü Türkiye topraklarındaki eyaletleri kapsamaktadır. Diokletianus'un oluşturduğu bu sistemin bazı değişikliklerle Batı Roma'da 5. yüzyıldaki çöküşe kadar¹¹, Doğu Roma'da ise 6. yüzyılın sonlarına dek¹² kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim aşağıda ayrıntıları aktarılabilecek olan Doğu Roma topraklarının Eparkhialar (eyalet) halindeki bölünmesi de Diokletianus'un kurduğu sistemin devamıdır. Diokletianus'un düzenlemesi Constantinus tarafından geliştirilerek, Diokesisler Doğu, İllirya, İtalya ve Galya olmak üzere dört Praefectura altında toplanmıştır¹³. Doğu Praefectura'sı Libya, Mısır, Anadolu ve Thrakia'yı; İllirya Praefectura'sı Yunanistan ve Balkanları; İtalya Praefectura'sı İtalya, Dalmaçya, Sicilya ve Kuzey Afrika'dan bir kısım toprakları ve Galya Praefectura'sı da Britania, Galya, İber Yarımadası ve karşısındaki Afrika topraklarını kapsamaktadır¹⁴. Diokesislerin altında yine eyaletler söz konusudur. 7. yüzyıla gelindiğinde ise Doğu Roma (Bizans) toprakları askeri karakterli Thema'lara bölünmüş ve sistem, bazı değişikliklerle 11. yüzyıla kadar kullanılmıştır¹⁵.

İki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde Hierokles ve eseri hakkında genel bilgiler verilecek, ardından da Hierokles'in eserindeki bugünkü Türkiye topraklarını kapsayan Eparkhialar ve bu Eparkhialara bağlı kentlerin listeleri incelenecektir. Roma İmparatorluğu'nun Geç Antikçağ'daki idari ve dini örgütlenmesini konu alan kaynaklar arasında; Synekdemosis'un yanı sıra Ravennatis Anonymi Cosmographia, Notitia Dignitatum, Notitia Episcopatum, Descriptio Orbis Romani ve De Thematribus adlı kaynaklar öne çıkmaktadır. Ancak bu kaynaklar; genelde listeler halinde olmaları, ayrıntılı bilgi içermemeleri, oluşturuldukları dönem hakkındaki tartışmalar ve kendi aralarında çelişkiler bulunması gibi gerekçelerle Anadolu'nun yerleşim tarihinin incelenmesinde şimdiye kadar yeterince dikkate alınmamıştır. Bu durum çalışmamızın önemini arttırmaktadır. Eparkhiaların kabaca kapsadıkları alanlar ile kent adlarının Synekdemosis'un farklı basımlarında yer alış biçimleri, çalışmamızda değinilmesi amaçlanan belli başlı konulardır. Ayrıca kilise örgütlenmesini konu alan kaynaklar yardımıyla, idari örgütlenme ile kilise örgütlenmesinin karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Anadolu Eparkhiaları ve kentleri incelenirken nispeten daha yakın tarihli ve daha fazla ayrıntı içermesi nedeniyle büyük oranda Honigman'ın yayını¹⁶ takip edilmiş, diğer modern baskılardaki farklılıklardan dikkate değer olanları metinde, kalanı da parantez içinde belirtilmiştir. Yazımdaki küçük farklılıklar ise dikkate alınmamıştır. Yayınların giriş kısımlarındaki bilgiler dışında, Hierokles listesine (Synekdemosis) yapılan göndermelerde sayfa numarası değil, ilgili Eparkhia ve kentin numaraları kullanılmıştır.

⁸ Lucius Caecilius Firmianus Lactantius, *Zalimlerin Ölümleri Üzerine*. Çeviren Tuğçe Ünver, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), VII, 1-4; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çeviren Suat Kemal Angı, (İstanbul: Dost Kitabevi, 2010), 555-556; Mustafa H. Sayar, "Geç Antik Devir", *Doğu Batı*, 49 (2009): 238.

⁹ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çeviren Tevabil Alkaç, (İstanbul: Alfa Yayınevi, 2017), 81.

¹⁰ Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem- Thema Sistemi*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021) 15.

¹¹ Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları*, 556.

¹² Stephen Mitchell, "Anadolu'da Geç Antikçağ", *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu- Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri* içinde., Editör Oğuz Tekin, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 361.

¹³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren Prof. Dr. Fikret İşıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011) 32; Denis Feissel, "İmparatorluk ve İmparatorluk Yönetimi", *Bizans Dünyası 1* içinde., Hazırlayan Celile Morrisson, Çeviren Aslı Bilge, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 127-128.

¹⁴ M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*. (Ankara: Phoenix Yayınları, 2016) 84.

¹⁵ Averil Cameron, *Bizanslılar*. Çeviren Özkan Akpınar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 99; Güneş, *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sistem*, 23.

¹⁶ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérókles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*. Texte, introd., comm. et cartes, Ernest Honigman, (Brussels: Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939), 12-48.

1. Hierokles ve Eseri

Hierokles'in¹⁷ yaşamı hakkında, günümüze ulaşan Synekdemosis (Lat. Vademecum) adlı eseri dışında bilgimiz yoktur. Adı; klavuz, rehber ve yol arkadaşı¹⁸ gibi anlamlara gelen eser, Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı olan eyaletlerin ve kentlerin bir listesidir. Eserin, idari görevlerini yerine getirmek üzere imparatorluk topraklarında seyahat eden devlet görevlileri için bir rehber olarak hazırlandığı belirtilmektedir¹⁹. Bu yönüyle kendi döneminde önemli bir eksikliği giderdiği gibi, günümüzde de Doğu Roma'nın Arap istilaları öncesi idari yapısı hakkındaki kaynak boşluğunu doldurmaktadır. Dolayısıyla eser, Anadolu'nun Erken Bizans dönemi coğrafyasını anlamamızı sağlayan önemli birkaç kaynaktan biridir²⁰. Eserin içeriğinden yola çıkılarak Hierokles ile ilgili de bazı çıkarımlarda bulunmaktadır. İmparator VII. Constantinus Porphyrogenitus²¹, De Thematibus adlı eserinde Hierokles'ten "grammatikos"²² olarak söz etse de yazar, literatürde daha çok 6. yüzyılda yaşamış bir coğrafyacı olarak bilinmektedir. Ayrıca Ramsay, Hellespontos Eyaleti üzerine verdiği ayrıntılı bilgileri kanıt göstererek, yazarın bu eyaletle bağlantısını savunmuştur²³.

Synekdemosis'un içeriği, yazıldığı tarih konusundaki tartışmalara da katkı sağlamaktadır. Iustinianus'un 533 yılında fethettiği Afrika'nın içerikte yer almaması, eserin tarihi için terminus ante quem olarak kabul edilmektedir²⁴. Zira Iustinianus'un fetihleri sonrasında İtalya'da ve Afrika'da yeni eyaletler kurulmuştur²⁵. Tarih konusunda bilgi sağlayan ikinci bir veri de Iustinianus döneminde bu imparatorun adını alan kentlerin listeye yansımaya biçimidir. Iustinianus, tahta çıktığı andan itibaren mevcut kentleri bayındırlaştırmış ve yeni bazı kentler kurmuştur²⁶. Fakat imparatorun adını alan pek çok kent olmasına rağmen, bunlardan Pisidia'daki Konona²⁷ dışındaki kentler listede eski adlarıyla verilmektedir²⁸. Bu nedenle Hierokles'in eserini Iustinianus'un imparatorluğunun hemen başında (527, 528) yazdığı düşünülmektedir²⁹. Fakat burada Synekdemosis'un 460'lı yıllarda yazılan bir eserin yeniden ele alınmış biçimi olduğunu savunan görüşlerin bulunduğunu da belirtmek gerekir³⁰.

¹⁷ Eskiçağ'da Hierokles adını taşıyan birkaç ünlü isim vardır. Bu isimler için bk. William Smith, *A New Classical Dictionary of Greek and Roman Biography, Mythology, and Geography: Partly Based Upon the Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. (New York: Harper & Brothers, Publishers, 1884) 369.

¹⁸ Henry George Liddel and Robert Scott, *Greek-English Lexicon*. (New York: Clarendon Press, 1893). 1483.

¹⁹ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 1.

²⁰ Johannes Koder, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", *Bizans Dönemi'nde Anadolu* içinde, Editör Engin Akyürek ve Koray Durak, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 4.

²¹ 913-959 yılları arasında imparatorluk yapan VII. Constantinus, sarayın mor bir odasında doğduğu için Porphyrogenitus (mor doğan) lakabıyla anılır.

²² Constantinus Porphyrogenitus, *De Thematibus et De Administrando Imperio*. Recognovit Immanuel Bekkerus, (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1840), 46.

²³ William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Çeviren Mihri Pektaş, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960), 166.

²⁴ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 1-3.

²⁵ Iustinianus'un fetihleri sonrasında oluşan tablo için bk. John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*. Çeviren Ali Özdamar, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 62, Harita 3, 1.

²⁶ Adı, Iustinianopolis veya Iustianiana olarak değiştirilen bu kentler için bk. Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 1-2.

²⁷ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 674, 2.

²⁸ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 1.

²⁹ A. H. M. Jones, bu tarihe karşı çıkmaktadır. Jones'in Hierokles listesi hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. A. H. M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. (Oxford: Clarendon Press, 1971), 514-522.

³⁰ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 2. Bu konuda ayrıca bkz. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 514; Koder, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", 4.

Eser hakkında değinilmesi gereken hususlardan bir diğeri, sivil ve dini idareyi³¹ konu alan benzer kaynaklarla ilişkisidir. 7. yüzyılda yaşamış bir coğrafyacı olan Georgios Cyprios'un³² *Descriptio Orbis Romani* (Roma Dünyasının Tasviri)³³ adlı eseri, Hierokles'in eserinin taklididir³⁴. Her iki kaynak Honigman tarafından birlikte yayınlanmıştır³⁵. Ayrıca Synekdemios, Stephenos Byzantinos'un sözlüğü (*Ethnica*) ile VII. Constantinus Porphyrogenitus'un 9. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı, Themalar'a genel bir bakış sunan *De Thematribus* adlı eserinin de ana kaynağını oluşturmaktadır³⁶. Synekdemios'un piskoposluk listelerini konu alan *Notitia Episcopatum*³⁷ ile de genelde benzer olduğu bir gerçektir. Hatta eserin korunması, piskoposluk listelerine benzerliği sayesinde gerçekleşmiştir³⁸. Benzerlik, Parthey'in Synekdemios ve *Notitia Episcopatum*'u birlikte yayınlamasına da yol açmış olmalıdır³⁹. Ancak dini hiyerarşiyi konu alan kaynaklarla yapılan karşılaştırma Synekdemios'un dini değil, seküler nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır⁴⁰. Nitekim eyaletlerin ve bu eyaletlere bağlı kentlerin dizilişinde piskoposluk listeleri dini hiyerarşiyi, Hierokles listesi ise coğrafik yakınlığı dikkate almaktadır⁴¹. Synekdemios'ta Eparkhialara bağlı kentler kendi içerisinde coğrafik yakınlığa göre gruplanırken, kilise hiyerarşisini belirten kaynaklarda kentler tek listede dinsel önemlerine göre sıralanmaktadır. Ayrıca Hierokles listesinde Eparkhiaların başkentleri her zaman ilk sırada verilmemesine rağmen, dini hiyerarşiyi konu alan *Notitia Episcopatum* listelerinde, piskoposluk merkezi her zaman listenin ilk sırasında yer alır. İki tür arasındaki benzerlik, Hierokles'in eserini kilise hiyerarşisini konu alan kaynaklara bakarak oluşturduğu iddiasına da neden olmakla birlikte, bu durum daha çok kilise hiyerarşisinin genelde idari örgütlenmeye dayanarak oluşturulmuş⁴² olmasından kaynaklansa gerektir.

Synekdemios hakkındaki tartışmalardan bir diğeri ise eserin eksik olup olmadığıdır. Sadece listelerden oluşması ve bir dizi önemli kentin listede yer almaması⁴³ nedeniyle, aslında daha eksiksiz bir listenin olabileceği tartışılmaktadır. Synekdemios'un günümüze ulaşan metni, en eskisi 12. yüzyıla ait el yazmalarına dayanmaktadır⁴⁴. Bu el yazmalarının 10. yüzyıl tarihli bir el yazmasının daha kısa bir

³¹ Dini idare büyük oranda idari sisteme uymakla birlikte, zaman zaman eyaletin metropolisi ile piskoposluk merkezi farklı olabilmektedir. Doğu Roma eyaletlerindeki piskoposluk merkezleri için bkz. Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, 86, Harita 4, 3.

³² Lapithos (Lapta) kökenli Georgios Cyprios, 7. yüzyılda yaşamıştır. Eseri hem sivil hem de dini örgütlenmeye dair listeler içermektedir. Bkz. Mustafa Türk, "Balıkesir Çevresinde Hadrianoutherai Örneğinde Eskiçağ Kentleri", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 66.

³³ Georgios Cyprios, *Georgii Cypri Descriptio orbis romani*. Editör Henricus Gelzer, (Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1890), 28-56.

³⁴ Hierokles, *Le Synekdemios d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 3.

³⁵ Hierokles, *Le Synekdemios d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 12-70.

³⁶ Max Kiessling, "Hierokles", *Pauls Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, (Stuttgart: Metzger, 1913) 16, VIII-2, 1487. Karşılaştırma için bkz. Constantinus Porphyrogenitus, *De Thematribus et De Administrando Imperio*, 13-64; Koder, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", 6.

³⁷ Constantinopolis Kilisesi'ne bağlı Metropolislik ve Piskoposluk merkezlerinin dini hiyerarşisini gösteren 21 liste. Bkz. Koder, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", 5.

³⁸ Timothy E. Georgy, "Hierokles", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Editör Alexsander P. Kazhdan (New York/Oxford: Oxford University Press, 1991), 930.

³⁹ Türk, "Balıkesir Çevresinde Hadrianoutherai Örneğinde Eskiçağ Kentleri", 65; Hierokles, *Hieroclis Synekdemios et notitiae Graecae episcopatum; accedunt nili doxapatii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*, Editör Gustavi Parthey, (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1967) 3-261.

⁴⁰ Hierokles, *Le Synekdemios d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 2-3. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 218.

⁴¹ Piskoposluk listeleri ile Hierokles listesi arasında kent adlarının yazılışı (nominativ - genetiv) konusunda da fark vardır. Bu konuda bkz. Kiessling, "Hierokles", 1488.

⁴² Feissel, "İmparatorluk ve İmparatorluk Yönetimi", 122.

⁴³ Hierokles listesinde yer almayan eyalet kentleri için bk. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, 524-544.

⁴⁴ Hierokles, *Le Synekdemios d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 8, 9.

versiyonu olabileceği ileri sürülmüştür⁴⁵. Listenin tam olduğunu savunanların en önemli argümanı ise Hierokles'i kaynak olarak kullanan yayınlarda⁴⁶ farklılık bulunmamasıdır.

Synekdemos, 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ortalarına kadarki süreçte Peter Wesseling, Gustav Parthey, A. Burckhardt ve Ernst Honigman tarafından birkaç kez yayınlanmıştır⁴⁷. İlk yayın 1735 yılında Peter Wesseling tarafından yapılmış⁴⁸, ardından 1864 yılında eser L. P. Migne tarafından *Patrologia Graeca* serisi içerisinde yayınlanmıştır⁴⁹. Synekdemos'u 1866 yılında da Gustav Parthey yayınlanmıştır. Eserin yayınlandığı bir diğer seri Teubner'dir. A. Bruckhardt tarafından 1893 yılında bu seri içerisinde basılmıştır⁵⁰. Ayrıca Peter Wesseling'in yayını 1840 yılında *Corpus Scriptorum Byzantinae Historiae*⁵¹ serisi içinde, Parthey'in yayını da 1967⁵² yılında tekrarlanmıştır. En eksiksiz görülen baskı ise Ernst Honigman'na aittir⁵³. Erken edisyonlarda tarihi coğrafya bilgileri kısıtlı olduğundan, kentlerin lokalizasyonları konusunda eksiklik söz konusudur. Buna karşılık Honigman tarafından 1939 yılında yayınlanan versiyonda hem kentlerin Bruckhardt'ın yayınında yer alan farklı yazılış biçimleri verilmekte hem de tarihi coğrafya bilgisinin artmış olmasının da katkısıyla genelde kentlerin lokalizasyonları belirtilmektedir. Ayrıca Honigman kentlere dair kaynak da vermektedir.

2. Hierokles Listesinde Anadolu Eparkhiaları ve Kentleri

Hierokles'in Synekdemosis adlı eserinde Doğu Roma İmparatorluğu toprakları 64 Eparkhia'ya bölünmüş ve bu Eparkhialardaki kentlerin adları sıralanmıştır. Eparkhialar, Diokletianus'un idari düzenlemesinde olduğu gibi Dioekesisler altında toplanmıştır. Thrakike, İlyrikon, Asiane, Pontike, Anatolike, Aigyptiake olmak üzere 6 Diokesis bulunmaktadır⁵⁴. Synekdemosis'ta bu Diokesisler altındaki Eparkhialara bağlı toplamda 935 kent listelenmektedir⁵⁵. Ancak el yazmalarında verilen numaralar çoğu zaman mevcut kent sayısından fazladır. Numaralandırma 935 kentin olduğunu gösterse de hem numaralandırmada yanlışlar söz konusudur hem de bazı kentler iki kez tekrar edilmiştir. Bu nedenle toplam kent sayısının daha az olduğu kabul edilmektedir⁵⁶. Toplam sayıya dair ise literatürde verilen rakamlardan biri 912, bir diğeri de 923'dür. Bugün Anadolu'da ve Türkiye Trakya'sında bulunan kentler; Thrakike, Asiane, Pontike ve Anatolike Diokesislerine bağlıdır. Thrakike Diokesis adından da anlaşıldığı gibi Thrakia'daki, Asiane Anadolu'nun batı ve güneybatı bölgelerindeki, Pontike Anadolu'nun kuzey ve doğu bölgelerindeki, Anatolike ise Isauria ve Kiklia ile Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Eparkhiaları kapsamaktadır (Harita 1).

⁴⁵ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 8; Kiessling, "Hierokles", 1488.

⁴⁶ Örneğin VII. Constantinus Porphyrogenitus'un kullandığı Hierokles nüshasının günümüze ulaşan el yazmalarıyla aynı olduğu tespit edilmiştir. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 7.

⁴⁷ Vassilios Manimanis vd., "The Geographers Of The Early Byzantine Period", *European Journal of Science and Theology*, Vol.8, No.4, (2012): 32.

⁴⁸ Hierokles, *Hieroclis Grammatici Synekdemosis*, Editör Petri Wesseling (Amsterdam: Wetstenium and Smith, 1735), 632-734.

⁴⁹ Manimanis vd. "The Geographers Of The Early Byzantine Period", 32.

⁵⁰ Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis*. Editör August Burckhardt, (Leipzig: Teubner, 1893), 1-48.

⁵¹ Hierokles, *Hierocleous Grammatikou Synekdemosis*, Editör Petri Wesseling, *Corpus Scriptorum Byzantinae Historiae* 3, (Bonn: Weber, 1840), 379-532.

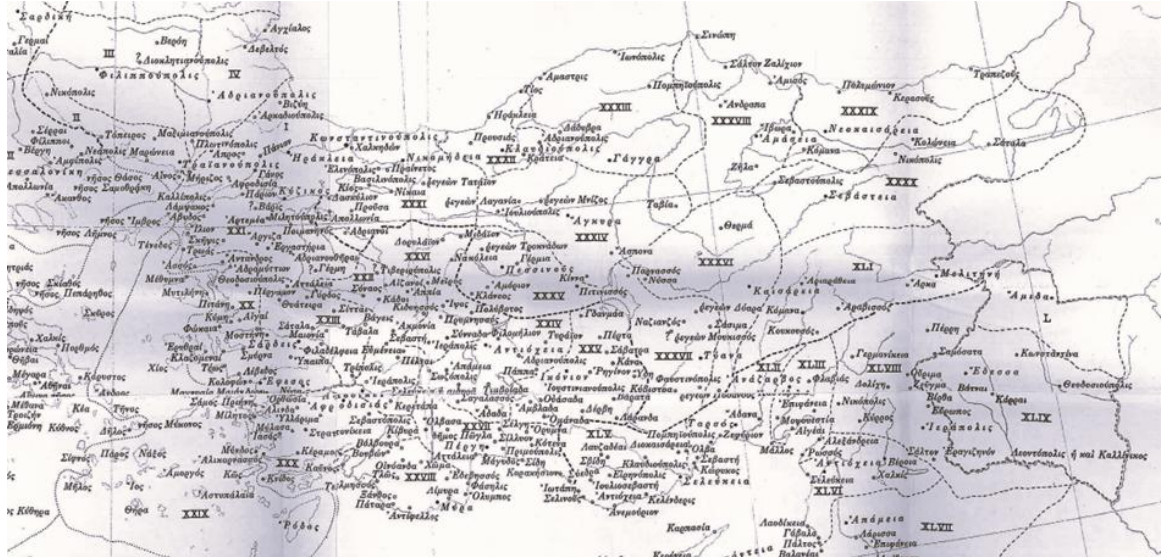
⁵² Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis et notitiae Graecae episcopatum*, 1-51.

⁵³ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 1-48.

⁵⁴ Stephen Mitchell'in Iustinianus dönemine dair verdiği bir haritada İlyrikon Diokesis, Dacia ve Makedonia olarak ikiye ayrılmıştır. Söz konusu yayında verilen liste için bkz. Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, Çeviren Turhan Kaçar, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 253.

⁵⁵ Synekdemosis'un yazıldığı dönemde Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı bölgelerdeki kent yoğunluğu için bkz. Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, 66, Harita 3.2.

⁵⁶ Toplam kent sayısı hakkındaki tartışmalar için bk. Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 7-8; Kiessling, "Hierokles", 1488; Manimanis vd., "The Geographers Of The Early Byzantine Period", 31.

Harita 1: Hierokles Listesindeki Anadolu Eparkhiaları ve Kentleri (Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiéròklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*).

Thrakike Diokesisi'nini oluşturan Europe, Aiminontos, Rhodope, Thrake, Skythia ve Mysia II olmak üzere toplam 6 Eparkhia'dan üçü (Europe, Rhodope ve Aiminontos) bugün Türkiye Trakya'sı sınırlarında kalan kentleri barındırır (Tablo 1). Synekdemòs'da birinci sırada verilen Europe, Thrakia'nın en doğu ucunu kapsar. Dolayısıyla Konstantinopolis'in bulunduğu alan da bu Eparkhia'nın sınırları içerisinde. Ancak Konstantinopolis yönetsel açıdan Eparkhiaların üstünde yer aldığı için, Eparkhia Europe'ye bağlı değildir. Europe'ye bağlı olan 14 kent, üç grup altında toplanmıştır⁵⁷. Notitiae Episcopatum'da Europe'nin piskoposluk merkezi olan Herekleia, Synekdemòs'ta ikinci sırada verilmektedir. Thrakike Diokesisinin diğer iki Eparkhiasının ise sadece birer kenti bugün Türkiye topraklarındadır. Bunlardan biri, listede ikinci sırada verilen Rhodope'deki Ainos (Enez)⁵⁸, diğeri de listede dördüncü sırada verilen Aiminontos kentlerinden Hadrianopolis'dir⁵⁹. Hadrianopolis, Notitiae Episcopatum'da Eparkhia'nın piskoposluk merkezidir.

Synekdemòs'ta Anadolu topraklarındaki kentler ise Asiane, Pontike ve Anatolike olmak üzere üç Diokesis altındaki Eparkhialara bağlıdır. Asiane, 11 Eparkhia ve 333 kente, Pontike 11 Eparkhia ve 80 kente, Anatolike ise beşi Anadolu'da bulunan 15 Eparkhia'ya sahiptir⁶⁰. Diokesislerden ilki olan Asiane'nin Eparkhiaları; Asia, Hellespontos, Phrygia Pakatiane, Lydia, Psidia, Lykaonia, Phrygia Salautarias, Pamphylia, Lykia, Nesoi⁶¹ ve Karia'dan oluşur (Tablo 1). Piskoposluk listelerinde Kappadokia'dan sonra ikinci sırada sayılan Asia, Synekdemòs'ta üç gruba ayrılmış 43 kente sahiptir⁶².

⁵⁷ Birinci grup: Eudoksiopolis, Herekleia, Arkhadioupolis, Bizye, Panion, Ornoi; ikinci grup: Ganos, Kallipolis, Merizos, Siltike, Sausadia; üçüncü grup: Aphrodisia, Apros, Koila. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiéròklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 632, 633, 634,1-3.

⁵⁸ Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiéròklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 634-5.

⁵⁹ Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiéròklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 635-10.

⁶⁰ Koder, "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası", 5.

⁶¹ Eparkhia Nesoi, Ege Denizi'ndeki adalarda bulunan kentleri kapsamaktadır. Eparkhia'ya bağlı iki gruba ayrılmış olan toplamda 19 kent vardır (Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiéròklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 686-8,9). Bu kentlerden Tenedos (Bozcaada) ve Poroselene (Proselene- Pyrgos) bugün Türkiye sınırlarındadır. Ege Denizi'ndeki bir başka ada olan Imbroz (Gökçeada) ise Illyrikon Diokesisine bağlı Eparkhialardan biri olan Hellas'ın kentleri arasında sayılmaktadır (Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiéròklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 649-2).

⁶² Birinci grup: Ephesos, Anaia (Anea), Priene (Prine), Magnasia Maiandrou (Magnesia Meandrou), Tralleis (Tralles), Nysa, Brioulla (Prioulla), Mastaura, Anineta, Hypaipa (Hypepa), Arkhadioupolis (Ardioupolis), Dios Hieron, Augaza (Euaza); ikinci grup: Koloe (Kolose, Koloaisie), Siia, Algiza, Nikaia (Nikopolis), Palaiapolis, Baretta, Auliou Kome, Nea Aule (Neaule), Kolophon, Metropolis, Lebedos, Teos (Tios), Smyrna, Klazomenai (Klazomene), Erythrai, Magnesia Sipylou (Magnesiasoupolis), Aigai (Apae); üçüncü grup: Temnos, Phokaia (Phokea), Kyme

Eparkhia'nın ilk grup kentleri arasında sayılan Ephesos bölgenin piskoposluk merkezidir. İkinci gruptaki Sia kent, Parthey ve Bruckhardt'ın listesinde yer almamaktadır. Bruckhardt, bu gruptaki Kolophon ve Metropolis'i birlikte vererek, Kolophon'un bölgenin Metropolis olduğunu belirtmiştir⁶³. Erythrai yerine de Parthey ve Bruckhardt'da Satrote adı yazılmıştır⁶⁴. Her iki yazar üçüncü gruptaki Adramyttion'dan, Ἀδραμύτιον ἢ ποτε Λύρνῆσος şeklinde söz ederek kenti Lyrnesos ile ilişkilendirmektedir⁶⁵.

No	Eparkhia	Diokesis	No	Eparkhia	Diokesis
I	Europe	Thrakike	XXXIII	Paphlagonia	Pontike
II	Rhodope	Thrakike	XXXIV	Galatia A	Pontike
IV	Aiminontos	Thrakike	XXXV	Galatia Salaoutaria	Pontike
XX	Asia	Asiane	XXXVI	Kappadokia A	Pontike
XXI	Hellespontos	Asiane	XXXVII	Kappadokia B	Pontike
XXII	Phrygia Pakatiane	Asiane	XXXVIII	Helenopontos	Pontike
XXIII	Lydia	Asiane	XXXIX	Pontos Polemoniakos	Pontike
XXIV	Psidia	Asiane	XL	Armenia A	Pontike
XXV	Lykaonia	Asiane	XLI	Armenia B	Pontike
XXVI	Phrygia Salaoutaria	Asiane	XLII	Klikia A	Anatolike
XXVII	Pamphylia	Asiane	XLIII	Klikia B	Anatolike
XXVIII	Lykia	Asiane	XLV	Isauria	Anatolike
XXX	Karia	Asiane	XLVIII	Euphratesia	Anatolike
XXXI	Bithynia	Pontike	XLIX	Osroene	Anatolike
XXXII	Honorias	Pontike	L	Mezopotamia	Anatolike

Tablo 1. Anadolu Kentlerini Bünyesinde Barındıran Eparkhialar (Hierokles, Seynekdemos, I-L).

Mysia ve Troas topraklarını kapsayan Eparkhia Hellespontos'a bağlı 33 kent de yine birbirini takip eden numaralarla verilen üç grupta toplanmaktadır⁶⁶. Eparkhia'nın Metropolis olan Kyzikos, ilk gruptan ayrı olarak Asia kentlerinin üçüncü grubunun devamı olarak numaralandırılmıştır⁶⁷. İlk gruptaki Eksoria kenti Honigman'ın listesinde yoktur. Honigman, bu gruptaki Rhekita kentinin de

(Myke), Myrina, Pergamon (Pergamos), Elaia, Pitane (Pittane), Tiarai, Theodosiupolis, Adramyttion, Antandros (Atandros), Gargara (Gadara), Assos. Bkz. Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 659, 1-13; 660, 1-16; 661, 1-13.

⁶³ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 660, 8-9.

⁶⁴ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 660, 14; Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 660, 14.

⁶⁵ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 661, 10; Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 661, 10.

⁶⁶ Birinci grup: Kyzikos, Prokeonnesos (Proikonesos), Eksoria, Baris (Barispe), Parion, Lampsakos, Abydos, Dardanos (Dardanion), Ilion, Troas, Skamandros, Polikhna, Poimanenos (Poimanentos), Artemea, Rhekita (Rheketa), Blaudos (Blados), Skelenta; ikinci grup: Miletoupolis (Molis), Germe (Germai), Attaos (Aptaos), Kerge, Sagara, Hadrianouterai (Hadrianou kai Eras), Erai, Pionia, Konision (Konisine), Argiza, Hamaksitos (Ksios Troados), Mandakanda (Mandakada), Ergasteria (Ergasterion); üçüncü grup: Mandrai, Hippoi, Oke Siderou (Oki Sideron, Oke). Skepsis. Bkz. Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 661, 15; 662, 1-16; 663, 1-13; 664, 1-5.

⁶⁷ Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 661, 15.

Dekastadia olabileceği notunu düşmüştür⁶⁸. İkinci gruptaki Erai adı ise sadece Parthey'de verilmektedir⁶⁹. Adın, Hadrianoutherai kentinin sonundaki ekin yanlışlıkla ayrı bir kent olarak algılanmasından kaynaklandığı düşünülmektedir⁷⁰. Parthey ve Bruckhardt'ın ikinci grupta Ksios Trados adıyla verdikleri kent ise Honigman'da Hamaksitos adıyla verilerek, soru işaretiyle birlikte kentin adının Troados olabileceği de belirtilmiştir⁷¹. Parthey de üçüncü gruptaki Oke Sideron'u iki ayrı kent olarak düşünmüştür⁷². Eparkhia'nın başkenti olan Kyzikos aynı zamanda bölgenin piskoposluk merkezidir. Eparkhia Hellespontos'a ait kent sayısının Notitia Episcopatum'da verilen kent sayısından fazla olması, Hierokles'in eyaleti daha yakından tanıdığı düşüncesine neden olmaktadır.

Phrygia adını taşıyan iki eparkhia'dan biri olan Phrygia Pakatiane'nin 38 kenti, kendi içerisinde dört gruba ayrılmıştır⁷³. Bölgenin piskoposluk merkezi, Synekdemos'ta ilk grup kentler arasında sayılan Laodikeia'dır. Üçüncü gruptaki Peltai adının yerine Parthey ve Bruckhardt'da Molte adı verilmektedir⁷⁴. Eparkhia Lydia da kendi içinde üç gruba ayrılmış 22 kente sahiptir⁷⁵. Metropolis belirtilmemiş olmakla birlikte, bölgenin en önemli kenti olan Sardes, ilk grubun birinci sırasında yer almaktadır. Kent aynı zamanda bölgenin piskoposluk merkezidir. Bruckhardt'ın üçüncü grubun sonuna eklediği Mostina'nın⁷⁶, listede Mostene adlı başka bir kent olması nedeniyle listeye yanlışlıkla eklendiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Eparkhia Pisidia'nın 25 kenti de üç gruba ayrılmıştır⁷⁷. Bruckhardt, ikinci gruptaki Tymandos kentinin Metropolis unvanına sahip olduğunu belirtmektedir⁷⁸. Bu nedenle Metropolis adı, Bruckhardt'ın listesinde yoktur. Notiae Episcopatum'da ise bölgenin piskoposluk merkezi, Synekdemos'ta birinci grup kentler arasında sayılan Antiokheia'dır. Honigman'dan farklı olarak Parthey ve Bruckhardt, üçüncü grubun başına Themisonios adını da eklemiştir⁷⁹.

⁶⁸ Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 662, 14.

⁶⁹ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 663, 7.

⁷⁰ Mustafa Türk, "Geç Antikçağ Kaynakları Işığında Hellespontus Eyaleti Kentleri", *Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu, Tam Metin Bildiriler Kitabı I* içinde Editör Zekai Mete vd. (Bandırma: Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi Yayınları, 2018), 242.

⁷¹ Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 663, 11.

⁷² Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 664, 3-4.

⁷³ Birinci grup: Laodikeia, Hierapolis, Mossuna (Mosuna), Attouda (Attuda), Trapezoupolis; ikinci grup: Kolossai (Kolosai), Keretapa, Themisonion (Themisonios), Oualentia, Sanaos, Konioupolis, Titoupolis (Sitoupolis); üçüncü grup: Krassos (Krasos), Lounda, Peltai (Molte), Eumeneia, Siblia, Pepouza, Bria (Briana), Sebaste, Ilouza; dördüncü grup: Alinoi (Adioi), Sioukharaks (Ioukharathaks), Diokhleia (Diokhlia), Aristion, Kiduessos (Kidussos), Appia (Apia), Eudokhias, Aizanoi (Azanoi), Tiberiopolis, Kadoi, Theodosiana (Theodosia), Ankhyra, Synaos (Synnaos), Temenou Thyrai, Traianoupolis (Tanoupolis), Poylkheriopolis (Poylkherianoupolis/Polykherianoupolis), Akmonia (Akmona). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 665, 1-5; 666, 1-7; 667, 1-10; 668, 1-16.

⁷⁴ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, 667, 3; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 667, 3.

⁷⁵ Birinci grup: Sardeis, Philadelpheia (Philadelphia), Tripolis, Thyateira, Settai (Sitai); ikinci grup: Maionia (Meonia), Ioulianoupolis, Tralla (Tralles), Aurelianoupolis, Attaleia (Attalia), Hermokhapelia, Akhrasos, Apollonos Hieron, Tabala (Talaza, Talaksa); üçüncü grup: Bageis (Bagis), Kerassai (Kerasse), Mysotimalos (Mesotymellos), Apollonis,, Hierokaisareia (Hierokastelleia, Hierokastella), Mostene (Mystines), Satala (Sataleon), Gordos. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 669, 1-6; 670, 1-9; 671, 1-9.

⁷⁶ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 671, 9.

⁷⁷ Birinci grup: Antiokheia, Neapolis, Limenai, Sabinai, Atenia (Atmenia), Pappa, Siniandos (Sinethandos), Laodikeia Kekaumene, Tyraion, Adrianoupolis, Philomelion; ikinci grup: Sozopolis, Tymandos, Metropolis, Apameia (Opameia), Eudoksiopolis, Sagalassos (Agalassos), Baris, Seleukeia Sidera, Timbriada; üçüncü grup: Iustianianoupolis, Malos (Mallos), Adada (Odada, Hodada), Zorzela (Zorzila), Tityassos. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 672, 1-12; 673, 1-9; 674, 1-6.

⁷⁸ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 678, 2-3.

⁷⁹ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 774, 1; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 674, 1.

Eparkhia Lykaonia'nın 25 kenti ise iki gruba ayrılmıştır⁸⁰. İlk gruptaki Ikonion, Bruckhardt ve Parthey'de Metropolis olarak kaydedilmiştir⁸¹. Kent, kilise hiyerarşisi listelerinde de piskoposluk merkezidir. Phrygia Salautarias'ın 23 kenti vardır ve bu kentler üç grupta toplanmıştır⁸². İlk grup, Lykaonia kentlerinin devamı olarak numaralandırılmıştır. Bruckhardt, ikinci gruptaki Dokhimion'u Metropolis olarak vermektedir⁸³. Dolayısıyla Metropolis adı Bruckhardt'ta yer almamıştır. Bölgenin piskoposluk merkezi ise Synekdemos'ta ikinci grup kentler arasında yer alan Synada (Synadon)'dır. Synekdemos'ta en fazla kente sahip Anadolu Eparkhisi Pamphylia'dır. Eparkhia Pamphylia'nın üç gruba ayrılmış 45 kenti vardır⁸⁴. Eparkhianın ilk grubunki Demos Onobara'nın adı Parthey ve Bruckhardt'ta Demou Kanaura olarak geçmektedir⁸⁵. İkinci gruptaki Eudokhias'ın adı ise Parthey ve Bruckhardt'ta yoktur. Onun yerine Thermessos ve Eudokhia birlikte verilmiştir⁸⁶. Yine Parthey ve Bruckhardt'ta üçüncü gruptaki Demos Oramoa'nın yerine Limobrama yer almaktadır⁸⁷. Kilise hiyerarşisini konu alan listelerde, Sillyon ve Side olmak üzere iki farklı piskoposluk merkezinin adı geçmektedir. Dolayısıyla bölgenin piskoposluk merkezi zamanla değişmiştir.

Eparkhia Lykia'nın 33 kenti de üç grupta toplanmıştır⁸⁸. İlk gruptaki Korydalla, Parthey ve Bruckhardt'ta yer almaz. İkinci gruptaki Myra, yine Parthey ve Bruckhardt'ta Metropolis olarak kaydedilmiştir⁸⁹. Kent, aynı zamanda bölgenin piskoposluk merkezidir. Parthey ve Bruckhardt'da

⁸⁰ Birinci grup: Ikonion, Lystra, Mistheia, Amblada, Oiasada, Homanada, Ilistra, Laranda, Derbe (Derbai), Barata, Hyde, Isauropolis; ikinci grup: Korna, Sabatra, Perta (Pterna), Kana (Karna), Gdanmaa (Glauama), Rhiginon (Rhignon). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 675, 1-12; 676, 1-6.

⁸¹ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 775, 1; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 675, 1

⁸² Birinci grup: Eukharpia, Hierapolis, Otrous (Ostrous); ikinci grup: Stektorion (Sektorion), Brouzos (Brouksos), Kleros Oreines (Kleros Orines), Kleros Politikhes, Debalikhia, Lysias, Synnada (Synada), Prymnessos, İpsos, Polybotos (Polygotos), Dokhimion, Metropolis, Meiros (Meros); üçüncü grup: Nakholeia (Nakholia), Dorylaion (Dorylleon), Midaion (Medaion), Demos Lykhaonon (Demos Lykhaon), Demos Aurokhla (Demou Aurakleia), Demos Amadassou (Demos Alamassou), Demos Praipenissos (Demos Prypniasa). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 676, 8-10; 677, 1-13; 678, 1-7.

⁸³ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 677, 11-12.

⁸⁴ Birinci grup: Perge, Sillyon (Sylaion), Magydos, Attaleia (Attalia), Demos Olbianos (Demou Oylambos), Trebenna (Tresena), Demos Onobara (?); ikinci grup: Iobia, Termessos, Eudokhias, Demos Menedemiou (Demou Mendeneo), Demos Pogla (Demou Pokhla), Isinda (Sinda), Berbe, Sibidounda (Sindaunda), Myodia, Khorla Milyadikha (Khoromyliadikha), Olbasa, Palaiapolis, Lysinia (Lysennara), Komama (Komana); üçüncü grup: Kolbasa, Kremna, Panemou Teikhos, Ariassos (Ariasos), Maksimianoupolis, Khtema Maksimianoupoleos, Rhegeon Salamara (Rhegesalamara), Demos Oramoa (?) (Limobrama), Kodroula, Demos Osia (Demousia), Demos Sabaon, Pednelissos (?) (Pastolerios), Selge; dördüncü grup: Primoupolis (Trimoupolis), Side (Sodi), Senna (Serna), Lyrbe (Lybre), Kasai (Kassa), Kotena (Kotana), Orymna (Horymna), Korokhesion, Syedra, Karaleia (Karalia), Kolybrassos (Holybrassos, Olybrassos). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 679, 1-8; 680, 1-13; 681, 1-13; 682, 1-11.

⁸⁵ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 779, 8; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 679, 8.

⁸⁶ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 680, 2; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 680, 2.

⁸⁷ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 681, 8; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 681, 8.

⁸⁸ Birinci grup: Phaselis (Phasydes), Olympos (Hoauapos), Gagai (Gaga), Korydalla, Akhaleissos (Akhalisos), Edebessos (Elebesos), Limyra, Arykhanda, Podaleia (Podalia), Khoma; ikinci grup: Rhegeon Milyas (Rhenkylias), Myra, Arneai (Arnea, Arnaia), Kyaneai, Aperlai, Phellos, Antiphellos, Kanduba, Eudoksias, Patara, Ksanthos, Komba (Kombe), Neisa (Misai), Pinara, Sidyma, Tlos (Tlo), Telmessos (Telmisos); üçüncü grup: Kaunos, Araksa, Boubon, Oinoanda (Honoanda), Balboursa (Baloura), Kome Mastaura (Komistaraos). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 683, 1-9; 684, 1-17; 685, 1-6.

⁸⁹ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 684, 2; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 684, 2.

Neisa'nın adı da Misai olarak geçmektedir⁹⁰. Üçüncü grubun sonunda yer alan Kome Mastaura, Parthey ve Bruckhardt'ta Komistaraos olarak verilmektedir⁹¹. Asiane Diokesisi'nin son Eparkhiasi olan Karia, 28 kente sahiptir⁹². Dört gruba ayrılan Eparkhia'nın ilk grup kentlerinin sırası kendinden önceki Nesoi Eparkhiasi kentlerinden devam ettirilmiştir. Bu gruptaki Herakleia Latmou'un adı Parthey ve Bruckhardt'ta Herakleias Ogmou olarak geçmektedir⁹³. İkinci gruptaki kentlerden Aphrodisias, Parthey ve Bruckhardt'ta Metropolis olarak verilmektedir⁹⁴. Bölgenin piskoposluk merkezi olarak da ikinci grup kentler arasındaki Stratonikeia ile dördüncü gruptaki Kibyra'nın adları yer almaktadır. İkinci gruptaki Herakleia Salbakhes, Bruckhardt'ta Herakleias Alabokhonos, Parthey'de de Honigman ile benzer şekilde Herakleia Salbakhonos olarak yazılmıştır⁹⁵. Ayrıca Eparkhia'nın son iki kenti olan Kibyra ve Komai Khtematikhai (?) (Kokhtemalikhai) diğerlerinden ayrı numaralandırılmıştır⁹⁶.

Synekdemos'ta Anadolu kentlerini barındıran ikinci Diokesis, Pontike'dir. Pontike Diokesisi'ne bağlı Eparkhialar; Bithynia, Honorias, Paphlagonia, Galatia A, Galatia Saloutaria, Kappadokia A, Kappadokia B, Helenopontos, Pontos Polemoniakos, Armenia A ve Armenia B'dir. Bunlardan 16 kente sahip Eparkhia Bithynia listesinde⁹⁷ ilk sırada yer alan Khalkedon, Karia kentlerinin devamı olarak numaralandırılmıştır. Parthey, Bithynia'nın ilk grubundaki Helenopolis'in adını üçüncü sırada, Nikomedeia'nın adını ise Khalkedon'dan sonra birinci sırada yazmıştır⁹⁸. Nikomedeia aynı zamanda bölgenin piskoposluk merkezidir. Bithynia'nın doğusunda bulunan Honoria⁹⁹ ve Paphlagonia'nın¹⁰⁰ 6'şar kenti vardır. Her iki Eparkhia'nın kentleri de iki gruba ayrılmıştır. Honoria'nın piskoposluk merkezi Klaudiopolis, Paphlagonia'nın ise Gangra'dır. Anadolu'nun iç kesimlerindeki bölgelerden biri olan Galatia, Galatia A ve Galatia Saloutaria olmak üzere iki Eparkhia'ya bölünmüştür. Eparkhia Galatia A'nın 7 kentinin¹⁰¹ ilk gurubu, Eparkhia Paphlagonia'nın ikinci grup kentlerinin devamı olarak numaralandırılmıştır. Parthey ve Bruckhardt, bu gruptaki Ankyra'nın Metropolis olduğunu

⁹⁰ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 684, 13; Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 684, 13.

⁹¹ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 685, 6; Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 685, 6.

⁹² Birinci grup: Miletos, Herakleia Latmou (Herakleias Ogmou), Halikharnassos,, Myndos (Amyndos), Knidos, Keramos, Mylasa; ikinci grup: Stratonikeia, Amyzon, Alinda, Alabanda (Alapanda), Orthosia, Harpasa, Neapolis, Hyllarhima (Hylarhema), Antiokheia, Aphrodisias, Herakleia Salbakhes (Herakleias Alabokhonos); üçüncü grup: Tabai, Apollonias, Sebastopolis, Iasos, Eriza (Erezos), Markhianoupolis, Anastasioupolis, Khorias Patrimonia (Khorias Patrimonia); dördüncü grup: Kibyra, Komai Khtematikhai (?) (Kokhtemalikhai). Bkz. Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 687, 8-14; 688, 1-11; 689, 1-8.

⁹³ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 687, 9; Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 687, 9.

⁹⁴ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 688, 10; Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 688, 10.

⁹⁵ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 688, 11; Hierokles, *Hieroclis Synekdemos*, Editör August Burckhardt, 688, 11.

⁹⁶ Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 690, 1-2.

⁹⁷ Birinci grup: Khalkedon, Helenopolis, Prainetos (Prinetos), Prainetos (Prinetos), Nikomedeia; İkinci grup: Nikhaia, Basilinopolis (Basileinopolis), Kios, Apameia (Apamia), Prousa; üçüncü grup: Kaisareia, Apollonia (Apollonios), Daskylion, Neokaisareia, Adrianoi; dördüncü grup: Rhegeon Tataion (Rhegetataios), Rhegeon Doris (Rhegodorie). Bkz. Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 690, 4; 691; 692; 693; 694, 1-2.

⁹⁸ Hierokles, *Hieroclis Synekdemos et notitiae Graecae episcopatum*, 691, 1-3.

⁹⁹ Birinci grup: Klaudiopolis, Prousas, Herakleia; ikinci grup: Tios, Krateia (Kratia), Adrianoupolis. Bkz. Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 694, 3-6; 695, 1-3.

¹⁰⁰ Birinci grup: Gangra, Pompeiopolis, Sora; ikinci grup: Amastris (Amastrion), Ionopolis, Dadybra. Bkz. Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 695, 4-7; 696, 1-3.

¹⁰¹ Birinci grup: Ankyra, Tabia, Aspona, Kinna, Rhegeon Lagania'dan (Rheganagalia); ikinci grup: Rhegeon Mnizos (Rhegemnezos), Iuliopolis'den (Heliopolis). Bkz. Hierokles, *Le Synekdèmos d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 696, 5-9; 297, 1-2.

belirtmektedir¹⁰². Ankyra dini hiyerarşide de ilk sırada gelmektedir. İkinci gruptaki Iulioupolis'in adı da yine Parthey ve Bruckhardt'ta Helioupolis olarak verilmiştir¹⁰³. Galatia Saloutaria ise 9 kente sahiptir¹⁰⁴. Bölgenin piskoposluk merkezi Pessinous'tur. Tıpkı Galatia kentleri gibi Kappadokia kentleri de Kappadokia A ve Kappadokia B olmak üzere iki Eparkhia adı altında verilmektedir. Kappadokia A'da¹⁰⁵ 4, Kappadokia B'de¹⁰⁶ ise 8 kent vardır. Listelerin başında verilen Kaesareia ve Tyana, bölgelerinin piskoposluk merkezleridir. Liste Kappadokia'dan sonra tekrar Karadeniz kıyılarına dönerek, bölgedeki son iki Eparkhia'yı vermektedir. Bunlardan biri Orta Karadeniz'in doğusunu kapsayan Helenopontos¹⁰⁷, diğeri ise Doğu Karadeniz bölgesini kapsayan Pontos Polemoniakos'dur¹⁰⁸. Helenopontos listesinin ilk sırasındaki Amaseia ile Pontos Polemoniakos listesinde ilk sırada yer alan Neokaisareia, bölgelerinin piskoposluk merkezleridir. Pontike Diokesisinin son iki Eparkhiası, Anadolu'nun doğusunu kapsayan Armenia A ve Armenia B'dir. Bunlardan Armenia A'da¹⁰⁹ 5, Armenia B'de¹¹⁰ 6 kent vardır. Sebasteia, Armenia A'nın; Melitene ise Armenia B'nin Piskoposluk merkezidir. Her iki kent de Synekdemus'da listenin başında yer alır.

Bünyesinde Anadolu kentlerini barındıran Diokesislerden üçüncüsü olan Anatolike; Klikia A, Klikia B, Kypros, Isauria, Syria A, Syria B, Euphratesia, Osroene, Mezopotamia, Phoinike, Phoinike Libanesia, Palaistina A, Palaistina B, Palaistina G ve Arabia olmak üzere toplam 16 Eparkhia'ya sahiptir. Anadolu kentleri, bunlardan Klikia A, Klikia B, Isauria, Syria A, Euphratesia, Osrohene ve Mezopotamia listelerinde yer alır (Tablo 1). Klikia A, Klikia B ve Isauria kentlerinin tamamı Anadolu'dadır. Klikia A'da¹¹¹ 8, Klikia B'de¹¹² ise 9 kent vardır. Parthey ve Bruckhardt Tarsos'u Klikia A'nın, Anazarbos'u ise Klikia B'nin Metropolis olarak vermiştir¹¹³. Bu iki kent, aynı zamanda bölgelerinin piskoposluk merkezidir. 45. Eparkhia olan Isauria, kentlerinin tamamı bugünkü Türkiye topraklarında olan son Eparkhia'dır. Üç gruba ayrılmış toplamda 23 kente sahiptir¹¹⁴. Parthey ve Bruckhardt, kentlerin birinci

¹⁰² Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 696, 5; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 696, 5.

¹⁰³ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 697, 2; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 697, 2.

¹⁰⁴ Birinci grup: Pessinous (Pisinous), Rhegeon Myrikhion (?) (Rhegemaaurakhion), Pitinissos (Petinesos), Amorion (Aiorion), Klaneos; ikinci grup: Rhegeon Trokhodon (Rhegetrokhoda), Eudoksias, Myrikhion, Germia. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 697, 4-8; 698, 1-4.

¹⁰⁵ Kaisareia, Nyssa, Therma, Rhegeon Podandos (Rhegepodandos). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 699, 1-3.

¹⁰⁶ Tyana (Kemerhisar), Phaustinopolis, Kybistra, Nazianzos (Nanzianzos), Sasima, Parnassos, Rhegeon Doara (Rhegedoara), Rhegeon Moukhissos (Rhegekhousous). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 700, 1-8.

¹⁰⁷ Amaseia (Amasia), Ibora, Zela, Salton Zalikhion (Saltou Zalikhin), Andrapa, Amisos, Sinope. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 701, 3-7; 702, 1-2.

¹⁰⁸ Neokaisareia, Komana, Polemonion (Lemonion), Kerasous, Trapezous. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 702, 4-8.

¹⁰⁹ Sebasteia (Sebastia), Nikopolis, Koloneia (Kolonias), Satala, Sebastoupolis. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 703, 1-5.

¹¹⁰ Melitene (Melitine), Arkha, Arabissos, Koukhousos, Komana, Ariaratheia (Araratia). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 703, 7-12.

¹¹¹ Tarsos, Pompeiopolis, Sebaste, Korykhos, Adana, Augousta (Agousia), Mallos (Malkhos), Zephyrion (Zephyrin). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 704, 2-9.

¹¹² Anazarbos (Nazarbos), Mopsouestia (Mompouestia), Aigeai, Epiphaneia (Epiphania), Aleksandreia, Rhossos (Rosos), Eirenopolis, Phlabias, Kastabala. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemus d'Hiérolès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 705, 2-8; 706, 1-2.

¹¹³ Hierokles, *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum*, 704, 2; 705-2; Hierokles, *Hieroclis Synekdemus*, Editör August Burckhardt, 704, 2; 705, 2.

¹¹⁴ Birinci grup: Seleukeia (Seleukia), Kelenderis (Kelesdere/n), Anemourion; ikinci grup: Titoupolis, Lamos, Antiokheia, Iouliosebaste, Kestroi, Selinous, Iotape, Diokaisareia, Olba (Olbe), Klaudioupolis, Hierapolis; üçüncü grup: Dalisandos, Germanikoupolis, Eirenopolis, Philadelphiea, Meloe (Moloe), Adrasos (Darasos), Sbide (Zeede),

grubunda sayılan Seleukeia'nın, Metropolis olduğunu belirtmiştir¹¹⁵. Seleukeia dinsel açıdan da eyaletin merkezidir. Üçüncü grupta sayılan Sbide kenti de Parthey ve Bruckhardt'ta, Zeede olarak verilmektedir.¹¹⁶

Syaia A, Euphratesia, Osrohona ve Mezopotamia Eparkhialarının kentlerinin ise sadece bir kısmı Anadolu topraklarındadır. Syaia A listesinde, Antiokheia ve Seleukeia kentleri bulunur¹¹⁷. Dinsel açıdan bölgenin Patriklik merkezi olan Antiokheia, Parthey ve Bruckhardt'ta Ἀντιόχεια ἡ πρὸς Δάφνην olarak verilmiştir¹¹⁸. Euphratesia'nın da 6 kenti bugün Anadolu'dadır¹¹⁹. Eparkhia Euphratesia içinde sayılan Skenarkhia (Skenarkhaia)¹²⁰ antik kentinin lokalizasyonu yapılmamış olduğundan Türkiye sınırlarında olup olmadığı belli değildir. Aynı durum, 4 kenti¹²¹ Anadolu'da bulunan Eparkhia Osrohona listesindeki Nea Oualentia¹²² için de geçerlidir. 50. Eparkhia olan Mezopotamia'da ise sadece Amida yer almaktadır¹²³.

Sonuç

Sonuç olarak Roma, I. Kartaca Savaşı sonrasında ele geçirdiği Sicilya adası için ilk kez uyguladığı Provincia sistemini, MÖ 2. yüzyıl ortalarından itibaren Hellenistik krallıkları adeta bir yutarak Akdeniz dünyasını ele geçirdiğinde de devam ettirmiştir. Eskiçağ devletlerinde uygulanan önceki modellerden daha işlevsel olması ve de aksayan yönlerinin zaman zaman düzeltilmiş olması nedeniyle sistem, Roma'nın Akdeniz dünyasındaki hâkimiyetini oldukça uzun bir süre devam ettirmesini sağlayan unsurlardan biri olarak görülebilir. Sistemin Anadolu'da uygulandığı ilk örnek ise MÖ 129 yılında kurulan Asia eyaletidir. Roma bundan sonraki süreçte Anadolu'yu yavaş yavaş ele geçirerek, bölgede kendine bağlı pek çok eyalet kurmuştur.

Yeni yerlerin ele geçirilmesi ve karşılaşılan bazı sorunlar, zaman zaman eyalet sisteminde değişikliklere neden olmuştur. Bu değişikliklerden biri Augustus'un eyaletleri senatus eyaleti ve imparator eyaleti olarak ikiye ayırmasıdır. Konumuzu daha fazla ilgilendiren bir diğer değişiklik ise 3. yüzyılda Diokletianus tarafından gerçekleştirilmiştir. İmparator, eyalet valilerinin gereğinden fazla güçlenmesinin önüne geçmek amacıyla eyaletleri küçük parçalara bölmüş ve aynı zamanda Diokesisler altında gruplandırmıştır. Diokletianus'un oluşturduğu bu sistemin Batı Roma'da 476 yılına, Doğu Roma'da ise 7. yüzyılda Thema sisteminin kurulmasına kadar bazı değişikliklerle uygulandığı anlaşılmaktadır.

Doğu Roma'nın Thema sistemi öncesindeki eyalet yapılanması konusunda en önemli kaynak, Hierokles'in Synekdemosis adlı eseridir. Iustianianus'un imparatorluğunun başlarında kaleme alındığı

Neapolis, Lauzadeai (Lauzadaie). Bkz. Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 708, 2-4; 709, 1-11; 710, 1-9.

¹¹⁵ Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis et notitiae Graecae episcopatum*, 708, 2; Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis*, Editör August Burckhardt, 708, 2.

¹¹⁶ Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis et notitiae Graecae episcopatum*, 710, 7; Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis*, Editör August Burckhardt, 710, 7.

¹¹⁷ Eparkhia'nın Türkiye toprakları dışındaki kentleri için bk. Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 711, 4-8.

¹¹⁸ Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis et notitiae Graecae episcopatum*, 711, 2; Hierokles, *Hieroclis Synekdemosis*, Editör August Burckhardt, 711, 2.

¹¹⁹ Samosata, Dolikhe, Zeugma, Germanikeia (Germanikia), Perre, Nikopolis. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 713, 1-10.

¹²⁰ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 713, 8.

¹²¹ Edessa, Konstantina (Konstantia), Karrai, Birta. Bkz. Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 714, 1-6; 715, 1-2.

¹²² Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 714, 6.

¹²³ Hierokles, *Le Synekdemosis d'Hiérôklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, 715, 3-4. Eparkhia'nın tek kente sahip olması, Synekdemosis'un eksik olduğunu ileri süren görüşleri destekler gibi görünse de araştırmacılar, Amida'nın (Diyarbakır) uzun bir süre bölgenin tek kenti olarak kaldığını belirtmektedir (Feissel, "İmparatorluk ve İmparatorluk Yönetimi", 123).

anlaşılan eser, her ne kadar Kilise örgütlenmesini konu alan kaynaklarla benzerlik gösterse de eserin içeriği, sivil idare ile ilgili olduğunu kanıtlamaktadır. Eserde, Doğu Roma toprakları 64 Eparkhia'ya bölünmüş ve Eparkhialardaki kentler listelenmiştir. Eparkhialar, tıpkı Diokletianus'un oluşturduğu sistemde olduğu gibi Diokesisler altında toplanmıştır. Thrakike, Illyrikon, Asiane, Pontike, Anatolike ve Aigyptiake olmak üzere 6 Diokesis oluşturulmuştur. Eparkhialara ait kentlerin numaralandırılmasında farklılık söz konusudur. Bu durum, Eparkhialardaki kentlerin kendi içinde de gruplandırıldığını düşündürmektedir. Gruplamanın nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte, kabaca coğrafi yakınlığın dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bazı Eparkhiaların metropolisleri belirtilmiş, bazılarının ise belirtilmemiştir. Yine bir kısım kentlerin adlarının yazılışlarında modern baskılar arasında küçük farklar söz konusu iken, bazı kentlerin adları Synekdemios'un baskılarında birbirinden tamamen farklıdır veya baskılardan birinde ya da ikisinde hiç yer almamaktadır.

Bugün Türkiye topraklarındaki kentler; Thrakike, Asiane, Pontike ve Anatolike Diokesislerine bağlı Eparkhialarda yer alır. Thrakike Diokesisinin Eparkhiaları; Europe, Rhodope, Thrake, Aiminontos, Mysia II ve Skythia'dır. Bunlardan Eparkhia Europe kentlerinin tamamı Türkiye topraklarındadır. Rhodope ve Aiminontos Eparkhialarındaki kentlerin ise sadece birer tanesi Türkiye sınırlarında yer alır. Asiane Diokesisine bağlı Asia, Hellespontos, Phrygia Pakatiane, Lydia, Psidia, Lykaonia, Phrygia Saloutaria, Pamphylia, Lykia, Karia ve Nesoi olmak üzere 11 Eparkhia vardır. Bunlardan Nesoi dışındaki Eparkhiaların bütün kentleri Türkiye topraklarındadır. Eparkhia Nesoi'un kentlerinden de sadece Tenedos ve Poroselene Türkiye topraklarında yer alır.

Pontike Diokesisi bünyesindeki Eparkhialar ise Bithynia, Honorias, Paphlagonia, Galatia A, Galatia Saloutaria, Kappadokia A, Kappadokia B, Helenopontos, Pontos Polemoniakos, Armenia A ve Armenia B'dir. Pontike Diokesisi'ne bağlı Eparkhiaların kentlerinin tamamı Türkiye topraklarında bulunmaktadır. Buna karşın Anatolike Diokesisi'ne bağlı 15 Eparkhia'dan Klikia A, Klikia B, Isauria, Syaia A, Euphratesia, Osrohona ve Mezopotamia olmak üzere 7'si Türkiye topraklarında bulunan kentleri kapsar. Klikia A, Klikia B ve Isauria'nın kentlerinin tamamı; Syaia A listesindeki 2, Euphratesia'daki 7, Osrohona'daki 5 ve Mezopotamia'daki 1 kent Türkiye sınırlarındadır. Illyrikon Diokesisi'ne bağlı olan Eparkhia Hellas kentleri arasında sayılan Nesos Imbros'u (İmroz) da eklersek, Synekdemios'daki toplamda 461 kent bugün Türkiye topraklarında yer alır.

Kent yoğunluğu açısından bakıldığında Asia, Hellespontos, Phrygia Pakatiane, Pamphylia ve Lykia'nın kent sayısının fazla olduğu görülmektedir. Synekdemios, küçülmüş olsalar da Anadolu'daki Antikçağ kentlerinin çoğunun Geç Roma döneminde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Kentlerin önemli bir kısmının konumları belirlenmiş olmasına rağmen, Geç Roma- Erken Bizans dönemi tarihçeleri ve kentsel dokuları hakkındaki bilgilerimiz oldukça azdır. Synekdemios'un en son baskısından bu yana elli yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen, listelerdeki bazı kentlerin lokalizasyon tartışmaları da devam etmektedir. Bu durum, literatür çalışmalarının yanı sıra kazı ve yüzey araştırmalarının da gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Kaynak Eserler

- Constantinus Porphyrogenitus. *De Thematibus et De Administrando Imperio*. Recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1840.
- Gaius Suetonius Tranquillus. *Oniki Caesar'ın Yaşamı*. Çeviren Fafo Telatar- Gül Özaktürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Hierokles. *Hierocleous Grammatikou Synekdemios*. Editör Petri Wesseling, Corpus Scriptorum Byzantinae Historiae 3, Bonn: Weber, 1840, 379-532.
- Hierokles. *Hieroclis Grammatici Synekdemus*. Editör Petri Wesseling, 632-734. Amsterdam: Wetstenium and Smith, 1735.
- Hierokles. *Hieroclis Synekdemus et notitiae Graecae episcopatum; accedunt nili doxapatrui notitia patriarchatum et locorum nomina immutata*. Editör Gustavi Parthey, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1967.

Hierokles. *Hieroclis Synecdemus*. Editör August Burckhardt, Leipzig: Teubner, 1893.

Hierokles. *Le Synekdemòs d'Hiérokès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*. Texte, introd., comm. et cartes, Ernest Honigman, Brussels: Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1939.

Lucius Caecilius Firmianus Lactantius. *Zalimlerin Ölümleri Üzerine*. Çeviren Tuğçe Ünver, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Baskıcı, M. Murat. *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2016.

Cameron, Averil. *Bizanslılar*. Çeviren Özkan Akpınar, İstanbul: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 2019.

Doğancı, Kamil. "Roma Döneminde Anadolu". *Tarih Öncesi Dönemden Eskiçağ'ın Sonuna Kadar Anadolu Uygarlıkları*, Editör Doç. Dr. Fatma Sevinç Erbaşı, Doç. Dr. Kamil Doğancı, 383-432. Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022.

Feissel, Denis. "İmparatorluk ve İmparatorluk Yönetimi", *Bizans Dünyası 1*, Hazırlayan Celile Morrisson, Çeviren Aslı Bilge, 99-129. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma- Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çeviren Suat Kemal Angı, İstanbul: Dost Kitabevi, 2010.

Georgios Cyprios. *Georgii Cypri Descriptio orbis romani*. Editör Henricus Gelzer, Lipsiae: In Aedibus B. G. Teubneri, 1890.

Georgy, Timothy E. "Hierokles", *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Editör Alaxsander P. Kazhdan, New York/Oxford: Oxford University Press, 1991, 930.

Güneş, Cüneyt. *Bizans Anadolu'sunda Askeri ve İdari Bir Sitem- Thema Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.

Haldon, John. *Bizans Tarih Atlası*. Çeviren Ali Özdamar, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Jones, A.H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford: Clarendon Press, 1971.

Kaya, Mehmet Ali. "Anadolu'da Roma Eyaletleri; Sınırlar ve Roma Yönetimi". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38 (2005): 11 – 30.

Kiessling, Max. "Hierokles", *Pauls Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 16, VIII-2, Stuttgart: Metzger, 1913, 1487-1489.

Koder, Johannes. "Bizans Anadolu'sunun Coğrafyası". *Bizans Dönemi'nde Anadolu*, Editör Engin Akyürek ve Koray Durak, 4-13. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Liddel, Henry George and Scott, Robert. *Greek-English Lexicon*. New York: Clarendon Press, 1893.

Manimanis, Vassilios, vd. "The Geographers Of The Early Byzantine Period". *European Journal of Science and Theology*, Vol. 8, No.4, (2012): 25-45.

Marek, Christian. "Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış". *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu- Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Editör Oğuz Tekin, 262-273. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*. Çeviren Turhan Kaçar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

Mitchell, Stephen. "Anadolu'da Geç Antikçağ". *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu- Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri içinde*, Editör Oğuz Tekin, 358-37. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren Prof. Dr. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Ramsay, William Mitchell. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Çeviren Mihri Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960.

Sayar, Mustafa H. "Geç Antik Devir". *Doğu Batı*, 49 (2009), 235-261.

Smith, William. *A New Classical Dictionary of Greek and Roman Biography, Mythology, and Geography: Partly Based Upon the Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*. New York: Harper & Brothers, Publishers, 1884.

- Taşdöner, Kevser. *Anadolu'da Roma Eyaletleri- Augustus Dönemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Türk, Mustafa. "Geç Antikçağ Kaynakları Işığında Hellespontus Eyaleti Kentleri". *Uluslararası Bandırma ve Çevresi Sempozyumu, Tam Metin Bildiriler Kitabı I*, Editör Zekai Mete vd., 238-244. Bandırma: Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Türk, Mustafa. "Balıkesir Çevresinde Hadrianoutherai Örneğinde Eskiçağ Kentleri". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Vasiliev, Aleksander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çeviren Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.

Summary

By dint of its strategic location, Anatolia has always attracted the attention of the forces seeking to dominate the Mediterranean world. Among these forces was Rome, which stands out as the ancient civilization that dominated the Mediterranean world for the longest period of time. Annexing the lands it conquered in the Italian Peninsula to its territory under the status of friends and allies, Rome turned the island of Sicily, which it conquered in the 3rd century BC, into a *Provincia* (province). From then on, the *Provincia* system remained the administrative system for Rome's territories outside the Italian Peninsula. The first example of the system in Anatolia was the province of Asia, founded in 129 BC in the territory of the Kingdom of *Pergamon*. From then onwards, Rome gradually conquered Anatolia and established many provinces in the region. Typically, the borders of the provinces were set based on the geographical segmentation in the 1st millennium BC of Anatolia, named after the peoples or geography inhabiting the region. Even though there occasionally arose a need for changes in the provinces in response to conquests or emerging problems, the system can be considered as one of the elements that ensured Rome's long-lasting dominance in the Mediterranean world.

One of the most important changes in the Roman provincial system involves the revisions introduced by Diocletianus in the 3rd century. To avoid overpowering the provincial governors, Diocletianus divided the provinces into smaller segments and also regrouped the provinces into Dioceses. This system, introduced by Diocletianus, was used, with some modifications, in the Eastern Roman Empire until the Thema system introduced in the 7th century. The most important resource that provides information about the administrative organization of the Eastern Roman Empire before the Thema system is the *Synekdemos* of Hierocles. Although we have scarce information about the life of Hierocles, one of the several renowned figures of the same name in the ancient world, his work *Synekdemos*, which lists the provinces of the Eastern Roman Empire at the beginning of the reign of *Iustianus* and the cities of these provinces, has survived to the present day. This study examines the outlines of the Roman provincial organization in Anatolia and especially the form of this organization as reflected in Hierocles' *Synekdemos* in the 6th century. Apart from *Synekdemos*, the resources on the administrative and ecclesiastical admonition of the Roman Empire in Late Antiquity include such works as *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, *Notitia Dignitatum*, *Notitia Episcopatum*, *Descriptio Orbis Romani* and *De Thematis*. Yet, these resources have so far not been well considered in the study of the settlement history of Anatolia due to the facts that they are mostly in the form of lists, that they do not provide detailed information, and that they are subject to debates about the period in which they were created and that there are contradictions among themselves. This fact reinforces the importance of our study.

Synekdemos suggests that the Eastern Roman territory was divided into 64 Eparchies. Those Eparchies were grouped under 6 Dioceses, namely *Thrakike*, *Illyricon*, *Asiane*, *Pontike*, *Anatolike* and *Aigyptiake*. The cities affiliated to the Eparchies were also subgrouped by the numbers assigned to them. Despite the fact that the enumeration shows that there were 935 cities, there appears to be errors in the enumeration while some cities are repeated twice. It is therefore assumed that the total number of cities is lower. The literature suggests two figures for the total number: one is 912 and the other is 923. The cities located today in Anatolia and Thrace region of Turkey are affiliated to the Dioceses of *Thrakike*, *Asiane*, *Pontike* and *Anatolike*. The *Thrakike* Diocese, as its name suggests, comprises the Eparchies of Thrace, *Asiane* the Eparchies of western and southwestern Anatolia, *Pontike* the Eparchies of northern and eastern Anatolia, and *Anatolike* the Eparchies of *Isauria*, *Klikia* and those of southeastern Anatolia. The Eparchies of the *Thrakike* Diocese include *Europe*, *Rhodope*, *Thrake*, *Aiminontos*, *Mysia II* and *Skythia*. Among these, all of the cities of the *Eparchia Europe* are located in Turkey. As for the cities in the eparchies of *Rhodope* and *Aiminontos*, only one each is located within the borders of Turkey. There are 11 Eparchies of the *Asiane* Diocese, namely *Asia*, *Hellespontos*, *Phrygia Pakatiane*, *Lydia*, *Psidia*, *Lykaonia*, *Phrygia Saloutaria*, *Pamphylia*, *Lykia*, *Karia* and *Nesoi*. Except *Nesoi*, all of these cities of the Eparchies are in the territory of Turkey. Of the cities of *Eparchia Nesoi*, only *Tenedos* and *Poroselene* are located in the territory of Turkey.

The Eparchies affiliated to the *Pontic* Diocese include *Bithynia*, *Honorias*, *Paphlagonia*, *Galatia A*, *Galatia Saloutaria*, *Kappadokia A*, *Kappadokia B*, *Helenopontos*, *Pontos Polemoniakos*, *Armenia A*, and *Armenia B*. The cities of the Eparchies of the Pontic Diocese are all located in Turkey. Yet, 7 out of the 15 Eparchies affiliated to the *Anatolike* Diocese, namely *Klikia A*, *Klikia B*, *Isauria*, *Syaia A*, *Euphratesia*, *Osrohona* and *Mesopotamia*, include cities located in the territory of Turkey. Also, all the cities of *Klikia A*, *Klikia B* and *Isauria*, 2 cities in *Syaia A*, 7 cities in *Euphratesia*, 5 cities in *Osrohona* and 1 city in *Mesopotamia* are located in the territory of Turkey. Adding *Nesos Imbros* (Imbros), which is considered as one of the cities of *Eparchia Hellas* affiliated to the *Illyrikon* Diocese, a total of 461 cities in *Synekdemos* are today located in the territory of Turkey.

As the ecclesiastical hierarchy was largely based on administrative organization, the religious structuring in the Eastern Roman Empire was analogous to the aforementioned political system. With a few exceptions, the metropolises and episcopal centers of the provinces were typically the same. However, unlike the provincial administration, the cities in the Eparchies of the Dioceses of *Thrakike*, *Asiane* and *Pontike* were subject to the Church of Constantinople, while the Anatolian cities in the Eparchies of the *Anatolike* Diocese were subject to the Church of *Antiokheia* in ecclesiastical terms. In the ordering of the provinces, the Hierocles list takes into account geographical proximity, while the lists of bishoprics take into account ecclesiastical hierarchy. The *Synekdemos* groups the cities affiliated to the Eparchies by geographical proximity. The resources that describe the ecclesiastical hierarchy, on the other hand, list the cities in a single list based on their religious significance. Furthermore, even though the metropolis of Eparchies is not always listed first in Hierocles' list, the *Notitia Episcopatum*, which deals with the ecclesiastical hierarchy, always lists the episcopal center at the top of the list.

When considered in terms of the density of cities, *Asia*, *Hellespontos*, *Phrygia Pakatiane*, *Pamphylia* and *Lykia* seem to have the highest number of cities. *Synekdemos* reveals that most of the ancient cities in Anatolia continued to exist in Late Antiquity, albeit in a smaller scale. In spite of the fact that the locations of most of the cities have been identified, we know very little about their history and urban structure during the Late Roman and Early Byzantine periods. Even though it has been more than fifty years since the last edition of *Synekdemos*, there are still ongoing debates about the localization of some of the cities on the lists. This suggests the need for excavations and surveys as well as literature studies on this subject.

Olan, Olmuş Olan ve Olacak Olan: Erken Modern İspanyol Siyasi Metinlerinde Prudencia

Mehmet Talha Kalkan *

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,

Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri

Fakültesi Tarih Bölümü,

Uşak/TÜRKİYE

mehmettalhakalkan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1954-5698

Geliş: 28 Mayıs 2024

Kabul: 24 Ocak 2025

Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

XVI. yüzyılın sonlarına doğru idari, iktisadi, ekonomik, askeri ve toplumsal alanlarda çeşitli sorunlarla karşılaşan İspanyollar hem toplumun hem devletin neden böyle bir sürecin içerisine girmiş olduğunu anlamaya çalışmışlardır. Yaşanan sıkıntılar neticesinde İspanyollar, kendilerinin içerisinde bulunduğu durumu tahlil etmeyi şiar edinen metinler hazırlamış, bu metinler aracılığıyla onlar, idealize edilmiş bir hükümdar algısının ile yönetim anlayışının sınırlarını çizmişlerdir. Hazırlanan bu metinler içerisinde yer alan kavramlardan prudencia (sağduyu), dönemin yazarları tarafından ele alınan hususlardan birini oluşturmuş ve o, ideal bir hükümdarın ve yönetim anlayışının merkezine yerleştirilmiştir. Hatta İspanyollar adına prudencia, bu dönemde yaşanan krizlerin nedenleri arasında sayılan ve "Hristiyan düşmanı ve ateist" olarak etiketlenen Machiavelli'ye karşı önemli bir söylev noktası oluşturmuştur. Dolayısıyla Machiavelli'nin söylemleri nedeniyle zarar gördüğü düşünülen ideal yönetici ve Hristiyan devlet yönetimi kavramlarına karşı prudencia, İspanyolların takip etmeleri gerektiğine inandığı yolun ana unsurlarından biri haline gelmiştir. Prudencia, yalnızca İspanyollar adına toplumun ve devletin eski gücüne kavuşmasına aracılık eden ve onlara çıkış noktası olan bir kavram olarak kalmamış; aynı zamanda, Machiavelli'nin söylemlerine karşı onların muhafaza edilmesini sağlayan bir erdeme dönüşmüştür. Son kertede işbu çalışma da farklı İspanyol yazarların gözünden prudencianın önemini anlatarak onun kendileri adına ne anlama geldiğini, neleri kapsadığını ve nasıl bir politik bağlama sahip olduğunu göstermeyi hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: Erken modern dönem, İspanya, sağduyu, Niccolo Machiavelli, devlet çıkarı

Lo Que Es, Lo Que Ha Sido y Lo Que Esta Por Venir: Prudencia in Early Modern Spanish Political Texts

Research Article

* Responsible Author,

PhD., Uşak University Human

and Society

Faculty of Sciences, Department

of History,

Uşak/TURKIYE

mehmettalhakalkan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1954-5698

Received: 28 May 2024

Accepted: 24 January 2025

Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Towards the end of the sixteenth century, the Spanish encountered various problems in administrative, economic, military, and social spheres, prompting them to investigate why both society and the state had entered such a turbulent period. In response to these difficulties, the Spanish produced texts aimed at analyzing their predicament, through which they delineated the boundaries of an idealized concept of rulership and governance. Among the key concepts featured in these texts was prudencia (prudence), which became central to discussions of the ideal ruler and governance. For the Spanish, prudencia also served as a significant point of discourse against Machiavelli, who was labeled a "Christian enemy and atheist" and seen as a cause of the crises of the time. Thus, in opposition to Machiavelli's ideas, which were believed to have harmed the notion of the ideal ruler and Christian governance, prudencia emerged as one of the key elements the Spanish believed they should follow. Prudencia was not only regarded as a pathway for the Spanish to restore the strength of their society and state, but it also became a virtue that preserved their values against Machiavelli's influence. Ultimately, this study aims to examine the importance of prudencia through the perspectives of various Spanish authors, exploring what it meant to them, what it encompassed, and its political significance.

Keywords: Early modern period, Spain, prudence, Niccolo Machiavelli, reason of state

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kalkan, Mehmet Talha. Olan, Olmuş Olan ve Olacak Olan: Erken Modern İspanyol Siyasi Metinlerinde Prudencia. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 34-51.

Giriş

İspanya’da Kral III. Felipe’nin 1621 yılındaki ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Prens Felipe’nin gözdesi olan Olivares Dükü Gaspar de Guzman, monarşinin içerisinde bulunduğu durumu bertaraf edebilmek ve krala yol haritası oluşturmak için 1624 yılında gizli bir bildiri hazırlamıştır. *Gran Memorial* olarak bilinen bu bildiride Olivares Dükü, Kral IV. Felipe’nin farklı krallıklardan teşekkül etmiş bir monarşinin değil; bilakis, tüm bu krallıkların Kastilyalılaştırılarak yegâne bir krallığa dönüştürüldüğü bir yapının başında olması gerektiğini vurgulamıştır.¹ Monarşiyi oluşturan tüm krallıkların Kastilya yasalarına tabi olması gerektiğini ifade eden Olivares Dükü, tüm krallıkların Kastilyalılaşması ile Kral IV. Felipe’nin “İspanya Kralı” olabileceğinin altını çizmiş ve bu sayede, kral da dünyanın en güçlü hükümdarı olabilme şansına kavuşmuştur.² Olivares Dükü’ne göre Kral IV. Felipe’nin bu şansı yakalayabilmesi ise İspanya’nın ve monarşinin otoritesinin onarılmasına ve prestijinin artmasına bağlı olmuş ve otorite ve daha da önemlisi, *Reputación* (itibar), monarşinin sahip olduğu büyüklüğü gösteren iki büyük unsur olarak ön plana çıkmıştır.³ Öyle ki 1625 yılında kraliyetin hazinesinde yapılacak reformlar için dönemin İspanya hazinesinin başında olan Montecarlos Markisi Juan de Mendoza y Luna’ya “Şüphesiz hazinenin olmaması oldukça önemlidir; ama prestijin olmaması daha ağır basmakta...” diyerek *reputación*un ne denli önemli olduğunun altını çizmiştir.⁴ Olivares Dükü Gaspar de Guzman’ın çağdaşı olan ve Fransa Kralı XIII. Louis’nin danışmanlığını ve başbakanlığını yürüten Kardinal Richelieu de İspanyol devlet adamı ile benzer görüşleri paylaşmış, *reputación*; Kral XVIII. Louis Fransa’sının hem dâhilî hem de haricî politikasına yön vermiştir. Kardinal Richelieu, *reputación*u “bir hükümdarın ismiyle gerçekleştirebileceğinin ötesinde ordusuyla sahip olamadığı her şeye kavuşabilmesi için bir gereklilik” olarak görmüştür.⁵ Bu nedenle, her iki Avrupalı devlet, çok önem verdikleri *reputación*u koruyabilmek ve pekiştirebilmek için çaba sarf etmişler ve ne pahasına olursa olsun onu müdafaa etmek zorunda kalmışlardır.⁶ Nitekim 1630 yılında *reputación*un peşinden giden Fransa Kralı XIII. Louis, İtalya’da patlak veren Mantova Krizi neticesinde Savoy topraklarına girerek *reputación*u yalnızca savaşta kazanılan bir unsur olarak gören Kardinal Richelieu’nun fikirlerini desteklemiş ve İspanyollar ile uzun soluklu bir savaşın içerisine girmiştir.⁷

Fransa ile İspanya’yı uzun soluklu bir savaş sürecinin içerisine götüren *reputación*un öneminin farkına varan yalnızca Olivares Dükü Gaspar de Guzman ve Kardinal Richelieu olmamış, onlardan önce kaleme aldığı *Della Ragion di Stato* adlı eserinde İtalyan Giovanni Botero da halkın desteğini alma noktasında ele aldığı *reputación*dan ziyadesiyle faydalanmıştır. Otorite, şöhret, hayranlık, itibar ve değer gibi kavramlarla yakın ilişki içerisinde olan *reputación*, bir hükümdarın tahta çıkışında en önemli unsur olarak ortaya çıkmış ve hükümdarın diğerlerini yönetebilmesine imkân tanımıştır. Nitekim İmparator Trajan’ın, Vespasianus’un ve Theodosius’un Roma İmparatorluğu’nun başına gelmesinde ve Hugues Capet’in Fransa Krallığı’nda kendi hanedanını kurarak kral olmasında pay sahibi olan *reputación*, hükümdarın mükemmelliği hedeflemesiyle ortaya çıkmış, askerî ve politik manada

¹ John H. Elliott, *La Rebelión de los Catalanes: Un Estudio Sobre la Decadencia de España (1598-1640)*. (Madrid: Siglo XXI, 1982) s. 179.

² Elliott, *La Rebelión de los Catalanes*, s. 179.

³ John H. Elliott, *Richelieu and Olivares*. (Cambridge: Cambridge University Press 1984) s. 54.

⁴ Elliott, *Richelieu and Olivares*, s. 102.

⁵ Elliott, *Richelieu and Olivares*, s. 112.

⁶ Elliott, *Richelieu and Olivares*, s. 112.

⁷ Elliott, *Richelieu and Olivares*, s. 140.

kazanmış olduğu saygınlıkla vücut bulmuştur.⁸ Hükümdarı mükemmelliğe götüren *reputación* ise *valor*(cesaret) ile tüm devletlerin üzerine inşa edilmesi gereken iki kolondan biri olan *prudenzadan* (sağduyu) ileri gelmiş olup *prudenza*, hükümdarın gözü ve aklı olarak onun hükmedebilmesine, sorunları ve zorlukları hesaplayabilmesine, plan yapabilmesine ve kararına ve hükmüne incelik kazandırabilmesine olanak sağlamıştır:

"Bir kimsenin herkes tarafından tanınmasına ve üne kavuşmasına zemin hazırlayacak esasen iki şey vardır: bunlar sağduyudan ve mertlikten başkası değildir. Bunlar, her devletin üzerinde yükselmesi gereken iki sütundur. Sağduyu bir hükümdarın gözleri, mertlik ise elleridir. Bir hükümdar, ilki olmadan âma bir adama dönüşebileceği gibi ikincisi olmadan ise erksiz bir adama dönüşecektir. Sağduyu yönetene kılavuzluk ederken mertlik onu güçlü kılar. İlki emreder, ikincisi ise bu emri yerine getirir; ilki girişilecek herhangi bir işin zorluklarının farkına varırken ikincisi onların üstünden gelir; ilki plan yaparken ikincisi onu hayata geçirir; ilki hükmü arılaştırırken ikincisi yüce şahsiyetleri yüreklendirir..."⁹

İtalyan din adamı Giovanni Botero'nun altını çizdiği üzere *prudenza*, erken modern dönem Avrupa'sında ideal bir hükümdarın sahip olması gereken en önemli erdemlerden biri olarak görülmüştür. Keza Botero'dan sonra birçok yazar, *prudenza* ile ideal hükümdar arasındaki ilişkiyi gözler önüne sermiş, onun ideal bir devlet anlayışı içerisindeki önemini vurgulamıştır. Bilhassa birçokları tarafından Niccolo Machiavelli'ye atfedilen *Ragion di Stato* (Devlet Çıkarı) kavramına karşı gelen Katolik dünyadan bir dizi düşünür, yazar ve din adamı, kaleme almış oldukları eserlerde *prudenzanın* ne kadar önemli olduğunu anlatmaya çalışmış, Botero'nun ortaya koymuş olduğu fikirlere destek vermişlerdir. İşbu çalışmada da başta Giovanni Botero olmak üzere erken modern dönemde Katolik dünyadan çeşitli yazarların *prudenza* ile ilgili görüşleri ele alınacak olup onun, ideal bir hükümdar ile ideal bir devlet anlayışı içerisindeki yeri anlatılacaktır.

1.1. İspanyolların Prudenciasını Anlama

"Sağduyu sahibi olan kişi kendini kurtarmıştır..."¹⁰

Prudencia kavramı; Yunanca "düşünmek", "anlamak", "kavramak" ve "sağgörülü olmak" manasına gelen *phronein* fiilinden türeyen *phronesis* kelimesinden ileri gelmiştir.¹¹ Yunan felsefesinde ilk dönemlerde daha ziyade "düşünce" anlamında kullanılan bu kavram zaman içerisinde "iyiyi bulabilmek için ileri sürülen düşünce" manasına kavuşmuş ve ahlaki bir boyut kazanmıştır.¹² Ahlaki bir mahiyet içerisinde ele alınması vasıtasıyla Antik Yunan filozofları, *phronesis* adlı kavramı çok çeşitli anlamlarda kullanmaya başlamış, bu kavram, "sağgörü", "aklıbaşındalık", "akıllılık", "engin düşünme", "pratik bilgelik", "sağduyu", "cesaret" ve "düşünce sağlamlığı" gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹³ Doğal olarak bu denli geniş bir manaya karşılık gelen *phronesis* kavramını tek bir kelime veya ifade ile açıklayabilmek çok kolay olmamış ve kelimenin kullanım alanı, kişiye göre değişkenlik göstermiştir. Nitekim *phronesis* kavramını Latince de kullanan ilk isimlerden biri olan Romalı yazar Cicero da benzer bir

⁸ Giovanni Botero, *Diez Libros de La Razón de Estado*. (Madrid: Luys Sanchez, 1593) 1.Kitap/8. Başlık.

⁹ Botero, *La Razón de Estado*, 2.Kitap/1. Başlık.

¹⁰ Cristóbal Pérez de Herrera, *Proverbios Morales y Consejos Christianos Muy Provechosos Para Concierto y Espejo de Vida*. (Madrid: Los Herederos de Francisco del Hierro, 1733) s. 77.

¹¹ Tufan Çötök, "Aristoteles Etiğinin Kurucu Erdemi Olarak *Phronesis*" (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011) s. 14.

¹² Çötök, *Aristoteles Etiğinin Kurucu Erdemi Olarak *Phronesis**, s. 14.

¹³ Çötök, *Aristoteles Etiğinin Kurucu Erdemi Olarak *Phronesis**, s. 19.

yaklaşım sergilemiş, "önceden görme", "tanışıklık", "öngörü", "akıl" ve "tedbirli davranma" gibi karşılıkları olan *prudentia* kelimesini kullanmaya başlamıştır.¹⁴ Açık bir şekilde *prudentia*, Romalılar tarafından farklı anlamlarda kullanılmış ve hatta daha farklı manalar da kazanmıştır. Nitekim Latin dillerine *prudenza*, *prudencia* ve *prudence* olarak geçen ve ahlaki manada "bir işin sonucunu kestirme", "öngörülü olma", "iyiyi kötünden ayırma", "bir durumun sonuçlarını kestirme ve hesaplama" gibi anlamlarda yararlanılan *prudentia*; İngilizceye de Fransızcanın etkisiyle *prudence* olarak geçmiş ve bu kavram, İngilizcede daha ziyade "tutumluluk" manasına gelmiştir.¹⁵ Batı dillerindeki bu geniş ve zengin kullanım alanı *prudentia* kavramının Türkçeye çevirisini zorlaştırmış ve "basiret", "feraset", "ihtiyatlılık", "sağduyulu olma", "zekâ" ve "aklıbaşındalık" gibi kelimeler, bu kavramın Türkçedeki karşılıkları arasında yer almıştır. Kahir ekseriyetle Erken modern dönemdeki İspanyol kaynakları üzerinden hazırlanmış bu çalışmada ise *prudencia* kavramı "sağduyu" karşılığı üzerinden değerlendirilmiştir. Erken modern dönemde İspanya'da devlet adamlarının ve hükümdarların sahip olması gereken iki temel erdemden biri sayılan *prudencia*; çoğunlukla "iyiyi kötünden ayırabilme bilgisi ve bu ayrımı yapabilme yetisi" manasında kullanılmış ve bu bağlamda, bu kullanıma en yakın anlamı kazandırabilecek kelimenin "sağduyu" olduğu düşünülmüştür.

Antik Yunan ve Antik Roma dönemlerinden sonra *prudencia* kavramı hakkında fikir ortaya koyan ilk isimlerden biri olan Aziz Agustinus için mezkûr kavram, mutlu bir yaşamın anahtarı konumundaki Tanrı'ya duyulan sevginin bir parçasıdır.¹⁶ Tanrı'ya duyulan sevgiyi insanoğlunun sahip olduğu en büyük erdem olarak düşünen Aziz Agustinus, bu erdemin 4 farklı alt erdem tarafından oluştuğunu ve *prudential*ın da bu sürecin önemli bir bileşeni olduğunu ifade etmiştir.¹⁷ "İnsanı Tanrı'ya götürecek veya kişinin kendisini O'ndan uzaklaştıracak şeylerin arasında ayırım yapabilme yetisi ve iyiyi, kötüyü ve nötr olanı belirleyebilme bilgisi" olarak tarif edilen *prudentia*; kişinin kendisine engel olanı ve yardımcı olanı öngörebildiği ve istenen ile kaçınılması gereken arasındaki idrakin ortaya çıktığı bir süreçten ileri gelmiştir.¹⁸ Bu süreç ise insanın etrafında olan şeyler hakkındaki bilgisinden mülhem hafızaya, onun etrafındaki şeyleri gözlemleyerek elde etmiş olduğu yeni bilgilerden müteşekkil zekâyâ ve elde edilen bilgilerin ışığında herhangi bir şey gerçekleşmeden evvel harekete geçebilmesine yönelik olan öngörüye dayanmıştır.¹⁹ Dolayısıyla, insanoğlu sahip olduğu *prudentia* ile kendi hayatındaki isteneni ve istenmeyeni belirleyerek Tanrı'ya duyduğu sevgi doğrultusunda kendisini belirli bir noktada konumlandırmıştır. Diğer bir deyişle, *prudentia*; insan ile Tanrı ilişkisini düzenleyen ilahi bir erdem olarak Hristiyanlık anlayışının temel unsurlarından biri haline gelmiş olup metanet, adalet ve ölçülülük ile dört ilahi erdem arasında yer alarak ilerleyen zamanlarda Hristiyan felsefesinde *virtutes cardinales* olarak adlandırılan, Hristiyan ahlakının ve etiğinin esasını oluşturan kurucu erdemleri oluşturmuştur. *Virtutes Cardinales* olarak bilinen anlayışın Hristiyan dünyasında tam teşekküllü bir hal alması ise Aziz Aquinolu Tommaso ile olmuş ve o, insanın davranışlarını, duygularını ve düşüncelerini belirlemesi hususunda *prudentia*, metanet, adalet ve ölçülülük gibi erdemlerin temel teşkil ettiğini beyan etmiştir. Hatta birçok noktada davranışların ve

¹⁴ Çötök, *Aristoteles Etiğinin Kurucu Erdemi Olarak Phronesis*, s. 21.

¹⁵ Çötök, *Aristoteles Etiğinin Kurucu Erdemi Olarak Phronesis*, s. 22.

¹⁶ Aziz Agustinus, *Nicene and Post-Nicene Fathers: First Series, Volume IV St. Augustine: The Writings Against the Manichaeans, and Against the Donatists*. Düzenleyen Philip Schaff, (New York: Cosimo, 2007), Kısım: 15.

¹⁷ Aziz Agustinus, *The Writings Against the Manichaeans, and Against the Donatists*, Kısım: 15.

¹⁸ Aziz Agustinus, *Responses to Miscellaneous Questions*. (New York: New City Press, 2008) Soru: 31, 61.

¹⁹ Aziz Agustinus, *Responses to Miscellaneous Questions*, Soru: 31.

duyguların önüne geçebilecek tutkuların bu yolla dizginlenebileceğini ifade etmiş olan Aziz Aquinolu Tommaso, onların diğer erdemler ile karşılaştırıldığında bu erdemlerin açık bir şekilde diğerlerinden daha kapsayıcı ve belirleyici bir mahiyette olduklarını da vurgulamıştır.²⁰ Doğal olarak *virtutes cardinales* olarak belirlenen bu erdemlerin diğerlerine göre daha üst bir noktada konumlanması ve farklı bir isme sahip olması gerekmiştir. *Virtutes Cardinales* arasında ise hem ahlaki hem de akılcı olan yegâne erdem olan *prudentia* da tüm erdemlerin en önemlisi olup diğerlerinden farklı bir noktada konumlanmıştır.²¹ Erdemi hem sahibi hem de sahibinin yaptığı işi iyi kılmaya yarayan bir husus olarak tanımlayan Aquinolu Aziz Tommaso, *prudentiayı* da geçmişin ve şu anın değerlendirmesini kıyaslama yaparak geleceğe dair bilgi elde etme, olabildiğince geniş bir bakış açısıyla ve uzaktan bakarak olayları net bir şekilde tahlil etme ve onlar üzerinden kesinliği olmayan olaylara dair hazırlık yapma süreci olarak görmüş ve ona göre, bu kavram, tümüyle eylemlere yönelik olarak yapılan pratik bir akıldan ileri gelmiştir.²² *Prudentia* erdeminin sağlamış olduğu pratik akıl ise insana olayla alakalı evrensel ve genel geçer bilgiler sunmuş ve bu bilgiler, her bir olayın kendi iç dinamiğinde yer alan özel gerekçeler ile birleşerek hem aklın hem de ahlakın birleştiği yegâne erdem haline gelmiştir.²³ Bu nedenle, *prudentia*; diğer erdemlerden farklı bir karaktere sahip olarak hem özel bir erdem olma imkânı yakalamış hem de diğerlerinden üstte bir noktada yer almıştır.²⁴ Diğer bir deyişle, insanoğlunun sahip olması gereken en gerekli erdem olan *prudentia*, iyi bir hayatın sürdürülebilmesi için elzem bir hüviyetten mülhem olup insanların iyi eylemlerde bulunmalarına, bu eylemlerin temelinde iyi bir amaç ve niyet gütmelerine ve onları iyi bir şekilde yapmalarına imkân tanımış ve diğer erdemlerin önüne geçmiştir.²⁵

1611 yılında hazırlamış olduğu *Tesoro de la Lengua Castellana*, o Española adlı İspanyolca sözlük içerisinde *prudencia* kelimesine yer veren Sebastian de Covarrubias da Aziz Aquinolu Tommaso'nun *virtutes cardinales* tanımını kullanmış ve mezkûr kavramı bu bağlamda değerlendirmiştir.²⁶ İspanyol yazara göre *prudencia* erdemine sahip olan kişi *prudente*(sağduyulu) olarak görülmüş ve bu kelime, "her şeyi etraflıca düşünen, iyi bir algılamaya ve öngörüye sahip" ve "bilgin" manalarını karşılamıştır.²⁷ Hatta *prudencianın* Latinlerin ilk kralı olarak gördükleri Janus'ta vücut bulduğunu söyleyen Covarrubias, onun iki yüzünün bulunduğunu söylemiş ve iki yüzünün bir tarafının geçmişe dair olayları, diğerinin de gelecekte gerçekleşebilecek olanları dikkate aldığını söylemiştir.²⁸ Janus'un iki yüzü devleti daha iyi yönetebilmesine imkân tanımış ve Covarrubias, tüm hükümdarların bu şekilde iki yüzlerinin bulunması gerektiğini vurgulamıştır.²⁹ Doğal olarak *prudente* bir hükümdar, geçmişten alacağı tecrübeleri gelecekte olabilecek olaylar üzerinden değerlendirme fırsatını yakalamış ve Covarrubias'ın bahsettiği yönetim anlayışını ortaya koymuştur. Covarrubias'tan bir süre önce *Tractado del Consejo y de los Consieros de los Principes* adlı bir eser yazan Bartolome Felipe de benzer bir yaklaşım ortaya koyarak onu desteklemiş ve ideal bir hükümdarın geçmişte yaşanmış olayları dikkate alması ve gelecekte olabilecek

²⁰ Aquinolu Tommaso, *Summa Theologica*. (New York: Benziger Bros, 1947) Kitap:1/ Kısım:61/Soru:1/Mesele:1.

²¹ Aquinolu Tommaso, *Summa Theologica*, Kitap:1/ Kısım:61/Soru:1/Mesele:2.

²² Aquinolu Tommaso, *Summa Theologica*, Kitap:2/ Kısım:2/Soru:47/Mesele:1.

²³ Aquinolu Tommaso, *Summa Theologica*, Kitap:2/ Kısım:2/Soru:47/Mesele:1.

²⁴ Aquinolu Tommaso, *Summa Theologica*, Kitap:2/ Kısım:2/Soru:47/Mesele:5.

²⁵ Aquinolu Tommaso, *Summa Theologica*, Kitap:1/ Kısım:2/Soru:57/Mesele:5.

²⁶ Sebastian de Covarrubias, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, C.II, Melchor Sanchez, Madrid 1673, s. 150.

²⁷ Covarrubias, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, s. 150.

²⁸ Covarrubias, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, s. 150.

²⁹ Covarrubias, *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*, s. 150.

olanları da hesaba katması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰ Felipe'ye göre, sağduyulu olanlar; yapılması gerekenleri etrafıyla istişare eden ve girişilecek işleri etrafıca düşünen kişilerdir. İstişare etme ve etrafıca düşünme devlet yönetimi için oldukça önemlidir; zira Felipe'ye göre çok düşünenler, krallıkları adına daha faydalı adımlar atma şansı yakalamışlardır.³¹ Bu nedenle, *prudente* olmak isteyen her bir devlet adamı ve hükümdar, geçmişte olan olaylar hakkında fikir sahibi olarak tecrübe kazanmalı, gelecekte olabilecekleri ise hesaba katarak onların neden olabilecekleri durumlar hakkında öngörüye sahip olmalıdır. Devlet adamının ve hükümdarın geçmişi ve geleceği düşünerek hareket etmesi onların içinde bulundukları zamanı yoluna koymasına yardımcı olmuş ve geçmişin akılda tutulmasıyla geleceğe dair daha uygun adımlar atma imkânını doğurmuştur.³² Bu nedenle, *prudencia*; tüm erdemlerin başı olarak hükümdarlara kılavuzluk etmiştir.³³ *Prudencia* olmadan kimsenin doğru bir şekilde tavsiyede bulunamayacağını vurgulayan Felipe, gerçekleştirilmesi gereken işler arasında en iyisinin ve en faydalısının belirlenerek barış ve savaş zamanlarında en doğru adımların atılması ve danışılan veya girişilen bir işin salimen yapılabilmesi adına gerekli yolların belirlenmesi hususunda onu en mükemmel ve en güvenli yöntem olarak belirlemiştir.³⁴ Juan de Santa Maria da Felipe Bartolomeo'nun ortaya koymuş olduğu *prudencia* tanımına destek vermiş ve bu erdemin kralların devletlerini Tanrı'yı gücendirmeden yönetebilmelerini sağlamak adına tevdi edildiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla birçok erdemin aksine doğrudan Tanrı'dan geldiği ve ilahi bir mahiyete sahip olduğu düşünülen bu erdem, Hazreti Süleyman'a da verilmiş ve onun bu özelliği, kendisini diğerlerinden ayırmıştır.³⁵ *Prudencia*; *entendimiento* (anlayış) ve saber (bilme) ile ideal bir kralın sahip olabileceği üç iyi karakteristik özellik içerisinde yer almış ve bilinen en etkin isimlerin azamet ve görkem kazanmasına etki etmiştir.³⁶ Juan de Santa Maria'ya göre, *prudencia* vasıtasıyla devlet adamının veya hükümdarın azamet kazanmasının altında yatan neden ise çevresine danışması ve bilenlerin aracılığıyla onun daha fazla bilgi sahibi olmasından ileri gelmiştir.³⁷ Nitekim Juan de Santa Maria; "akıllı bir insan bilmediğini sormalı, çünkü o, bilmediği bir konuda hata yapmaya meyillidir", diyerek *prudencia*'nın önemini altını çizmiştir.³⁸ Bilmediği konularda istişare yapan ve etrafındaki bilgili ve arif insanlardan faydalanan hükümdar da gücünün sınırlarını görerek devlet yönetimi noktasında Tanrı'yı gücendirebilecek her türlü hareketi bertaraf etme şansı yakalamıştır. Hatta *prudencia*'yı Lübnan Kulesi'ne benzeten Juan de Santa Maria'ya göre; mezkûr yapı vasıtasıyla nasıl bir hükümdar, gözetleme yapma, hırsızları ve düşmanları tanıma ve Şam'a gidenlerin rotalarını görme fırsatı yakalamışsa *prudente* olan bir hükümdar da herkesi ve her şeyi bilerek hareket etme imkânı bulmuştur.³⁹ Juan de Santa Maria'nın Lübnan Kulesi olarak gördüğü *prudencia*, hükümdarın her türlü olayı görebilmesine ve anlayabilmesine zemin hazırladığından onun *fortunadan* (talih) faydalanmasına gerek kalmamıştır. Çoğunlukla etrafında gerçekleşmiş olan olayları ve içerisinde bulunduğu durumları yeterince anlamayan hükümdarların *fortunaya* ihtiyaç duyduğunu söyleyen Juan

³⁰ Bartolome Felipe, *Tratado del Consejo y de Los Consejeros de Los Principes*, Casa de Antonio de Mariz, Coimbra 1584, s. 6, 20.

³¹ Felipe, *Tratado del Consejo* s. 20.

³² Felipe, *Tratado del Consejo*, s. 21.

³³ Felipe, *Tratado del Consejo*, s. 21.

³⁴ Felipe, *Tratado del Consejo*, s. 21.

³⁵ Juan de Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, Sebastian de Cormellas, Barselona 1616, s.6.

³⁶ Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, ss. 27-28.

³⁷ Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, s. 28.

³⁸ Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, s. 28.

³⁹ Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, s. 131.

de Santa Maria, onların sahip oldukları dikkatsizlik nedeniyle devletlerini iyi yönetemeyeceklerini söylemiştir. Bu nedenle, tümüyle geçmişteki olaylardan ileri gelen tarih ve insanların duyduklarından, gördüklerinden ve okuduklarından kaynaklanan deneyimden ileri gelen *prudencia*, hükümdarın devletini iyi bir şekilde yönetebilmesini sağlamıştır.⁴⁰ Bazı noktalarda ise *prudencia*, tek başına yeterli olmamış ve onun mükemmelleşmesi hükümdarın ferasetine bağlı olmuştur; zira sarıh, temiz ve saf bir niyeti olmayan insanlar, bu erdemi kendi çıkarları için kullanarak kurnazlığa dönüştürmüş ve başkalarını kandırarak tahtlarını muhafaza etmeye çalışmışlardır.⁴¹ Doğal olarak kötü bir niyete sahip olan *prudente* bir hükümdar, kendi çıkarını düşünerek sahip olduğu erdemi de kötü bir şekilde kullanmış ve bedhah ve kurnaz bir kişiliğe bürünmüştür.⁴² *Astucia* (kurnazlık) ile *prudencia* arasındaki benzerliğin altını çizen diğer bir isim de Vicente Mut olmuş, İspanyol yazar, zaman zaman bu iki kavramın birbirine karıştığını ifade etmiştir.⁴³ Vicente Mut; *astucianın* her zaman *prudencianın* ezeli bir rakibi olduğunun ve bazı durumlarda *astucianın* *prudencia* olarak görüldüğünün altını çizmiştir.⁴⁴ *Astucia* ile *prudencia* arasındaki farkın hükümdarın yaptıklarıyla anlaşılabilirliğini söyleyen Mut, kişinin neyi düşündüğünün veya hangi niyetle hareket etmiş olduğunun herhangi bir ehemmiyet teşkil etmediğini vurgulamıştır.⁴⁵ Dolayısıyla, *astucia* sahibi insanların *prudencia* sahibi olanlardan farkı onların yapmış oldukları tuzaklardan ileri gelmiş ve onlar, yapmış oldukları tuzaklar vasıtasıyla sahip oldukları kötü niyetlerini gerçekleştirme ve *prudente* olanlardan ayrılma şansı yakalamışlardır. Bu nedenle, *prudencia* sahibi olan hükümdarlar her zaman faydalı, doğru ve uygun olanın peşinden gitmeli ve en doğru olan yolu belirlemelidir.⁴⁶ Bu yolun sonunda ise hükümdar, bilge bir lider olarak devletini muhafaza edebilmesi ve daha da önemlisi, barış zamanında tebaasını bir arada tutabilmesi ve her türlü iç ve dış tehdidi bertaraf edebilmesine katkı sağlayacak şöhret sahibi olma fırsatı yakalamıştır.⁴⁷ Hükümdarın devletini iyi bir şekilde yönetebilmesi ve halkını dış tehlikelerden koruyabilmesi adına önemli bir yere sahip olan *prudencia*, tüm zenginliğini gençliğinde elde eden yaşlılar gibi zamanla elde edilen bir erdem olmuştur.⁴⁸ Boşa geçen bir gençlik, nefret edilen bir yaşlılık nedeni olacağından *prudencia* da belirli bir süre sonucunda elde edilen bir erdem olmuş ve hükümdarın tümüyle çevresine danışıp hareket etmesinden ve tecrübe kazanmasından ileri gelmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla Mut'a göre, *prudencia*; bir hükümdarın her şeyi elde etmesi için en kesin yol olup zamanla işbirliğine giderek içinde bulunan zaman ile geleceği bağlayabilme ve bu sayede, tüm diğer erdemlerin üzerinde bir konumda bulunma imkânı bulmuştur.⁵⁰

Vicente Mut gibi İspanyol din adamı Pedro de Ribadeneira da *prudencianın* diğer erdemlerden üstün bir noktada bulunduğunu söylemiştir. Diğer tüm erdemlerin belirleyicisi olarak gördüğü *prudenciayı* hayatın bilimi olarak değerlendiren Pedro de Ribadeneira, Menandros ve Platon gibi antik dönem yazarlarının fikirlerini temel alarak *prudencianın* neden

⁴⁰ Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, s. 145.

⁴¹ Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, s. 145.

⁴² Santa Maria, *Tratado de Republica y Policia Christiana*, s. 155.

⁴³ Vicente Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, Juan Sanchez, Madrid 1640, s. 91.

⁴⁴ Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, s. 91.

⁴⁵ Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, s. 27.

⁴⁶ Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, s. 195.

⁴⁷ Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, s. 67.

⁴⁸ Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, s. 5.

⁴⁹ Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, ss. 5, 36-37.

⁵⁰ Mut, *El Principe en la Guerra y en la Paz*, s. 195.

devlet adamları ve krallıklar için önemli bir yere sahip olduğunu anlamaya çalışmıştır.⁵¹ Hayattaki her şeyin ve hakikatin *prudenciayı* işaret ettiği göz önüne alındığında *prudente* olmayan bir hükümdarın, Tanrı tarafından kendisine verilen devleti iyi bir şekilde yönetemeyeceği düşüncesi ileri sürülebilir. Roma hükümdarı Trajan'ın hayatını yazan Aurelius Victor'un da bunu teyit ettiğinin altını çizen Pedro de Ribadeneira, Hazreti Süleyman'ın da Allah'ı razı ederek kendisine *prudencia* bahşetmesini istediğini söylemiştir.⁵² Öyle ki kendisine emanet edilen devleti yönetebilmek için Hazreti Süleyman, Hristiyanlık temelli ve tümüyle ilahi hakiki bilgiyi ve dirayeti istemiş ve bunlar, kendisinin sahip olduğu *prudencianın* temelini oluşturmuştur. Bu durumun yalnızca Hazreti Süleyman ile sınırlı kalmayıp Hazreti Davut ve Yehoşafat'ta da görüldüğü düşünüldüğünde tüm hükümdarların *prudente* olması bir zorunluluk haline gelmiştir.⁵³ Doğal olarak hükümdarların bu durumu görebilmesi için tarih okumaları gerekmiş ve tarih bilme, *prudencianın* en büyük öğretmeni olmuştur.⁵⁴ Hükümdarın kendi ülkesinde daha önce yaşamış olan yöneticilerin ve kralların dönemlerini bilmesi, halklarını ve devletlerini nasıl koruduklarına dair bilgi sahibi olması, felaketlerin ve sorunların nasıl ortaya çıktığını ve çözüldüğünü anlaması ve geçmişte devletlerin nasıl yıkıldığına tanıklık etmesi, onun *prudencia* adlı erdeme giden yolunu oluşturmuştur.⁵⁵ Pedro de Ribadeneira'nın *prudencia* ile tarih öğrenimi arasında kurmuş olduğu ilişkiye benzer bir söylem de İspanyol devlet adamlarına ve hükümdarlarına yardımcı olabilmek için Katolik Fernando'yu anlatarak onun rol model olarak görülmesini sağlamayı amaçlayan Baltasar Gracián'dan gelmiştir. Tümüyle geçmişte yaşayan hükümdarların sahip olduğu farklı özellikleri ele alan Baltasar Gracián, *prudenciayı* da tarihten aldığı örnekler ve kişiler üzerinden değerlendirmiş ve dünyadaki tüm devletlerin onun vasıtasıyla kurulduğunu ifade etmiştir.⁵⁶ *Prudencianın* yalnızca devletlerin kurulması noktasında rol oynamadığını savunan İspanyol yazar, aynı zamanda, onun, devletin kurmaya çalıştığı politik yapısına da şekil verdiğini ileri sürmüştür.⁵⁷ Devletlerin ilerlemesini ve büyümesini sağlayan *valor* ile *prudencia*, hükümdarların ülkelerini başarılı bir şekilde yönetmelerine ve söz konusu yapının uyum içerisinde işlemeye devam etmesine yardımcı olmuştur.⁵⁸ *Valorun* gençlik zamanını, *prudencianın* ise yaşlılık zamanını temsil ettiğini söyleyen Baltasar Gracián, bu erdemin genci yaşlı, yaşlıyı da genç yaptığını vurgulamıştır.⁵⁹ Hatta, anlayışlı, kurnaz, dikkatli ve bilge olan ve bu özellikleriyle tüm İspanyol hükümdarlara örnek olması gereken Katolik Fernando'nun tüm bu özellikleri, *prudente* olmasıyla mana kazanmış ve o, tüm ihsanın başını oluşturmuştur.⁶⁰ Dolayısıyla, *prudencia*; Katolik Fernando'yu, sahip olduğu iyi özellikleriyle tüm İspanyollara yol gösteren ve örnek olması gereken bir kişiye dönüştüren temel unsurdur. Öte yandan, Baltasar Gracián; başka bir eserinde ise *prudencia* kavramını müstakil olarak ele almış ve ideal bir hükümdarın *prudenciadan* nasıl faydalanması gerektiğini çeşitli yollarla göstermeye çalışmıştır. *Arte de Prudencia* adını vermiş olduğu eserinde Baltasar Gracián, bilmenin ve cüret edebilmenin insanı ölümsüz yapan iki temel unsur olduğunu vurgulayarak hükümdarın sahip olduğu bilgi derinliğinin kendisinin yapabilme gücünü artırdığına

⁵¹ Pedro de Ribadeneira, *Obras del padre Pedro de Ribadeneira*, Luis Sanchez, Madrid 1605, Kitap: II/ Kısım: XXIII.

⁵² Ribadeneira, *Obras del padre Pedro de Ribadeneira*, Kitap: II/ Kısım: XXIII.

⁵³ Ribadeneira, *Obras del padre Pedro de Ribadeneira*, Kitap: II/ Kısım: XXIII.

⁵⁴ Ribadeneira, *Obras del padre Pedro de Ribadeneira*, Kitap: II/ Kısım: XXIII.

⁵⁵ Ribadeneira, *Obras del padre Pedro de Ribadeneira*, Kitap: II/ Kısım: XXIII.

⁵⁶ Baltasar Gracián, *Obras de Lorenzo Gracian*, Maria Angela Marti y Galí, Barselona 1757, ss. 416-417.

⁵⁷ Gracián, *Obras de Lorenzo Gracian*, s. 417.

⁵⁸ Gracián, *Obras de Lorenzo Gracian*, s. 431.

⁵⁹ Gracián, *Obras de Lorenzo Gracian*, s. 431.

⁶⁰ Gracián, *Obras de Lorenzo Gracian*, ss. 416-431.

değirmiştir.⁶¹ Etrafındakilerden haberdar olmayan kişinin karanlık içerisinde kaldığını ve kendisini gözden ve yardım elinden mahrum bıraktığını ifade eden Baltasar Gracián, insanların bu şekilde doğmadığını ve erdemleri zamanla kazandığını da beyan etmiştir.⁶² Nihayetinde *prudencia*nın temeline düşünceyi ve düşünmeyi koyan İspanyol yazar, kişinin iyi bir anlayıcı olmasını, iyi tercihlerde bulunarak en iyisini seçmesini ve çok fazla düşünerek kendinden emin bir şekilde hareket edebilmesini bu hususa bağlamıştır.⁶³ Hatta dünyadaki en emin kişiler, en fazla düşünenlerden ileri gelmiş ve anlayış, sonsuzluğu beraberinde getirmiştir; zira dünyanın en pahalı madenlerinin en derin yerlerden çıkması gibi en fazla düşünen de büyük işlerin altına imza atabilme gücüne ve işlerin yolunda gidebilmesi adına belirli bir anlayışa sahip olmuştur.⁶⁴ Bu bağlamda da bilme sanatı, hükümdarın en iyi ve ideal görülenleri başarabilmesine ve reputación sahibi olarak elindekileri koruyabilmesine yardımcı olmuştur.⁶⁵ Bilme ise yalnızca yaşın ilerlemesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan tecrübeden ileri gelmiş, çoğu zaman *prudencia*yı ihtiyaç duyan Hazreti Musa'nın yaşlılardan oluşturduğu 70 kişilik bir bilge grubu da bunu desteklemiştir.⁶⁶ Açık bir şekilde bilmenin, *prudencia*nın evladı olan yaşlılıkla büyüyen bir husus olduğu ifade edilebilir.⁶⁷

Baltasar Gracián gibi Juan Pablo Martir Rizo da kaleme almış olduğu *Norte de Principes* adlı eserde *prudencia* kavramını ele alarak onunla alakalı açıklamalarda bulunmuştur. Esasen bir vücudun veya ruhun *prudencia* sahibi olmasıyla kötülüğün ortadan kaldırılabilceğini ve iyi olanın korunmasıyla tüm meselelerin çözülebileceğini ifade etmiştir.⁶⁸ Dolayısıyla hükümdar için *prudencia*, devletin mükemmelleşmesine zemin hazırlamış ve *astucia*dan kayda değer bir şekilde uzaklaşarak kendisinin hayırlı işlerde bulunmasına ve inanç, adalet ve merhamet gibi özelliklerini kullanabilmesine katkı sağlamıştır.⁶⁹ Eserinde *prudencia* kavramına özel bir ihtimam gösteren Rizo, onun iyi ve hayırlı adımların atılmasında pusula olduğunu, ruhun mantıksal yönünü oluşturduğunu, gücün ve erdemin birleşmesine etki ettiğini ve detaylı bir şekilde düşünüp ölçülü ve akla yatkın adımlar atılmasına aracılık ettiğini ifade etmiştir.⁷⁰ Bu nedenle, Juan Pablo Martir Rizo; tüm hareketlerin ve eylemlerin kılavuzunun *prudencia* olması gerektiğinin altını çizerek bu erdem vasıtasıyla hükümdarın iyi olanı seçebilme, güçleri değerlendirebilme, durumları tahlil edebilme, kazalara ve sorunlara göre niyetleri anlayabilme, tasarlanana önden görebilme, olayların çıkış noktalarını saptayabilme gibi özellikler kazandığının altını çizmiştir.⁷¹ Don Diego de Tobar da İspanyol yazar Juan Pablo Martir Rizo'ya destek vermiş ve *prudencia* vasıtasıyla hükümdarların diğerlerinden farklı bir yerde konumlandığını ve diğerlerini yönettiğini vurgulamıştır.⁷² Hatta insan ilişkilerini faydalı kılarak tebaasını bir ve emin hale getiren prudente bir hükümdar, sahip olduğu erdem vasıtasıyla onların hareketlerine yön vermiş, diğer erdemlerin faydalı işlere dönüşmesine zemin hazırlamış, kendisinin karışıklık anında zararlıyı faydalı olandan ayırt edebilmesinin

⁶¹ Baltasar Gracián, *Oracula Manual y Arte de Prudencia*, Gerónimo y Juan Baptista Verdussen, Anvers 1669, s. 373.

⁶² Gracián, *Oracula Manual y Arte de Prudencia*, s. 374.

⁶³ Gracián, *Oracula Manual y Arte de Prudencia*, ss. 378, 382-383.

⁶⁴ Gracián, *Oracula Manual y Arte de Prudencia*, s. 374.

⁶⁵ Gracián, *Oracula Manual y Arte de Prudencia*, s. 387.

⁶⁶ Don Lorenzo Ramirez de Prado, *Consejo i Consejero de Principes*, Luis Sanchez, Madrid 1617, Bölüm: V.

⁶⁷ Prado, *Consejo i Consejero de Principes*, Bölüm:V; Herrera, *Proverbios Morales y Consejos Christianos Muy Provechosos*, s. 285.

⁶⁸ Juan Pablo Martir Rizo, *Norte de Principes*, Diego Flamenco, Madrid 1626, Kısım: I.

⁶⁹ Rizo, *Norte de Principes*, Kısım: V.

⁷⁰ Rizo, *Norte de Principes*, Kısım: XIV.

⁷¹ Rizo, *Norte de Principes*, Kısım: XIX.

⁷² Diego de Tovar Valderrama Valderrama, *Instituciones Politicas*, Catalina de Barrio y Angulo, s. 99.

önünü açmış ve geleceğe yönelik kapsamlı bir anlayışın temellerini atmıştır.⁷³ Daha da önemlisi, bu kavram, beşerî bilginin ana kaynağı olan anlayışta kendini göstererek belirsiz, karanlık, ayrıntılı ve çelişkili durumların rahatlıkla bertaraf edilmesine ve yönetim sanatının yegâne kurallarının oluşturulmasına yardımcı olmuştur.⁷⁴

İspanyol din adamı Claudio Clemente de *prudencia* kavramını Floransalı yazar Niccolo Machiavelli üzerinden ele alarak onu, mükemmel bir hükümdarın en önemli özelliklerinden biri olarak görmüştür. *Machiavelistica Prudencia* (Makyavelist Sağduyu) adını verdiği, tümüyle kurnazlık ve ahlaksız bir sağduyu üzerine şekillenen kavramı eleştiren Clemente, işbu kavramın tüm devletler için yanlış bir örnek teşkil ettiğini ve tüm hilekâr ve yalancı devlet yöneticilerine mihmandarlık yaptığını vurgulamıştır.⁷⁵ Tüm Hristiyan hükümdarların Machiavelli'ye ait olan düşünceleri bilmesi gerektiğini de savunan İspanyol din adamı, Floransalı yazarın genellikle hileleri ön plana koyduğunu ve kötülüğün üzerindeki sınırları kaldırdığını da söylemiştir.⁷⁶ Bu nedenle, hükümdar; kendisine verilen en önemli özelliklerin başında gelen *prudencia*yı anlayarak hareket etmelidir. Bilhassa İspanya Kralı da *prudencia*dan faydalanarak iyiyi kötünden ayırmalı ve en büyük düşmanının Machiavelli ve onun düşünceleri olduğunu unutmamalıdır.⁷⁷ İdeal bir Hristiyan hükümdarın tümüyle iyiyi düşünerek hareket etmesi gerektiğini söyleyen ve bunun ideal yolunu *prudencia* olarak gören Fernando Castro da bu erdemin danışma, seçme ve yerine getirme aşamalarından teşekkül eden bir yapısının olduğunu beyan etmiştir. *Prudencia* adlı erdemin bilim ile benzerlik gösterdiğini ileri süren Castro için bu kavram, insanların ilahi şeyleri düşünmesi, tanınması ve araması adına hayati bir role sahip olmuştur. *Prudencia* kelimesinin Latince "el işiyle bir şeyi yapma sanatı" manasındaki "facere" ile "insanın anlayışından doğan" anlamındaki "agere" fiillerinden ileri geldiğini söyleyen Castro, bu kavramın olumsuz durumları da kapsadığının altını çizmiştir.⁷⁸ Nitekim birçok yazar gibi Castro da *prudencia* ile *astucia* arasında büyük bir farkın bulunmadığını ve *astucianın* esasen *mala prudencia* örneği olduğunu savunmuştur.⁷⁹ Diğer bir deyişle, *mala prudencia* olarak adlandırılan *astucia*, içerisinde barındırdığı hilekârlık ve düzenbazlık içeren anlamlar üzerinden iyi olandan ayrılmış ve bu husus, *prudencia*nın iyi veya kötü bir amaç güdüp gütmeyeceğini göstermiştir. Temel olarak hükümdarın iyiyi düşünerek hareket etmesi gerektiği fikrinden hareketle Castro, onu hakiki bilgeliğin peşinden sürükleyerek çoğunlukla adil olmayan ve kötü bir yapıdan korumuş ve onun Hristiyan, iyi ve adil bir hükümdar olabilmesine zemin hazırlamıştır.⁸⁰ Fernando Castro gibi Alonso Remon da ideal bir hükümdarın devleti adaletli bir şekilde yönetebilmesi adına *prudente* olmayı temel bir şart olarak benimsemesi gerektiğini öne sürmüştür. Hükümdarın akıllı ve bilgin olmasının tek başına yeterli olmadığını düşünen Remon, *prudencia* vasıtasıyla onun uyanık ve dikkatli bir hale geldiğini söylemiştir.⁸¹ Öyle ki Hazreti Davut, kendisinde bu erdeme fazlasıyla sahip olduğunu düşündüğü Talut'u, İsrailoğullarını yönetebilmesi için desteklemiş, Talut'un aklı başında, sözlerinde zarif ve kalbinde vakur biri olduğunu düşünmüştür ki tüm bu özellikler,

⁷³ Tobar, *Instituciones Politicas*, ss. 102, 140-141.

⁷⁴ Tobar, *Instituciones Politicas*, ss. 141.

⁷⁵ Claudio Clemente, *El Machiavelismo Degollado por la Christiana Sabiduría de España y de Austria*, Antonio Vazquez, Alcalá 1637, giriş.

⁷⁶ Clemente, *El Machiavelismo Degollado*, s. 5, 28.

⁷⁷ Clemente, *El Machiavelismo Degollado*, s. 52, 68.

⁷⁸ Castro, *Verdadera Razon de Estado*, ss. 15- 16.

⁷⁹ Castro, *Verdadera Razon de Estado*, ss. 15- 16.

⁸⁰ Castro, *Verdadera Razon de Estado*, s. 17.

⁸¹ Alonso Remon, *Gobierno Humano Sacado del Diuino de Sentencias y Exemplos de la Sagrada Escritura*, Luis Sanchez, Madrid 1624, s. 68.

ideal bir kralın göstermesi gereken başlıca niteliklerden sayılmıştır.⁸² Hatta *prudencia*; hükümdarın kendisi adına savaşabilecek ve kendi itibarını pekiştirebilecek kişileri seçebilmesine yardımcı olmuş ve böylece, düşmanlarını alt ederek tebaası üzerinde korku ile sevgi üzerinden teşekkül eden bir otorite kurabilmesine de zemin hazırlamıştır.⁸³

2. Prudencia ve İdeal Hükümdarın “Mükemmelleşmesi”

*“Doğaldır yaşlandığında insanların ölmesi; aslında tam da o yaşlarda yaşamaya başlamalıdır, zira artık büyük bir sağduyu ve deneyim sahibi olmuşlardır...”*⁸⁴

Erken modern dönemde İspanya’da *prudencia* kavramını derinlemesine ele alarak onu ideal bir hükümdar ile özdeşleştirmeye çalışan yazarların başında Juan Eusebio Nieremberg gelmiştir. Genel itibarıyla Juan Eusebio Nieremberg, *prudencia*yı var olan diğer erdemlerin kusursuz yürütücüsü olarak görmüş ve diğer erdemlerin mükemmel bir şekilde işleyebilmesi için bu erdem var olması gerektiğinin altını çizmiştir. Bu bağlamda, *prudencia*; tüm diğer erdemlerin bağlandığı, kesiştiği ve tutunduğu tek nokta olmuştur. *Prudencia*nın bu özelliği onu diğerlerinden ayırarak birçoklarının gerçek erdem olarak yalnızca *prudencia*yı görmesine zemin hazırlamıştır. Hatta "kurucu erdemler" olarak kabul edilen adalet, metanet ve ölçülülüğe de değer katan ve onları tamamlayan da *prudencia* olmuştur.⁸⁵ Dolayısıyla, *prudencia*; tüm ahlaki erdemlerin hocası ve yol göstericisi olmuş, düşünsel erdemlere önderlik etmiş, beşerî anlayışın sınırlarını belirlemiş, evrensel kurallar ile özel durumlar arasındaki dengeyi oluşturmuş ve hayatın, yaşamının ve üretmenin ilmi haline gelmiştir.⁸⁶ İyiye ulaşmak için gereken tüm araçları ve yöntemleri belirleyerek onları doğru şekilde yönlendirmeye de yarayan *prudencia*, hükümdarın bilgiye danışarak en uygun olanı seçmesine, net kararlar almasına ve kararlaştırılan hükmün uygulanmasına yardımcı olmuştur. Ayrıca, *prudencia* vasıtasıyla hükümdar, iyi bir niyet, özgürlük yanlısı, ılımlı, sebat eden ve hürmetkâr biri haline gelmiş ve bu erdem kapsamında yer alan hafıza, zekâ, uysallık, dikkatli olma, öngörülü olma, ihtiyatlı bir şekilde hareket etme ve maharet sahibi olma gibi becerileri kazanmıştır.⁸⁷ Eserinin önemli bir kısmında *prudencia*nın nasıl kazanılabileceğine dair açıklamalarda da bulunan Nieremberg, bu erdemden deneyim, zaman ve dakik olma üzerine bina edilmiş olduğunu vurgulamıştır. Bilhassa, hükümdarların deneyim konusuna önem vermesi gerektiğinin altını çizen İspanyol yazar, geçmişteki olayların doğru şekilde tahlil edilmesinin öneminden dem vurmıştır. *Prudencia* sahibi her bir devlet adamı ve hükümdar; geçmişteki olaylardan ders almaya, kendinden önceki hükümdarların devletlerini nasıl yönetmeye çalıştıklarını anlamaya, devletlerin nasıl ilerlemeye ve gerilemeye başladıklarını kavramaya, hangi erdemlerin veya sorunların toplumların güçlenmesine veya zayıflamasına zemin hazırladığını tahlil etmeye başlayarak içinde bulundukları zamanı şekillendirme fırsatı yakalamıştır.⁸⁸ Daha da önemlisi, her bir devlet adamı ve hükümdar, kendi dönemlerini değerlendirerek ilerleyen dönemlerde ne gibi olayların tezahür edebileceğine yönelik fikir sahibi olmaya muktedir olmuştur. Bu nedenle, *prudencia*; devlet yönetiminin salimen yürütülmesi ve ideal bir hükümdarın hüküm sürmesi açısından hayati bir rol oynamıştır ki

⁸² Remon, *Gobierno Humano Sacado del Divino de Sentencias*, s. 68.

⁸³ Remon, *Gobierno Humano Sacado del Divino de Sentencias*, s. 138.

⁸⁴ Herrera, *Proverbios Morales y Consejos Christianos Muy Provechosos*, s. 103.

⁸⁵ Nieremberg, *Manual de Señores y Principes*, s. 66.

⁸⁶ Nieremberg, *Manual de Señores y Principes*, ss. 66-67.

⁸⁷ Nieremberg, *Manual de Señores y Principes*, s. 70.

⁸⁸ Nieremberg, *Manual de Señores y Principes*, s. 75.

Nieremberg, bu erdeme sahip olmayan bir hükümdarın bastonsuz kalmış kör bir insandan farkı kalmadığını ifade etmiştir.⁸⁹

Dönemin İspanyol yazarlarından biri olan Saavedra Fajardo ise farklı bir yaklaşım ortaya koymuş ve şeylerin seçilebilmesi veya reddedilmesi adına gerekli olan bilgi olarak gördüğü *prudencia*yı parlak zekâların ve deneyimlilerin mükemmelleşmesi için zaruri bir erdem olarak değerlendirmiştir.⁹⁰ Çalışarak kusursuz hale gelebilecek olan bu bilgi, geçmiş ve içinde bulunulan durumun tahlil edilmesi ve anlaşılmasıyla kendini göstermiştir. Tümüyle gerçek bir siyaset öğretmeni olan tarih aracılığıyla hükümdar, bilgi konusundaki sınırlarını görerek kendi sınırlarının farkına varmış ve doğal olarak bu durum, ona doğru şekilde hükmetmenin esaslarını ve kaidelerini göstermiştir. Daha da önemlisi, hükümdar; zıtlıklar üzerinden şekillenen dünyada var olan zıtlıkları görerek onlar arasında bir seçim yapabilmesine katkı sağlayabilecek ve iyiyi kötünden, yararlıyı zararlıdan ayırabilmesini mümkün kılacak bir güce kavuşmuş ve bazı duyguları da dizginleme imkânı yakalamıştır. Dolayısıyla bir hükümdara en fazla zarar verebilecek özelliklerden biri olan öfke, *prudencia* ile dizginlenmiş ve onun sağladığı bilgi ile birleştiğinde uygun bir hal almıştır. *Prudencia*; hükümdarın uygun ve ölçülü davranmasını, konuşmasını ve hareket etmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda, başta öfke olmak üzere belirli hislerin de mantıksal bir çerçeveye bağlanarak kalbin intikam, kızgınlık ve aşırılık ile dolup taşmasına ve bu minvaldeki hislerin baskın çıkmasına karşı gelmiştir. Kalbin bu isteklerine cevap vermeyen hükümdar da duyguların içerisinde kaybolmaktan geri kalmış ve tüm erdemlerini korumayı başarmıştır.⁹¹ Tıpkı *prudencia* denildiğinde akla gelen ilk isim olan Kral II. Felipe'nin yapmış olduğu gibi kötülüğün düzenlenmesi, iyilere cesaret verilmesi ve kötülüğün cezalandırılması ile o, halkın rahatlığını ve özgürlüğünü düşünen *prudente* bir hükümdarın yapması gerekeni yapmıştır.⁹² Tarih ve tarihin beraberinde getirmiş olduğu deneyim sayesinde *prudente* bir hükümdar, var olan gücünün ve yetkisinin sınırsız olmadığını görmüş olduğundan ölçülülüğü esas almış ve halkına da ölçülü bir özgürlük sunmuştur.⁹³ Bu nedenle, dünya üzerindeki en güçlü hükümdarlar, mutlak bir egemenliğin peşinde koşan tiranlar değil, halkına ölçülülüğü doğru şekilde verebilen ve bunun karşılığında en fazla yetkiyi elde edebilenlerdir. Tüm bu bilgilerin ışığında Saavedra Fajardo, *prudencia*nın yalnızca hükümdarların davranışlarının değil, aynı zamanda, onların diğer erdemlerinin de belirleyicisi ve ölçüsü olduğunu ifade etmiştir.⁹⁴ Tanrı'nın çok az insana bahşetmiş olduğu bu erdem vasıtasıyla hükümdar, geçmişte yaşananları, içinde bulunduğu zamanın aklıyla ve geleceğe dair öngörüsüyle birleştirmiştir. Mevcut hataları anlayarak onları kendi deneyimleri ve bilgileri ile bertaraf eden, tarih vasıtasıyla şüpheleri ortadan kaldıran, daha bilge hale gelen, geçmiş zamanları sürekli olarak aklında tutan ve hataların tekrerrür etmesine mâni olan hükümdar, tüm bu özelliklerinden ölçülü bir şekilde faydalanarak daha fazla deneyim elde etme ve bunun sonucunda, devletini muhafaza edebilme zemini bulmuştur.⁹⁵ Hatta hükümdarın bu deneyimi, başkalarının deneyiminden daha kıymetli görülmüş, o, başkasının hataları yerine kendi hatalarını görebilme şansı yakalamıştır ki Saavedra Fajardo, hükümdarın başkalarının hatalarıyla devleti yönetmesinin oldukça tehlikeli bir durum olduğunun altını çizmiştir; zira İspanyol yazar,

⁸⁹ Nieremberg, *Manual de Señores y Principes*, s. 67.

⁹⁰ Diego Saavedra Fajardo, *Idea de un Príncipe Político Cristiano*, Milano 1642, Kısım: IV.

⁹¹ Fajardo, *Idea de un Príncipe*, Kısım: XVI.

⁹² Fajardo, *Idea de un Príncipe*, Kısım: XVI, XX.

⁹³ Fajardo, *Idea de un Príncipe*, Kısım: XVI.

⁹⁴ Fajardo, *Idea de un Príncipe*, Kısım: XXIII.

⁹⁵ Fajardo, *Idea de un Príncipe*, Kısım: XXIII.

hükümdarın yanında bulunan devlet adamlarının kahir ekseriyetle işlerin olumlu yönde ilerlediğini görme eğilimi olduğunun unutulmaması gerektiğini özellikle vurgulamıştır. Bu durumun yönetimde de dikkatsizlik yaratabileceği aşikârdır. Aynı zamanda, hükümdarın başkalarının hatalarıyla devleti yönetmesinin kendisinin hata yapmadan devleti yönetmesine ve deneyimin ve deneyimin ortaya çıkardığı *prudencia*nın zamanla ortadan kaybolmasına sebep vereceğinden onların hayal kırıklığı yaşamaları ve sıkıntılarla karşılaşmaları oldukça hayati bir öneme sahiptir. Kendi hatalarından ders çıkararak deneyim elde eden hükümdarlar da zaman içerisinde iyiyi kötüden ayırma bilgisi, evrensel hükümler ve münferit olaylar üzerinden bir *prudencia*yaya sahip olmuşlardır.⁹⁶ Saavedra Fajardo'nun vurguladığı şekilde *prudente* bir hale gelmeye başlayan hükümdar da zaman içerisinde gemi kaptanlarının yaptığı gibi fırtınaları tanıyarak gemisine yön vermeye başlayabilme ve yeri geldiğinde de fırtınaların yaklaştığını önceden görerek onlara hiç girmeden hareket edebilme yetisi kazanmıştır.⁹⁷

Erken modern dönem İspanya'sında *prudencia* kavramını derinlemesine çözümleyen isimlerden biri olan Juan Salazar da Saavedra Fajardo'nun yapmış olduğu gibi ilgili erdemi, zıddı olarak görmüş olduğu *astucia* üzerinden değerlendirmiştir. Juan Salazar'a göre dünyada birçok insan, *prudencia*dan mahrum bir şekilde iyiyi kötüyü, kötüyü de iyiyi birbirine karıştırmış ve cahilce bir tutum sergilemiştir.⁹⁸ Genel itibarıyla bu insanlar, söz konusu iki kavram arasındaki farkı anlayabilecek idraktan de yoksun kalmışlardır. Dolayısıyla, birçok insan, aralarında *prudencia*nın da bulunduğu birçok eylemi zıddı olan kusur ile bir tutmuş veya birbirine karıştırmış, *astucia* da *prudencia*nın kusuru olarak bu erdemle yeknesak hale gelmiştir.⁹⁹ Oysaki *prudencia*, kaynağını doğrudan Tanrı'dan almış ve ilahi bir mahiyetten ileri gelmiş iken *astucia* tümüyle kendi isteği ve çıkarları doğrultusunda hareket edenlerin ve aralarında Firavun'un da bulunduğu isimlerin merkez noktasını oluşturmuştur.¹⁰⁰ Bunun yanında *prudencia*; azametinin ve doğruluğun temsili olmuş ve her zaman sağlam bir temele oturmuş, *astucia* ise korkaklığın ve kibrin sembolü olmuş ve büyük ve önemli kimseler olmamalarına rağmen kendilerini öyle addedenlerin faydalandığı bir özellik olarak ön plana çıkmıştır.¹⁰¹ Her ne kadar *prudencia* ile *astucia* arasında benzerlik olsa da bu benzerlik, onları benimseyenlerin yönetim anlayışlarında büyük farkların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. *Prudencia*; merhametli olanların ve hakka önem verenlerin benimsediği yönetim anlayışının temelini oluşturarak tebaasına sorumluluklarını anlatmak isteyen ve yapmaları gerekenler konusunda onlara yol göstermek isteyenlere mihmandarlık etmiştir ki Numa Pompilius, bu duruma en güzel örneklerin başında gelmiştir.¹⁰² Öte yandan, halkına karşı hilekârlığı ve düzenbazlığı tercih eden ve buna yönelik yöntemler arayanların yol göstericisi konumundaki *astucia*, onların zayıflamasına önayak olanlara yardımcı olmuştur. Hatta *astucia*; hilekâr ve yalancı kişiler tarafından icat edilmiş yanlış bir sanattan başka bir şey değildir.¹⁰³ Tüm bu bilgilerin ışığında Juan Salazar'a göre; *prudencia*nın, Tanrı tarafından gösterilen bir erdem olarak bütün kâinata yön verdiği ve başta arılar ve karıncalar olmak üzere tüm canlıların benimsediği bir anlayıştan ileri geldiği söylenebilir.¹⁰⁴ Krallar da Tanrı'dan gelen bu

⁹⁶ Fajardo, *Idea de un Príncipe*, Kısım: XXIII.

⁹⁷ Fajardo, *Idea de un Príncipe*, Kısım: XXXVI.

⁹⁸ Juan de Salazar, *Politica Española*, Diego Mares, Logroño 1619, s. 117.

⁹⁹ Salazar, *Politica Española*, s. 117.

¹⁰⁰ Salazar, *Politica Española*, s. 118.

¹⁰¹ Salazar, *Politica Española*, s. 119.

¹⁰² Salazar, *Politica Española*, s. 119.

¹⁰³ Salazar, *Politica Española*, s. 120.

¹⁰⁴ Salazar, *Politica Española*, s. 119.

erdem aracılığıyla krallıklarını nasıl yönetmeleri gerektiğini öğrenmişlerdir. Kralların devletlerini nasıl yönetmeleri gerektiği fikrini ilahi bir zeminden alarak tümüyle beşerî bir bağlama oturtan Niccolo Machiavelli, *astucia*dan ziyadesiyle faydalanmış, Cesare Borgia, Tiberius ve Neron gibi isimleri tüm devlet adamlarına örnek olarak sunmuştur. Ne var ki, Machiavelli'nin ortaya koymuş olduğu bu anlayış, hükümdarların kazanarak kaybetmelerine sebebiyet vermiş, zira *astucia*yı merkeze almış olan bu hükümdarlar, nefreti ve kötülüğü şiar edinmişlerdir. *Prudencia* ise hükümdarların yenilerek kazanmalarına yardımcı olmuştur ki *prudente* olanlar, her zaman tebaalarının iyiliğini ve sevgisini hedeflemiştir. Halkının iyiliğini ve sevgisini kazanan hükümdarlar da kendileri için savaşan, zorluklara göğüs geren, halinden memnun ve sürekli kendisine sadık ve bağlı olan bir orduya sahip olma imkânı kazanmışlardır.¹⁰⁵ Dolayısıyla *prudencia*; savaş zamanında düzensizliği ortadan kaldırarak zafere giden yolu işaret etmiştir.¹⁰⁶

Geronymo de Zevallos da birçok İspanyol yazar gibi eserinde *prudencia*ya ayrı bir önem vererek onun ideal bir hükümdar için ne kadar önemli olduğunu detaylı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Geronymo de Zevallos; *prudencia*yı bilgelikle beraber Tanrı tarafından hükümdarlara verilen iki özellikten biri olarak görmüş ve bu iki özelliği, ideal bir yönetim anlayışı için temel saymıştır.¹⁰⁷ Akıllı ve zeki bir hükümdarın *prudencia* olmadan devleti iyi bir şekilde yönetemeyeceğini vurgulayan İspanyol yazar, tavsiye almanın ve anlayışın bu erdemi pekiştireceğini ve güçlendireceğini söylemiştir.¹⁰⁸ Hatta hükümdarın bu noktada yaşlılardan faydalanması gerektiğinin altını çizmiş ve 50 yaşın üzerindeki insanların hem bilgin hem de *prudencia* sahibi olabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁹ Yaşlıların sahip oldukları bu özellikler, onların hükümdarı felaketlere karşı uyarmalarına, çeşitli tahminlerde bulunmalarına ve gelecek hakkında bilgi vermelerine yardımcı olmuştur. Doğal olarak bu durum da hükümdarın bilgilenmesine önayak olmuş ve böylece hükümdar, Tanrı'nın kendisine vermiş olduğu *prudencia*dan istifade etme imkânı bulmuştur. Aksi takdirde, hükümdarın cahil kalabileceği endişesini paylaşan Geronymo de Zevallos, onun *prudencia* olmadan alabileceği kararların kötülüğe evrilebileceği ve koyunların zayıflayıp kurtların şişmanlayabileceği bir düzenin ortaya çıkabileceği tehlikesinden dem vurmıştır.¹¹⁰ Bu nedenle, *prudencia* yalnızca hükümdarların ve onların yönetim anlayışındaki belirleyici özelliklerinden biri olmakla kalmamış, aynı zamanda, yeryüzündeki tüm devletlerin ihtiyatlı olma ile iki taşıyıcı kolunu oluşturmuştur.¹¹¹ Bu nedenle, *prudencia*; insanın görmesini sağlayan bir çift gözden ve dünyayı aydınlatarak ona hayat veren güneşten farksızdır.¹¹² Daha da önemlisi, ilahi bir temeli olduğundan *prudencia*; hükümdarın Tanrı'yı taklit edebilmesine yardımcı olmuş ve tıpkı O'nun gibi her şeyi görmesine rağmen birçok kusurun üzerini örtmesine katkı sağlamıştır. Aziz Pablo'nun da söylediği üzere hükmetmek ve yönetmek, tümüyle *prudencia*dan ileri gelmiş, hükümdarın iyi ile kötü arasında bir ayırım yaparak kendisinin ve halkının mutluluğunu sağlamaya çaba sarf etmesinin altında bu erdem yatmıştır.¹¹³ Diğer bir deyişle,

¹⁰⁵ Salazar, *Politica Española*, s. 120.

¹⁰⁶ Salazar, *Politica Española*, s. 120.

¹⁰⁷ Geronymo de Zevallos, *Arte Real Para el Buen Gobierno de los Reyes, y Principes, y de Sus Vassallos*, Toledo 1623, Kısım: VI.

¹⁰⁸ Zevallos, *Arte Real*, Kısım: VII.

¹⁰⁹ Zevallos, *Arte Real*, Kısım: X.

¹¹⁰ Zevallos, *Arte Real*, Kısım: XV.

¹¹¹ Zevallos, *Arte Real*, Kısım: XV.

¹¹² Zevallos, *Arte Real*, Kısım: XV.

¹¹³ Zevallos, *Arte Real*, Kısım: XV.

sağlığın bilimi nasıl tıbbiye ise yönetme sanatı da *prudencia* olmuş, denizcinin yönünü bulması için faydalanması gereken pusulanın hükümdarlar adına muadilini de bu erdem karşılamıştır.¹¹⁴ Son kertede, geçmişte yaşanan olayları okuyarak öğrenen, tarihi bilen, devletlerin nasıl kuvvetlendiğini ve nasıl zayıfladığını tecrübe eden ve barışın ve savaşın hangi şartlarda ortaya çıktığını kavrayan bir hükümdar, etrafındaki yaşlılardan ileri gelen danışmanlarla *prudencia*yı pekiştirmiş ve yasa yapmayı, onları yürütmeyi ve uygulamayı ve nizam kurmayı başararak *arte de buen gouiernoyu* (iyi yönetim sanatı) gerçekleştirmiştir.¹¹⁵

Son kertede erken modern dönem İspanya’ında *prudencia*yı politik bir bağlamda ele alarak onu detaylı bir şekilde tahlil eden diğer bir isim de İspanyol din adamı Juan de Mariana’dır. *Prudencia*yı tümüyle "politik felsefesi" manasında ele alan Juan de Mariana, adalet ve dürüstlük ile ilgili erdemin devlet yönetimi açısından önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶ Yazar, Antik Yunanların monarşi adını verdiği yönetim tarzının en iyi yönetim tarzı olduğunu ve bu yapı içerisinde hükümdarın *prudencia*, adalet ve dürüstlük erdemlerine bağlılık göstererek yapıya işlerlik kazandırmasının zaruri bir hal aldığını vurgulamıştır.¹¹⁷ Mezkûr erdemlere bağlılığın halkın desteği için elzem olduğunu söyleyen Juan de Mariana da diğer İspanyol yazarlar gibi *prudencia*nın diğer erdemlerden üstte bir noktada bulunduğunu ve diğerlerinin ona hizmet ettiğini beyan etmiştir.¹¹⁸ Diğer bir deyişle, dünyada var olan tüm erdemler, *prudencia* olmadan çamura bulanmış ve değerlerini kaybetmişlerdir.¹¹⁹ Bu nedenle, *prudencia* olmadan ideal bir hükümdarın ve devlet yapısının olamayacağı aşikârdır; hükümdar da bu durumun farkında olarak hareket etmelidir. İdeal bir hükümdar; tarihi bilerek var olan politik yapının geçmişini, doğasını ve ruhunu anlamalı, radikal değişikliklere kapalı olarak kendisini tehlikeye atabilecek adımlardan kaçınmalı, halkın isyan nedeni olabilecek isteklerine mâni olmalı, ani kararlardan uzak durmalı ve felakete sürüklenme ihtimali bulunan durumlara girmekten kaçınmalıdır.¹²⁰ Hükümdarın bu şekilde davranmasını ise yalnızca *prudencia* sağlayabileceğinden hem onun hem de devlet adamlarının bu erdeme riayet etmeleri zorunluluk haline gelmiştir. Esasen *prudencia*yı insanın önünü aydınlatan bir ışığa benzeten Juan de Mariana, onun vasıtasıyla hükümdarın geçmiş üzerinden geleceğe yön verebileceği, içinde bulunduğu zamanı düzenleyebileceği ve olabilecek olayları tahmin edebileceği düşüncesini paylaşmıştır.¹²¹ Halkı kandırabilecek ve vatandaşlara yönelik çeşitli tuzaklar kurabilecek politik düşünceyi benimseyen insanların *prudencia*yı utangaçlık ve korkaklık olarak gördüğü uyarısında da bulunan Juan de Mariana, bu erdem aracılığıyla hükümdarın kendisine sahte bağlılık gösteren ve kendisine karşı düzenbazlıkta bulunma tehlikesi barındıran kişilere karşı uyanık kalabileceğini, zıt isteklerden ve farklı taleplerden mülhem insanları bir arada tutabileceğini ve onların bağlılığını kazanabileceğini vurgulamıştır.¹²² Bu nedenle, Juan de Mariana tarafından *prudencia*; hükümdarın, içindeyken her şeyi görebileceği ve her şeyden haberi olabileceği bir kuleye benzetilmiş ve yazar, böylesi bir gücün,

¹¹⁴ Zevallos, *Arte Real*, Kısım: XV.

¹¹⁵ Zevallos, *Arte Real*, Kısım: XV.

¹¹⁶ Juan de Mariana, *Del Rey y de la Institución de la Dignidad Real: Tratado Dividido en Tres Libros*, Imprenta de la Sociedad Literaria y Tipografica, Madrid 1845, s. 37.

¹¹⁷ Mariana, *Del Rey y de la Institución de la Dignidad Real*, ss. 37-38.

¹¹⁸ Mariana, *Del Rey y de la Institución de la Dignidad Real*, s. 407.

¹¹⁹ Mariana, *Del Rey y de la Institución de la Dignidad Real*, s. 407.

¹²⁰ Mariana, *Del Rey y de la Institución de la Dignidad Real*, ss. 37-38, 408-410.

¹²¹ Mariana, *Del Rey y de la Institución de la Dignidad Real*, s. 404.

¹²² Mariana, *Del Rey y de la Institución de la Dignidad Real*, s. 270, 404.

hükümdarın ülkesinde olup bitenlere tümüyle hâkim olmasını sağlayabileceği görüşünü savunmuştur.

Sonuç

Genel itibarıyla *prudencia*, Erken Modern İspanya’da anti-Makyavelist söylemin esasını oluşturmuştur. XVI. yüzyılın sonlarından itibaren İspanya’da sıklıkla kullanılan politik kavramlardan biri olan *Razon de Estado*, Floransalı Niccolo Machiavelli’ye atfedilmiş ve hükümdarın tahtını koruyabilmesi adına kendi çıkarları doğrultusunda hareket edebilmesini ve daha da önemlisi, Hristiyanlığın ve Tanrı’nın ilahi emirleri yerine kendisine yarar sağlayan yönetim anlayışını benimsemesini mümkün kılmıştır. Bu nedenle, Niccolo Machiavelli’ye atfedilmiş olan bu düşünce, dönemin İspanyol yazarları tarafından fazlasıyla eleştirilmiş ve sıklıkla karşı argümanlarla çürütülmeye çalışılmıştır. İspanyol yazarlara göre, Machiavelli tarafından ortaya konmuş olan bu düşünce, açık bir şekilde Hristiyanlığa ve Tanrı’nın ilahi kanunlarına aykırıdır. Daha da önemlisi, Machiavelli tarafından temelleri atılmış olan bu düşünceyi takip eden hükümdarlar da geri dönüşü olmayan bir yola girmiş ve Tanrı’nın ilahi kanunlarını hiçe sayarak zamanla kendi çıkarlarının peşine düşmeyi tercih etmiştir. Hristiyanlık temelli yönetim anlayışı da zamanla dinsizleşme eğilimi göstererek ateizmin hakim unsur olmasına sebebiyet vermiştir. Bu nedenle, Tanrı’nın ilahi lütuflarından uzaklaştığı düşünülen İspanya’nın yaşadığı bu kriz döneminin altında da Machiavelli ve onun takipçileri tarafından ortaya konan *Razon de Estado* düşüncesinin önemli bir rol oynadığı düşünülmüştür. İspanyol yazarlar da Floransalı bu yazarın düşüncelerinin monarşi içerisinde yayılmasına mâni olabilmek ve ona karşı çeşitli reddiyeler yazabilmek adına bir dizi eser kaleme almıştır. İronik bir şekilde Niccolo Machiavelli’yi eleştirmek ve ona karşı reddiyeler yazmak isteyen İspanyollar, *Razon de Estado* fikrinden faydalanmış ve kısmen de olsa Floransalı yazara destek vermişlerdir. İspanyolların Floransalı yazar Niccolo Machiavelli’ye destek vermiş oldukları nokta ise hükümdarın çıkarları peşinden gidebilmesi düşüncesinden ileri gelmiş, fakat Floransalı yazar Niccolo Machiavelli’nin ateist ve Tanrıtanımaz yönetim anlayışı yerine Katolikliğin ve Tanrı korkusunun temele alındığı bir politik düşünce ön plana çıkmıştır. Diğer bir deyişle, İspanyol yazarlara göre hükümdar, kendi çıkarının peşinde olmamalı, Tanrı’nın ilahi kanunlarının ve Katolikliğin çıkarını korumak zorundadır. *Prudencia* da bu ayrımın yapılabilmesi noktasında hayati bir öneme sahip olmuş ve ideal bir hükümdarın kazanması gereken en önemli erdem olarak görülmüştür. Esasen İspanyollar tarafından iyiye kötü olandan ayırma becerisi olarak görülen *prudencia*; Niccolo Machiavelli’yle ortaya çıktığı düşünülen ve merkezine ateizmi ve ahlaki aykırılığı alan “Falsa Razon de Estado” ile temeline Katolikliği, Tanrı korkusunu ve ahlaka uygunluğu alan “Verdadera Razon de Estado” arasındaki ayrımın yapılabilmesine doğrudan etki etmiştir. Son kertede, bu anlayışa göre, İspanyollara göre ideal bir hükümdar da *prudencia* sahibi olarak Tanrı’nın ilahi emirlerinin ve Katolikliğin peşinden gitmeli ve bu nedenle, “Verdadera Razon de Estado” anlayışını takip etmelidir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları& Birincil Kaynaklar

Botero, Giovanni. *Della ragion di stato, libri dieci. Con tre libri Delle cause della grandezza delle città*. Venedik: Nicolo Misserini, 1606.

—. *Diez Libros de La Razón de Estado*. Madrid: Luys Sanchez, 1593.

Castro, Fernando Alvia de. *Verdadera Razon de Estado. Discurso Politico*. Lizbon: Pedro Craesbeeck, 1616.

Fajardo, Diego Saavedra. *Idea de un Príncipe Político Cristiano*. Milano, 1642.

Felippe, Bartolomé. *Tratado del Consejo y de Los Consejeros de Los Principes*. Coimbra: Casa de Antonio de Mariz, 1584.

Gracián, Baltasar. *Obras de Lorenzo Gracian*. Barselona: Maria Angela Martí y Galí, 1757.

—. *Oracula Manual y Arte de Prudencia*. Anvers: Gerónimo y Juan Baptista Verdussen, 1669.

Herrera, Cristóbal Pérez de. *Proverbios morales y consejos christianos muy provechosos para concierto y espejo de vida*. Madrid: Los Herederos de Francisco del Hierro, 1733.

Maria, Juan de Santa. *Tratado de Republica y Policia Christiana*. Barselona: Sebastian de Cormellas, 1616.

Mariana, Juan de. *Del Rey y de la institución de la dignidad real : tratado dividido en tres libros*. Madrid: Imprenta de la Sociedad Literaria y Tipografica, 1845.

Mut, Vicente. *El principe en la guerra y en la paz*. Madrid: Juan Sanchez, 1640.

Nieremberg, Juan Eusebio. *Obras y Dias: Manual de Señores y Principes*. Madrid: Maria de Quiñones, 1641.

Orozco, Sebastián de Cobarrubias. *Tesoro de la Lengua Castellana o Española*. Cilt 2. Madrid: Melchor Sanchez, 1673.

Prado, Lorenzo Ramirez de. *Consejo i consejero de principes*. Madrid: Luis Sanchez, 1617.

Remon, Alonso. *Gobierno Humano Sacado del Diuino de Sentencias y Exemplos de la Sagrada Escritura*. Madrid: Luis Sanchez, 1624.

Ribadeneira, Pedro de. *Obras del padre Pedro de Ribadeneyra*. Madrid: Luis Sanchez, 1605.

Rizo, Juan Pablo Mártir. *Norte de principes*. Madrid: Diego Flamenco, 1626.

Salazar, Juan de. *Politica española*. Logroño: Diego Mares, 1619.

Valderrama, Diego de Tobar. *Instituciones politicas*. Catalina de Barrio y Angulo, 1645.

Zevallos, Geronimo de. *Arte Real Para el Buen Gobierno de los Reyes, y Principes, y de Sus Vassallos*. Toledo, 1623.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Çötök, Tufan. "Aristoteles Etiğinin Kurucu Erdemi Olarak Phronesis." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.

Agustinus, Aziz. *Responses to Miscellaneous Questions*. New York: New City Press, 2008.

Augustinus, Aziz. *Nicene and Post-Nicene Fathers: First Series, Volume IV St. Augustine: The Writings Against the Manichaeans, and Against the Donatists*. Düzenleyen: Philip Schaff. New York: Cosimo, 2007.

Elliott, John Huxtable. *La rebelión de los catalanes. Un estudio sobre la decadencia de España (1598-1640)*. Madrid: Siglo XXI, 1982.

—. *Richelieu and Olivares*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

Tommaso, Aziz Aquinolu. *Summa Theologica*. New York: Benziger Bros, 1947.

Zuzankiewicz, Marta. «Bestiario Simbólico en la Comedia el Príncipe Perseguido.» *Castilla: Estudios de Literatura* 7 (2016): 346-365.

İnternet Kaynakları

Española, Real Academia. 2023. *Diccionario de la Lengua Española*. 14 2. <https://dle.rae.es/prudencia?m=form>.

Türk Dil Kurumu (TDK). *Güncel Türkçe Sözlük*. Erişildi: 2 14, 2023. <https://sozluk.gov.tr/>.

Summary

The Spanish presented various works beginning from the sixteenth century in order to comprehend the undesirable and troublesome condition in which the monarchy struggled. Most of the Spanish thinkers considered this deterioration as a sign that the monarchy was stepping into a period of decline, and they quickly tried to explore the source of the existing problems. Although many Spanish writers presented different reasons for the decline based on their own thoughts, observations and experiences, they agreed upon the idea that the society and government drifted apart from cultural and social values and habits, which had brought them a series of successes and helped them live well in the past. Therefore, the cultural and social rupture mentioned by Spanish writers formed a basis for the embracement of a period that was accepted as ideal and for a distinction to be made between what was ideal and what was not. Clearly, the Spanish accepted the values, habits and moral structure that they forgot as the source of their problems, and they built their solution proposals around this framework.

According to many Spanish writers, the concept called Razon de Estado, which was associated with Florentine thinker Niccolo Machiavelli, played a role in the emergence of this cultural and social rupture. Razon de Estado, which was identified with an emperor's preference for doing what was practical and beneficial for his throne, influenced him to disregard the divine laws that were given to him by God and to show less commitment to Christianity. Hence, the weakening of the image of the monarch and state administrator during the reigns of Catholic Fernando and Emperor Carlos V, which were seen as ideal, played a major role in the emergence of this social and cultural rupture experienced by the Spanish. Despite the fact that the emperor acted according to the commandments and laws of God during the reign of King Felipe II, the state administrators of his era exhibited an extremely indifferent and careless administration and did not solve the problems when needed. Those unsolved problems got bigger over time and necessitated troublesome, painful and bloody prescriptions. The concept of prudencia, which was a word defined by Spanish writers and thinkers as "to possess a good level of perception and foresight, to contemplate everything in detail" gained a critical role at this point, and it revealed the main characteristic of how an ideal Spanish leader should behave. Moreover, Sebastian de Covarrubias associated the word prudencia with a mythological hero named Janus in the Spanish dictionary that he wrote, and stated that the Latin king, who had two different faces, both gained experiences by looking at the past and predicted possible problems by foreseeing the future. Therefore, each leader who possessed prudencia got the opportunity to evaluate past events, take lessons and experiences from them and take the right steps in the future thanks to these lessons and experiences they gained.

Prudencia, which was expected to be possessed by a leader and an emperor, was seen as a virtue that could be gained through various ways, and, to have historical knowledge was accepted as the first step of this process. Statesmen and emperors who could analyze past events and developments well gained experiences and knowledge which could guide them, and, these values paved the way for them to rule their country better. More importantly, prudencia, which was associated with analyzing the past and the future successfully, provided the basis for the emperor to manage his period in the best possible way by balancing these two issues. However, in some cases, leaders and emperors who were supposed to have prudencia could not analyze their history and the past well enough, and were lack of this virtue; nonetheless, this did not prevent them from demonstrating good state administration. Therefore, Spanish writers stated that leaders and emperors needed to benefit from competent and experienced advisors and emphasized that the aforementioned deprivation could be eliminated in this way. According to Spanish writers, who suggested that a leader with competent and experienced advisors around him

can definitely gain prudencia, this was the most prominent feature that distinguished Emperor Carlos V from other emperors, and, for this reason, there was no need for luck and good fortune in state administration.

Prudencia, which was thought to be gained by analyzing the history and the past successfully, was also associated with wisdom by Spanish writers, and, with this characteristic, it became the main element for people who had reached old age and states which possessed a certain level of power. Hence, prudencia, as a virtue belonging to the period of serenity and wisdom, which was linked to courage called valor, helped the leader and/or emperor to preserve and manage what they had gained, and contributed them making the right choices and knowing right from wrong. Thus, in the past, many worthy emperors received the support of a group of elder advisors and statesmen to rule the empire, and administered the lands competently by listening to their advice and opinions. The Prophet Moses and Catholic Fernando from Aragon stood out as the most prominent examples of this process, and they guided Spanish leaders.

The emperors who could distinguish right from wrong with their prudencia also had the opportunity to avoid astucia, which was a concept that was very similar to this virtue but had a rather negative context. Astucia, which Spanish writers attributed to Niccolo Machiavelli and accepted as related to slyness, was mainly about an emperor's choice for following his own interests and embracing what was practical instead of what was good. In fact, the difference between prudencia and astucia stemmed from the actual reflection of the leader or emperor's intention, and malevolent people hid behind a prudente mask while, in truth, having an evil nature. Astucia, which was seen as Machiavellist prudence, caused the emperors to lie, deceive people and exhibit hypocritical behavior, and it was accepted as a reason for corrupted and deteriorating state understanding.

Another point that makes the virtue called prudencia important is the fact that it made other virtues functional and practical as a result of being seen as a "basic virtue". Prudencia put other virtues into practice and made them perfectly useful, and established a balance between other "basic virtues" by directing them to justice, solidity and moderation. Therefore, prudencia, which made the other virtues useful and functional without a flaw, became the leader and guide of all moral virtues, led the intellectual virtues, determined the limits of human understanding, established a solid balance between universal rules and special occasions, and turned into a discipline of life, the art of living and producing. Moreover, thanks to prudencia, statesmen and emperors became well-intentioned, undogmatical, moderate, persistent and respectful leaders, and prudencia gave them some skills such as having superior memory and intelligence, docility, caution, foresight, dexterity and acting prudently. Hence, the lack of prudencia was one of the main factors that caused the statesman and emperor to not govern the empire well, and, more importantly, to cause Spain to enter a period of decline.

As a last note, it can be suggested that prudencia was prominent in the literature on the process of decline, mostly for Spanish writers, and it formed the basis of the anti-Machiavellian discourse that was presented by them. According to Spanish writers, the main reason for the monarchy's troubles was that the society and the empire drifted apart from God's commandments and forgot about the habits that had provided them great victories. The fact that the Spanish grew away from God's divine laws and forgot about the habits that had brought them great victories was due to the fact that the statesmen and emperors did not have the virtue called prudencia; instead of prudencia, they possessed astucia, which caused them to follow their own interests. Since the statesmen and emperors chose to act for their own account, they did not act and rule in accordance with the authority to rule given to them by God. Therefore, the statesmen and emperors started to ignore God's divine laws, and, eventually, understanding of the state based on Christianity and fear of God began to fade away. This process resulted in the acceptance of the idea that the concept called Razon de Estado, which was attributed to Florentine writer Niccolo Machiavelli, began to be known. The Spanish emphasized the significance of prudencia for a statesman, ruler and the empire itself, and represented the concept called Razon de Estado, which was associated with Machiavelli; they also agreed that their sole interest was to preserve Christianity and God's divine laws. Furthermore, they showed the partial accuracy of the concept, Razon de Estado, which they attributed to Niccolo Machiavelli, called him "Falsa Razon de Estado", and described their own thoughts as "Verdadera Razon de Estado". Clearly, the Spanish, following Niccolo Machiavelli's ideas, agreed upon the thought that every statesman, ruler or empire should have an interest; however, unlike him, they stated that this interest should be directed towards working for the good of God and the glory of religion rather than doing what was good and practical for themselves. The Spanish also complained about the fact the monarch disregarded this goal and acted indifferently and recklessly; they obviously believed that prudencia, as an important virtue, was one of the main characteristics that should be owned by every statesman and emperor.

Osmanlı Donanması'nda Kömür Kullanımına Genel Bir Bakış (1781-1850)

Burak Kocaoğlu *

Araştırma Makalesi

* Sorumlu Yazar,
Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata
Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve
Beşerî Bilimler Fakültesi, Bilgi ve
Belge Yönetimi Bölümü
Osmaniye/TÜRKİYE
burakkocaoğlu06@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0595-7229

Geliş: 11 Haziran 2024

Kabul: 13 Aralık 2024

Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Gemi inşa teknolojisinin ahşaba dayalı olarak sürdürüldüğü dönemde gemilerin demir aksamaları üretiminde ısı kaynağı olarak yoğun bir şekilde odun kömürü kullanılmıştır. Zengin orman kaynakları sayesinde odun kömürü temininde çağdaşı olan devletlere göre büyük bir avantaja sahip olan Osmanlı Devleti dışa bağlı kalmadan odun kömürünü temin ederek inşa faaliyetlerini sürdürmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bu avantajlı durum 19. yüzyılın ilk çeyreğinde buharlı gemilerin inşasına başlanmasıyla son bulmuştur. İnşa aşamasında bilgi birikimi ve ekonomik güç gerektiren bu türden gemileri inşa etme imkânına sahip olmayan Osmanlı Devleti güvenlik ve prestij meselesi olarak gördüğü buharlı gemileri satın alma yoluyla ve eldeki veya inşası devam eden yelkenli gemilere buhar makinesi yerleştirilerek envantere katmayı amaçlamıştır. Envantere buharlı gemilerin girmesiyle birlikte enerji kaynağı olarak ihtiyaç duyulan maden kömürü başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinden temin edilmiştir. Bu çalışmada yelkenliden buharlıya geçiş sürecinde Osmanlı Donanması'nda kullanılan kömür türleri ve kullanım alanlarının neler olduğu, kömürün hangi yollarla temin edildiği, temin sırasında yaşanan sorunlar ve devletin sorunlara yaklaşımı arşiv kaynakları kullanılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Donanma, Kömür, Orman

A Overview of the Use of Coal in the Ottoman Navy (1781-1850)

Research Article

* Responsible Author,
Assoc. Prof. Dr., Osmaniye
Korkut Ata University, Kadirli
Faculty of Social Sciences and
Humanities, Department of
Information and Document
Management,
Osmaniye /TURKIYE
burakkocaoğlu06@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-0595-7229

Received: 11 June 2024

Accepted: 13 December 2025

Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

During the period when shipbuilding technology was based on wood, charcoal was used extensively as a heat source in the production of the iron parts of the ships. Thanks to its rich forest resources, the Ottoman Empire, which had a great advantage over its contemporary states in the supply of charcoal, continued its construction activities by supplying charcoal without being dependent on foreign sources. However, this advantageous situation of the Ottoman Empire ended with the start of the construction of steamships in the first quarter of the 19th century. The Ottoman Empire, which did not have the means to build such ships, which required know-how and economic power during the construction phase, aimed to add steamships, which it considered as a matter of security and prestige, to its inventory by purchasing them and by installing steam engines on existing or under construction sailing ships. With the introduction of steamships into the inventory, the coal needed as an energy source was procured from European countries, especially England. In this study, the types of coal used in the Ottoman Navy during the transition from sailing vessels to steamships and its areas of use, the ways in which coal was procured, the problems encountered during the procurement process and the Ottoman Empire's approach to the problems are discussed using archival sources.

Keywords: Ottoman Empire, Navy, Coal, Forest

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kocaoğlu, Burak. Osmanlı Donanması'nda Kömür Kullanımına Genel Bir Bakış (1781-1850). *History Studies* 17, no. 1 (2025): 53-75.

Giriş

Bir uç beyliği olarak 13. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'da kurulan Osmanlı Devleti, Karesi Beyliği'ni topraklarına kattıktan sonra denizcilik faaliyetlerine ağırlık vermiştir.¹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde Doğu Akdeniz'in en üstün deniz gücüne dönüşen Osmanlı Devleti bu üstünlüğünü İnebahtı Savaşı'na kadar devam ettirmiştir. İnebahtı Savaşı'nda 200 civarında kadirgasından başka cephanes, top ve 30.000'e yakın askerini kaybeden² Osmanlı Devleti yaşanan bu yenilgiden kısa bir süre sonra donanmasını yeniden inşa edebilmiştir.³ Hollandalılar ve İngilizlerin Atlantik'teki üstün donanımlı gemileriyle Akdeniz'e gelmesiyle⁴ Akdeniz ticaretinde durumun kendi aleyhine değiştiğinin farkına varan Osmanlı Devleti'nde çekirdi türünden gemilerin yerine yelkenli gemiler tercih edilmeye başlanmıştır.⁵ Ancak yelkenli gemilere geçiş sürecinde esas dönüm noktası yaklaşık 25 yıl süren Girit Seferi (1645-1669) olmuştur. Sefer sırasında düşman donanmasının Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alması ve kadirga cinsi gemilerin çoğu kez bu ablukayı aşamaması donanmanın yelkenliye geçmesinde etkili olmuştur.⁶ İlerleyen süreçte Mezemorta Hüseyin Paşa tarafından hazırlanan 1701 tarihli Bahriye Kanûnnâmesi'nde donanmadaki kalyon sayısı en az kırk olarak tespit edilerek bu konuda önemli bir adım daha atılmıştır.⁷ Yelkenli gemilerin boyutlarının çekirdi türünden gemilere göre daha büyük ve daha fazla top kapasitesine sahip olması gemi inşasında gerekli olan demir ihtiyacını artırmıştır.⁸ İhtiyaç duyulan ikmal malzemelerinin teminine büyük önem veren Osmanlı Devleti,⁹ 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar gemi inşasında ihtiyaç duyduğu malzemelerin büyük bir çoğunluğunu dışa bağlı kalmadan temin edebilmiştir.¹⁰

Ülkenin birçok noktasından rahatlıkla işlenmiş veya ham olarak temin etme şansına sahip olan Osmanlı Devleti, gemi inşası sırasında mısır ve civata başta olmak üzere birçok demir aksamı ve gemilerde kullanılacak, top, barut, lenger ve yuvarlak,¹¹ dane, humbara vb. gibi mühimmatı¹² rahatlıkla Tersâne-i Âmire bünyesinde yer alan Demirhâne, Lengerhâne,¹³ Humbarahâne¹⁴ ve ülke geneline yayılmış tersaneler ve askeri tesislerde üretebilmiştir.¹⁵ Gemi

¹ Zerrin Günel Öden, *Karası Beyliği*, (Ankara: T.T.K.,1999), 82.

² Geoffrey Parker, *Askeri Devrim Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*, Çeviren Tuncay Zorlu, (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 175.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: T.T.K., 1988), 446.

⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı Deniz Egemenliği*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 12.

⁵ Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Çeviren Ahmet Maden-Sertaç Canpolat, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 163-164.

⁶ İdris Bostan, "Kadirga'dan Kalyon'a: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisi'nin Değişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, (2004), 73-74.

⁷ Nurcan Bal, *XIX. Yüzyıl Buharlı Gemiler Dönemi Osmanlı Bahriyesi*, (İstanbul: Kopernik Kitap, 2018), s. 24.

⁸ İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları-Teşkilat-Gemiler*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2017), 159.

⁹ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör Gültekin Yıldız, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 65.

¹⁰ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Yayına Hazırlayan Kahraman Şakul, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 59-60.

¹¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet, Bahriye (C.BH.), 42/1947. (9 L. 1241 [17 Mayıs 1826]).

¹² BOA. C.BH., 251/11649. (29 Ca. 1205 [3 Şubat 1791]).

¹³ Burak Kocaoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Lenger Üretimine Genel Bir Bakış", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, (2020), 173-174.

¹⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Ali Emiri, Sultan III. Selim (AE.SLLM.III.), 339/19583, (29 Z. 1205 [29 Ağustos 1791]).

¹⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet, Askeriye (C.AS.), 433/17993, (12 C. 1211 [13 Aralık 1796]).

inşa veya gemi üzerindeki askeri teçhizatın üretimi sırasında ihtiyaç duyulan ham demirin bulunması sürecin ilk adımı olmuştur. Bu aşamadan sonra askeri tesislerdeki fırın ve ocaklarda demirin erime sıcaklığı olan 1538 santigrat dereceye ulaşılması gerekmiştir.¹⁶ Bu sıcaklığa ulaşmak için funda, meşe, çam ve çok sık olmasa da gürgen¹⁷ ve söğüt¹⁸ gibi kolay kömürleşme özelliği gösteren lifli bitkilerden¹⁹ elde edilen odun kömürünün temini gerekmiştir.²⁰ Odun kömürü üretmek oldukça beceri ve sabır gerektiren bir iş olup kömür üretimi için gerekli olan ağacın kesimi Osmanlı Devleti'nin çağdaşı olan Avrupa ülkelerinde²¹ olduğu gibi ağacın iç suyunun çekildiği sonbahar ve kış aylarında yapılmıştır.²² Vakti geldiğinde kesilen ve dalları budanan ağaçlar kömür yapılmak üzere uygun bir şekilde istiflenerek havayla temas etmemesi ve içten içe yanması için üzeri toprak ve samanla kapatılmıştır. Torluk adı verilen kümbet şekli verilen ocakta uygun hava koşullarında yaklaşık olarak on günlük bir yanma işleminin ardından 5-10 kilogram arasındaki ağaçtan 1 kilogram odun kömürü elde edilmiştir.²³ Genel olarak Tersâne-i Âmire Kömürcübaşı nezaretinde inşa sahasının yakınındaki ormanlar ve dağlardan odun kömürünün temini düşünülmüş olsa da istenilen miktarda kömürün bulunamadığı durumlarda gemi inşa sahasına çok uzak olmayan bölgelerden kömür yakılarak gönderilmesi veya miri fiyattan satın alınması istenmiştir.²⁴ Gerekli olan ham demir ve odun kömürünün temininden sonra demiri işleyecek ahengar adı verilen demir ustaları ve amelenin bulunması gerekmiştir. Bu noktada Tersâne-i Âmire'de yetişmiş demir ustası ve amele bulma açısından bir sorun yaşanmamış olup İstanbul dışında yer alan tersaneler ve askeri üretim tesislerinde ihtiyaç duyulan nitelikte usta ve amelenin temininde nispeten zorluklar yaşanmıştır.²⁵ Devlet ülke güvenliğinde bir zafiyet ve demir aksam üretiminde sorun yaşamamak adına gemi inşasının yapıldığı bölge idarecilerinden ihtiyaç duyulan demir ustası ve amelenin temin edilerek üretim sahasına sevkini istemiştir.²⁶ Gerekli olan usta ve amelenin üretim sahasına sevkı sağlandıktan sonra üretim aşamasına geçilmiştir. Üretim aşamasında çeşitli yollarla temin edilen ham demir ve kömürün zayi olmadan kullanılmasına önem verilmiştir. Ancak ham demirin dövülerek şekil verilecek kıvama gelmesi için eritilmesi sırasında bir miktar demir eksilmiştir.²⁷ Yine aynı şekilde eritme aşamasında kullanılan odun kömüründe de bir miktar kayıp yaşandığından zayi olan kömürün yerine ateş hakkı olarak bir miktar kömür ilave edilmiştir. Hark-ı nâr olarak adlandırılan ekleme işleminin²⁸ hangi miktarda yapılacağına bilinmediği durumlarda kantar başına ne miktar ateş hakkı verileceği ve kıyye başı ne miktar kömür kullanılacağı sorulmuştur.²⁹

1. Funda Kömürü Temini

¹⁶ Mehmet Taş, *Osmanlı Donanmasının İnşası*, (Ankara: Ata Yurt Yayınevi, 2023), 361.

¹⁷ BOA. C.BH., 161/7600, (18 Ra. 1255 [1 Haziran 1839]).

¹⁸ BOA. C.BH., 258/11935, (20 M. 1180 [28 Haziran 1766]).

¹⁹ Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, (Ankara: T.T.K., 2006), 185.

²⁰ BOA. C.BH., 73/3478, (7 M. 1215 [31 Mayıs 1800]).

²¹ Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş Osmanlı-İspanya Mücadelesi*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 85.

²² İdris Bostan, *Osmanlı Deniz Teknolojisi*, (İstanbul: Küre Yayınları), 2024, 155.

²³ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askeri Güç*, Çeviren M. Fatih Çalışır, (İstanbul: Timaş Yayınları), 2015, 124.

²⁴ BOA. C.BH., 32/1544, (17 B. 1206 [18 Şubat 1794]).

²⁵ BOA. C.BH., 45/2113, (25 Ra. 1237 [20 Aralık 1821]).

²⁶ BOA. C.BH., 37/1741, (15 Ca. 1206 [20 Ocak 1791]).

²⁷ Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 192

²⁸ Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 53.

²⁹ BOA. C.BH., 91/4397, (22 R. 1206 [19 Aralık 1791]).

Bazı kaynaklarda süpürge çalısı olarak da geçen funda, kurak ovalar, dağlar ve güneşli yamaçlarda yetişmekte³⁰ olup 500'den fazla çeşidi vardır.³¹ Yılın her mevsiminde yeşil kalabilen ve boyu birkaç metreyi geçmeyen çalılar³² ve yarı ağaçlıktan oluşan bu bitki türünden³³ yoğun bir şekilde odun kömürü elde edilerek Tersâne-i Âmire'ye gönderilmiştir.³⁴ Genel olarak yapımı süren gemilerin kalafatı sırasında³⁵ funda kömürü tercih edilmiş olsa da ağırlıklı olarak gemi inşasında hayati önemi sahip olan mısır ve civata gibi demir parçaların üretiminin yapıldığı Tersâne-i Âmire Demirhânesi ve gemilerin deniz üzerinde veya limanda sabit kalmasını sağlayan çeşitli boyuttaki lengerlerin üretiminin yapıldığı Hasköy Lengerhânesi için temin edilmiştir.³⁶ Bu noktada Tersâne-i Âmire'nin ihtiyaç duyduğu funda kömürü belirlenen miri fiyat üzerinden Müslüman³⁷ ve ağırlıklı olarak Bulgar olmak üzere³⁸ Gayrimüslim tüccar veya gemi kaptanlarından³⁹ bedeli Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden⁴⁰ ödenerek temin edilmiştir.⁴¹ Genel olarak yapılan alımlara baktığımızda kömür getiren tüccar ve gemi kaptanlarının çoğunun uzun süre Tersâne-i Âmire'ye funda kömürü sattıklarına şahit olsak da⁴² kömür üretim ve temin noktasında sabit bir bölge olmayıp Rumeli'de Terkos, İğneada, Istranca, Midye ve Anadolu'da Gemlik, Bandırma, Bozburun, Kapıdağ ve Kocaeli başta olmak üzere hemen hemen ülkenin her bölgesinden rahatlıkla funda kömürü temin edilmiştir. Yapılan alımlarda alt birim olarak kıyye/vukıyye (1282 gram) kullanılmış olup yoğun miktarda funda kömürü alındığı için hesaplama ve kayıt tutmada kolaylık olması amacıyla ağırlık birimi olarak 100 kıyyeye karşılık gelen ayar ifadesi tercih edilmiştir. Her ne kadar yapılan alımlarda 100 kıyye için ayar ifadesi tercih edilse de nadiren 100 kıyyeden daha az bir ağırlık ayar olarak ifade edilerek⁴³ ödemeler 1 kuruş: 40 para veya doğrudan kuruş hesabıyla yapılmıştır. Çalışma dönemimiz içerisinde 1 ayar funda kömürü 1781 senesinde 25 paraya satın alınmış olup funda kömürünün fiyatı 1821'de 65, 1830'da 90, 1832'de 110 ve 1833'te 120 paraya (3 kuruş) yükselerek çalışma dönemimizin sonuna kadar bu birim fiyat üzerinden satın alınmıştır. Fiyatların yukarıya yönlü hareketinde dönemin siyasi konjonktürü ve 1781-1836 yılları arasında gümüş para üzerinde yapılan taşışlar de etkili olmuştur.⁴⁴

Genel olarak ayar üzerinden alım yapıp buna göre ödeme yapılmış olsa da nadiren çuval biriminden de alım yapıldığı olmuştur. Bu türden yapılan alımlara baktığımızda 1 çuval funda kömürünün 8 vukıyye, 1 ayar funda kömürün 12,5 çuvala denk geldiğini görürüz. Yapılan

³⁰ İbrahim Hakkı Akyol, *Nebatlar Âlemi*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1927), 9.

³¹ Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme*, 51.

³² Necati Güvenç Mamıkoğlu, *Türkiye'nin Ağaçları ve Çalıları*, (İstanbul: NTV Yayınları, 2012), 488-489.

³³ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, (İstanbul: T.T.K., 2003), 121.

³⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Ali Emiri, Sultan II. Mahmud (AE.SMHD.II.), 51/3389, (29 L. 1247 [1 Nisan 1832]).

³⁵ Aydın, *Sultanın Kalyonları*, 279.

³⁶ BOA. AE.SMHD.II., 48/3127, (12 Ca. 1251 [5 Eylül 1835]); BOA. C.BH. 227/10580, (23 Za. 1246 [5 Mayıs 1831]).

³⁷ BOA. C.BH., 143/6889, (22 L. 1249 [4 Mart 1834]).

³⁸ BOA. AE.SMHD.II., 67/4806, (16 Za. 1247 [17 Nisan 1832]).

³⁹ BOA. C.BH., 115/5558, (27 Ca. 1246 [9 Kasım 1830]).

⁴⁰ İrad-ı Cedid Hazinesi kurulana kadar Tersâne giderleri Hazine-i Âmire'den karşılanmış olup 1805'te Tersâne-i Âmire Hazinesi'nin kurulmasıyla ödemelerin büyük bir bölümü buradan yapılmıştır. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), 210-211.

⁴¹ BOA. C.BH., 45/2125, (27 R. 1250 [2 Eylül 1834]).

⁴² BOA. C.BH., 2/100, (19 Za. 1249 [30 Mart 1834]); BOA. C.BH., 75/3598, (7 L. 1249 [17 Şubat 1834]).

⁴³ BOA. C.BH., 270/12477, (29 Z. 1210 [5 Temmuz 1796]).

⁴⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 178; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 131.

alım sırasında kamu yararı gözetilerek kömürün çuvalının Tersâne-i Âmire'ye ve dışarda demirci esnafına ve hatta İstanbul dışında Tersâne-i Âmire'ye bağlı olarak üretim yapan tesislere kaç paradan verildiği sual olunarak olası bir fazla ödemenin önüne geçilmek istenmiştir.⁴⁵

Tarih	Birim veya Navlun Fiyatı (1 Ayar)
H.1195/M.1781 ⁴⁶	25 para
H.1221/M.1806 ⁴⁷	25 para
H.1236/M.1821 ⁴⁸	5 para 1 çuval:8 vukıyye (100 vukıyye:65 para)
H.1246/M.1830 ⁴⁹	90 para
H.1246/M.1831 ⁵⁰	90 para
H.1247/M.1832 ⁵¹	110 para
H.1248/M.1832 ⁵²	110 para
H.1249/M.1833 ⁵³	120 para
H.1249/M.1834 ⁵⁴	3 kuruş
H.1250/M.1835 ⁵⁵	3 kuruş
H.1251/M.1835 ⁵⁶	3 kuruş
H.1251/M.1835 ⁵⁷	3 kuruş
H.1252/M.1836 ⁵⁸	3 kuruş

Tablo 1: Yıllara Göre Funda Kömürünün Birim Fiyatı.

2. Meşe Kömürü Temini

Günümüzde ormanlık alanlarımızın yaklaşık olarak %23.7'lik bölümünü⁵⁹ oluşturan ve birçok farklı türe sahip olan meşe ağacı,⁶⁰ geniş bir gövdeye sahip, otuz beş metreye kadar ulaşabilen yapısıyla uygun koşulların olması durumunda 2000 seneye kadar yaşayabilmektedir.⁶¹ Bu özellikleriyle orman endüstrisinin vazgeçilmezi olan meşe ağacı çalışma dönemimiz içerisinde zengin orman kaynaklarına sahip olduğumu bildiğimiz Osmanlı Devleti'nde⁶² ormanlık alanların da büyük bir bölümünü oluşturarak birçok sahada yoğun

⁴⁵ BOA. C.BH., 45/2148, (13 M. 1206 [12 Eylül 1791]).

⁴⁶ BOA. C.BH. 83/3954, (27 Ca. 1195 [21 Mayıs 1781]).

⁴⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet, İktisat (C.İKTS.), 38/1887, (14 Ca. 1221 [30 Temmuz 1806]).

⁴⁸ BOA. C.BH., 116/5618, (27 Z. 1236 [1 Ekim 1821]).

⁴⁹ BOA. C.BH. 115/5558, (27 Ca. 1246 [9 Kasım 1830]).

⁵⁰ BOA. C.BH., 44/2099, (3 Za. 1246 [15 Nisan 1831]); BOA. C.BH., 173/8142, (29 Za. 1246 [11 Mayıs 1831]).

⁵¹ BOA. AE.SMHD.II., 67/4804, (17 Za. 1247 [18 Nisan 1832]).

⁵² BOA. C.BH., 42/1979, (25 S. 1248 [24 Temmuz 1832]).

⁵³ BOA. C.BH., 67/3155, (28 Ca. 1249 [13 Ekim 1833]); BOA. C.BH., 109/5300, (25 Ra. 1249 [12 Ağustos 1833]); BOA. C.BH., 160/7575, (22 Ca. 1249 [7 Ekim 1833]); BOA. C.BH., 168/7917, (20 Ca. 1249 [5 Ekim 1833]).

⁵⁴ BOA. C.BH., 143/6897, (28 L. 1249 [10 Mart 1834]).

⁵⁵ BOA. C.BH., 10/460, (22 Z. 1250 [21 Nisan 1835]).

⁵⁶ BOA. C.BH., 49/2310, (11 M. 1251 [9 Mayıs 1835]).

⁵⁷ BOA. C.BH., 131/6322, (29 Ş. 1251 [20 Aralık 1835]).

⁵⁸ BOA. C.BH., 137/6602, (22 S. 1252 [8 Haziran 1836]).

⁵⁹ İbrahim Atalay, *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*, (İzmir: Meta Basım, 2015), 214.

⁶⁰ Mamukoğlu, *Türkiye'nin Ağaçları*, 634-675.

⁶¹ Akyol, *Nebatlar Âlemi*, 188.

⁶² Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar*, s. 211.

olarak kullanılmıştır. Ele aldığımız dönem içerisinde ağırlıklı olarak gemi inşasında ihtiyaç duyulan demir aksamaları üretimi aşamasında kullanılan meşe kömürü, Tersâne-i Âmire Kışlası'nda kalan ve Bahriye Hastanesi'nde tedavi gören askerlerinin ısınmasında da kullanılmıştır. Ormanlık alana sahip olma konusunda Venedik ve İspanya gibi çağdaşı olan denizci devletlere göre daha şanslı olan⁶³ Osmanlı Devleti'nde Tersâne-i Âmire için ihtiyacı olan meşe kömürünün temininde ciddi bir sorunla karşılaşılmamıştır.⁶⁴ Genellikle Tersâne-i Âmire'nin ihtiyaç duyduğu meşe kömürünün önemli bir bölümü devletin görevlendirmiş olduğu kişiler tarafından Tersâne-i Âmire'nin kullanımına ayrılan bölgelerden⁶⁵ yaktırılarak gönderilmiştir. Çalışma dönemimiz içerisinde ağırlıklı olarak Kemer ve havalisinden bu türden meşe kömürü temin edilmiştir.⁶⁶ Bu gibi teminlerde gönderilen meşe kömürü için bir para ödenmemiş olup sadece kömürün Tersâne-i Âmire'ye nakli sırasında kiralanan gemi için navlun bedeli ödenmiştir. Bu noktada ele aldığımız dönem içerisinde yapılan navlun sözleşmelerin baktığımızda kaptanın adı, gemiye yüklenecek meşenin ağırlığı ve toplam navlun ücreti detaylı bir şekilde belirtilmiştir.⁶⁷ Genel olarak savaş vakitlerinde navlun ücretlerinde yukarı yönlü hareketlenmeler beklenmiş⁶⁸ olsa da çoğu zaman yapılan sözleşmelerde 100 vukıyye meşe kömürü için 3 kuruş navlun bedeli ödenmiştir. Ancak kimi zaman navlun bedelinin 3 kuruştan daha aşağı olduğu durumlar söz konusu olsa da bu türden yapılan navlun sözleşmeleri çok azdır.

Tersâne-i Âmire'nin kullanımına ayrılan ormanlardan ihtiyaç duyulan meşe kömürünün önemli bir bölümü karşılanmış ihtiyaç halinde meşe kömürü belirlenen miri fiyat üzerinden ülke içerisinde faaliyet gösteren tüccarlardan veya gemi kaptanlarından tek seferde veya peyderpey satın alınmıştır.⁶⁹ Yapılan alımlarda kömürün toplam miktarı, hangi zaman aralığında alım yapıldığı⁷⁰ hangi bölgeden temin edildiği ve hangi kaptanın gemisiyle naklin gerçekleştirildiği ve Tersâne-i Âmire'nin hangi birimine teslim edildiği detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Yapılan alımlar sırasında ağırlık birimi olarak vukıyye kullanılmış olup yapılacak ödemeler noktasında 100 vukıyye üzerinden hesaplamaya gidilmiştir. Bu noktada kömürün Tersâne-i Âmire'ye nakli konusunda da satın alma işi yapılan tüccar sorumlu tutulmuş olsa da kimi zaman iskeleye getirilen kömürün nakliyesi için hamaliye ve kantariye⁷¹ adı altında Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödeme yapılmıştır. Ele aldığımız dönem içerisinde fiyatlarda yukarı yönlü bir hareket söz konusu olmuştur. 1829-1832 tarihleri arasında 100 vukıyyesi 12 kuruştan satın alınan meşe kömürünün fiyatı 1834'te 15 kuruşa ve 1836'da 18 kuruşa yükselmiştir. Nispeten kısa bir süre içerisinde fiyatta yaşanan %50'lik artışta funda kömüründe de belirttiğimiz üzere dönemin siyasi konjonktürü ve 1829-1836 yılları arasında gümüş para üzerinde yapılan tağşışlar de etkili olmuştur. Bununla birlikte bahsi geçen birim fiyatlar her alım için sabit olmayıp aynı sene içerisinde aynı kişiden veya farklı kişilerden yapılan alımlarda küçük de olsa farklılıklar söz konusu olmuştur.

⁶³ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, C.1, Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021), 235-236.

⁶⁴ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*, Çeviren Fatih Yücel, (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 404.

⁶⁵ Salim Ayduz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, (Ankara: T.T.K., 2006), 259.

⁶⁶ BOA. C.BH., 168/7909, (11 B. 1241 [19 Şubat 1826]).

⁶⁷ BOA. C.BH., 29/1375, (5 Za. 1252 [13 Mart 1837]).

⁶⁸ Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 174.

⁶⁹ BOA. AE.SMHD.II., 67/4796, (17 Za. 1247 [18 Mayıs 1832]).

⁷⁰ BOA. C.BH., 80/3817, (6 R. 1247 [14 Eylül 1831]).

⁷¹ BOA. C.BH., 26/1210, (11 Ra. 1208 [17 Ekim 1793]).

Tarih	Birim veya Navlun Fiyatı (100 Vukıyye)
H.1241/M.1826 ⁷²	180 para navlun
H.1244/M.1829 ⁷³	9 kuruş
H.1244/M.1829 ⁷⁴	12 kuruş
H.1247/M.1831 ⁷⁵	12 kuruş
H.1247/M.1832 ⁷⁶	12 kuruş
H.1248/M.1832 ⁷⁷	95 para navlun
H.1249/M.1834 ⁷⁸	13 kuruş
H.1249/M.1834 ⁷⁹	14 kuruş
H.1249/M.1834 ⁸⁰	15 kuruş
H.1252/M.1836 ⁸¹	3 kuruş navlun
H.1252/M.1836 ⁸²	700 para
H.1252/M.1836 ⁸³	18 kuruş
H.1252/M.1837 ⁸⁴	3 kuruş navlun
H.1253/M.1837 ⁸⁵	3 kuruş navlun

Tablo 2: Yıllara Göre Meşe Kömürünün Birim ve Navlun Fiyatı.

3. Çam Kömürü

Osmanlı Donanması'nda funda ve meşe kömürü kadar olmasa da çam kömürü de gemi inşasında gerekli olan mısır ve cıvatanın üretimi dışında kalyonlara yerleştirilecek çok sayıda top ve mühimmatın dökümü sırasında kullanılmıştır. İstanbul'daki askeri üretim tesisleri için ilk olarak İstanbul'dan çam kömürü temin edilmeye çalışılmıştır. Fakat istenilen miktarda çam kömürünün İstanbul'dan tedariki mümkün değilse üretimde bir aksaklık yaşanmaması ve nakliye masrafını azaltmak adına İstanbul'a yakın bölgelerden istenilen miktarda kömürün temin edilerek nakledilmesi istenmiştir.⁸⁶ Kömürü üretim sahasının yakınından temin etme düşüncesi İstanbul dışında yer alan tersanelerde sürdürülen gemi inşaa faaliyetlerinde de geçerli olmuştur. İlk olarak inşa edilecek geminin türü ve boyutu belirtildikten sonra inşa sahasından veya yakın bölgelerden⁸⁷ miri fiyattan çam kömürünün satın alınarak üretim sahasına hızlı bir şekilde teslimi bölge kadıları, zabitanı ve ayanlarından istenmiştir. Bununla birlikte bir aksilik yaşanmaması için üretim sahasına yakın yerleşim

⁷² BOA. C.BH., 168/7909 (11 B. 1241 [19 Şubat 1826]).

⁷³ BOA. C.BH., 158/7486, (16 Ş. 1244 [21 Şubat 1829]).

⁷⁴ BOA. C.BH., 158/7486, (16 Ş. 1244 [21 Şubat 1829]).

⁷⁵ BOA. C.BH. 80/3817, (6 R. 1247 [14 Eylül 1831]).

⁷⁶ BOA. AE.SMHD.II., 67/4796, (17 Za. 1247 [18 Mayıs 1832]).

⁷⁷ BOA. C.BH., 137/6640, (9 S. 1248 [8 Temmuz 1832]); BOA. C.BH. 130/6289, (29 Receb 1248 [22 Aralık 1832]).

⁷⁸ BOA. C.BH., 160/7580, (3 L. 1249 [13 Şubat 1834]).

⁷⁹ BOA. C.BH., 79/3793, (4 L. 1249 [14 Şubat 1834]).

⁸⁰ BOA. C.BH., 153/7301, (6 L. 1249 [16 Şubat 1834]); BOA. C.BH., 17/814, (22 L. 1249 [4 Mart 1834]).

⁸¹ BOA. C.BH., 161/7592, (27 Ra. 1252 [12 Temmuz 1836]).

⁸² BOA. C.BH., 93/4487, (2 S. 1252 [19 Mayıs 1836]).

⁸³ BOA. C.BH., 164/7732, (23 S. 1252 [9 Haziran 1836]).

⁸⁴ BOA. C.BH. 29/1375, (5 Za. 1252 [13 Mart 1837]).

⁸⁵ BOA. C.BH., 3/111, (5 Ca. 1253 [7 Ağustos 1837]).

⁸⁶ BOA. C.BH., 14/657, (28 N. 1183 [25 Ocak 1770]).

⁸⁷ BOA. C.BH., 118/5747, (25 Z. 1208 [24 Temmuz 1794]).

birimlerinin hissesine düşen çam kömürü miktarı tespit edilmiştir.⁸⁸ Ahali tarafından yakılarak üretim tesisine teslim edilen çam kömürünün bedeli ağırlıklı olarak gemi inşasından sorumlu tutulan kişi tarafından ödenmiştir.⁸⁹ İstenilen miktarda kömürü hızlı bir şekilde üretim tesisine teslim eden ahali hizmetlerine karşılık tekalif veya Gayrimüslim ise cizye gibi vergilerden muaf tutulmuştur.⁹⁰ Vergi muafiyeti dışında hizmetlerinden memnun kalan ahaliye başta Tersâne-i Âmire ve ona bağlı birimler olmak üzere ülkedeki askeri üretim tesislerinin ihtiyaç duyduğu miktarda kömürü eksiksiz bir şekilde teslim etmek şartıyla ellerinde kalan çam kömürünü satma fırsatı verilmiştir. Ancak ahalinin kendileri için yaptıkları satışlarda da tam anlamıyla serbestlik söz konusu olmayıp ahalinin daha yüksek fiyatla kömürü satma düşüncesine kapılması ihtimaline ve olası bir çam kömürü sıkıntısına engel olmak adına yakılan çam kömürünün öncelikli olarak bir bölümünün askeri üretim tesislerine satılması şart koşulmuştur.⁹¹

4. Buharlı Gemilere Geçiş ve Maden Kömürü İhtiyacının Karşılanması

19. yüzyıl gemi inşa teknolojisinde önemli gelişmeler yaşanmıştır. Yüzyıl, yelkenli gemilerle başlamış, kömürle çalışan buharlı gemilerle devam etmiş ve zırhlılara geçiş sağlanmıştır.⁹² Buharlı gemi inşasında birçok deneme olsa da gerçek anlamda ilk başarılı buharlı gemi inşası 1807 Amerika'da Mühendis Robert Fulton tarafından *Clermont* adlı nehir botunun inşasıyla gerçekleşmiştir. Rüzgara bağlı olmayan buharlı gemilerin potansiyelinin fark edilmesinden kısa bir süre sonra yine Amerika'da 1814 tarihinde *USS Fulton (Demologos)* adı verilen ilk buharlı savaş gemisi inşa edilmiştir.⁹³ Bu gemide hareketi sağlayan çarkın geminin merkezine yerleştirilmesi geminin hareket kabiliyetini kısıtladığından zaman içerisinde çarklar geminin iki yanına yerleştirilmiştir. Yapılan bu değişiklikte nispeten geminin hareket kabiliyeti artırılmış olsa da gemi kazanlarının sürekli patlayıp arıza vermesi, geminin borda kısımlarının çarklara ayrılmasıyla ateş gücünün azalması ve olası bir saldırıda çarkın isabet alması durumunda geminin deniz ortasında hareketsiz kalıp açık hedef haline dönüşmesi ilk buharlı gemilerin dezavantajları arasında yer almıştır.⁹⁴ Bu sebeplerden ötürü inşa edilen ilk buharlı gemilerde olası bir arıza veya saldırı anında devreye sokulmak üzere seren direkleri ve yelkenler de yer almaya devam etmiştir.⁹⁵ Zaman içerisinde tespit edilen kusurları ortadan kaldırmak için projeler geliştirilerek ilk pervaneli (uskurlu) gemi 1838'de *Archimedes* adıyla İngiltere'de denize indirilmiştir. Pervanenin suyun altına indirilmesiyle birlikte çarktan boşalan alanlara toplar yerleştirilerek gemilerin ateş gücü artırılmıştır. Gemilere buhar kazanlarının yerleştirilmesiyle birlikte kömür ısı kaynağı olmaktan öte enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁹⁶ Ancak yaşanan teknolojik gelişmelere rağmen

⁸⁸ BOA. C.BH., 232/10772, (2 M. 1191 [10 Şubat 1777]).

⁸⁹ BOA. C.BH., 200/9346, (17 Z. 1199 [21 Ekim 1785]).

⁹⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet, Maliye (C.ML.), 160/6742, (16 Ra. 1237 [11 Aralık 1821]).

⁹¹ BOA. C.İKT., 29/1416, (21 C. 1245 [18 Aralık 1829]).

⁹² Fatih Erbaş, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi 19. Yüzyılda Donanmalar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 7.

⁹³ Ali Fuat Örenç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayi", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, Editör Gültekin Yıldız, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 186-187.

⁹⁴ Robert B. Bruce-vd. *Dünya Savaşı Tarihi İmparatorluk Çağı Teçhizat, Savaş Yöntemleri Taktikler 1776-1914, C.II*, Çeviren Emir Yener, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 222.

⁹⁵ Serhat Güvenç, *Osmanlıların Drednot Düşleri Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 12.

⁹⁶ Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, Çeviren Füsün Tayanç-Tunç Tayanç, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 38.

buharlı gemilerin ilk örneklerinde yer alan buhar makineleri yüksek kömür tüketimine rağmen düşük güç üretmişlerdir. Bu durum kömür tüketimini artırarak gemilerin yanında kömür taşıma gerekliliğini ve devletleri denizasırlı kömür istasyonları arayışına itmiştir. İlk zamanlar gemi inşa maaliyetlerinden ötürü halihazırda elde bulunan yelkenli gemilere buhar makineleri yerleştirilirken sonraki aşamada gemiler buhar makineli olarak tasarlanmıştır.⁹⁷ Bu tasarımlardan ilki 1851 yılında Fransa'da inşa edilen 900 beygir gücüne sahip *Napoleon* gemisi olmuştur. Bu geminin inşasından bir yıl sonra İngilizler *Agamemnon* adını verdikleri gemiyi inşa etmişlerdir.⁹⁸

Avrupa ve Amerika'da denizcilik alanında yaşanan bu gelişmelere Osmanlı Devleti seyirci kalmayarak yenilikleri kendi donanmasında görmek istemiştir. Ancak bilgi birikimi açısından rakiplerinin oldukça gerisinde kalan Osmanlı Devleti aleyhine olan durumu İngiltere ve Amerika'dan sağladığı teknik destekle kapatmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk buharlı gemi Sultan II. Mahmud döneminde 1828 yılında İngiltere'den satın alınmıştır. Alındığında ismi *Swift* olan bu gemiye ilk olarak *Sütrat* ve daha sonra *Buğu* ismi verilmiştir. Bu alımdan bir yıl sonra yine İngiltere'den *Hylton Joliffe* adlı silahlı buhar gemisi satın alınarak *Sagır* adı verilmiştir.⁹⁹ Buharlı gemi teknolojisi noktasında ilk başvuru ülke İngiltere olsa da Navarin Savaşı'nda aralarında İngiltere'nin de bulunduğu müttefik donanmalarının Osmanlı-Mısır donanmasını yakması¹⁰⁰ buharlı gemi teknoloji konusunda İngiltere dışında alternatiflere yöneltmiştir. Bu noktada İngiltere yapımı gemilerin dışında Amerikan yapımı gemilerin satın alınması¹⁰¹ ve Amerikalı uzmanlardan faydalanılması planlanmıştır. ABD ile yapılan müzakereler neticesinde 1830 yılında dokuzu açık biri gizli olmak üzere on maddelik Dostluk Ticaret ve Seyr-i Sefain Muahedesi imzalanmıştır. İmzalanan antlaşmanın gizli maddesine göre Amerikan tezgahlarında Osmanlı Devleti için yaptırılacak gemilerin Amerikan donanmasına yaptırılacak gemilerle aynı büyüklükte ve aynı fiyatta olması kabul edilmiştir. Ancak bu maddenin ABD senatosu tarafından kabul edilmemesi üzerine ABD hükümeti, Osmanlı Devleti'nde oluşan olumsuz havayı dağıtmak adına birtakım Amerikalı gemi inşaat mühendisini Osmanlı Devleti'ne göndermiştir.¹⁰² Antlaşma ve akabindeki gelişmeler neticesinde ilk olarak 1830 yılında Henry Eckworth İstanbul'a gelmiştir. Henry Eckworth'un 12 Kasım 1832 tarihinde ölümünden sonra onun çalışma yöntemini bilen Forster Rhodes, Eckworth'un çalışmalarını sürdürmüştü¹⁰³ ve 1837 tarihinde Forster Rhodes nezaretinde *Eser-i Hayr* adıyla ilk buharlı gemi Osmanlı tersanelerinde inşa edilmiştir.¹⁰⁴ Henry Eckworth ve Forster Rhodes başta olmak üzere Amerikalı uzmanların gayretli çalışmaları sayesinde 1830-1839 tarihleri arasında modern tarzda gemi inşasında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle Forster Rhodes'in yönlendirmesi ve İngiltere ve Fransa'dan yaptırılması düşünülen buhar makineli gemilerin inşa maliyetinin yüksek olması sebebiyle bazı gemilere buhar makinesi yerleştirilmesi ve ilerleyen süreçte buharlı gemilerin gövde kısmının Tersâne-i Âmir'e de inşa

⁹⁷ Lincoln Paine, *Deniz ve Uygarlık Dünya Denizcilik Tarihi*, Çeviren Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023), 535-536

⁹⁸ Panzac, *Osmanlı Donanması*, 320.

⁹⁹ Erbaş, 19. Yüzyılda Donanmalar, 12.

¹⁰⁰ İdris Bostan, "Navarin" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 443.

¹⁰¹ Ali Fuat Örenç, "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 46, (2007), 73.

¹⁰² Ali İhsan Gencer, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, (İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası, 1986), 37-38.

¹⁰³ Bal, *Osmanlı Bahriyesi*, 37.

¹⁰⁴ Ali Fuat Örenç, "Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü Tarih-Strateji-İstihbarat-Teşkilat-Teknoloji*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 405.

edilerek ekipmanların yurtdışından teminine karar verilmiştir.¹⁰⁵ Bu iş için İngiltere'den buhar makineleri ve teknik eleman temin edilmiş olup ayrıca bazı gemiler İngiltere'ye gönderilerek buhar makinesi yerleştirilmiştir.¹⁰⁶ Bu noktada 1853 tarihine kadar 13 geminin gövde inşası Tersâne-i Âmire'de tamamlanmıştır.¹⁰⁷ Zaman içerisinde başta İngiliz olmak üzere Avrupalı uzmanların donanmanın modernizasyonunda görev alması Osmanlı Devleti'ni denizcilik anlamında dışa bağımlı hale getirmiştir. Buharlı gemilerin yaygınlaşmasıyla birlikte klasik tersane zanaatkarları arasında yer alan marangoz ve kalafatçı gibi görevlilerin önemi azalarak makineci ve çarkçı gibi görevliler önem kazanmıştır.¹⁰⁸ Osmanlı Donanması'nda bu kişilere dair bir nizamnâme olmadığından yeni duruma uygun olarak 1851 yılında Çarkçı, Ateşçi ve Kömürcüler için yirmi beş maddelik bir nizamnâme hazırlanmıştır.¹⁰⁹

Sultan II. Mahmud ve Sultan Abdülmecid'in gayretleri sayesinde envantere kayıtlı buharlı gemi sayısı 1848 tarihinde 18'e¹¹⁰ 1856 tarihinde ise 23'e ulaşmıştır.¹¹¹ Ağırlıklı olarak ticaret ve posta işlerinde kullanılan bu gemilerin sevk ve idaresi için Tersâne-i Âmire tarafından 1844 yılında Fevâid-i Osmaniye kurulmuştur. Bu kumpanyanın kuruluşundan birkaç sene sonra ilk özel kumpanya olan Şirket-i Hayriye kurulmuştur. Zaman içerisinde Fevâid-i Osmaniye'nin yönetimi Fransızların eline geçmiş olsa da bir süre sonra kumpanyanın yönetimi tekrardan ele alınarak kumpanyanın adı 1861 tarihinde İdâre-i Aziziye ve 1875 tarihinde İdâre-i Mahsusa olarak değiştirilmiştir.¹¹²

Osmanlı karasularında faaliyet gösteren buharlı gemi sayısının artmasıyla birlikte maden kömürü tüketimi de artmıştır. Ereğli bölgesinde 1822 ve 1829 yıllarında maden kömürü keşfedilmiş olsa da tam anlamıyla faaliyete geçmesi biraz zaman almıştır. Sultan II. Mahmud'un enerjide dışa bağlı kalmamak adına izlediği politika neticesinde faaliyete geçen Ereğli'deki maden sahası çalışma dönemimiz içerisinde 1842 yılında Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası adıyla altı ortakla üretime geçmiştir. 1846 yılında Sultan Abdülmecid'in de ortak olmasıyla yedi ortak 12 hisseli bir yapıya dönüşen kumpanya bir süre sonra Hazîne-i Hâssa adına Darphâne-i Âmire tarafından idare edilmiştir.¹¹³ 1848-1865 yılları arasında maden sahasında üretim hakkı Hazîne-i Hâssa'ya ait olsa da teknolojik,¹¹⁴ siyasi ve ekonomik sebeplerden ötürü Hazîne-i Hâssa kimi zaman üretim hakkını yabancılara devretmiştir.¹¹⁵ İlerleyen süreçte maden sahasının idaresi Bahriye Nezâreti'ne geçmiş (1865-1908) olsa da maden sahasındaki yabancı etkisi günden güne artmıştır. Ancak yaşanan bu gelişmelere

¹⁰⁵ Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1827-1853)*, (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2017), 179.

¹⁰⁶ Panzac, *Osmanlı Donanması*, 338.

¹⁰⁷ Düzcü, *Osmanlı Denizciliği*, 180.

¹⁰⁸ Örenç, "Deniz Kuvvetleri", 176.

¹⁰⁹ Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, (Ankara: T.T.K., 2001), 248-249.

¹¹⁰ Örenç, "Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi", s. 404.

¹¹¹ Düzcü, *Osmanlı Denizciliği*, 373.

¹¹² Gencer, *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, 17-18.

¹¹³ Murat Kara, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanında Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)", *History Studies*, 5/1, (2013), 226-227.

¹¹⁴ Eren Komurlu, "Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madenciliğinin Başlaması", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 18, (2020), 25.

¹¹⁵ Ali Sarıkoyuncu, "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", *OTAM*, 4, (1993), 317-318.

rağmen donanmaya ait gemilere 1882 yılına kadar sabit fiyattan kömür verilmeye devam edilmiştir.¹¹⁶

Osmanlı Devleti, buharlı gemiler envantere girene kadar enerji kaynağından öte ısı kaynağı olarak kullanılan çeşitli türden odun kömürünü ülke içerisinde rahatlıkla temin edebilmiştir. Ancak bu avantajlı durum maden kömürünün temininde geçerli olmamıştır. Her ne kadar Ereğli'de maden kömürü keşfedilmiş olsa da teknik bilgi eksikliği ve ekonomik sebeplerden ötürü ilk zamanlar Ereğli'den faydalanılamamıştır. Ereğli kömür madeninin tam anlamıyla üretime geçemediği süre zarfında envanterdeki buharlı gemi sayısının az olması kömür ihtiyacını sınırlı tutmuştur. Kömür miktarının fazla olmaması ihtiyacın ülke içerisinde faaliyet gösteren tüccarlar vasıtasıyla teminine olanak sunmuştur. Genellikle maden kömürü donanmaya ait gemiler için satın alınmış olsa da kışlada neferlerinin ısınmasında¹¹⁷ ve buharlı gemilerin teknik ekipmanlarının tamir ve bakımları için Aynalıkavak'ta kurulan Haddehane ve Errehane için de alım yapılmıştır.¹¹⁸ Kömür temini noktasında bazı tüccarlar ön plana çıkmış olup 1832-1837 yılları arasında Bulak adlı tüccar önemli miktarda kömür satın alınmıştır. İlk buharlı geminin satın alındığı 1828'den 1840'a kadar geçen süre zarfında önceki dönemlere kıyasla daha fazla kömür alımı yapılmıştır. 1840 sonrası envanterdeki buharlı gemi sayısının artmasıyla yapılan alımlar daha da katlanmıştır. Alınan kömür miktarına bağlı olarak 1828-1840 yılları arasında yapılan alımlar nispeten az olması sebebiyle vukıyye (kıyye) üzerinden ödeme yapılmıştır. Bahsi geçen süre zarfında maden kömürünün bir kıyyesine ödenen rakama baktığımızda diğer kömür türlerinde olduğu gibi yukarı yönlü bir hareket olduğu görülmektedir. 1829'da maden kömürünün kıyyesine 4,8 para ödenmiş olup bu rakam 1835'e gelindiğinde 10 paraya yükselmiştir. Yaklaşık olarak on yıllık süreçte kömür fiyatında %50'lik artış yaşanması Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden yüklü miktarda paranın çıkmasına neden olmuştur.

Donanmanın gün geçtikçe artan kömür talebinin karşılanmasında ilk zamanlar tüccarlara bağlı kalınmış olsa da Ereğli ve Amasra'daki kömür sahalarının aktif hale gelmesi devleti önemli ölçüde rahatlatarak Tersâne-i Âmire'nin ihtiyaç duyduğu kömürün %61,8'i bu sahalardan karşılanmıştır.¹¹⁹ Genel olarak 1850'li yıllara baktığımızda Ereğli sahasındaki yıllık kömür üretim kapasitesi 400.000 kantar civarında olmuştur. Nispeten iyi sayılabilecek üretim kapasitesine rağmen Kırım Savaşı yıllarında Tersâne-i Âmire ile Tophâne, Baruthâne, Darphâne, Feshâne, Fabrika-i Hümayunlar ve kumpanya vapurları için senelik 1.886.000 kantar (1 kantar: 56,452 gram) kömüre ihtiyaç duyulmuş olup¹²⁰ bu miktarın yaklaşık olarak 800.000 kantarı Tersâne-i Âmire için sarfedilmiştir.¹²¹ Barış dönemlerinde kömür tüketiminin bahsi geçen miktardan daha az olacağı düşünülmüş olsa da Ereğli ve Amasra'daki kömür sahalarından bir yılda çıkartılan kömür miktarının ihtiyacı karşılamayacağı devlet yöneticileri tarafından öngörülmüştür. Bu sebepten ihtiyacın karşılanması adına başta İngiltere olmak üzere diğer ülkelerden kömür ithal edilmesi istenmiştir.¹²²

¹¹⁶ Donald Quataert, "19.yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 915.

¹¹⁷ BOA. C.BH., 95/4592, (29 C. 1244 [6 Ocak 1829]).

¹¹⁸ BOA. C.BH. 164/7732, (23 S. 1252 [9 Haziran 1836]).

¹¹⁹ Düzcü, *Osmanlı Denizciliği*, 346.

¹²⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Mabeyn-i Hümayun Evrakı, İradeleri (MB.I.), 14/122, (28 Za. 1271 [12 Ağustos 1855]).

¹²¹ Bal, *Osmanlı Bahriyesi*, 242.

¹²² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi (HR.MKT.), 49/34, (26 Za. 1268 [11 Eylül 1852]).

Ağırlıklı olarak donanmanın ihtiyacı olan maden kömürü Ereğli'den temin edilmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde Ereğli sahasında çıkartılan kömürün İngiltere'den satın alınan kömürden daha kaliteli olduğu ifade edilmiştir.¹²³ Ereğli sahası dışında Amasra'dan da yüklü miktar maden kömürü Tersâne-i Âmir'e gönderilmiştir. Ancak Amasra'daki maden sahasından çıkartılan kömürün Ereğli sahasındaki kömüre göre daha taşlı ve topraklı olması bu kömürün buharlı gemilerde pek tercih edilmemesine neden olmuştur.¹²⁴ Devlet yöneticileri Ereğli ve Amasra üretim sahalarından ihtiyaç duyduğu kömürü sorunsuz bir şekilde temin etmiş olsa da tonlarca kömürün İstanbul'a nakli büyük sorun olmuştur. Genel olarak nakliye meselesine baktığımızda süreci iki aşamalı değerlendirebiliriz. İlk aşamada maden sahasından çıkartılan tonlarca kömürün vakit kaybetmeksizin iskelelere sevki gerekmiştir. Sevkiyat için gerek duyulan amele, araba ve hayvanın temin edilmesine kömür naklinden sorumlu tutulan kişinin gücünün yetmeyeceği bilindiğinden doğrudan bölge yöneticilerine emirler gönderilerek ihtiyaç duyulan amele, araç ve hayvanın ücreti mukabilinde temin edilmesi istenmiştir.¹²⁵ Gerekli hazırlıklar yapıp çıkartılan kömür iskeleye nakledildikten sonra ikinci aşamaya geçilmiştir. Nakliyenin bu aşamasında yüklü miktarda kömürün kış mevsimi gelmeden İstanbul'a sevki gerekmiştir. Nakliye sırasında sırf bu iş için devlet tarafından satın alınan¹²⁶ veya kiralanan onlarca gemiden faydalanılmıştır. Bu gibi durumlarda geminin kaptanı, kaç kantar kömür taşıdığı ve hangi tarihte teslim ettiği ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Ereğli ve Amasra maden sahalarından çıkartılan kömürün önemli bir bölümü bu şekilde İstanbul'a ulaştırılmış olsa da nakliye Ereğli'den temin edilen küçük kayıklardan da önemli ölçüde faydalanılmıştır.¹²⁷ Ancak tonlarca kömürün sadece bir bölgeden temin edilen kayıklarla nakli mümkün olmayacağından kış mevsimi gelmeden sevkiyatın yapılması için Alablı gibi üretim sahasına yakın olan bölgelerden kayık temin edilmesi istenmiştir.¹²⁸ Devlet yöneticileri Ereğli ve Amasra'dan maden kömürünün sorunsuz bir şekilde nakli için özen gösterse de hava ve çevre koşullarının engel olduğu zamanlar da olmuştur. Genel olarak Osmanlı Devleti'nde donanmaya veya tüccarlara ait gemiler Mayıs ayından başlayarak Kasım- Aralık ayları arasında denize açılmıştır.¹²⁹ Bu sebepten kömür naklinin kış ayları gelmeden yapılması yönünde emirler gönderilmiştir. Fakat Karadeniz'in bahar ve yaz aylarında aniden hırçınlaşmasının açtığı olumsuzluk kömür naklini aksatmıştır. Bu durum kömür naklinden sorumlu kişiler tarafından dile getirilerek nakliye sırasında yükümlülüklerini yerine getirdiklerini belirtmişlerdir.¹³⁰

Tarih	Birim Fiyat (1 Vukıyye/Kıyye-Kantar), Kömür Miktarı ve Yapılan Ödeme
-------	--

¹²³ Düzcü, *Osmanlı Denizciliği*, 345.

¹²⁴ Bal, *Osmanlı Bahriyesi*, 236.

¹²⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet, Darphane (C.DRB.), 51/2533, (29 R. 1264 [4 Nisan 1848]).

¹²⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) İrade, Dahiliye (İ.DH.), 190/10676, (17 R. 1265 [12 Mart 1849]).

¹²⁷ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.E.), 1401/42, (27 Ra. 1267 [1 Mart 1851]).

¹²⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Sadaret, Mektubi Kalemî Evrakı (A. }MKT.), 50/81, (5 L. 1262 [26 Eylül 1846]); BOA. C.BH., 209/9766, (17 L. 1262 [8 Ekim 1846]).

¹²⁹ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, Çeviren M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan, (Ankara: T.T.K., 1990), 185.

¹³⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Meclis-i Vala (MVL.), 43/64, (17 Ş. 1262 [8 Ekim 1846]).

H.1244/M.1829 ¹³¹	4,8 para/24.539 kıyye/2944,5 kuruş+65 kuruş hamaliye+15,5 kantariye/3021 kuruş
H.1247/M.1832 ¹³²	7 para/165.479 vukıyye/28.958 kuruş 13 para
H.1248/M.1833 ¹³³	8 para/33.236 kıyye/6647,5 kuruş
H.1250/M.1834 ¹³⁴	9 para/118.985 vukıyye/26.765,5 kuruş 2 para
H.1250/M.1835 ¹³⁵	10 para/16.118 vukıyye/4029,5 kuruş
H.1252/M.1836 ¹³⁶	9 para/13.599 vukıyye/3059,5 kuruş 11 para
H.1253/M.1837 ¹³⁷	10 para/154.628 vukıyye/38.657 kuruş
H.1259/M.1843 ¹³⁸	21.347,5 kantar
H.1260/M.1844 ¹³⁹	1 kantar 9,5 kuruş/2019 kantar/19.141,5 kuruş
H.1260/M.1844 ¹⁴⁰	124.813,5 kantar
H.1261/M.1845 ¹⁴¹	421.353 kantar

Tablo 3: Yıllara Göre Maden Kömürünün Birim Fiyatı.

Sultan Abdülmecid'in kumpanyaya ortak olmasıyla kumpanyadan satın alınan yüklü miktarda kömürün bedelinin Darphâne-i Âmire'ye ödenmesi gerekmiştir. Ancak Tersâne-i Âmire Hazinesi'nin içinde bulunduğu durumun elverişsizliğinden kaynaklı ödemeler noktasında gecikmeler yaşanmıştır. Bu durum karşısında Darphâne-i Âmire alacağının peşine düşerek Hazine-i Hâssa'nın zor durumundan bahisle toplam borç miktarını talep etmiştir. Kaptan Paşa (Damat Mehmet Ali Paşa), gelen talep sonrası hazinenin içinde bulunduğu durumu ifade ederek ilerleyen süreçte yapılacak alımlarda gerekli ödemelerin aksatılmadan yapılacağını taahhüt etmiştir.¹⁴² Ancak Darphâne-i Âmire borcun tahsilinde farklı bir yol izleyerek kontrolünde olan çeşitli kumpanyalar için satın alınan gemilerin bedellerinin önemli bir bölümünün Tersâne-i Âmire Hazinesi tarafından ödenmesini istemiştir.¹⁴³

Tersâne-i Âmire'ye ait gemilerin buhar makinelerinde tonlarca kömürün yakılması geride bir hayli külün kalmasına neden olmuştur. Külün ekonomik değerinin farkında olan Tersâne-i Âmire yönetimi gemilerden çıkan külü depolamıştır. Uygun mekanlarda depolanan külü satın almak için tüccarların talepleri olmuştur. Gelen talepler doğrultusunda külü satın almak isteyen kişinin kim olduğu belirtilerek usulüne göre gerekenin yapılması istenmiştir.¹⁴⁴

¹³¹ BOA. C.BH. 95/4592, (29 C. 1244 [6 Ocak 1829]).

¹³² BOA. C.BH., 168/7915, (29 L. 1247 [1 Nisan 1832]).

¹³³ BOA. C.BH., 94/4540, (26 Ca. 1248 [21 Ekim 1832]).

¹³⁴ BOA. C.BH., 43/2043, (10 R. 1250 [16 Ağustos 1834]).

¹³⁵ BOA. C.BH., 68/3208, (27 Ş. 1250 [29 Aralık 1834]).

¹³⁶ BOA. C.BH. 164/7732, (23 S. 1252 [9 Haziran 1836]).

¹³⁷ BOA. C.BH., 177/8311, (10 S. 1253 [16 Mayıs 1836]).

¹³⁸ BOA. TS.MA.E., 1303/26, (29 Za. 1261 [29 Kasım 1845]).

¹³⁹ BOA. C.BH., 65/3088, (19 B. 1260 [4 Ağustos 1844]).

¹⁴⁰ BOA. TS.MA.E. 1303/26, (29 Za. 1261 [29 Kasım 1845]).

¹⁴¹ BOA. TS.MA.E. 1303/2, (29 Za. 1261 [29 Kasım 1845]).

¹⁴² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Defteri, İradeler (D.DRB.İ.), 25/32, (29 S. 1265 [24 Ocak 1849]).

¹⁴³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Sadaret, Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL.), 2/2, (20 Ca. 1262 [16 Mayıs 1846]); Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Bab-ı Defteri, İradeler (D.DRB.İ.), 27/6, (16 Za. 1265 [3 Ekim 1849]).

¹⁴⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Sadaret, Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD.), 9/33, (5 Ş. 1266 [16 Haziran 1850]).

Maden kömürünün hemen hemen üretimin her alanında yoğun bir şekilde kullanılması ve önemli bir getiri kaynağı olması bazı devlet adamlarını ve özel teşebbüsü yeni maden sahaları bulmaya sevk etmiştir. Bu kişiler zengin kömür yatağı olduğu düşünülen sahalara adamlarını göndererek numuneler alırdır olası kâr zarar durumunu hesaplamışlardır. H.1261/M.1845 tarihinde Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın da bizzat içinde bulunduğu maden arama konusunu bu duruma örnek olarak verebilir. İçil'e bağlı Gülnar'da istihbar olunan maden kömürünün talibi varsa verilmesi yönünde Konya İmar Meclisi tarafından bir rapor sunulmuştur. Bunun üzerine bahsi geçen sahada Mısır Valisi'ne maden çıkarma konusunda daha önceden iltimas tanındığı belirtilmiş olsa da Meclis-i Vala'da bu sahada kumpanya usulünün daha faydalı olacağı yönünde düşünce hâkim olmuştur. Konu hakkında yapılan inceleme neticesinde Marmaris ve Alaiye Dağları'nda maden kömürü olduğu düşünülen sahada daha önceden Mısır Valisi tarafından görevlendirilen kişinin numune aldığı ve numunenin beğenildiği ayrıca bahsi geçen sahalarda demir madeninin de olabileceği bildirilmiştir. Mehmed Ali Paşa göndermiş olduğu yazıda bahsi geçen sahadan numune aldığını fakat sahanın kumpanyaya devredilmesine dair söylentiler duyduğunu belirterek İngiltere'de bazı kömür sahalarında birden fazla kumpanyanın faaliyet gösterdiğini ve hala kömür çıkardıklarını dile getirerek kumpanya olsa bile ruhsatın devamını istemiştir. Bir yıl boyunca süren görüşmelerde kumpanya meselesinin Mehmed Ali Paşa'nın maden sahası üzerindeki taleplerini savuşturmak için ortaya atıldığı anlaşılmıştır. Bahsi geçen madenlerin yerin altında kalmaktansa kullanıma açılmasının faydalı olacağı ancak bölgede çıkartılacak madenin kullanım sahası olmadığından madenleri çıkarmak için talip çıkmayacağı ifade edilmiştir. Bu sebepten madenlerin devlet tarafından çıkarılmasının menfaat sağlamayacağından münasip bir vergi karşılığında talibi varsa verilmesinin uygun olacağı görüşü ağırlık kazanmıştır. Fakat bu düşünce Trabzon Valisi Halil Paşa'nın Şam'a memuriyeti sırasında değişmiştir. Halil Paşa Beyrut dönüşü sonrası Tersâne-i Âmire'deki vapurların hepsinin maden kömürüne ihtiyaç duyduğunu, bizzat kendisi tarafından yapılan numune incelemesine göre bahsi geçen sahadaki madenin, kullanılan kömürlerden daha iyi olduğunu belirterek madenin Tersâne-i Âmire tarafından işletilmesini önermiştir. Mehmed Ali Paşa'nın maden konusunda yeni bir talebi olsa da madenin devlet adına çıkartılması ve Mısır'ın ihtiyacı olan kömürün madenden gönderileceğinin uygun bir dille Mısır Valisi'ne bildirileceği ifade edilmiştir.¹⁴⁵

5. Kömür Temini Sırasında Yaşanan Sorunlar

Zengin orman kaynaklarına sahip olan Osmanlı Devleti'nde odun kömürünün temini ve nakliyesi sırasında kronikleşen bir sorunla karşılaşmamıştır. Fakat nadiren de olsa Tersâne-i Âmire'de kömür sıkıntısının olduğu dönemlerde üretimin kısa süreliğine durduğu zamanlar olmuştur.¹⁴⁶ Yaşanan olağanüstü durumlar dışında Tersâne-i Âmire için ayrılan ormanlık alanda kaçak kesim yapılması, kesilen ağaçların odun olarak satılması,¹⁴⁷ bölge yöneticilerinin

¹⁴⁵ BOA. İ.DH., 117/5923, (16 S. 1262 [13 Şubat 1846]).

¹⁴⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Hatt-ı Hümayun (HAT.), 364/20161, (25 S. 1267 [5 Ağustos 1831]).

¹⁴⁷ BOA. C.DRB., 25/1246, (4 Za. 1218 [15 Şubat 1804]), Darphane-i Âmire'de her gün kesilen ecnas nukud için gerekli olan çam kömürünün öteden beri İznikmid ve havalisinden temin edildiği, burada Hurşid Efendi'nin bervech-i mâlikâneuhdesinde olan iki mukâtaa ile Kara Halil Paşa vakfından olan Yeniköy ahalisi marifetiyle etrafta olan dağlardan peyderpey kesilip yakılarak İstanbul'a gönderildiği fakat kömür için gerekli olan ağaçların kesilerek odun olarak satıldığı bunun menedilmesi istenmiştir.

kömür yakmakla görevlendirilmiş olan ahaliden çeşitli adlarla para talep etmesi,¹⁴⁸ ahaliden bazı kişilerin müdahaleleri, Tersâne-i Âmire ve diğer askeri üretim tesislerinin ihtiyacı karşılanmadan kömürün muhtekir ve madrabaz olarak adlandırılan kişilere satılması ve üretimden sorumlu tutulan kişilerin ödenen kömür parasını az bulması¹⁴⁹ gibi nedenlerden kaynaklanan sorunlar her daim olmuştur. Bu noktada olası sorunun önüne geçilmek adına odun kömürünün Tersâne-i Âmire için öneminden bahsedilerek görevlilere müdahalede bulunulmaması ve Tersâne-i Âmire'nin ihtiyacı karşılanmadan kimseye kömür satılmaması yönünde bölge yöneticilere emirler gönderilmiştir.¹⁵⁰

Tersâne-i Âmire'nin ihtiyacı olan kömürün karşılanması noktasında bazı bölgelerin taahhüttü olmuş ve bölge yöneticileri tarafından ahalinin üzerine düşen hisse miktarı tespit edilmiştir. Ancak aynı idari taksimat içerisinde yer alsalar bile bazı yerleşim biriminde yaşayan ahalinin kömür taahhüttü olmasa da sizin de hisseniz var denilerek ahali rencide edilmiştir. Bu gibi durumlarda bölge ahalisi durumun açıklığa kavuşturularak kendilerine müdahalede bulunulmamasını talep etmiştir. Talep üzerine yapılan araştırmada ahali haklı bulunursa ahalinin kömür meselesinden dolayı rencide edilmemesi emredilmiştir.¹⁵¹

Yukarıda belirtilen anlaşmazlıklar ve müdahaleler dışında kömür üretimi ve naklinden sorumlu olan kişilerin vazifelerini ifa ederken vefat etmeleri kömür temini noktasında sorun teşkil etmiştir. Bu gibi durumlarda üretimde devamlılık esas alınarak vakit kaybedilmeden vefat eden kişinin taahhüt ettiği şartlarda kömür nakletmeyi kabul eden kişiye görev verilmiştir.¹⁵² Fakat görevi alan kişinin kömür üretimini bırakıp İstanbul'a gitme şansı olmadığından bölge yöneticileri veya ahali tarafından müdahalede bulunulmaması adına vefat eden kişi adına hazırlanmış emr-i şerîf yeni görev sahibine olduğu gibi verilmiştir. Bir müddet selefinin adına hazırlanmış emr-i şerîfle üretime devam etmiş olsa da yaşanan taht değişikliğinde beratların yenilenmesi gerektiğinden görevin yeni sahibi, selefinden kalan emr-i şerîfi İstanbul'a götürerek neden kendisinde farklı bir kişinin adına hazırlanmış emr-i şerîfin olduğunu açıklayarak kendi adına yeni bir emr-i şerîf alması gerekmiştir.¹⁵³

Kömür temini noktasında kesim sahasının hukuki durumundan ötürü sorunlar da yaşanmıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Tersâne-i Âmire'nin kullanıma tahsis edilen ormanlık alanlar mevcuttur. Bu gibi alanlarda kesim sırasında hukuki bir durum ortaya çıkmasa da kesim yapılan sahanın vakıf arazisinin sınırlarına doğru kaydığı ve kesim işinden sorumlu tutulan kişilerin belirtilen ağaç türleri dışında ekonomik değeri yüksek olan zeytin, fıstık ve diğer ağaçları keserek bölgedeki halkı zor duruma soktuğu zamanlar olmuştur. Devlet yöneticileri bu gibi durumlarda belirtilen ağaçlar dışında kesim yapılmamasını ve

¹⁴⁸ BOA. C.BH., 90/4320, (17 Z. 1204 [28 Ağustos 1790]), Merhum Asporça Hatun evkafı içerisinde yer alan Gemlik Kazası'na bağlı Narlı ve Kabaklı civarında Tersâne-i Âmire için funda kömürü ve bazen de mangal kömürü yakan ahali şer'i şerife gelip öteden beri kömürlerini Kabaklı İskelesi'nden teslim edip vergilerini Kabaklı zabıtana teslim ettikleri ve serbestçe başka karyelere gidip geldikleri halde iki seneden beri Yalakabad Kazası'na bağlı Kocadere Karyesi zabıtının kanuna aykırı olarak müdahalede bulunduğu kendilerinden kömür resmi ve balta hakkı diyerek para talep ettiğinden bahisle bunun önüne geçilmesini rica etmişlerdir.

¹⁴⁹ BOA. C.BH., 20/956, (7 C. 1207 [20 Ocak 1793]), evvel baharda donanma kalyonlarının lazımesi için Tersâne-i Âtika Humbarahanesi'nde çeşitli çaplarda 1000 adet planketenin kendi marifetiyle döküleceğini belirterek kömür ve amele ücreti için talebi olmuştur. Başmuhasebe'den yapılan hesaba göre kömür için 766,5 kuruş gerekli olup ilk olarak 250 kuruşun gönderilmesine karar verilmiştir. Ancak Usta Ömer bu hesaplama razı olmadığı ifade edilmiştir.

¹⁵⁰ BOA. C.İKTS. 38/1887, (14 Ca. 1221 [30 Temmuz 1806]).

¹⁵¹ BOA. C.BH., 130/6308, (9 Ş. 1224 [19 Eylül 1809]).

¹⁵² BOA. C.BH. 116/5618, (27 Z. 1236 [1 Ekim 1821]).

¹⁵³ BOA. C.BH., 215/10046, (3 S. 1204 [23 Ekim 1789]).

Tersâne-i Âmire'nin ihtiyaçlarına hâlel gelmek ve evkafında haklarını korumak üzere evkafa avâid namıyla ödeme yapılmasını istemiştir.¹⁵⁴ Bu konuda bir diğer sorun da ortak kullanım alanlarından kaynaklanmıştır. Kömür sahasının aynı anda Tersâne-i Âmire dışında Darphâne-i Âmire gibi yoğun bir şekilde kömür tüketimi yapan bir kuruma tahsis edilmesi ağaçlık alanın hızlı bir şekilde yok olmasına neden olmuştur. Bu gibi durumlarda ihtiyaç duyulan miktarda ağacı kömüre çeviremeyen üretim tesisi kendisine yakın bölgede yeni kesim sahaları aramıştır. Yapılan araştırma neticesinde bol ağaçlık bir saha bulunursa o bölgede kömür üretimine geçilmesi istenmiştir. Fakat tespit edilen bölgenin vakıf sınırları içerisinde kaldığı anlaşılırsa ağaç kesim ve kömür üretimine geçilmemiştir. İlk olarak bölgedeki ahaliye ağaç kesip yakmalarına dair ruhsat verilmesi halinde bu durumun vakfa zararı olup olmadığının araştırılması ve buna göre üretime geçilmesi istenmiştir.¹⁵⁵

Kömürün istenilen şartlarda temini ve üretim sahasına ulaştırılmasından sonra kömürün zayi olmadan depolanması gerekmiştir. Bu noktada üretim sahasına yakın yerlerde kömür depoları inşa edilmiştir. Ancak inşa sahası olarak düşünülen arazinin mülk veya bir vakfa ait olduğu durumlarda arazinin uygun şartlarda kiralanarak kira bedelinin Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmesi istenmiştir.¹⁵⁶ Zaman içerisinde kullanıma veya çeşitli faktörlere bağlı olarak kömür depolarının geniş çaplı bakım ve onarımları gerekmiştir. Üretim sahasından gelen talep doğrultusunda hazırlanan keşif defterinde kömür deposunun hangi kısımlarında tamir veya yenileme yapılacağı maliyetin ne kadar olacağı tespit edilmiştir.¹⁵⁷ Kömür deposu için onarım kararının alınmasından sonra depo içerisinde kalan kömürün uygun sahalara nakledilmesi gerekmiştir. Kömürün nakli sırasında hamallar tutularak iş sonunda hamaliye ücreti ödenmiştir.¹⁵⁸ Yapılan onarım faaliyetleri sonunda uygun fiziki koşullar altında depolanan kömür miktarı yakından takip edilmiştir. Özellikle görevde yaşanan devir teslimlerde seleften halefe teslim edilen malzemelerin sayımı usulden olduğundan Tersâne-i Âmire'de yaşanan devir teslimlerde depolarda bulunan kömür miktarının görevlendirilecek güvenilir bir kişinin refakatinde sayımının yapılarak defterinin tutulması istenmiştir.¹⁵⁹

İstenilen tür ve miktarda kömürün depolara getirilmesi ve uygun şartlar altında muhafaza edilmesi devletin öncelik verdiği konuların başında gelmiştir. Ancak alınan bütün tedbirlere rağmen kömür depolarında veya nakliye sırasında çeşitli nedenlerden ötürü yangınlar meydana gelmiştir. Bu gibi durumlarda yanan kısmı söndürmekle uğraşmak yerine vakit kaybetmeksizin ateşin ulaşmadığı yerlerde kalan kömürün daha güvenli noktalara taşınmasına öncelik verilmiştir. Bu sayede yangının sınırlı bir alanda devam etmesi ve kömür zaiyatının az olması amaçlanmıştır.¹⁶⁰

Buharlı gemilerin ilk örneklerinde kullanılan buhar makinelerinin oldukça yüksek miktarda kömür tüketmesi bu gemilerin en göze çarpan dezavantajı olmuştur. Geminin ihtiyaç duyduğu yüklü miktarda kömürün temini aşamasında önemli bir sorunla karşılaşılmağı olsa da kömürü gemi içerisinde muhafaza etmek geminin kullanım alanını daralttığı gibi geminin verimli çalışmasına engel olmuştur. Bu gibi nedenlerden Osmanlı

¹⁵⁴ BOA. C.BH., 172/8100, (3 Ca. 1219 [10 Ağustos 1804]).

¹⁵⁵ BOA. C.BH., 17/848, (29 R. 1229 [20 Nisan 1814]).

¹⁵⁶ BOA. HAT., 1518/33, (21 B. 1227 [31 Temmuz 1812]).

¹⁵⁷ BOA. C.BH., 73/3467, (9 M. 1230 [22 Aralık 1814]).

¹⁵⁸ BOA. C.BH., 166/7845, (29 Ra. 1851 [25 Temmuz 1835]).

¹⁵⁹ BOA. C.BH., 163/7684, (23 Ş. 1261 [27 Ağustos 1845]).

¹⁶⁰ BOA. A. }MKT., 28/30, (18 N. 1261 [20 Eylül 1845]).

Devleti tarafından satın alınan ilk gemiler denize açıldıklarında beraberinde deniz üzerinde kömür ikmal için devlete ait veya kiralanan gemiler eşlik etmiştir. Yapılan kira sözleşmelerinde gemiye kaç vukıyye kömürün yükleneceği ve vukıyye başına kaç para navlun ücreti alacağı belirtilmiştir. Bu noktada yapılan navlun sözleşmelerinde geminin denizde kalacağı gün belirleyici olmuştur.¹⁶¹ Zaman içerisinde satın alınan gemilerde nispeten daha verimli buhar makineleri kullanması ve gemi içerisinde daha fazla kömür depolama alanına sahip olması ikmal sorununu azaltmış olsa da buharlı gemilere kömür ikmal gerekmiştir. Bu konuya çözüm olarak gemilerin planlanan rotaları üzerinde ikmal noktaları oluşturulmuştur. Bu ikmal noktalarına düzenli olarak Tersâne-i Âmire'den kömür takviyesi yapılarak olası bir kömür sıkıntısının önüne geçilmiştir.¹⁶²

Sonuç

Doğu Akdeniz'de önemli bir güç olan ve denizcilik alanında yaşanan gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti çağdaşı olan denizci devletlere göre nispeten daha geç bir tarihte yelkenli gemilere geçmiştir. Yelkenli gemilerin kürekli gemilere oranla iki üç kat daha büyük olması inşa sırasında demir kullanımını arttırmıştır. Zengin demir yataklarına sahip olan Osmanlı Devleti gemi inşasında kullanılacak demiri temin etme noktasında zorluk çekmemiştir. Ağırlıklı olarak inşa ve üretim sahasına ham demir getirilmiş olduğundan bu demirin yüksek ısıda eritilip işlenmesi gerekmiştir. Üretim tesislerinde ihtiyaç duyulan ısıya ulaşmak için odun kullanılmış olsa da kalorisi oduna göre çok daha fazla olan odun kömürü tercih edilmiştir. Ele aldığımız dönem içerisinde devlete ait olan kesim alanlarından veya satın alma yoluyla elde edilen funda, meşe ve çam kömürünün temini ve nakliyesinde önemli bir sorunla karşılaşılmamış olup miri fiyatlar üzerinden satın alma gerçekleştirilmiştir.

19. yüzyılın başlarında buhar gücünün gemilerde kullanılması denizcilik alanında yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Bilgi birikimi ve ekonomik güç gerektiren bu teknolojiye dönemin büyük devletleri öncülük etmiştir. Denizcilik alanında yaşanan devrim niteliğindeki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti ne teknolojik altyapı açısından ne de ekonomik güç anlamında buhar teknolojisini üretmeye hazır değildi. Fakat bütün bu olumsuz duruma rağmen satın alma yoluyla buharlı gemiler Osmanlı Donanması'na kazandırılmış olup zaman içerisinde envanterdeki yelkenli gemilere buhar makinesi takılarak buharlı gemilere dönüştürülmüştür. Donanmada yaşanan modernizasyon hareketi ekonomik açıdan devleti zor duruma sokması dışında devleti denizcilikte dışa bağımlı hale getirmiştir.

Buharlı gemilerin envantere girmesiyle birlikte buhar makinelerinin ihtiyaç duyduğu maden kömürünün temini gerekmiştir. Osmanlı Devleti'nde ağır sanayinin olmayışı, madencilikğin şer'i hukuka göre düzenlenmesi ve modern maden tekniklerinin bilinmemesi gibi nedenlerden ihtiyaç duyulan kömürün temininde zorluklar yaşanmıştır. İlk zamanlar tüccarlar vasıtasıyla ihtiyaç duyulan maden kömürü temin edilmişse de buharlı gemi sayısının artmasıyla tüccarlar bu konuda yetersiz kalmıştır. Bu noktada başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerden yüklü miktarda kömür alımı gerçekleştirilmiştir. Enerjide dışa bağımlılık ve yüklü miktarda paranın ülke dışına çıkmasından ötürü Sultan II. Mahmud döneminde madencilik faaliyetlerine önem verilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda 1822 ve 1829 tarihlerinde Ereğli sahasında yüklü miktarda maden kömürü keşfedilmiştir. Ancak bu sahadan 1840'lı yıllara kadar tam anlamıyla faydalanılamamıştır. Zaman içerisinde bölgede kumpanyaların kurulması ve bizzat dönemin padişahı Sultan Abdülmecid'in de kumpanyaya

¹⁶¹ BOA. C.BH., 134/6485, (4 C. 1249 [19 Eylül 1833]).

¹⁶² BOA. C.BH., 55/2611, (10 C. 1258 [19 Temmuz 1842]).

ortak olmasıyla yönetimi Hazine-i Hâssa'ya geçen madenin işletmesiyle Darphâne-i Âmire ilgilenmiştir. Ancak üretimde verimsizlik, siyasi ve ekonomik nedenlerden madenin işletmesi çoğu zaman yabancı kumpanyalara bırakılmıştır. Yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen Ereğli ve Amasra maden sahalarında çıkartılan maden kömürü devletin yıllık ihtiyacının bir bölümünü karşılamaya yetmiş olsa da yıl içerisinde tonlarca kömür satın alınarak bedeli Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmiştir. Bu durum ilerleyen süreçte Tersâne-i Âmire Hazinesi'nin ödeme dengesini bozarak ödemeler noktasında aksamaların yaşanmasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

ALİ EMİRİ:

Sultan II.Mahmud (AE.SMHD.II)

Sultan III.Selim (AE.SSLM.III)

BAB-I DEFTERİ:

İradeler (D.DRB.İ)

CEVDET:

Askeriye (C.AS)

Bahriye (C.BH)

Darphane (C.DRB)

İktisat (C.İKTS)

Maliye (C.ML)

HATTI-I HÜMAYUN (HAT)

HARİCİYE NEZARETİ:

Mektubi Kalemî (HR.MKT):49/34.

İRÂDE:

Dahiliye (İ.DH):117/5923,190/10676.

MABEYN-İ HÜMAYUN EVRAKI (MB.I)

MECLİS-İ VALA (MVL)

SADARET:

Mektubi Kalemî Evrakı (A.}MKT)

Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL)

Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD)

TOPKAPI SARAYI:

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.E)

II. ARAŞTIRMA ESERLER

- Agoston, Gabor. *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*. (Yay. Haz. Kahraman Şakul), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Agoston, Gabor. *Osmanlı'da Strateji ve Âskeri Güç*. (Çev. M. Fatih Çalışır), İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Akyon, İbrahim Hakkı. *Nebatlar Âlemi*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1927.
- Atalay, İbrahim. *Türkiye Vegetasyon Coğrafyası*. İzmir: Meta Basım, 2015.
- Aydın, Yusuf Alperen. *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.
- Aydüz, Salim. *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*. Ankara: T.T.K., 2006.
- Bal, Nurcan. *XIX. Yüzyıl Buharlı Gemiler Dönemi Osmanlı Bahriyesi*. İstanbul: Kopernik Kitap, 2018.
- Bostan, İdris. "Kadırga'dan Kalyon'a: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Gemi Teknolojisi'nin Değişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, XXIV, (2004), 65-86.
- Bostan, İdris. "Navarin" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. 2006, 441-443.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara: T.T.K., 2003.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Deniz Teknolojisi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2024.
- Bostan, İdris. *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları-Teşkilat-Gemiler*. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Braudel, Fernand. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. C.1, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Bruce, Robert B., vd. *Dünya Savaşı Tarihi İmparatorluk Çağı Teçhizat, Savaş Yöntemleri Taktikler 1776-1914*. C.II, (Çev. Emir Yener), İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Cezar, Yavuz. *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.
- Chase, Kenneth. *Ateşli Silahlar Tarihi*. (Çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Düzcü, Levent. *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1827-1853)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2017.
- Erbaş, Fatih. *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi 19. Yüzyılda Donanmalar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Gencer, Ali İhsan. *Bahriye'de Yapılan Islâhat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*. Ankara: T.T.K., 2001.
- Gencer, Ali İhsan. *Türk Denizcilik Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası, 1986.
- Gölen, Zafer. *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*. Ankara: T.T.K., 2006.

- Güvenç, Serhat. *Osmanlıların Drednot Düşleri Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yolda*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Imber, Colin. *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650*. (Çev. Fatih Yücel), İstanbul: Kronik Kitap, 2022.
- İnalçık, Halil. *Osmanlı Deniz Egemenliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- Kocaoğlu, Burak. "Osmanlı Devleti'nde Lenger Üretimine Genel Bir Bakış", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, (2020), 161-183.
- Kara, Murat. "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanında Ereğli Kömür Havzası (1829-1920)", *History Studies*, 5/1, (2013), 223-250.
- Komurlu, Eren. "Osmanlı Döneminde Taş Kömürü Madenciliğinin Başlaması", *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 18, (2020), 21-26.
- Mamıkoğlu, Necati Güvenç. *Türkiye'nin Ağaçları ve Çalıkları*, İstanbul: NTV Yayınları, 2012.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), Ankara: T.T.K., 1990.
- Öden, Zerrin Günal. *Karası Beyliği*. Ankara: T.T.K., 1999.
- Örenç, Ali Fuat. "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 46, (2007), 37-84.
- Örenç, Ali Fuat. "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayi", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), İstanbul: Timaş Yayınları, 2017, 173-227.
- Örenç, Ali Fuat. "Yakınçağda Osmanlı Bahriyesi", *Hunlar'dan Günümüze Türk Askerî Kültürü Tarih-Strateji-İstihbarat-Teşkilat-Teknoloji*, İstanbul: Kronik Kitap, 2020, 395-423.
- Paine, Lincoln. *Deniz ve Uygarlık Dünya Denizcilik Tarihi*. (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2023.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı Donanması (1572-1923)*. (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Parker, Geoffrey. *Askeri Devrim Batı'nın Yükselişinde Askeri Yenilikler 1500-1800*. (Çev. Tuncay Zorlu), İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Quataert, Donald. "19.yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. C.4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 914-914.
- Sarıkoçuncu, Ali. "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", *OTAM*, 4, (1993), 309-332.
- Tabakoğlu, Hüseyin Serdar. *Akdeniz'de Savaş Osmanlı-İspanya Mücadelesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- Taş, Mehmet. *Osmanlı Donanmasının İnşası*. Ankara: Ata Yurt Yayınevi, 2023.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: T.T.K., 1988.
- Yeşil, Fatih. *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Yıldız, Gültekin. "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*. (Ed. Gültekin Yıldız), İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.

Zorlu, Tuncay. *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

Summary

When shipbuilding technology was based on wood, oared ships were used for centuries. After geographical discoveries, three-masted sailing ships started to dominate the seas. The fact that sailing ships were approximately three times larger in size than oared ships has increased the amount of timber used in shipbuilding. In particular, the dismantling of the oars and the placement of hundreds of war cannons by drilling portholes in the parts vacated from the oars led to an increase in the amount of iron used in the ship. The Ottoman Empire tried to keep pace with developments in shipbuilding technology. However, in time, the Ottoman Empire, realizing that the balance of power in the Mediterranean had changed to its detriment with the arrival of the Dutch and the British in the Mediterranean with their superiorly equipped ships in the Atlantic, did not remain a spectator to these developments in the maritime field and began to prefer sailing ships instead of rowing ships.

The Ottoman Empire, which had the opportunity to easily procure processed or raw iron from many regions of the country, could easily produce the iron parts and cannons required for the construction of galleons in its military facilities spread throughout the country. At this point, after the procurement of raw iron, the melting temperature of iron, 1538 degrees Celsius, had to be achieved in the furnaces and furnaces in the military facilities. Although wood was mainly used to reach this temperature, charcoal obtained from fibrous plants such as heather, oak, pine, hornbeam and willow, which have more calories than wood and are easily charred, was needed. The Ottoman Empire, which was more fortunate in terms of having forested areas than contemporary maritime states such as Venice and Spain, easily supplied the charcoal it needed.

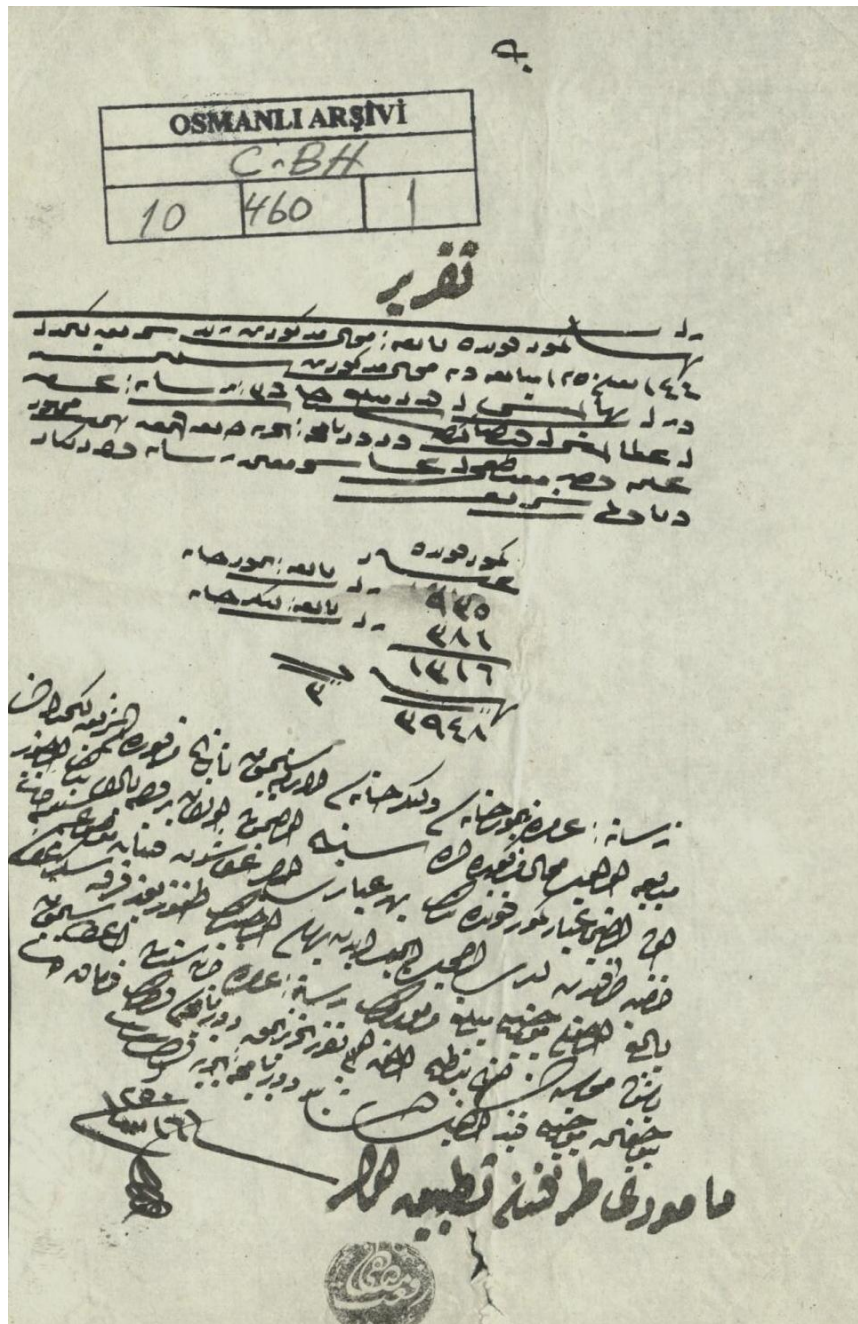
This advantageous situation of the Ottoman Empire in terms of coal ended with the construction of steamships in the first quarter of the 19th century. The Ottoman Empire, which did not have the means to build such ships, required know-how and economic power during the construction phase, preferred to purchase and installing steam engines on existing or under construction sailing steamships, which it considered as a security issue, and wanted to modernize the navy by having steam engines installed on the ships in its inventory.

With the introduction of steamships into the inventory, it became necessary to supply the coal needed by steam engines. Due to the lack of heavy industry in the Ottoman Empire, the regulation of mining according to Sharia law and the lack of knowledge of modern mining techniques, there were difficulties in the supply of coal. At first, the coal was supplied through merchants, but with the increase in the number of steamships, merchants became insufficient in this regard. At this point, large amounts of coal were purchased from foreign states, especially from England. Due to external dependence on energy and the large amount of money going out of the country, mining activities were given importance during the reign of Sultan Mahmud II. As a result of the studies carried out, a large amount of coal was discovered in the Ereğli field in 1822 and 1829. However, this field could not be fully utilized until the 1840s. In time, the Darphâne-i Âmire took care of the operation of the mine, the management of which was transferred to the Treasury-i Hâssa with the establishment of companies in the region and the sultan of the period, Sultan Abdülmecid, becoming a partner in the company. However, due to inefficient production, political and economic reasons, the operation of the mine was often left to foreign companies. Despite all the negativities, the coal mined in the Ereğli and Amasra mining areas was enough to meet a part of the state's annual need, but tons of coal were purchased during the year and paid for from the Tersâne-i Âmire Treasury. This situation disrupted the payment balance of the Tersâne-i Âmire Treasury in the following period and caused disruptions in payments.

In this study, the types of coal used in the Ottoman Navy during the transition from sailboat to steamship and its areas of use, the ways in which coal was procured, the problems encountered during the procurement process and the Ottoman Empire's approach to the problems are discussed using archival sources.

EKLER

Ek 1. H.1250/M.1835 Tarihinde Tersâne-i Âmire Demirhanesi ve Lengerhanesi İçin Funda Kömürü Temini (BOA. C.BH. 10/460)

Ek 2. H.1844/M.1829 Tarihinde Tersâne-i Âmire'deki Asâkir-i Mansure-i Kışlası ve Bahriye Hastanesi İçin Meşe Kömürü Temini (BOA. C.BH. 158/7486)

4

اشبهوا بوزفره دوت ستمه سی رجب بنیمه غفر ستمه غایتیه دیکین ز سانه عامره ده موجودی کو تجربه تیراجون
میایه اوظنه کوردی وحسنه خانه ستمه مستخدم خدمتخانه و صاروه سانه نکی بیه سید

فشلوده موجود اولنی عا کرمز کوره ایچین

میایه اوظنه کوردی

میشی رندیه	۵۴۵۸
باولیک میشتی رندیه	۴۵۹۱
باولیک حیدر رندیه	۴۹۱۰
باولیک صار غنیمتی رندیه	۴۰۱۰
پیر مانه	۱۷۹۷۶
حالیه و قظاره	۲۱۵۷
	۲۲۴۵
	۲۲۴۶

۱۱۵۶

۴۲۱۳۷

۵۹۴

۱۸۷

۵۰

۱۱۵۶

۴۲۱۳۷

Cumhuriyet Döneminde İlkokul Tarih ve Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Tarih Düşüncesinin Epistemolojik Analizi

Ahmet Şimşek^a Emre Çakmakcı^{*b}

Araştırma Makalesi

^a Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-
Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel
Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim
Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE
ahmetsimsek@iuc.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3591-8180
^{*b} Sorumlu Yazar, Öğretmen,
Milli Eğitim Bakanlığı,
İstanbul/TÜRKİYE
e-cakmakci@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-1632-8812

Geliş: 29 Haziran 2024
Kabul: 12 Aralık 2024
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bu çalışmada Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar ilkokullarda okutulan Tarih ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarına yansıyan tarih düşüncesindeki değişim ve dönüşüm incelenmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma modeli çerçevesinde doküman incelemesi tekniğiyle veriler toplanmıştır. Toplanan verilerin betimsel analizi yapılmıştır. Bu analizlerle 1930'lardan günümüze kadarki tarih ders kitaplarında tarih kavramı çerçevesinde benimsenen söylemlerdeki değişim ve süreklilik ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre ilkokulda tarih konulu ders kitaplarında tarih düşüncesi, 1932'den beri genelde pozitivist izler taşıyan, milli bir bakışla kurgulanmıştır. 1936 yılı dışında, kronolojik bir bakış açısıyla tarih içeriği sunulmuştur. Kitaplarda, dün, bugün ve gelecek arasında bağlantıyı kavratmaya yönelik "değişim ve süreklilik algısı"na ilişkin örneklerle sıklıkla rastlanmıştır. Bu da ilerlemeci bir tarih algısını desteklemiştir. Diğer yandan incelenen ders kitaplarında konuyla ilgili görsel unsurlar yıllar geçtikçe daha yoğun ve bağlamsal yer almıştır. 1969 sonrasında Sosyal Bilgiler dersi çerçevesinde yer bulan ilkokulda tarih konularının yıllara göre yoğunluğundaki düşüş de dikkat çekici bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: tarih, tarih algısı, tarih bilinci, tarih düşüncesi, değişim ve süreklilik

Epistemological Analysis of the Thought of History in Primary School History and Social Studies Textbooks in the Republican Era

Research Article

^a Prof. Dr., İstanbul University-
Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel
Faculty of Education, Department
of Primary Education,
İstanbul/TÜRKİYE
ahmetsimsek@iuc.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3591-8180
^{*b} Responsible Author, Teacher,
Ministry of National Education,
İstanbul/TÜRKİYE
e-cakmakci@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-1632-8812

Received: 29 June 2024
Accepted: 12 December 2024
Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

In this study, the change and transformation in the thought of history, which is reflected in the History and Social Studies textbooks taught in primary schools, from the establishment of the Republic to the present, has been examined. Data were collected with the document analysis technique within the framework of the historical research model, one of the qualitative research methods. A descriptive analysis of the collected data was made. With these analyzes, it has been tried to reveal the change and continuity in the discourses adopted within the framework of the concept of history textbooks from the 1930s to the present. According to the findings obtained from the research, the thought of history in history textbooks in primary school has been fictionalized with a national perspective since 1932, which generally carries positivist traces. Except for 1936, historical content is presented from a chronological point of view. In the books, examples of the "perception of change and continuity" aimed at making students comprehend the connection between yesterday, today and the future are frequently encountered. This supported a progressive perception of history. On the other hand, visual elements in the examined textbooks have become more intense and contextual over the years. The decrease in the intensity of history subjects over the years in primary school, which was included in the Social Studies course after 1969, was also remarkable.

Keywords: history, perception of history, historical consciousness, historical thought, change and continuity

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Şimşek, Ahmet & Emre Çakmakcı. Cumhuriyet Döneminde İlkokul Tarih ve Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Tarih Düşüncesinin Epistemolojik Analizi. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 77-99.

Giriş

İnsanın geçmişe olan ilgisinin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte, kendini ve içinde yaşadığı topluluğu anlama ihtiyacı hissetmesinin bunda rolü olduğu düşünülmektedir. İncelemeler göstermektedir ki tarihsel süreçte geçmiş bilgisi, önceleri topluluklarda sözlü kültür (mit, efsane, destan vs.) aracılığıyla paylaşılırken, zamanla “tarih” formuna dönüşmüştür.¹ Tarih kavramının antik Yunan’da ilk kez Herodotos’un *Historia* (tarih) eserinin isminden mülhem ortaya çıktığı kabul edilir.²

Şüphesiz ki tarih, kavramsal olarak tüm zamanlarda aynı içeriğe ve anlam çerçevesine sahip olmamıştır. Gerek yazılma amacı gerek yazılma yöntemi gerekse yazılan içerik odağı süreç içinde değişim ve dönüşüm göstermiştir. Tarih, örneğin Herodotos’un *Historia*’sında “geçmişe ilişkin bir araştırma” iken Orta çağ Batı dünyasında kilisenin egemenliğinde ve dini/ahlaki nasihat verme aracına dönüşmüştür. İslam dünyasında da benzer bir amaç-yöntem ve konu odağında yazıldığı görülmüştür.³ Eskatolojik olarak nitelendirilen, dinin ön gördüğü biçimde kıyamete kadar “imtihan”a tabi tutulduğuna inanılan toplulukların “doğru yolu bulması için”, “dinin büyüklerinin” abidevi ahlak ve ibret içeren hikâyelerine odaklanan bu tarih yazıcılığı tarzı uzun zaman etkisini sürdürmüştür. Bu kültürel iklim içinde zamanla ortaya çıkan hanedanlıkların daha çok siyasi ve askeri başarılarına/zaferlerine odaklı kendi tarihlerini eklemleyerek ürettirdikleri de görülmüştür.

Avrupa’da milli monarşilerin ortaya çıkması ve bunların süreç içinde uluslaşmaya köken teşkil etmesi, tarih çalışmalarının seküler düzlemde gelişmesine katkı sunmuştur. İnşa edilen ulus ve bu ulusu yaratan devletin tarihi seküler ve bilimsel tarih görüşünün unsurlarını tayin etmiştir. Zira 19. yüzyıl aynı zamanda modern bir kurum olarak üniversitelerin inşa edildikleri, bu çerçevede uluslaşma sürecine katkısı bağlamında araçsal tarihin de modern bir çalışma alanı olarak görünürlük kazandıkları dönemdir. Bu bağlamda modern tarihçilik, metodolojik olarak tarihin de bir bilim dalı hüviyetine erişmesini hedeflemiştir. Bu süreçte doğa bilimlerinden mülhem ampirik metodolojik yaklaşımın; belgelere dayalı, olgu denen nesnel bir gerçekliğe ulaşma çabası olarak tarihçiliği yeniden tayin ettiği görülür.⁴ Tarifi zaman içinde farklılaşsa da “geçmiş”, “topluluk”, “olay”, “neden-sonuç”, “yer”, “zaman”, “belge/kant” gibi bazı anahtar kavramların modern tarihi açıklamada başvurulan unsurlar olduğu söylenebilir.⁵

Türkiye’ye bakıldığında özellikle II. Meşrutiyetten sonra yoğunlaşan modern Türk tarihçiliği anlayışının, 1930’lı yıllardan itibaren bir devlet politikası olarak belirlendiği görülmüştür. Bu çerçevede konu bağlamında 1932’de Türk tarihçiliğine bilimsel ve milli bir yön vermek adına Birinci Türk Tarih Kongresi düzenlenmiştir. Birinci ve ikinci Türk tarih

¹ Necmettin Alkan, “Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı”, *Tarih için Metodoloji* içinde., Editör Ahmet Şimşek (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2022), 39-43.

² Muzaffer Demir, “Antik Yunan Tarihçiliği: Herodotos ve Thukydides”, *Dünyada Tarihçilik* içinde., Editör Ahmet Şimşek, (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2017), 1-28.

³ Hasan Aydın, “Orta Çağ İslam Dünyasında Tarihçilik: Taberi ve İbni Haldun”, *Dünyada Tarihçilik* içinde., Editör Ahmet Şimşek, (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2017), 47-74.

⁴ Fatih Durgun, “Nesnellikten Postmodernizme Profesyonel Tarih Yazımı”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı için Çağdaş Bir Metodoloji* içinde., Editör Ahmet Şimşek, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 15-27.

⁵ Ahmet Şimşek, “Tarih”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/tarih>, Erişim Tarihi: 14.11.2024

kongrelerinde ortaya çıkarılan Türk Tarih Tezi, tarih kavramını da yeni anlamlarla biçimlendirmesi bakımından önemlidir.⁶

Cumhuriyetin, Türk Tarih Tezi çerçevesinde “en eski ve şanlı Türk tarihi”ni ortaya çıkaracak çalışmaları desteklemesi yanında işin metodolojisini anlatan yayınları çeviriler yoluyla sunduğu görülür.⁷ Pozitivizmden mülhem bir modern tarihçiliğin inşa edilmesinde katkı sağlayıcı olan bu eserlerin diğer ortak bir özelliği ise Fransız Metodik Okul düşüncesini benimsemiş olmalarıdır. Metodik Okul, her ne kadar Fransa’da ortaya çıkmış olsa da genel görüş itibarıyla tarih alanını, yurttaşlara verilecek siyasal eğitimin bir parçası olarak görme eğilimindedir. Bu bağlamda konu edilen mezkûr eserlerin, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin tarih politikasına uygun tarih araştırması yapacak tarihçilerin yöntemleri kadar zihniyetlerini de biçimlendirmesine katkı sağlaması amaçlanmıştır.⁸ Dönemin öne çıkan ismi Bernheim’e bakıldığında tarih kavramının, genel bir tarih felsefesinden hareketle tanımlandığı görülür.⁹ Tarihi ilerlemeci ve evrimci bir yaklaşımla ortaya koyar. Bernheim 19. yüzyılın katı pozitivist temayülleri çerçevesinde tarihin bir bilim olduğu özellikle belirtir.¹⁰

Türkiye’de 1940’lı yıllar, modern tarihçiliğe ilişkin bu yaklaşımların yanında dönemin Maarif Vekili Hasan Ali Yücel’in girişimleriyle ortaya konan “Türk Hümanizması” kavramı çerçevesinde eski Türklerin Anadolu’nun eski yerleşikleri olarak Antik Yunan ve Latin (Grek-Latin) uygarlığıyla akraba, dolayısıyla Avrupa uygarlığının bir parçası olduğu tezi benimsenmiştir. Bu da tarih ders kitaplarında Anadolu merkezli ve Avrupa medeniyetiyle kökten ilişkili bir Türk tarihi anlatısını doğurmuştur.¹¹

1960’lı yıllardan itibaren izleri görülen ve 1970’li yıllardan sonra daha çok ağırlığını hissettiren Türk-İslamcı yaklaşım ise, 1990’lı yıllarda soğuk savaşın bitmesi ve Sovyet bloğunun dağılmasıyla Türkiye’de başta ders kitaplarında olmak üzere tarihyazımında konumunu sağlamlaştırmıştır.¹² Bu dönemde dünyada postmodernizm olarak adlandırılan modern bilim, sanat ve edebiyat alanlarına getirilen kökten eleştirilerin görünür hale gelmesine karşın Türkiye’de bunun etkileri için 1990’lı yılları beklemek gerekecektir.

1990’lı yıllarda Soğuk Savaşın son bulmasıyla demokratik ve kapitalist Batı merkezli ortaya çıkan küreselleşme olgusu, edebiyat eleştirmenlerinin öncülüğünde modern bilime ve modern

⁶ Dünyada medeniyetin kaynağının Orta Asya’dan iklimsel değişiklik yüzünden dünyanın dört bir yanına göç eden Türkler olduğu, gittikleri her yere medenileştirici (temdin edici) davrandıkları, bu nedenle bugün bilinen tüm uygarlıkların atasının aslında Türkler olduğu gibi oldukça romantik ve tepkisel bir içeriğe sahip Türk Tarih Tezi, Atatürk’ün ölümü sonrasında önemini kaybetse de bazı argümanlarının Türk tarih yazımında etkisini sürdürdüğü görülür. Bkz. Ahmet Şimşek, “Türk Tarih Tezi Üzerine Bir Değerlendirme,” *Türkiye Günlüğü*, Ekim, (2012): 85-100; Ulaş Töre Sivrioğlu, “Arkeolojiden Antropolojiye Türk Tarih Tezi”, *Türk Tarihçiliğinde Tezler / Teoriler* içinde., Editör Ahmet Şimşek, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020), 15-42.

⁷ Bu bağlamda tarih metodu üzerine çalışan Bernheim, Monod, Langlois ve Seignobos gibi Alman ve Fransız tarihçilerin eserleri Türkçeye kazandırılmıştır.

⁸ Ahmet Şimşek, “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarih Kavramı”, *XIX. Türk Tarih Kongresi*, (2022): 4.

⁹ Ernst Bernheim, *Tarih İlmüne Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi*, Çeviren M. Şükrü Akkaya, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936), 51.

¹⁰ Ernst Bernheim, *Tarih İlmüne Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi*, 54.

¹¹ Fuat Hacısalıhoğlu, “Teritoryal Tarihyazımı Bağlamında Anadolucu Tarih Tezleri”, *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler* içinde., Editör Ahmet Şimşek, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020), 43-73.

¹² Cangül Örnek, “Soğuk Savaş Dönemi Tarihçiliği ve Türk-İslam Sentezi Tarihçiliği,” *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler* içinde., Editör A. Şimşek, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2020), 103-132; Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, Çeviren Ali Berktaş, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 55.

tarihe yönelik kökten eleştirilerin daha çok görünür olmasını sağlamıştır. İnsanın her olay ve durumun kendine özgü biricikliği dolayısıyla olay ve durumlara karşı tutumunun tahmin edilemez oluşu, modern tarihyazımının olgusal yaklaşımının dışına çıkılmasını sağlamıştır.¹³

Cumhuriyetin yüz yıllık tarihyazımı birikiminin yanında dönemsel politik ve pedagojik yaklaşımların da tarih ders kitaplarının yazımında etkilerinin olduğu söylenebilir. Bu çerçevede Türkiye’de tarih ders kitaplarını inceleyen pek çok araştırma mevcuttur. Bunların çoğunluğu lise kademesinde kullanılan tarih kitaplarını konu almıştır. Türkiye’de yürütülen bu araştırmalar, ele aldıkları konular itibariyle, tarih epistemolojisi,¹⁴ tarih eğitimi/ öğretimi,¹⁵ tarihsel şahsiyetler, etnik kimlikler, imajlar, döneme özgü siyasal etkiler vb. içerikler,¹⁶ içeriğe

¹³ Ahmet Şimşek ve Akif Pamuk, “Yapısalcı, Post Yapısalcı ve Post Modern Tarih Anlayışları”, *Tarih Felsefesi* içinde., Editör İbrahim Şirin ve Hüseyin Gazi Topdemir, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2022), 167-179; Ahmet Şimşek, “Tarih” <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/tarih>, Erişim Tarihi: 14.11.2024

¹⁴ Aslıhan Akkoç, “Tarih yazımı ve Tarih Eğitimi Açısından Tarihsel Bilgi: 1930-1950 Arası Lise Tarih Ders Kitapları” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008). İbrahim Hakkı Öztürk, “Tarih öğretiminde anakronizm sorunu: sosyal bilgiler ve tarih ders kitaplarındaki kurgusal metinler üzerine bir inceleme”, *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2, no. 1 (2011): 37-58.

¹⁵ Salih Özbaran, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995). Özgür Yıldız, “Türkiye’de Tarih Öğretiminin Sorunları ve Çağdaş Çözüm Önerileri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, no. 2 (2003): 181-190. Seher Boykoy, “Türkiye’de 1939-1945 yıllarında tarih öğretim programları ve tarih ders kitaplarının incelenmesi”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12 no. 21 (2011): 157-181. Tercan Yıldırım, “Meşrutiyet’ten Günümüze Tarih Ders Kitaplarında Türk Kitaplarında Türk Kimliğinin İnşası” (doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2014). Servet Hali, “Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları”, *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Ekim (2014): 158-166. Hasan Gürkan, “Türkiye’de İlkokullarda Tarih Öğretimi: Ders Kitapları Örneği (1869-1920)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18, no. 1 (2017): 118-136. Ahmet Şimşek, *Türkiye’de Tarih Eğitimi*, (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2017).

¹⁶ Nurhan Başoğlu, “Lise Tarih Ders Kitaplarında Kadının Görünmezliği, Orta Asya Türk Kadın Tarihi” (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996). Mustafa Safran ve Bahri Ata, “Barışçı tarih öğretimi üzerine çalışmalar; Türkiye’de tarih ders kitaplarında Yunanlılara ilişkin kullanılan dil ve Yunanlılara ilişkin öğrenci görüşleri”, *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, I (1996): 11-26. Özgür Aktaş, “Cumhuriyet Devri Tarih Ders Kitaplarında Rusya İmgesi” (yüksek lisans tezi, Kafkas Üniversitesi, 2008). Tuba Şengül Bircan, “Siyasi Düşünce Akımları ve Tarih Ders Programlarındaki Düşünsel Değişim (1908–1930)”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40, no. 1 (2007): 63-97. Erdal Aslan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Ders Kitapları”, *Eğitim ve Bilim*, 35, no. 158 (2010): 215-231. Necmettin Doğan, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Ders Kitaplarında Devlet Kavramının İktidar-Eğitim İlişkisi Açısından İncelenmesi”, *KUYEB*, 11, no. 4 (2011): 2069-2090. Nil Türker Tekin, “Türkiye’deki ilköğretim ve ortaöğretim ders kitaplarında Rus imajı”, *Toplumsal Tarih*, 216, (2011). Alyimidin Kyzy Aizharkyn, “Kırgızistan’daki ortaokul, lise tarih ders kitaplarında Türkiye tarihinin okutulması”, *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2, no. 1 (2012): 79-83. Berrin Kübra Daloğlu, “Lise Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Milli Kimlik Kavramının İçerik Analizi: 1939-1950” (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2013). Ahmet Şimşek ve Funda Alaslan, “Milliyetçi tarihten milli tarihe, çatışmacı eğitimden barışçı eğitime doğru Türkiye’de tarih ders kitapları”, *Akademik Bakış Dergisi*, 40 (2013). Akif Pamuk, *Kimlik ve Tarih / Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, (İstanbul, Yeni İnsan Yayınları, 2014). Tercan Yıldırım, “Tarih ders kitaplarında “öteki” kurgusu: 1930’lı yıllar üzerine bir değerlendirme.” *Turkish History Education Journal* 3, no. 1 (2014): 62-89. Büşra Ersanlı, *İktidar ve tarih*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015). Eray Alaca, “Orta Öğretim Tarih Ders Kitaplarında Bir Öteki Olarak İran/Safeviler”, *Electronic Turkish Studies* 10, no. 11 (2015). Tercan Yıldırım ve Ahmet Şimşek, “Erken cumhuriyet dönemi lise tarih ders kitaplarında din anlatısı”, *Eğitim ve Bilim* 40, no. 179 (2015): 323-340. Tercan Yıldırım, *Tarih Ders Kitaplarında Kimlik Söylemi*, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2016). Copeaux *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*. Uros Ugarkovic, “Sırp ve Türk Güncel Tarih Ders Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelenmesi” (yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2017). Fatih Yazıcı ve Tercan Yıldırım “History teaching as a nation-building tool in the early republican period in Turkey (1923–1938)”, *Paedagogica Historica*, (2018). Eray Alaca, “Türkiye’de Siyasi İktidarların Değişimine Bağlı Olarak Orta Öğretim (Lise) Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Padişahı İmajı: II. Abdülhamit Örneği”, *OPUS International Journal of Society Researches* 8, no. 14 (2018): 555-577. Eray Alaca, “Examination of Postgraduate Theses on History Textbooks in Turkey in Terms of Some Variables”, *European Journal of Educational Research* 7, no. 2 (2018): 225-232. Ahmet Şimşek, *Tarih Ders Kitaplarında İmajlar: Devletler, Halklar, Kişiler*, (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2019). Bülent Akbaba, “Tarih Ders Kitaplarında Mustafa Kemal Atatürk İmajı”, *Tarih Ders*

yönelik değerlendirmeler¹⁷ ve öğretim tasarımı ve öğelerini inceleyen araştırmalar¹⁸ olarak kabaca sınıflandırılabilir.

Bu araştırmaların içinde sayısı az da olsa ilkököl ders kitaplarını araç edinerek yürütülen çalışmalar da mevcuttur.¹⁹ Bu çalışmalar, ders kitaplarının ve öğretim programlarının,

Kitaplarında İmajlar içinde., Editör Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2019). Hasan Şeritoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı" (doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019). Emre Turan, "İspanya'da Lise Tarih Ders Kitaplarında Müslümanlar ve Eğitime Yansımaları" (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2019). Mehmet Hacısalihoğlu, *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*, (İstanbul: Balkar, 2020). Ahmet Vurgun ve Nuri Brina, "Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ilkököl tarih ders kitaplarında Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları", *International Primary Education Research Journal* 5, no. 2 (2021): 126-139. İlker Dere ve Ahmet Burak Ülker, "Lise Tarih Ders Kitaplarında Tarihi Şahsiyetler", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42, no. 1 (2022): 921-956.

¹⁷ Eray Alaca, "Cumhuriyet dönemi ilkököl tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12, no. 28 (2017): 25-40. Eray Alaca, "Cumhuriyet dönemi lise tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme", *International Online Journal of Educational Sciences*, 9, no. 4 (2017): 988-1007. Tercan Yıldırım, "Türkiye'de tarih öğretiminde pozitivist etki: tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme (1930-1938)", *International Online Journal of Educational Sciences* 10, no. 1 (2017): 211-227.

¹⁸ Yurdal Koçak, "İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersinde Millî Mücadele Dönemi'nin Öğretimi" (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, 1999). Vahdettin Engin, "İlkokullarda Tarih Müfredatı Meşrutiyetten Günümüze Kısa Bir Tarihçe", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3 (2000): 283-298. Mehmet Özkan, "1924, 1926, 1936, 1948 İlkokul Programlarına Göre Hazırlanmış Ders Kitaplarında Tarih Konuları ve Öğretimi" (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008). Ahmet Şimşek, "Tarih Öğretiminde Sorgulamacı Yaklaşım Çerçevesinde Soru Sorma Becerisi ve Lise Tarih Ders Kitaplarının Durumu", *International Journal of Human Sciences*, 5, no. 1 (2008): 1-15. Çağlayan Deniz, "İlköğretim II. kademe sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihi şahsiyetlere yaklaşım tarzı" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011). Yücel Kabapınar ve Tülay Mıratkan Camkıran, "Sunumu Boyutunda 1981 ve 2006 Yılı İnkılap Tarihi Programlarına Göre Hazırlanmış Ders Kitaplarına Bakmak", *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 36 (2012): 147-168. İsmail Hakkı Demircioğlu, "Tarih Ders Kitabı Yazımında Yeni Yaklaşımlar", *Karadeniz Araştırmaları*, 38 (2013): 119-133. Gürbüz Ocak vd. "Öğrenci Görüşlerine Göre Dokuzuncu ve Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitaplarının Yapılandırma Öğrenme Yaklaşımına Göre Değerlendirilmesi (Afyonkarahisar İli Örneği)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11, no. 1 (2013): 82-100. Cengiz Dönmez ve Kubilay Yazıcı, "Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarında tarihi karakterlerin kullanımını etkileyen faktörler", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 14, no. 3 (2013): 243-265. Ebru Demircioğlu, "10. ve 11. Sınıf Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Görseller ve Metinlerde Toplumsal Cinsiyet Temsiliyle İlgili Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri (Trabzon Örneği)" (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014). Mehmet Elban, "Tarih ders kitaplarında milli kimlik ile ilişkili görsellerin incelenmesi: (1930-2014)" (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015). Hamza Akengin, "Tarih öğretiminde kullanılan haritalar üzerine bir değerlendirme", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4, no. 1 (2015): 122-155. Mustafa Safran vd. "Investigation of historical characters in republic of Turkey revolution history and Kemalism course books (1993-2012)", *International Education Studies*, 9, no. 8 (2016): 60-65. Kubilay Yazıcı ve Gülsün Özdemir, "Ders Kitaplarında Tarih Konularının Öğretiminde Kullanılan Haritaların Temel Özelliklerinin İncelenmesi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40 (2016): 506-520. Ayşe Taşkın ve Ahmet Şimşek, "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih / Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihinin Öğretimi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25, no. 4 (2017): 1533-1548. Ayşe Elif Bektaş, "Sosyal bilgiler ders kitaplarında kullanılan biyografilerin incelenmesi" (yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2019). Ahmet Fatih Gökten, "Ortaöğretim tarih ders kitaplarında harita-metin ilişkisi ve sınıf içi öğretmen uygulamaları" (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, 2019). Ahmet Şimşek ve Emre Çakmakçı, "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Millî Mücadele", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15, no. 30 (2019): 189-227.

¹⁹ Necdet Sakaoglu, "İlkokul Tarih Programları ve Ders Kitapları", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* Ed. Salih Özbaran, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995. Koçak, "İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersinde Millî Mücadele Dönemi'nin Öğretimi". Alaca, "Cumhuriyet dönemi ilkököl tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme" 25-40. Hasan Gürkan, "Türkiye'de İlkokullarda Tarih Öğretimi: Ders Kitapları Örneği (1869-1920)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18 (2017): 118-136. Taşkın ve Şimşek, "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih / Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihinin Öğretimi" 1533-1548. Şimşek ve Çakmakçı, "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Millî Mücadele" 189-227. Ahmet Vurgun ve Yasin Özdemir, "Cumhuriyetin ilk yıllarındaki (1924-1928) ilkököl tarih ders kitaplarında millî mücadele döneminin siyasi ve diplomatik gelişmeleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler*

kazanım, değer ve beceri gibi bileşenleri konularındaki uygunluğu ile programın amaçlarına, öğrenci seviyesine ya da belli başlı eğitim yaklaşımlarına göre nasıl oldukları konusunda önemli veriler sağlamıştır. Buna karşın şimdiye kadar ilkökul tarih ders kitaplarına yansıyan tarih düşüncesi, tarih kavramı ve tarih epistemolojisinin incelenmemiş olduğu görülmektedir. Oysa tarih ders kitaplarının perspektifini etkileyen tarih düşüncesi ve kavramının anlam çerçevesinin dönemlere göre nasıl değişebildiğinin tespit edilebilmesi, şüphesiz ki dönemin hâkim zihniyetinin tarih yaklaşımı hakkında fikir verici bilgiler sunabilecektir.

Bu çalışmada Cumhuriyetten günümüze ilkokullarda okutulan Tarih ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarında tarih kavramının ele alınışı ve ders kitaplarındaki tarih algısının çözümlenmesi amaçlanmaktadır. Seçilen her bir ders kitabı şu sorular çerçevesinde incelenmiştir:

1. İlkokul Tarih ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarında tarihin tanımsal ifadesine nasıl yer verilmiştir?
2. İlkokul Tarih ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarının benimsenen tarih algısı nasıldır?
3. İlkokul Tarih ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarında tarih bilinci oluşturmaya dönük değişim ve süreklilik algısı açısından nasıl bir yaklaşım mevcuttur?

2. Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada temel nitel araştırma yaklaşımlarından tarihsel araştırmalar modeli çerçevesinde doküman incelemesi tekniğiyle veriler toplanmış ve toplanan verilerin betimsel analizi yapılmıştır.

Tarihsel araştırmalar, dönemin dokümanları dikkatlice okunarak ya da o zamanlarda yaşamış kişilerle görüşmeler yapılarak problemle ilgili olarak “Geçmişte ne oldu?” sorusuna cevap arar. Araştırmacı o dönemde neler yaşandığını olabildiğince doğru bir şekilde anlamaya ve bunun niçin olduğunu açıklamaya çalışır.²⁰ Araştırmanın odağını ders kitapları oluşturduğu için bunlardan veri toplama ve çözümleme biçimi de doküman incelemesine uygun gerçekleştirilmiştir.

Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar²¹ Bu teknik, resmi ya da özel kayıtların toplanması, sistematik olarak incelenmesi ve değerlendirilmesinde yararlanılan bir veri toplama aracıdır.²²

2.1. Çalışılan Dokümanlar ve Verilerin Toplanması

Araştırmanın verileri, Cumhuriyet’in tarihyazımı ve öğretim politikalarının biçimlendirildiği 1930’lu yıllarda günümüze kadar amaçlı örneklem yaklaşımıyla belirlenen belli dönemlere ait ders kitaplarından seçilmiştir. Veriler bu belirlenen dört dönemdeki ilkökul dördüncü sınıf tarih ve tarihle ilgili olarak görülen sosyal bilgiler ders kitaplarından elde edilmiştir. Ders kitaplarına yönelik olarak dördüncü sınıf seviyesinde seçim yapılmasında, öğrencilerin kavram olarak tarihle ve tarih konularıyla ilk defa ve doğrudan dördüncü sınıfta karşılaşmaları gerekçe olarak gösterilebilir.

Dergisi, 66 (2020): 335-347. Vurgun ve Brina, “Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ilkökul tarih ders kitaplarında Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları” 126-139.

²⁰ Şener Büyüköztürk vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Pegem A Akademi, 2018), 21.

²¹ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018), 189.

²² Durmuş Ekiz, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, (Ankara: Anı Yayıncılık, 2017), 70.

İnceleme listesinde yer alan kitapların farklı dönemlerde okullarda okutulmuş olmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca her döneme denk gelen tarih ve sosyal bilgiler öğretim programlarının da içeriği dikkate alınarak, incelenen kitaplara yönelik geniş bir bakış açısı elde etmek amaçlanmıştır. Bununla birlikte bazı yıllara ait kitapların uzunca bir dönem boyunca okutulması sebebiyle geniş bir tarih aralığı için kopyalarına ulaşılmıştır.

Sıra	Kitap	Yıl	Yazarlar	Basımevi
1	Tarih 4	1936	Komisyon	Devlet Basımevi
2	Tarih 4	1945	Faik Reşit Unat, Kâmil Su	Milli Eğitim Basımevi
3	Tarih 4	1959	Hilmi Oran	İnkılâp Kitabevi
4	Tarih 4	1966	Faik Binal	Ders Kitapları A.Ş.
5	Sosyal Bilgiler 4	1978	Rakım Çalapala	İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti.
6	Sosyal Bilgiler 4	1987	Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit	Milli Eğitim Basımevi
7	Sosyal Bilgiler 4	1997	Güler Şenünver vd.	Milli Eğitim Basımevi
8	Sosyal Bilgiler 4	2003	Fuat Sarıalioğlu, Müslüm Karadaş	Cemre Yayıncılık
9	Sosyal Bilgiler 4	2011	Miyase Koyuncu vd.	MEB
10	Sosyal Bilgiler 4	2018	Sami Tüysüz	Tuna Matbaacılık

Tablo 1: Araştırmaya Dâhil Edilen Kitaplar

2.2. Bulgular

İncelenen ders kitaplarının öğretimsel içerik yapısı ve öğretimsel öğelerinin zaman içinde farklılaştığı görülse de Cumhuriyet dönemi ilköğretim tarih ders kitaplarında içeriğin görseller ve haritalar ile her dönemde farklılıklar içerecek biçimde zenginleştirildiği söylenebilir. Bu unsurların sayfa yapısıyla ve içerikle uyumlu, yeterli büyüklükte, öğrencinin dikkatini çekebilecek nitelikte ve yeterli miktarda olduğu düşünülmektedir.

Konu edilen ders kitaplarının içerik yapısı itibarıyla incelendiğinde tarih kitaplarının genel olarak kronolojik bir yaklaşımla, “uzak tarihten yakın tarihe doğru” bir içerik tasarımının hâkim olduğu söylenebilir.²³ 1945 yılı *Tarih 4* kitabından 2003 yılı *Sosyal Bilgiler 4* kitabına kadar incelemeye alınan tüm kitaplarının içerik yapısında Türk tarihi temelli kronolojik bir tarih anlayışının varlığı dikkat çekmektedir.

Sosyal Bilgiler ders kitaplarında ise 2005 program değişikliği ile dersinin içeriğinde belirli düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin 2005 yılı öncesinde kullanılan Tarih ve Sosyal Bilgiler kitaplarında konular anlatsal bir tarzda kronolojik olarak sunulmaktayken, yeni programla birlikte yapılandırıcılığın da etkisiyle bundan uzaklaşarak zaman ve mekân algısının,

²³ Bu durumun bir istisnası olabilecek 1936 basımlı *Tarih 4* ders kitabıdır. Bu kitapta ele alınan tarih konuları, genel anlayışın tam tersine “yakından uzağa” ilkesine göre düzenlenmiş olup, öğrencinin kendisinden başlayıp adım adım zamansal olarak geriye gidilmesi söz konusudur. Kültür Bakanlığı, *İlkokullar Kitapları Tarih IV. Sınıf*, (İstanbul: Devlet Basımevi, 1936) 67-78.

değişim ve sürekliliğin ön planda tutulduğu, buna karşın aile tarihi gibi bireye ait tarihsel materyallerden yararlanıldığı daha mikro bir tarih anlayışının benimsendiği görülmüştür.

İlkokul 4. Sınıflar için yazılan gerek tarih gerekse sosyal bilgiler ders kitaplarında sunulan tarih konularının yoğunluğu zaman içinde farklılaşmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ilkökul tarih ders kitaplarında tamamı itibariyle tarihi ilgilendirmesine karşın 1969 sonrası dersin kapsamı değiştirilip Sosyal Bilgiler çatısı altında ele alınmaya başlamasıyla birlikte tarih konularının yoğunluğunda niceliksel olarak bariz bir azalmanın olduğu görülmüştür.²⁴ Nitekim 2018 yılından sonra ilkökul 4. sınıf ders kitabındaki tarih içeriği “Millî Mücadele” döneminden ibarettir.

Diğer yandan incelenen ders kitaplarında konulara bakıldığında konu dağılımının şöyle olduğu görülmüştür: 1960’lı yıllara kadar Orta Asya ve Eski Türk Uygarlıkları ile İlk Çağ’da Anadolu’da varlığını sürdüren medeniyetlerin daha fazla odakta tutulmuştur. 1969’dan sonra Türklerin Müslümanlarla münasebeti, Müslüman Türk Devletleri gibi yeni konular eklenmiş, medeniyetler tarihine daha fazla ağırlık verilmiştir. Bu yansımanın sebebi, Türklüğü ve Müslümanlığı merkeze alan tarih anlayışının öne çıkmasıyla açıklanabilir. Önce Atatürk’ün ölümü ile süreç içinde önce Orta Asya yerine Anadolu medeniyetleri merkeze alınmış, sonrasında ise Müslüman- Türk tanımı çerçevesinde bir tarihyazımına geçiş yapılmıştır. Nitekim, bu durum 1970’lerde Hümanizme bir tepki olarak içinde Batıcılığın da eleştirildiği ve Türk tarihinin Asyalı ve Müslüman özelliklerine dayanarak Türk-İslâm sentezi akımının yaratılması olarak ifade edilmektedir.²⁵

2005 program değişikliği ile aile tarihi gibi bireyin ulaşılabilir geçmişini esas alan, geçmiş bugün ve gelecek bağlantısı kurmaya çalışan, değişim ve süreklilik odaklı içeriklere yer verildiği görülmektedir. Bu ise hem 1990’lardan sonra Türkiye’de gelişen yeni tarihyazım yaklaşımlarının hem de 2005’ten sonra uygulanan yapılandırmacı yaklaşımın etkisiyle olduğu söylenebilir.

2.2.1. Kitaplarda Tarihin Tanımı, Konusu ve Gerekliliğinin Ele Alınış Biçimleri

İncelenen ilkökul Tarih ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarında tarih kavramının çoğu zaman doğrudan tanımlanma biçiminde yer aldığını söylemek mümkündür. Örneğin 1936 basımlı İlkokul Tarih 4 ders kitabında tarihin tanımı şu şekilde ifade edilmektedir: “Tarih insanların yer yer ve zaman zaman nasıl ilerlediklerini anlatan bilgidir.”²⁶ Bu tanımda geçen “ilerleme” kavramının, aydınlanma düşüncesinin bir tezahürü olduğu düşünülmektedir. Bilindiği üzere Aydınlanma düşüncesi, ilerleme kavramını odağına alarak insanlığın geçmişten bugüne ve geleceğe doğru daha iyiye gittiğine dair bir tezi savunur. Bu tezin bilimde, ekonomide, sanatta var olduğu görülmekle birlikte kültürde gerçekleşip-gerçekleşmediği tartışma konusudur. Zira kültür, birikimli biçimde sürmesine rağmen her dönemde çok farklı değişkenlere bağlı olarak yeniden inşa edilen bir olgudur. Kültürlerin ilkel ya da gelişkin olup olmadığı, modernliğe doğru evrilirken bir ilerleme kazanıp kazanmadığı hala tartışılmaktadır.

²⁴ Ahmet Şimşek, “Türkiye Sosyal Bilgiler Derslerinde Tarih Öğretimi Nereye Gidiyor? Öğretim Programları Üzerinden Kısa Bir Değerlendirme”, *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar III*, Ed. Refik Turan, Hakan Akdağ (Ankara: PegemA, 2017) 1-24.

²⁵ Etien Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*.

²⁶ Kültür Bakanlığı, *İlkokullar Kitapları Tarih IV. Sınıf*, 67-78.

Resim 1: İnsanlığın İlk Yıllarında Bir Aile²⁷

İlerlemeci tarih anlayışı, insanların önceleri ilkel bir kültüre sahip olduklarını, sonra daha karmaşık yapıları ürettiklerini iddia etmektedir. Buna göre modern zamanlar, insanın düşüncesinin de ilerlediğinin nesnel olarak tanımlandığı dönemler olarak kabul edilmiştir. Bu ifadelerden yola çıkarak denilebilir ki “ilerleme” kesin çizgilerle olumlu anlamda bir gelişmedir. Dönemin ders kitaplarında tarihin tanımlamasında “ilerleme” kavramının kullanılmış olmasının, pozitivist ve aydınlanmacı bir bakış açısının göstergesi olduğu söylenebilir.

1945 basımlı *Tarih 4*. Sınıf ders kitabında tarihin tanımından ziyade tarih ve kronoloji ilişkisi anlatılmak istenmiş ve tarih, “her vakanın olduğu yıl”²⁸ olarak ifade edilmiştir. Bu tarihleri öğreten bilgiye ise kronoloji olarak belirtilmiştir. Genel olarak tarihin tanımına yönelik bir bilgi tespit edilmemiştir.

1959 basımlı *Tarih 4* ders kitabında tarih şu şekilde ifade edilmektedir: “Tarih milletlerin geçmiş hayatlarını anlatan yaşanmış bir olaydır. Tarih, milletlerin geçmiş zamanlardaki hayatlarını yer ve zaman göstermek suretiyle öğreten gerçek bilgidir.”²⁹ Buradaki tarih tanımlamasının “millet” odaklı olduğu düşünülmektedir. Bu tanımın okuyucu üzerindeki etkisine yoğunlaşmak gerekirse, tarihin, bir insanlık tarihinden ziyade milletlerin tarihi olduğu izlenimi yaratmaktadır. Daha öncesinde tarih tanımında millet vurgusunun görülmemesine karşın, 1950’lerde buna rastlanmasının devrin iktidarının ve siyasetinin bir tür etkisi olarak okunabilir. Zira 1950’lerde II. Dünya Savaşı sonrası oluşturulan Soğuk Savaş dünya düzeninin ABD ve Batılı kapitalist demokratik ülkelerin Sovyet yayılmacılığına karşı diri tutmaya çalıştıkları milli ve dini hassasiyetlerin ön planda tutulduğu bir kültürel anlayıştan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Soğuk Savaş dönemi devam etmesine karşın 1960 Askeri Darbesi sonrasında oluşturulan yeni anayasada ve Türkiye siyasetinde ortaya çıkan görece demokrasinin, özgürlüğün ve insancılığın hâkim olduğu söylenebilir. Bundan kaynaklı olarak 1960’lı yıllarda vurgulanan “insanlık” ifadelerinin tesadüfi olmadığı düşünülebilir. Örneğin 1966 basımlı *Tarih 4* ders kitabında tarihin tanımı ve kapsamı ifade edilmektedir: “Tarih bilimi insan topluluklarının, yaşama düzenlerini, uygarlıklarını ve birbirleriyle ilişkilerini inceler. Tarih, öncelikle insan

²⁷ Kültür Bakanlığı, *İlkokullar Kitapları Tarih IV*, 94.

²⁸ Faik Reşit Unat ve Kâmil Su, *İlkokul Kitapları Tarih IV. Sınıf*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945), 3.

²⁹ Hilmi Oran, *İlkokullar İçin Tarih, Sınıf 4*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1959), 2.

toplumunun özelliklerini, yaşayışını, çalışmalarını inceleyen bir bilimdir.”³⁰ Bu tanımda ise vurgu birincil olarak “insanlığın” yaşama düzenleri ve birbirleriyle olan ilişkilerine odaklanmaktadır. İkinci odak ise tarihin insan toplumunun özelliklerini incelediği vurgusudur. “İnsan toplumu” tanımı oldukça manidardır. Türk toplumu ya da insan toplulukları yerine insan toplumunun tercih edilmiş olması, insanlığın ortak paydasına yönelik bir düşüncüyü öne çıkarır gibidir. Bu da insanlık kavramının kendine has tanımlanması yanında tarihin bir bilim olarak sosyolojik boyutunun ön plana çıkarılacak şekilde bir sosyal tarih³¹ anlayışının arka planda benimsendiği şeklinde okunabilir. Buna göre “tarih aslında insanlığın hikâyesidir ve insanlığın hikâyesi ise topluluktan, halktan ve millettten münferit uygarlık hikâyesidir”.³²

1978 basımlı Sosyal Bilgiler ders kitabında ise tanımlama “İnsan topluluklarının geçmiş zaman içindeki yaşayışlarını, başlarından geçen olayları, doğru olarak ve yerini zamanını söyleyerek anlatan bilime tarih denir” şeklindedir.³³ Burada kullanılan “insan toplulukları” söyleminin sonraki yıllarda da yerleşerek devam ettiği söylenebilir.

1987 basımlı Sosyal Bilgiler ders kitabında tarihin tanımı ve kavramsal olarak ele alınışına dair herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

1997 basımlı Sosyal Bilgiler ders kitabında tarihin tanımı ve konusu şu şekilde ifade edilmektedir:

“Tarihin konusu insan topluluklarının geçmişteki yaşayışlarıdır. İnsana ait olan hemen hemen her şey tarihin konusuna girer. Bu bilim, insan topluluklarının yaşayışlarını, kültür ve uygarlıklarını inceler. Tarih bu konuları incelerken araştırmalarını belgelere dayandırır. Olayların ne zaman, nerede ve nasıl meydana geldiğini göz önünde bulundurur.

Her olayın bir sebebi vardır. Bir tarihi olay, sebebi ve sonuçları bilinmeden tam olarak anlaşılamaz. Bu yüzden tarihi olaylar incelerken sebep ve sonuç ilişkileriyle ele alınır.”

“Tarih insanların geçmiş zamanlardaki yaşayışlarını yer ve zaman göstererek anlatan bir bilimdir.”³⁴

Buradaki “insana ait olan hemen her şey” ifadesi bundan önceki tanımlarda olmadığı kadar kapsayıcı ve hümanist bir bakış açısını yansıtmaktadır. Çünkü tarih; bireyin kendini algılayabilmesi, yalnızca kendi geçmişini değil, günümüzde olup biteni de anlayabilmesi, gelecekte ne olabilir sorusuna karşı getirilebilecek yanıtı bulmada yardım edebileceği için beşerî görüntüyü doğru yansıtan gerekli bir öğedir.³⁵ Bu durumun 1990 yılların sonunda Türkçe tarih literatüründe çeviri eserler aracılığıyla tarihin çok daha geniş bir anlam kazanmasıyla yakından ilişkili olduğu düşünülmektedir.

1993 yılı program değişikliği sonrasında, öğretime dair siyasi tarih eleştirilerinin yoğunlaşmasıyla birlikte bu eleştirileri aşabilmek adına sosyal tarih, ekonomi tarihi gibi konuların ön plana çıkarılması fikri egemen olmaya başlamıştır. Bu durumun ders kitaplarına yansımalarının Tarih’in tanımında ifade edilen “kültür ve uygarlıkları incelemesi” ifadesinin varlığı kanıt teşkil etmektedir. Bu durumun siyasal değil tamamen pedagojik temelli olduğu düşünülmektedir. Gerekçe olarak bu döneme kadarki ders kitaplarında ele alınan tarih

³⁰ Faik Binal, *İlkokullar İçin Tarih 4*. (İstanbul: Ders Kitapları A. Ş., 1966), 11.

³¹ Sosyal tarih, uygarlıkların nasıl oluştuğu, öğelerinin neler olduğu, toplumların neler yaşadıkları, nelerle inandıkları, kültürlerinin nasıl olduklarına gibi konulara odaklanır.

³² Binal, *İlkokullar İçin Tarih 4*, 12

³³ Rakım Çalapala, *Sosyal Bilgiler: 4*. (İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi, 1978) 126.

³⁴ Güler Şenünver vd. *İlköğretim Sosyal Bilgiler 4*. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 119.

³⁵ Özbaran, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, 28.

konularının yoğun bir şekilde siyasi ve askeri tarihi içermesi ve uygarlıkların yaşayışına dönük bir yaklaşımın sergilenmemiş olması verilebilir.

2003 basımlı Sosyal Bilgiler 4 ders kitabında tarihin tanımı “İnsan topluluklarının yaşayışlarını yer ve zaman göstererek, neden sonuç ilişkisi içinde, belgelere dayanarak anlatan bir bilim dalıdır”³⁶ şeklinde ifade edilmiştir.

Tarihin tanımında ifade edilen “neden-sonuç ilişkisi” içinde değişiminin bilimsel olma kaygısını vurgulamaktan kaynaklandığı düşünülmektedir. Neden-sonuç ilişkisi son derece önemli bir beceri olmasının yanında tarihi sadece buna indirgemek, kapsayıcı bir tarihin önünde engel olabileceği gibi tarih içeriğinin daha çok siyasi ya da askeri olay örüntüsünden kurtulamamasına da sebep olmaktadır.

Türkiye’de 1990’lı ve 2000’li yıllarda bu tanımlamaların yapılması, tarihin hala bir bilim olduğu ve belirli bir metodolojiye dayanarak bilgi ürettiğini kanıtlama çabası olarak değerlendirilebilir.

Aynı kitapta tarih öğrenmenin gerekliliği şu şekilde ifade edilmektedir: “Tarih bilimi, insanların geçmişleriyle olan bağlarını güçlendirir, geleceğe güvenle bakmalarını sağlar. Ulusal birlik ve bütünlük düşüncesini geliştirir.”³⁷

Tanımlamalarda dikkat çeken “bilim” ifadesi genel olarak modern pozitivist paradigmayı çağrıştırmaktadır. Tarihin bir bilim olarak tanımlanıp tanımlanmaması konusunun halen tartışıldığı günümüzde tarihi bir disiplin olarak tanımlamak daha kapsayıcı bir bakış açısı oluşturacağı düşünülmektedir. Zira üniversitelerde tarihle ilgili bir akademik kürsüler kendine has metodolojik yönelimlerle bilgi üretmektedir. Bu bilgi üretme mekanizması ve üretilen bilginin mahiyeti diğer sosyal bilimler gibi tartışılabilir olsa da sahip olduğu bazı metodolojik süreç ve araçların inkâr edilmesi de mümkün değildir. Bütün bunlara karşın ders kitaplarında hala tarih için “bilimdir” ifadesiyle biten tanımlamaların kullanılıyor olması, bilim alanı olduğuna sürekli vurgu yapılması tarih bilgi alanının hala verdiği görülen bir tür “meşruiyet” çabasının yansıması olarak anlaşılabilir. Zira dönemlere özgü bakış açısına bağlı bilgi üretme süreçlerinde tarihin bilim olarak tanımlanmasının arkasında yaklaşık yüzyıldır konu edilen “bilim olursa eğer, değerlidir” anlayışının etkisinden kaynaklandığı söylenebilir.

2.2.2. Ders Kitaplarında Benimsenen Tarih Algısı

İncelenen tarih ders kitaplarının tamamında tarihin yazı ile başladığına vurgu yapılmaktadır. Tarih her ne kadar yazı ile başlatılsa da yazı öncesi dönemlere ilişkin bilgiler de “Tarih Öncesi Devirler” başlığı altında yer almaktadır. Tarih bu dönemlere ilişkin bilgilere antropoloji, arkeoloji, coğrafya, epigrafi, etnografya, kimya, paleografi gibi yardımcı bilim dallarından yararlanarak cevap vermektedir. Bu kapsamda yazı öncesi dönemlere ait olay ve olguların tarih çatısı altında ele alınmasının dikkat çekici olduğunu söylemek mümkündür.

Ele alınan kitaplarda genel olarak konulara Türklerin ilk yaşayışları ile giriş yapıp, Anadolu medeniyetleri, Orta Asya’da Türkler, Türklerin İslamiyet’i kabul etmesi, Büyük Selçuklu Devleti ve Anadolu Selçukluları sonlandırılmıştır. Bu noktada “Türk Tarihi” merkezli bir akışın yarattığı algının varlığı söz konusudur.

1969 yıllarından itibaren tarih konularının Sosyal Bilgiler dersinin müfredatında yer almaya başlamasıyla birlikte içerik dizilimi açısından belirgin bir fark olmasa da konularda

³⁶ Fuat Sarılioğlu ve Müslüm Karadaş, *İlköğretim Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 4*, (İstanbul: Cemre Yayıncılık, 2003), 117.

³⁷ Sarılioğlu ve Karadaş, *İlköğretim Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 4*, , 118.

genel olarak konu bağlamında bir daralmanın söz konusu olduğu görülmektedir. Zira 1987 yılı basımlı 4. sınıf Sosyal Bilgiler ders kitabında yakın coğrafyamızın dünü hakkında bilgi vermenin sonrasında Türklerin kökeninin, ana yurdu ve yaşayışlarının ele alındığı konularla başlayıp kronolojik olarak İslamiyet-Araplarla olan ilişkiler ve Anadolu Selçuklu Devleti ile sonlandırılmaktadır. Diğer Sosyal Bilgiler kitaplarında da benzer durumun sürdürüldüğü görülmektedir. 2005 öncesi tarih ve sosyal bilgiler ders kitaplarında sunulan tarih içeriği ve planlamasıyla kronolojik tarih algısının ötesinde bir beceriye yer verilmediği söylenebilir.

2005 yılında öğretim programlarındaki yapılandırmacılık anlayışının etkisiyle yapılan değişiklikler ile tarih anlayışında bireysel bir yapılandırmaya gidilmiştir. Bireyin kendi yakın çevresindeki araç gereç, olay ve olgulardan yola çıkarak geçmişin ve şimdinin tarihi üzerine bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu durumu 2011 ve 2018 yıllarında basılan Sosyal Bilgiler ders kitaplarında yerel tarih ve sözlü tarih yaklaşımlarının işe koşulduğu “Aile Tarihi, Kültürümüze Ait Ögeler, Geçmişte ve Günümüzde Çocuk Oyunları” gibi konularda görmek mümkündür.

2.2.3. Ders Kitaplarındaki Tarih Bilinci Oluşturmada Değişim ve Süreklilik Algısı

Tarih bilincini kavramsal olarak ifade etmeden önce zaman kavramının üzerinde durmanın faydalı olduğu düşünülmektedir. Günümüzde modernizmin bir getirisi biçiminde kabul edilen “doğrusal bir yönde akıp giden”, yani geriye dönüşü olmayan, belirli ölçülere sahip bir (ilerlemeci) zaman algısı hâkimdir. İnsanın yaşam deneyiminden kaynaklanan ve tarih bilinci tartışmalarında merkezi öneme sahip, “sürekli akıp giden” bu zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek olarak üçe ayrılması olarak ifade edilebilir.

Geçmiş, olayları şimdi hatırlanan bir yaşam deneyidir.³⁸ Hatırlanan şeyin ne olduğu hususunda odak, şimdi neyin büyük bir etkiye sahip olduğudur. Gelecek ise şu andaki beklentilerimizden müteşekkildir. Buna göre tarih bilincinin, “günün algılanması, geçmişin yorumu ve geleceğin beklentileri”ni içeren bir kurgu olarak tanımlanması, doğrudan insanın nitelikleriyle ilgilidir.

İnsan zihnini en önemli özelliklerinden biri sembolleştirme kapasitesidir. Sembolleştiren insan kullandığı dili oluşturabilmekte, yazıyı geliştirebilmekte ve bu yolla da mevcut deneyimlerini birbirine ve gelecekteki nesillere aktarabilmektedir. Yani yazıya dayalı olarak bir tarih oluşturabilmektedir. İnsanın sürekli yaptıkları üzerine düşünmesi ve yazıya dayanarak bir tarih oluşturması bir tarih bilinci geliştirmesine olanak vermektedir. Bu nitelikler, insanın kendisini bir zaman boyutunun sürekli akışı içinde görmesini sağlamaktadır.

Tüm bu ifadeler sonucunda insanın kendisine bu zaman akışı içerisinde tutarlı bir konumda yer vererek, geçmişe neler borçlu olduğunun farkında olmayla geleceğe karşı sorumluluklarının bilincinde olmayı tarih bilincine sahip olmak olarak tanımlayabiliriz. Tarih bilinci olan bireylerin davranışlarının ve eylemlerini daha barışçıl ve daha iyi bir toplumun oluşmasına katkıda bulunacağına inanılmaktadır. Ayrıca bu bireylerin, hak ve sorumluluklarına sahip çıkan kimlikli yurttaşlar olacakları beklenmektedir.

Tarih bilincinin oluşturulmasında yukarıda ifade edilen geçmiş, şimdi ve gelecek kurgusunu aktarmaya dönük olarak değişim ve süreklilik algısının kazandırılması da önem

³⁸ İlhan Tekeli, *Tarih Bilinci ve Gençlik*. (Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 18.

arz etmektedir. Bu gerekçeyle ders kitaplarında tespit edilen değişim ve süreklilik algısına yönelik bulgulara yer verilmiştir.

1936 yılı *Tarih 4* ders kitabında, dönemin gerektirdiği siyasi bakış açısının etkisiyle yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni yüceltme amacı güden “Bugün ve Dün” konusu yer almaktadır. Bu konunun alt başlıklarında “Bugünkü Erkin Türkiye Cumhuriyeti, Dünkü Osmanlı Devleti”, “Atatürk ve Bugünkü Hükümetimiz, Dünkü Padişahlar”, “Bugünkü Düzen ve Güven, Dünkü Karışıklık ve Güvensizlik” konularının yer alması dikkat çekicidir. Bu durum esas itibarıyla yeni kurulan Cumhuriyet rejimini halka anlatarak onların zihinlerinde güçlendirmek ve ona olan bağlılığı artırmayı amaçlayan dönemin siyasi otoritesinin ideolojik bakış açısının yansımasıdır. Bu bakış açısının cumhuriyet öncesi Osmanlı devlet geçmişi ile bağların koparılarak yeni bir ulus-millet inşası için gerekliliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Yine aynı kitapta ele alınan konulardan biri Orta Asya'nın eski ve yeni durumunun nasıl olduğu üzerinedir. Bu konular ile öğrencilerde dün ve bugün arasındaki gelişmenin hissedilmesini, aradaki değişimin olumlu veya olumsuz yönde olsa bile bir sıralılık arz ettiğinin fark edilmesini amaçlandığı düşünülmektedir. Bu durumu değişim ve süreklilik algısını geliştirilmesine yönelik bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür.

Resim 2. Yeni kurulan Cumhuriyet'in ulus kimlik inşasında “bugün ve dün” vurgusunun yapıldığı bir görsel³⁹

Yine aynı kitapta “İlerleme Nasıl Olur” isimli bir konuya yer verilmiştir. İnsanlarla hayvanların yaşayışlarındaki değişiklikler ifade edilerek “ilerlemiş” insanın özelliklerine değinilmiştir. “İyiye, doğruya, güçlülüğe doğru olan değişimler” ilerleme olarak tanımlanmıştır.⁴⁰

1978 basımlı *Sosyal Bilgiler 4* ders kitabında Orta Asya'da ve Anadolu'da kurulan uygarlıklarla ilgili bilgiler aktarılırken bir sıralılık ilişkisi ile tarih doğrusal bir yönde akan, uygarlıkların sürekliliği ve birbirlerine olan etkileri hissettirilmek istenmiştir.

“Eti İmparatorluğu yıkıldıktan sonra geçen yüzyıllar içinde Anadolu'da birçok devletler kuruldu. Yurdumuz yer yer çeşitli ulusların egemenliği altında kaldı. Bunların başlıcaları Urartular, Frigyalılar,

³⁹ Kültür Bakanlığı, *İlkokullar Kitapları Tarih IV*, 94.

⁴⁰ Kültür Bakanlığı, *İlkokullar Kitapları Tarih IV*, 81.

İyonyalılar, Romalılar ve Bizanslılardır. Yurdumuzun çeşitli bölgelerinde o zamanlardan kalma birçok uygarlık eserlerine de rastlanmaktadır.”⁴¹

1997 basımlı *Sosyal Bilgiler 4* ders kitabında tarihin bir süreklilik arz ettiği şu ifadelerle belirtilmektedir:

“Bugün içinde yaşadığımız bütün önemli olaylar, gelecekte tarihin konusunu oluşturacaktır. Biz de böylece gelecek kuşaklar için tarihin bir parçası olacağız.”⁴²

2011 basımlı *Sosyal Bilgiler 4* ikinci kitabında yer alan “İyi ki Var” temasında yer alan “Bir Zamanlar” ve “Hayatımız Hızlanıyor” konuları geçmişte ve günümüzde kullanılan araç ve gereçlerdeki değişim ve gelişmeler hakkında bilgi vermektedir.

“Eskiden kol saati yerine cep saati kullanılırmış. Cep saatinin zinciri yelek düğmesine takılır, saat de yeleğin cebine konurmuş. Anneannem, büyük babasından kalan köstekli saati oturma odasının duvarına asmış. Onun için bu saatin manevi değeri büyükmüş.”⁴³

Resim 3. Eski Zamanlarda Kullanılmış Olan Bir Cep Saati⁴⁴

2018 basımlı *Sosyal Bilgiler 4* ders kitabında “Geçmişimi Öğreniyorum” ünitesinde yer alan “Geçmişten Bugüne Çocuk Oyunları” ve “İyi ki Var” ünitesi içerisinde yer alan “Geçmişten Bugüne Teknoloji” ve “Zaman İçinde Teknoloji” konuları da değişim ve süreklilik algısını geliştirmek amaçlanmaktadır.

⁴¹ Çalapala, *Sosyal Bilgiler*: 4. 154

⁴² Şenünver vd, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 4*, 119

⁴³ Miyase Koyuncu Kaya vd., *İlköğretim Sosyal Bilgiler Ders ve Çalışma Kitabı 4*. (İstanbul: Devlet Kitapları, 2011), 35.

⁴⁴ Koyuncu Kaya vd. *İlköğretim Sosyal Bilgiler Ders ve Çalışma Kitabı 4*, 35.

Resim 4. Zaman İçinde Teknolojideki Değişimi Karşılaştırmalı Olarak İfade Edilen Görseller⁴⁵

Yukarıda verilen örnekler, tarih ve sosyal bilgiler ders kitaplarında ele alınan geçmişe ait var olanların nasıl bir değişimden geçerek sıralı bir ilişki içerisinde bugüne ulaşıldığının göstergesidir. Bu durumu, tarih öğretiminin amaçlarında ifade edilen, çocuğa ve gence, içinde yaşadığı toplumun bugünden ibaret olmadığı, uzun bir geçmişten geldiği ve devam da edeceğini hissettirmek ile ilişkilendirmek mümkündür.⁴⁶

Sonuç

Tarih ders kitapları bir yandan derin bir tarih uzmanlığından beslenirken, diğer yandan hitap ettiği öğretim kademesine uygun eğitimsel sadeleştirme ve basitleştirmeler içerir. Bunlar aynı zamanda yazıldığı dönemin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel etmenlerince biçimlendirilen materyallerdir. Bu nedenle tarih ders kitapları, ideolojik bir baskı merkezi tarafından kontrol edilmesi söz konusu olan tarihyazımı eğilimlerini de yansıtır.

Cumhuriyet'ten günümüze ilkokullarda okutulan ders kitaplarını inceleyen bu çalışmada incelenen ilkokul tarih ve sosyal bilgiler ders kitapları, 1936 basımlı ilkokul Tarih 4 Ders Kitabı dışında geçmişten günümüze doğru akan bir sürece dayalı kronolojik bir içerik yapısına sahiptir. Dolayısıyla bu ders kitaplarında benimsenen tarih algısı kronolojiktir. Bu durum doğrusal ilerleyen (ilerlemeci) zaman algısının tarih düşüncesini ve olayları biçimlendirdiğine ilişkin bir kabulü de beraberinde taşır. Bu durum gerek tarih algısında gerek tarihsel düşünme süreçlerinde bir çok soruna yol açsa da modern tarihyazımının temelleriyle oldukça uyumludur.

⁴⁵ Sami Tüysüz, *İlkokul Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı*. (Ankara: Tuna Yayıncılık, 2018), 100.

⁴⁶ Sakaoğlu, "İlkokul Tarih Programları ve Ders Kitapları", 136.

Kitaplarda ele alınan konuların Türk tarihi etrafında şekillenmesi, genel olarak milli bir tarih anlayışının benimsendiğinin göstergesidir. Bu duruma istisna olarak 2005 müfredat değişikliği sonrası sunulabilir. Yapılandırmacı anlayış ile hazırlanan ders kitaplarının önceki yıllara göre “makro tarih” yanında öğrencinin kendisinin ve ailesinin geçmişi gibi “mikro tarih” girişimlerine de yer verdiği, bu bağlamda daha pedagojik bir bakış açısı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yüz yıllık süreçte görülen diğer önemli bir değişiklik ise tarih dersinin ilkokulda 1969 yılı sonrasında sosyal bilgiler çatısı altında ele alınmaya başlaması ile birlikte tarih konularına daha az yer verilmeye başlanmıştır. Bu durum yıllar içinde de giderek daha sert sonuçlar doğurmuş ve tarih konuları niceliksel olarak kitaplarda gitgide azalmıştır.

İlkokul tarih ders kitaplarında konu dağılımındaki farklılaşma da dönemsel etkileri görmek adına önemli bir gösterge sayılabilir. Bu çerçevede Cumhuriyetin ilk yıllarında okutulan kitaplarda Türk tarihi eksenindeki konuların Türklük yaklaşımı çerçevesinde şekillendiği görülmüştür. Şüphesiz ki bu durum Türk Tarih Tezi’nin etkisinden kaynaklanmaktadır. Sonraki yıllarda ders kitaplarında Türk Tarih Tezi’nin etkileri zamanla azalsa da Orta Asya bağlantılı Türk Tarihi ve uygarlığı ve ilk çağda Anadolu medeniyetleri ile ilgili konulara yer verilmiştir. 1970’li yıllardan itibaren Türk-İslam Sentezi etkisiyle Türklerin Müslümanlarla münasebetleri ve Müslüman Türk Devletlerine olan konuların yoğunluğunda artış görülmektedir. Bu durumlar ders kitaplarının döneme özgü siyasetten etkilendiğini göstergesi sayılabilir. Özellikle 2005 müfredat değişikliği ile yapılandırmacı anlayışla ders kitaplarına dâhil olan, yakın aile tarihinden güç alan “Kültürel Ögelerimiz” konularının her toplumun, her ailenin, her bireyin kendi kültürel mirasının var olabileceği ve bunların çok çeşitlilik arz edebileceğinin yer alması, tarih eğitimi yaklaşımı kadar tarih düşüncesinde zamanla oluşan değişimin bir yansıması olarak okunabilir.

İncelenen ders kitaplarında sunulan tarih tanımlarının, dönemlerin siyasi ve sosyal bakış açılarından etkilenecek kurgulandığı görülmüştür. Tanımlardaki örneğin, “insan”, “millet”, “topluluk”, gibi kavramların kullanımı, dönemsel olarak kültürel ve sosyal değişimin bir göstergesi sayılabilir.

İncelenen tarih ve sosyal bilgiler ders kitaplarında tarih bilincini geliştirmeye yönelik benimsenen değişim ve süreklilik algısıyla, tarihin süreklilik içerisinde dünden bugüne ve geleceğe doğru bir çizgiye sahip olduğu hissettirilmek istenmektedir. 20. yüzyılın başlarından itibaren ulus devletlerin egemen olduğu bir dünyada, tarih bilincinden beklenen şey, ulusal kimliğin oluşturulmasına katkıda bulunmasıdır. Fakat günümüzün küreselleşen dünyasında, ulus devletler dünyasında farklı bir birey toplum ilişkisi öngörülmektedir. Zira günümüz dünyasında, uluslar arasında ayrılık inşa etmeye, “ötekiler” oluşturarak çatışmalara gerekçeler bulmaya dönük bir tarihyazımı yerine, uluslar arasında köprüler oluşturmaya, dostluk ve yardımlaşmaya kaynaklık edecek bir tarih yazımına gereksinim her geçen gün daha çok duyulmaktadır.⁴⁷ Bu ifade özünde Cumhuriyetten günümüze tarih kitaplarının benimsediği anlayıştaki değişimi yansıtmaktadır.

Sonuç olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında benimsenen tarih bakış açısına göre, içeriğin ulus devlet olmanın gerektirdiği biçimde yurttaşlar yetiştirmeyi esas alacak şekilde düzenlendiği ve sonrasında bu anlayışın zamanla esneyerek bireyin insan olarak var olması ve küreselleşen

⁴⁷ İlhan Tekeli, “Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Ne Olabilir?”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* içinde., Editör Salih Özbaran (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 34.

dünyada kendine yer edinmesine vurgu yapan bir içeriği de kapsadığı görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle ilkokul tarih ve sosyal bilgiler ders kitaplarında, her ne kadar küreselleşen dünyaya ayak uydurma çabası güdülse de doğal olarak milli bir tarih anlayışının hala var olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

A. Kitaplar

- Akbaba, Bülent. "Tarih Ders Kitaplarında Mustafa Kemal Atatürk İmajı", *Tarih Ders Kitaplarında İmajlar*, Editör Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2019.
- Alkan, Necmettin. "Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı", *Tarih için Metodoloji*, Editör Ahmet Şimşek, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2022.
- Aydın, Hasan. "Orta Çağ İslam Dünyasında Tarihçilik: Taberi ve İbni Haldun", *Dünyada Tarihçilik*, Editör Ahmet Şimşek, 47-74. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2017.
- Bernheim, Ernst. *Tarih İlmine Giriş: Tarih Metodu ve Felsefesi*, Çeviren M. Şükrü Akkaya, İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
- Binal, Faik. *İlkokullar İçin Tarih 4*. İstanbul: Ders Kitapları A. Ş., 1966.
- Büyükoztürk, Şener vd. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Pegem A Akademi, 2018.
- Çalapala Rakım. *Sosyal Bilgiler 4*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri Koll. Şti., 1978
- Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*. Çeviren Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Demir Muzaffer. "Antik Yunan Tarihçiliği: Herodotos ve Thukydides", *Dünyada Tarihçilik*, Editör Ahmet Şimşek, 1-28. Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Durgun, Fatih. "Nesnellikten Postmodernizme Profesyonel Tarih Yazımı", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, Editör Ahmet Şimşek, 15-27. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Ekiz, Durmuş. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2017.
- Ersanlı, Büşra. *İktidar ve tarih*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Gürkan, Hasan. *Türkiye'de tarih öğretimi ilköğretim ders kitapları (1869-1950)*, Adana, Karahan Kitabevi, 2017/2.
- Hacısalıhoğlu, Fuat. "Teritoryal Tarihyazımı Bağlamında Anadolucu Tarih Tezleri", *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, Ed. Ahmet Şimşek, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2020, s. 43-73.
- Hacısalıhoğlu, Mehmet. *Balkan ve Karadeniz Ülkelerinde Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı/Türk İmajı*, İstanbul: Balkar, 2020.
- İnalcık, Halil. *Şair ve Patron*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2003.
- Koyuncu Kaya, Miyase vd. *İlköğretim Sosyal Bilgiler Ders ve Çalışma Kitabı 4*, İstanbul: Devlet Kitapları, 2011.
- Kültür Bakanlığı. *İlkokullar Kitapları Tarih IV. Sınıf*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
- Langlois, Charles Victor ve Seignobos, Charles. *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Çeviren G. Ataç, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1937.

- Monod, Gabriel. *Tarihte Usul*. Çeviren K. Ş. Dersan, İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1938.
- Oran, Hilmi. *İlkokullar İçin Tarih, Sınıf 4*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1959.
- Örnek, Cangül. "Soğuk Savaş Dönemi Tarihçiliği ve Türk-İslam Sentezi Tarihçiliği," *Türk Tarihçiliğinde Tezler/Teoriler*, Editör Ahmet Şimşek, 103-132. İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2020.
- Özbaran, Salih. *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Pamuk, Akif. *Kimlik ve Tarih / Kimliğin İnşasında Tarihin Kullanımı*, İstanbul: Yeni İnsan Yayınları, 2014.
- Sakaoğlu, Necdet. "İlkokul Tarih Programları ve Ders Kitapları". *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*. Editör Salih Özbaran. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Sanır, Ferruh vd. *İlkokul Sosyal Bilgiler 4*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Sarialioğlu, Fuat ve Karadağ, Müslüm. *İlköğretim Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 4*. İstanbul: Cemre Yayıncılık, 2003.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Arkeolojiden Antropolojiye Türk Tarih Tezi", *Türk Tarihçiliğinde Tezler / Teoriler*, Editör Ahmet Şimşek, 15-42 İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020.
- Şenünver, Güler vd. *İlköğretim Sosyal Bilgiler 4*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Şimşek, Ahmet ve Pamuk, Akif. "Yapısalcı, Post Yapısalcı ve Post Modern Tarih Anlayışları", *Tarih Felsefesi*, Editörler İbrahim Şirin ve Hüseyin Gazi Topdemir, 167-179. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Şimşek, Ahmet. *Türkiye'de Tarih Eğitimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2017.
- Şimşek, Ahmet. *Tarih Ders Kitaplarında İmajlar: Devletler, Halklar, Kişiler*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2019.
- Tekeli, İlhan. "Küreselleşen Dünyada Tarih Öğretiminin Amaçları Ne Olabilir?", *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* Editör Salih Özbaran, 34. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Tekeli, İlhan. *Tarih Bilinci ve Gençlik*, Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Tüysüz, Sami. *İlkokul Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı*, Ankara: Tuna Yayıncılık, 2018.
- Unat, Faik Reşit ve Su, Kâmil. *İlkokul Kitapları Tarih IV. Sınıf*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945.
- Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2018.
- Yıldırım, Erinc Erdal. *İnönü Döneminde Tarih ve Eğitim: Tarih Anlayışında Süreklilik ve Değişimler*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2014.
- Yıldırım, Tercan. *Tarih Ders Kitaplarında Kimlik Söylemi*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2016.

B. Makaleler

- Aizharkyn, Alyimidin Kyzy. "Kırgızistan'daki ortaokul, lise tarih ders kitaplarında Türkiye tarihinin okutulması", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2, no. 1 (2012): 79-83.

- Akengin, Hamza. "Tarih öğretiminde kullanılan haritalar üzerine bir değerlendirme", *Türk Tarih Eğitimi Dergisi*, 4, no. 1 (2015): 122-155.
- Alaca, Eray. "Orta Öğretim Tarih Ders Kitaplarında Bir Öteki Olarak İran/Safeviler", *Electronic Turkish Studies* 10, no. 11 (2015).
- Alaca, Eray. "Cumhuriyet dönemi ilköğretim tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12, no. 28 (2017): 25-40.
- Alaca, Eray. "Cumhuriyet dönemi lise tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme", *International Online Journal of Educational Sciences*, 9, no. 4 (2017): 988-1007.
- Alaca, Eray. "Türkiye’de Siyasi İktidarların Değişimine Bağlı Olarak Orta Öğretim (Lise) Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı Padişahı İmajı: II. Abdülhamit Örneği", *OPUS International Journal of Society Researches* 8, no. 14 (2018): 555-577.
- Alaca, Eray. "Examination of Postgraduate Theses on History Textbooks in Turkey in Terms of Some Variables", *European Journal of Educational Research* 7, no. 2 (2018): 225-232.
- Aslan, Erdal. "Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Ders Kitapları," *Eğitim ve Bilim*, 35(158), 2010, 215-231.
- Boyko, Seher. "Türkiye’de 1939-1945 yıllarında tarih öğretim programları ve tarih ders kitaplarının incelenmesi", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12, no. 21 (2011): 157-181
- Demircioğlu, İsmail Hakkı. "Tarih Ders Kitabı Yazımında Yeni Yaklaşımlar", *Karadeniz Araştırmaları*, 38, (2013): 119-133.
- Dere, İlker ve Ülker, Ahmet Burak. "Lise Tarih Ders Kitaplarında Tarihi Şahsiyetler", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 42, no. 1 (2022): 921-956.
- Doğan, Necmettin. "Osmanlı’dan Cumhuriyete Ders Kitaplarında Devlet Kavramının İktidar-Eğitim İlişkisi Açısından İncelenmesi", *KUYEB*, 11, no. 4 (2011): 2069-2090.
- Dönmez, Cengiz ve Yazıcı, Kubilay. "Türkiye Cumhuriyeti inkılap tarihi ve Atatürkçülük ders kitaplarında tarihi karakterlerin kullanımını etkileyen faktörler", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 14, no. 3 (2013): 243-265.
- Engin, Vahdettin. "İlkokullarda Tarih Müfredatı Meşrutiyetten Günümüze Kısa Bir Tarihçe", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3, (2000): 283-298
- Gürkan, Hasan. "Türkiye’de İlkokullarda Tarih Öğretimi: Ders Kitapları Örneği (1869-1920)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 18 (2017): 118-136
- Hali, Servet. "Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları", *Uluslararası Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Ekim, 2014, s. 158-166.
- Kabapınar, Yücel ve Mıratkan Camkırın, Tülay. "Sunumu Boyutunda 1981 ve 2006 Yılı İnkılap Tarihi Programlarına Göre Hazırlanmış Ders Kitaplarına Bakmak", *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 36, (2012): 147-168.
- Ocak, Gürbüz vd. "Öğrenci Görüşlerine Göre Dokuzuncu ve Onuncu Sınıf Tarih Ders Kitaplarının Yapılandırıcı Öğrenme Yaklaşımına Göre Değerlendirilmesi (Afyonkarahisar İli Örneği)", *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11, no. 1 (2013): 82-100.

- Öztürk, İbrahim Hakkı. "Tarih öğretiminde anakronizm sorunu: sosyal bilgiler ve tarih ders kitaplarındaki kurgusal metinler üzerine bir inceleme", *Sosyal Bilgiler Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2, no. 1 (2011): 37-58.
- Safran, Mustafa ve Ata, Bahri. "Barışçı tarih öğretimi üzerine çalışmalar; Türkiye’de tarih ders kitaplarında Yunanlılara ilişkin kullanılan dil ve Yunanlılara ilişkin öğrenci görüşleri", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1 (1996): 11-26.
- Safran, Mustafa vd. "Investigation of historical characters in republic of Turkey revolution history and Kemalism course books (1993-2012)", *International Education Studies*, 9, no. 8 (2016): 60-65.
- Şengül Bircan, Tuba. "Siyasi Düşünce Akımları ve Tarih Ders Programlarındaki Düşünsel Değişim (1908-1930)", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40, no. 1 (2007): 63-97.
- Şimşek, Ahmet. "Tarih Öğretiminde Sorgulamacı Yaklaşım Çerçevesinde Soru Sorma Becerisi ve Lise Tarih Ders Kitaplarının Durumu", *International Journal of Human Sciences*, 5, no. 1 (2008): 1-15.
- Şimşek, Ahmet ve Alaslan, Funda. "Milliyetçi tarihten milli tarihe, çatışmacı eğitimden barışçı eğitime doğru Türkiye’de tarih ders kitapları", *Akademik Bakış Dergisi*, 40, (2013).
- Şimşek, Ahmet ve Çakmakcı, Emre. "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih Ders Kitaplarında Millî Mücadele", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15, no. 30 (2019): 189-227.
- Taşkın, Ayşe ve Şimşek, Ahmet. "Cumhuriyet Dönemi İlkokul Tarih / Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihinin Öğretimi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 25, no. 4 (2017): 1533-1548.
- Vurgun, Ahmet ve Özdemir, Yasin. "Cumhuriyetin ilk yıllarındaki (1924-1928) ilköğretim tarih ders kitaplarında milli mücadele döneminin siyasi ve diplomatik gelişmeleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 66 (2020):335-347
- Vurgun Ahmet ve Brina, Nuri. "Cumhuriyetin ilk yıllarındaki ilköğretim tarih ders kitaplarında Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları", *International Primary Education Research Journal* 5, no. 2 (2021): 126-139.
- Yazıcı, Kubilay ve Özdemir, Gülsün. "Ders Kitaplarında Tarih Konularının Öğretiminde Kullanılan Haritaların Temel Özelliklerinin İncelenmesi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40, (2016): 506-520.
- Yazıcı, Fatih ve Yıldırım, Tercan. "History teaching as a nation-building tool in the early republican period in Turkey (1923-1938)", *Paedagogica Historica*, (2018).
- Yıldırım, Tercan. "Tarih ders kitaplarında "öteki" kurgusu: 1930’lı yıllar üzerine bir değerlendirme." *Turkish History Education Journal* 3, no. 1 (2014): 62-89.
- Yıldırım, Tercan. "Türkiye’de tarih öğretiminde pozitivist etki: tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme (1930-1938)", *International Online Journal of Educational Sciences* 10, no. 1 (2017): 211-227.
- Yıldırım, Tercan ve Şimşek, Ahmet. "Erken cumhuriyet dönemi lise tarih ders kitaplarında din anlatısı", *Eğitim ve Bilim* 40, no. 179 (2015): 323-340.

Yıldız, Özgür. "Türkiye’de Tarih Öğretiminin Sorunları ve Çağdaş Çözüm Önerileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, no. 2 (2003): 181-190.

C. Tezler

Akkoç, Aslıhan. "Tarih yazımı ve Tarih Eğitimi Açısından Tarihsel Bilgi: 1930-1950 Arası Lise Tarih Ders Kitapları." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.

Aktaş, Özgür. "Cumhuriyet Devri Tarih Ders Kitaplarında Rusya İmgesi." Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2008.

Başoğlu, Nurhan. "Lise Tarih Ders Kitaplarında Kadının Görünmezliği, Orta Asya Türk Kadın Tarihi." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1996.

Bektaş, Ayşe Elif. "Sosyal bilgiler ders kitaplarında kullanılan biyografilerin incelenmesi." Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2019.

Daloğlu, Berrin Kübra. "Lise Tarih Dersi Kitaplarında Yer Alan Milli Kimlik Kavramının İçerik Analizi: 1939-1950." Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2013.

Deniz, Çağlayan. "İlköğretim II. kademe sosyal bilgiler ders kitaplarında tarihi şahsiyetlere yaklaşım tarzı." Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.

Demircioğlu, Ebru. "10. ve 11. Sınıf Tarih Ders Kitaplarında Yer Alan Görseller ve Metinlerde Toplumsal Cinsiyet Temsiliyle İlgili Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri (Trabzon Örneği)." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014.

Duman, Havva. "Sosyal Bilgiler Eğitiminde Harita Kullanımı ve Harita Kullanımı Konusunda Öğretmen Görüşleri." Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2011.

Gökten, Ahmet Fatih. "Ortaöğretim tarih ders kitaplarında harita-metin ilişkisi ve sınıf içi öğretmen uygulamaları." Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2019.

Elban, Mehmet. "Tarih ders kitaplarında milli kimlik ile ilişkili görsellerin incelenmesi: (1930-2014)." Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015.

Koçak, Yurdal. "İlköğretim Sosyal Bilgiler Dersinde Millî Mücadele Dönemi’nin Öğretimi." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1999.

Özkan, Mehmet. "1924, 1926, 1936, 1948 İlkokul Programlarına Göre Hazırlanmış Ders Kitaplarında Tarih Konuları ve Öğretimi." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

Şeritoğlu, Hasan. "Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı İmajı." Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019.

Turan, Emre. "İspanya’da lise tarih ders kitaplarında Müslümanlar ve eğitime yansımaları." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.

Ugarkovic, Uros. "Sırp ve Türk Güncel Tarih Ders Kitaplarının Karşılaştırmalı İncelenmesi." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2017.

Yıldırım, Tercan. "Meşrutiyet’ten Günümüze Tarih Ders Kitaplarında Türk Kitaplarında Türk Kimliğinin İnşası." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

D. Kongre Bildirileri

Şimşek, Ahmet. "Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Tarih Ders Kitaplarında Tarih Kavramı", XIX. *Türk Tarih Kongresi*, (2022).

E. Süreli Yayınlar

Şimşek, Ahmet. Türk Tarih Tezi Üzerine Bir Değerlendirme, *Türkiye Günlüğü*, Ekim. (2012): 85-100.

Türker Tekin, Nil. "Türkiye'deki ilköğretim ve ortaöğretim ders kitaplarında Rus imajı", *Toplumsal Tarih*, 216, (2011).

F. İnternet Kaynakları

İplikçiöğlü, Bülent. "Bir Bilim Dalı Olarak "Tarih" Nedir?" (Çevrimiçi), <https://bilimdili.com/arkeotarih/tarih-tarih/bir-bilim-dali-olarak-tarih-nedir>, 13 Ekim 2017.

Şimşek, Ahmet. "Tarih", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/tarih>, Erişim Tarihi: 14.11.2024

Summary

The process of nationalization observed globally in the 19th century occurred intensely in Turkey at the beginning of the 20th century. Education and history were identified as two key tools of nationalization. The role of history in cultural construction and the ideological function of education came to the forefront. This situation was evident in both the late Ottoman period and the Republican era in Turkey.

In the early years of the Republic, education was expected to raise acceptable citizens with a national identity, aligned with the state's ideology. In this context, great importance was placed on history lessons, where education and history intersected. The content of historical topics, tailored to the ideological perspective of the ruling power and legitimizing it, was always meticulously planned. This can clearly be seen in history lessons taught from primary school to high school. In these lessons, the materials used by students to follow along and prepare for exams, and by teachers for lesson planning, were predominantly textbooks.

The impact of history textbooks on society is tied to their frequent use in lessons encountered at various stages of individuals' educational lives. Textbooks are not only instructional materials but also serve as significant tools for transmitting state policies. They contain, directly or indirectly, the messages that the government wishes to convey to students. The continued use of history textbooks as the primary material by both teachers and students today strengthens this influence. For this reason, discussions about history lessons often revolve around textbooks. This situation is particularly evident in textbooks containing history lessons at the primary school level. History was taught in primary schools from the early Republic years until the 1960s, after which it was incorporated into Social Studies courses.

Undoubtedly, the concept of history has not maintained the same content and framework of meaning across different periods. Over time, the purpose of writing history, the methods of research, and the focus of the content have evolved and transformed. In the last century, paradigmatic changes and transformations worldwide have influenced the historical thinking of individuals and, indirectly, society.

The establishment of universities in the 19th century contributed to the nationalization process. This development not only spread the phenomenon of modern science but also enabled history to become a scientific discipline. In this context, history was seen as an essential tool of nationalization. Modern history, developing a scientific methodology, involved efforts to uncover objective truths based on official documents. This approach was closely related to the methodology of the positive sciences.

Fundamental critiques of modern science after World War II became more visible with the end of the Cold War. Postmodernism, initiated by literary critics, also targeted modern historiography. The uniqueness, irreproducibility, and unpredictability of historical events led to criticisms of modern historiography's methodological approach to uncovering facts. Much has been written about the challenges of achieving objectivity in the study of humanity. Additionally, criticisms emerged suggesting that historical knowledge, being inevitably narrative-based and textual, could never fully represent the reality of the past. This has strengthened the possibility of writing history from a humanistic rather than a social sciences perspective. These developments are considered indicators of how the concept and understanding of history have evolved over time.

This study focuses on the concept and understanding of history in primary school history and Social Studies textbooks in Turkey. It examines how the idea of history is expressed in these textbooks and how the perspectives

of chronology, change, and continuity are represented within this framework. Most importantly, it identifies whether there has been a change in the meaning attributed to the concept of history.

The study was conducted using the historical research model, one of the qualitative research methods. Data were obtained through document analysis of primary school fourth-grade history and Social Studies textbooks. The data were analyzed using descriptive analysis. Textbooks from specific periods, selected using a purposive sampling approach, were analyzed. These periods include those influenced by the Turkish History Thesis (1931-), Humanist Influence (1940-), Turkish-Islamic Synthesis (1970-), and Islamist-Conservative Influence (2010-).

The analysis was structured according to these periods, with findings from the textbooks described using quotations. Examples illustrating the "perception of change and continuity," aimed at helping students understand connections between the past, present, and future, were frequently encountered in the textbooks. This supports a progressive perception of history. Over the years, visual elements in the textbooks have become more prominent and better integrated with the subject matter. The most commonly used instructional elements were preparation and evaluation questions. While the use of visuals and maps was deemed sufficient, other instructional elements catering to diverse learning styles were generally lacking.

Another notable finding of the research is the decline in the intensity of history topics in primary school curricula after 1969, when history was incorporated into Social Studies courses. While the influence of the Turkish History Thesis gradually diminished over time, the content up to the 1960s focused on Turkish history and civilization, connecting it to Central Asian and Anatolian civilizations of the ancient period. In later years, under the influence of the Turkish-Islamic Synthesis, there was an increased emphasis on the relationship between Turks and Muslims, as well as a greater focus on Muslim Turkish states. This suggests that history and Social Studies textbooks were shaped by the political ideologies of the periods in which they were written and taught.

Finally, since 2005, the constructivist learning approach has been reflected in textbooks in various ways. The most significant innovation introduced by this approach has been the inclusion of historical thinking skills. Although this did not lead to a radical change in the historical perspective adopted in the textbooks, it has positively influenced the perception and awareness of history aimed at shaping individuals.

In conclusion, in the early years of the Republic, the content of textbooks was designed to align with the nation-state's need to cultivate citizens. Over time, this approach has expanded to include content emphasizing individual identity and adaptation to a globalized world. Despite efforts to adapt to the globalized context, a national perspective on history remains evident in primary school history and Social Studies textbooks.

Romalılar Gıdalarını Nasıl Muhafaza Ettiler: Tahıl, Üzüm ve Zeytin

Emine Kapka

Araştırma Makalesi

^a Dr., Bağımsız Araştırmacı,
İstanbul/TÜRKİYE
kapkaemine09@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7192-8151

Geliş: 8 Temmuz 2024
Kabul: 4 Aralık 2024
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Kendi ürününü yetiştirmeyi ve işlemeyi, medeniyet göstergesi ve erdemlilik olarak kabul eden Romalılar için gıdayı muhafaza etmek önemli olmuş olmalıdır. Bu varsayımınla yola çıktığımız bu çalışma, “Romalılar gıdalarını nasıl muhafaza ettiler?”, sorusunu yanıtlamayı amaçlamaktadır. Lakin yapmış olduğumuz araştırmalar konunun, birkaç müstakil çalışma kapsamında olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla, konu sınırlandırılması zorunluluğu hasıl olmuştur. Bu anlamda önceliğimiz, Roma beslenme kültürünün temelini oluşturan tahıl, üzüm ve zeytin ürünleri yönünde olmuş, çalışmamızın içeriği de bu yönde şekillenmiştir. Çalışmamızın tarihi sınırları olarak, Romanın kuruluş tarihi olarak kabul edilen MÖ 753 ile Principatus döneminin sonu olan MS 284 yılları belirlenirken, bugünkü İtalya, coğrafi sınır olarak saptanmıştır. Bu çerçevede içerisinde yer alan Latince eserler, çalışmamızın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Ek olarak, modern literatür taranmıştır. Nitekim ilgili alanda yapılan çalışmaların, Roma özelinde olmayıp konuyu dağınık bir şekilde ele aldıkları görülür. Bu sebepten yapmış olduğumuz çalışmanın, literatürdeki boşluğun doldurulmasına katkı sağlayarak, okuyucuyu yeni araştırma sorularına yönlendireceği kanaatindeyiz. Yapılan çalışmalar, Romalıların, günümüz gıda muhafazası metodlarının bilgisine sahip olduklarını, tek farkın teknolojik donanım olduğunu göstermiştir. Romalılar için gıda muhafazası, en temel ihtiyaçlardan biri olan beslenebilmeyi sağlamakla kalmamış siyaset, edebiyat, mimari gibi hayatlarının pek çok alanına nüfuz ederek onları şekillendirdiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Antik Roma, Gıda Muhafazası, Tahıl, Üzüm, Zeytin

How Did The Romans Preserve Food?: Grains, Grapes and Olives

Research Article

^aPhD., Independent Researcher,
İstanbul/TÜRKİYE
kapkaemine09@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7192-8151

Received: 29 June 2024
Accepted: 12 December 2024
Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

Preserving food must have been important for the Romans, who considered growing and processing their own produce as a sign of civilization and virtue. Based on this assumption, this study aims to answer the question, “How did the Romans preserve their food?”. However, our studies have shown that this research question is within the framework of more than one academic article. Consequently, it has become imperative to restrict the subject matter. In this context, our research was focused on grain, grape, and olive products, which formed the basis of Roman dietary culture. The historical framework of our research spanned the period between 753 BC and 284 AD, while modern Italy constituted the geographical frontier. The primary sources for our studies are Latin literature within this framework. In addition to these literatures, contemporary literature has been reviewed. Indeed, previous studies have been observed to lack a focused approach on the subject of Rome. Their coverage has been observed to be scattered. For this reason, we believe that our studies will contribute to the literature and lead the reader to new research questions. Studies have shown that the Romans preserved their food using methods we are familiar with nowadays, such as drying, salting, pickling, brining, smoking and fermentation. For the Romans, food preservation was not merely a matter of providing one of the most fundamental needs -nutrition- but also permeated many aspects of their lives, including politics, literature, and architecture.

Keywords: Ancient Rome, Food Preservation, Grains, Grapes, Olives

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Kapka, Emine. Romalılar Gıdalarını Nasıl Muhafaza Ettiler: Tahıl, Üzüm ve Zeytin. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 101-120.

Giriş

Gıdalar, insanın hayatta kalabilmesi ve yaşamsal faaliyetlerini sürdürebilmesi adına gereksinim duyduğu fizyolojik ihtiyaçlardan biri olan beslenmeyi sağlarlar. Beslenme, en temel ihtiyaçlardan biri olmasına rağmen sosyal yaşamı en çok kuşatan/çevreleyen unsurlardan biri olmuştur. Tarih boyunca gıdalar, beslenmenin ötesinde rol oynamış, toplumların yaşamlarını biçimlendirmiştir. Gıdaların tarihteki ilk dönüştürücü rolü, uygarlıkların temelini oluşturmada kendisini göstermiştir. Bu dönüşüm, beslenme ihtiyacını, toplayıcılık ve avcılık ile karşılayan topluluklardan kendi ürününü yetiştirmeye başlayan tarım topluluklarında kendini gösterir. Bu durum, domino etkisi yaratarak bir dizi olayın gerçekleşmesine neden olmuştur. Öncelikle yerleşik yaşamı gerekli kılmıştır.¹ Yerleşik yaşama geçen toplulukların, arz fazlası ürün yetiştirmesi, depolamayı ve gıdayı uzun süre muhafaza edecek tekniklerin geliştirilmesini zorunlu kılmış olmalıdır. Aynı zamanda tüketim fazlası gıdanın üretimi, ticaret faaliyetini mümkün kılmış olmalıdır. Bu faaliyet yine gıdanın raf ömrünün uzatılmasını ve depolanmasını gerektirmiş, dolayısıyla muhafaza tekniklerinin çeşitlenmesine ve geliştirilmesine neden olmuş olmalıdır.

Gıdaları depolama düşüncesi günümüzden yaklaşık olarak 12000 yıl önce yerleşik yaşama geçiş süreci içinde gerçekleştiği düşünülmektedir. Tarih boyunca insanlar, gıdaların içinde yer alan suyu kurutma, tuzlama, tatlandırma ya da dondurma işlemlerini uygulayarak muhafaza etmişlerdir.² Araştırmalar göstermiştir ki; başlangıçta muhafaza metotları düşündüğümüz gibi sistematik veya bilinçli bir şekilde gerçekleşmemiştir. Bugün bildiğimiz ve hâlâ kullanmakta olduğumuz tekniklerin keşfi, doğanın gözlemlenmesi, deneme yanılma veya tamamen tesadüfi olaylara dayandırılmaktadır. Örneğin şarabın keşfi, depolanan üzüm suyuna, peynirin keşfi ise sütün, hayvan midesinden (renin) yapılan torbada taşınmasının bir sonucu olarak elde edildiği düşünülmektedir.³ Bu iki olay, insanın gıdayı neden muhafaza etmek istediğini açıklar niteliktedir. İlki, fazla ürünün depolanması, ikincisi, kolay taşınabilmesine bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra doğa olaylarının bir sonucu olan, hasat başarısızlıklarıdır ki kıtlık tehdidini gündeme getirmiştir. Kıtlık dönemlerinde beslenememe korkusu, gıdanın ömrünü uzatarak depolamayı zorunlu kılmıştır. Bunlara ek olarak, ürün çeşitliliğini arttırmak, mevsim dışı da tüketebilmek veya yoksun olduğu bölgeye götürmek gibi faktörler de gıda muhafazasının nedenleri olarak sıralanabilir. Bir şekilde her hasadın bir sonrakine kadar bozulmadan kalması gerekmiştir.⁴

Çalışmamızın öznesi olan Roma halklarına değin konuyla ilgili büyük bir bilgi birikimi olduğu görülür. Kendi ürününü yetiştirmeyi ve işlemeyi erdemlilik (*Romanitas*)⁵ olarak gören Romalılar için gıdayı muhafaza etmek oldukça önemli olmuş olmalıdır. Latince tam metin olarak günümüze ulaşmış, en erken metin, Cato'nun *De Re Agricultura* (*Tarım Üzerine*)⁶ eseri, tarımı konu alırken gıda muhafazasına dair çok sayıda tarif listelediği görülür. Cato'nun yanı

¹ Artun Ünsal, *İktidarların Sofrası: Yemek, Siyaset ve Simgesellik Orta Asya'dan Payitaht İstanbul'a Toylar ve Saray Ziyafetleri.*, (İstanbul: Everest Yayınları, 2020), 13-14.; Jack Goody, *Yemek, Mutfak, Sınıf: Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması.*, Çeviren M. Günay Güran, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013) 46.; Tom Standage, *İnsanlığın Yeme Tarihi.*, Çeviren Gencer Çakır, (İstanbul: Maya Kitap Yayınları, 2016), 11-12.

² Hülya Kökmen-Seyirci ve Çisem Çağ, "Antikçağda Gıdaların Korunması". *CEDRUS VI* (2018): 702.

³ Andrew Dalby, *Cheese: A Global History.* (London: Reaktion Books, 2009), 32.; Songül Çakmakçı, A. Cantürk, Y. Çakır, "Peynir Üretimi İçin Sütü Pıhtılaştırıcı Enzimlere Genel Bir Bakış ve Güncel Gelişmeler", *Akademik Gıda* 15, no 4 (2017): 396-408.

⁴ Andrew Dalby, *Food in The Ancient World A-Z.* (London: Routledge, 2003), 311-312.

⁵ Her alanda atalardan gelen gelenek ve göreneklere sürdürme, Romalı olmanın ne anlama geldiğinin karmaşık ideolojisi. Carol A. Dery, *Fish As Food and Symbol in Ancient Rome*, içinde *Fish: Food From The Waters: Proceedings of The Oxford Symposium on Food And Cookery.*, Editör H. Walker, (Sheffield: Prospect Books, 1998), 98.

⁶ Cato The Censor, *On Farming (De Agricultura).* Çeviren Ernest Brehaut, New York: Octagon Books Published, 1966.

sıra Varro,⁷ Columella,⁸ Vergilius,⁹ Plinius¹⁰ ve Galenos'un¹¹ eserlerinde gıda muhafazasına dair pek çok referans bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, tarihte bir bütün olarak günümüze ulaşan ilk yemek tarifleri kitabı olma özelliğine sahip, Apicius *cognomenine* ait Romalı gurmelere atfedilen 10 kitaptan oluşan *De Re Coquinaria*¹² (*Yemek Pişirme Üzerine*) adlı eserin, birinci kitabı (*Conditia*), çeşitli konserve, depolama yöntemleriyle birlikte rayihalı şaraplardan oluşan yaklaşık 35 tarif içermektedir.¹³ Kanaatimizce bu literatürün varlığı bile Romalılar için gıdanın raf ömrünü uzatmanın hayati bir önem arz ettiğini, bu amaçla yapılan uygulamaların ise günlük rutinlerinin önemli bir parçası olmuş olacağı düşünülmektedir. Bu varsayımın yola çıktığımız, Roma'nın kuruluşundan, *Principatus* döneminin sonuna değin geçen sürede (MÖ 753-MS 284), günümüz İtalya'sının sınırları içinde yaşayan Roma halklarının, gıdalarını nasıl muhafaza ettiklerini ortaya çıkarmak çalışmamızın genel amacını oluşturmaktadır. Lakin yapmış olduğumuz araştırmalar konunun birkaç müstakil çalışma kapsamında olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla Romalılar için hayati öneme sahip gıda maddelerine yer verilmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür.

Akdeniz havzasında kurulup kök salan Romanın beslenme kültürü incelendiğinde, temel besin maddeleri olarak tahıl, üzüm ve zeytin karşımıza çıkmaktadır. Bu gıda maddeleri, Roma halklarının, başta mutfak olmak üzere siyaset, sağlık, mimari hukuk, edebiyat, ticaret, kozmetik ve din gibi pek çok alanına nüfuz etmiş görünüyolar. Dinden siyasete pek çok alanı etkileyip değiştirip dönüştüren bu ürünler, her Roma hanesinin olmazsa olmazı olarak görülmüştür. Dolayısıyla bu ürünlerin muhafazası ciddi bir mesele olmuş olmalı ve bunların en azından bir sonraki hasada kadar bozulmadan saklanabilmeleri için ayrı bir çaba sarf edilmelidir. Bu varsayımlarla, ilgili çalışmada tahıl, üzüm ve zeytinin Romalılar tarafından nasıl muhafaza edildiği, raf ömrünü uzatmak için uyguladıkları tekniklerin neler olduğu ortaya konulmaya gayret edilecektir. Çalışma yürütülürken eş zamanlı olarak, gıda muhafazasının Roma sosyal yaşamındaki yeri ve önemi de tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın ana kaynakları olarak, MÖ 753 ile MS 284 tarihleri arasında kalan Latince literatür kullanılacaktır. Bunlara ilaveten bu alanda yazılmış modern literatür taranmıştır.

⁷ Bkz. Varro, Marcus Terentius. *On Farming (Rerum Rusticarum)*. Vol. I, Çeviren L. Storr-Best, London: G. Bell and Sons, LTD, 1912.; Varro, Marcus Terentius. *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*. Vol. I, Çeviren Doğucan Hanegelioglu, Ankara: Doğu Batı Yayınları 2021.

⁸ Bkz. Columella, L. J. M. *On Agriculture (Res Rustica)*. Vol. XII, Editör ve Çeviren E. S. Forster & E. H. Heffner, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1993.; Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*. Vol. I, Çeviren, H. Boyd Ash, (London: The Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1960.

⁹ Vergilius, Publius Maro, *Çiftçilik Sanatı (Georgica)*. Çeviren Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

¹⁰ Bkz. Plinius, G. *Natural History (Historia Naturalis)*. Vol. XX, Çeviren W. H. S. Jones, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library) 1951.; Plinius, G. *Natural History (Historia Naturalis)*. Vol. XIV, Çeviren H. Rackham, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1960.; Plinius, G. *Natural History (Historia Naturalis)*. Vol. XVIII, Çeviren H. Rackham, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1961.

¹¹ Bkz. Galenos, *Galen: On the Properties of Foodstuffs (De Alimentorum Facultatibus)*. Çeviren Owen Powell and John Wilkins, London: Cambridge University Press, 2003.; Galenos, *Galen On Food and Diet (Galen On The Powers of Foods: Book 1)*. Vol. I, Çeviren Grant, Mark, London: Routledge Published, 2000.

¹² Daha uzun adıyla “*De Oponiis et Condimentis Sive De Re Culinaria Libri Decem*”. Hugh Lindsay, “Notes on Apicius”. *The Classical Review* 34, no. 1/2 (1920): 33.; Hugh Lindsay, “Who Was Apicius?”. *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies* 72, no. 1 (1997): 144-154.; Mary Ella Milham, “*Apicus In The Northern Renaissance, 1518-1542*”. *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 32, no. 2 (1970): 433-443.

¹³ Sally Grainger. “*The myth of Apicius*”. *Gastronomica* 7, no.2 (2007): 71-77.; Ayrıca bkz. Bkz. Apici Caeli, *De Re Coquinaria Libri Decem*. Editör Theophil Christian Schuch, Heidelbergae: Caroli Winter, 1867.; Apicius, *Cookery and Dining in Imperial Rome*. Editör ve Çeviren Joseph Vehling, New York: Dover Publications, Inc., 1977.; Apicius, *Apicii Coeli De Oponiis Et Condimentis, Sive Arte Coquinaria*. Editörler Martin Lister, Theodor Jansson ab Almeloveen, Gabriel Hummelberger, Kaspar von Barth, Amstelodami: Apud Janssonio-Waesbergios 1709.; Apicii, *Librorum X Qui Dicuntur De Re Coquinaria, Quae Extant*. Editörler, C. Giarratano et Fr. Vollmer, Teubner 1922.; Apicii, *Decem Libri Qui Dicuntur De Re Coquinaria at Excerpta A Vinidario Conscripta*. Editör Mary Ella Milham, Teubner, Leipzig 1969.; Apicius, *The Roman Cookery Book*. Çevirenler Barbara Flower and Elisabeth Rosenbaum, London: Peter Nevil Limited, 1958.

Tarama yapılırken bu alanda daha önce yapılmış çalışmalar olduğu gözlemlenmiştir. Nitekim bu eserler konuyu Roma özelinde değil dağınık bir şekilde kaleme almışlardır. Bundan mütevellit bu çalışmanın konu bütünlüğü arz ediyor olmasından, literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmamızın kısıtlılığı ise konunun oldukça kapsamlı olmasından dolayı tüm gıda maddelerinin muhafazasına yer verilememesidir. Nitekim bu araştırma makalesinin, ilgili alanda çalışma yapmak isteyenlere temel bilgiler sağlayacağı ve okuyucuyu yeni araştırma sorularına yönlendireceği kanaatindeyiz.

1. Tahıllar

Antik Çağ'ın en güçlü imparatorluklarından biri olan Romanın kurulup genişlediği/kök saldığı coğrafya Akdeniz havzasıdır. Akdeniz ikliminin hâkim olduğu bu mekân, tüketilen gıdalar üzerinde etkisini göstermiştir. Antik Çağ'da bu coğrafyada yaşayan halkların diyetinin büyük paydasını Braudel'in Akdeniz üçlüsü olarak adlandırdığı tahıl, üzüm ve zeytin oluşturmuştur.¹⁴ Dolayısıyla bu ürünlerin işlenmesiyle elde edilen lapa, ekmek, şarap ve zeytinyağı Roma yemek kültürünün karakteristik ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem klasik hem de modern çalışmalar, Akdeniz halklarının diyetinin büyük bir paydasını tahılların oluşturduğunu göstermiştir.¹⁵ Bu bağlamda, diyetin büyük paydasını oluşturan tahılların yetiştirilmesi, işlenmesi, muhafaza edilip depolanması ciddi bir mesele olup oldukça titiz davranılmıştır. Mevcut literatürde tahılın korunmasına yönelik bilgilerin hem resmi makamlarca hem de hane bazında küçük ölçekli üreticiler ile ilgili olduğu görülür. Roma'da gıda kıtlığına dair çıkan halk isyanlarının çoğunun tahıl yoksunluğundan kaynaklandığına dair kayıtlar mevcuttur. Kıtlık tehdidi ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek halk isyanları¹⁶ ve devleti yıpratabilecek her türlü olayı engellemek için devlet önlemler almıştır. Dolayısıyla bu ürünün tedariki ve tedarik edilen ürünün muhafaza edilmesi devlet meselesi olmuş gibi görünüyor.¹⁷ Arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan tahıl depolarının pek çoğunun devlet eliyle inşa edilmiş olması veya mülki olanlarının¹⁸ ise bir şekilde devlet tarafından kiralandığı bilgisi buna kanıt olarak gösterilebilir.

Roma başlangıçta tahılı İtalya anakarasından tedarik¹⁹ etmiştir. İlerleyen süreçte Roma'nın tahıl tedarik merkezleri, başta Mısır²⁰ olmak üzere Kuzey Afrika,²¹ Sicilya, Sardunya, İspanya,

¹⁴ Fernend Braudel, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, Çeviren N. Erkut, İstanbul: Metis Yayınları, 2015, 32.

¹⁵ Dalby, *Food in The Ancient World A-Z*, 162.; Andrew Dalby, "Search of The Staple Foods of Prehistoric and Classical Greece", içinde *Staple Foods: Proceedings of the Oxford Symposium on Food & Cookery*, Editör H. Walker, (London: Prospect Books.1990), 22.; Thomas Braun, "Barley Cakes and Emmer Bread", içinde *Food in Antiquity Studies in Ancient Society and Culture*, Editörler J. Wilkins, D. Harvey, & M. J. Dobson, (Exeter: Exeter University Press, 1995), 25-37.; Braudel, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*, 32.; Nicholas Purcell, "The Way We Used to Eat: Diet, Community, and History at Rome", *The American Journal of Philology* 124, no 3 (2003): 333.; Flavius Vegetius Renatus, *Roma Savaş Sanatı*. Çeviren Samet Özgüler, Kutsi Aybars Çetinalp, İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 86.; Carol A. Dêry, "Travel, Transport, and Transmission (with Particular Reference to the Province of Britannia)". *Food on the Move: Oxford Symposium on Food & Cookery*, editör Harlan Walker, Prospect Books Published, 1997, 86.; Madeline Brown, "Grain, Pulses and Olives: An Attempt Toward A Quantitative Approach to Diet in Ancient Rome". *Journal of the Washington Academy of Sciences* 97, no. 1 (2011), 1-24.

¹⁶ Roma'da, MÖ 75-MS 364 yılları arasında kıtlık ve kıtlık tehdidi sebebiyle 19 defa isyan gerçekleşmiştir (MÖ: 67 (iki kez), 57 (iki kez), 41, 40, 38, 22; MS: 6, 7, 19, 32, 51, 68, 189, 356, 359, 364). Bkz. Gregory S. Aldrete, "Riots", *The Cambridge Companion to Ancient Rome* içinde., Editör Paul Erdkamp, Cambridge: Cambridge Press, 2013, 425-440.

¹⁷ Geoffrey Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*. (New York: Oxford University Press, 1980) 2.

¹⁸ Geoffrey Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*. (London: Cambridge University Press, 1971). 164-179.

¹⁹ Roma, tahıl tedariki için bkz. Peter Garnsey ve Richard Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. (London: Bloomsbury Published, 2014 (Second Edition), 120.

²⁰ Garnsey ve Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, 113.; Reay Tannahill, *Food in History*. (London: Penguin Books Published 1988), 72.

²¹ Lionel Casson, "Trade in the Ancient World", *Scientific American* 191, no. 5, (November 1954): 90-100.; Tannahill, *Food in History*, 72.

Galya, Küçük Asya olmuştur.²² Romalılar, tedarik edilen tahılın bozulmadan veya hırsızlar tarafından çalınmadan, güvenli bir şekilde halka dağıtılsın diye *horrea*²³ adı verilen tahıl ambarları²⁴ inşa etmişlerdir.²⁵ İlk *horrean*ın ne zaman ya da nerede inşa edildiğine dair kesin bir kanıt yoktur ancak araştırmacıların pek çoğu bunun devlet tarafından halka ilk tahıl *ianesinin* yapılmaya başlandığı Gaius Gracchus dönemine²⁶ dayandırmaktadır.²⁷ İlk *horrean*ın inşası MÖ 123 yılındaki *lex Sempronia frumentaria*'ya dayandırılrsa da fiziki bir kalıntı bulunamamıştır. Geç Cumhuriyetin ve Erken İmparatorluğun en büyük depolarının, Aventine Tepesi bölgesinde toprak mülkiyeti olan varlıklı aileler tarafından yapıldığına dair arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Bunlar, *Horrea Galbana* ve *Horrea Lolliana*'dır.²⁸ Bunların dışında, Ostia'daki *Grandi Horrea* ve Roma Forum'da yer alan *Horrea Agrippina* ve *Vespasianus*, ismi bilinen diğer *horrealardır*.²⁹ *Horrea Galbana*, 225 000 metrekarelik alanı kaplayan, sadece zemin katında 140'dan fazla odası mevcut olup en büyük kapasiteye sahip olanıdır.³⁰

Horrealar kullanımlarına göre temelde iki ana kategoriye ayrılmıştır.³¹ İlki, Roma'nın tüm askeri kurumlarında kullanılan tiptir. Uzunluğu, 15-45 m (veya 50 ila 150 ft) arasında değişmekle birlikte genişliği, 6-9 m (veya 20-30 ft) arasında uzun bir hangardan oluşmaktadır. Genellikle yerden yükseltilmiş, sonunda bir giriş bulunan dikdörtgen yapıdadırlar. MS 1. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemde, genellikle ahşaptan yapıldığı bilinmektedir. Bina içi, kafes ve kirişler ile güçlendirilmiş, zemin ise yine ahşap direklerle desteklenmiştir. Eğer taştan yapılmışsa, kenarları yaklaşık 1 m kalınlığında olup ağır kiremitli çatıyı taşıyabilmesi için düzenli olarak 2-4 m aralıklarla güçlendirildiği, bilinmektedir. Zemin ahşaptan yapılmış olsa da ilerleyen zamanda, taş levhalar ve iskeleler veya bodur duvarlarla desteklenmişlerdir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan depolarla ilgili genel kanı, zeminden yüksek, altından hava akışının sağlanabileceği şeklindedir. ³² İkincisi ise sivil bağlamda tercih edilen, *horrea* türü olup açıkça farklıdır ve sadece tahıl ambarı olarak kullanılmamıştır. Örneğin büyüklüğüyle dikkat çekici olan *Horrea Galbana*, depo özelliğinin yanı sıra birer mağaza ve perakende satışın

²² Bunlara ek olarak Kıbrıs ve Chersonese'den de tahıl ithal edildiğini bilinmektedir. Peter Temin, "A Market Economy in the Early Roman Empire", *The Journal of Roman Studies* 91, (2001): 176.; Peter Temin, "The Economy of the Early Roman Empire", *The Journal of Economic Perspectives* 20, no. 1, (Winter, 2006): 137.; Peter Temin, *The Roman Market Economy*. (Princeton & Oxford: Princeton University Press) 2013.; Garnsey and Saller, *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*, 120.; Roma'nın tahıl tedarik ettiği eyaletler için ayrıca bkz. Paul Erdkamp, *The Grain Market in The Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*. (New York: Cambridge University Press, 2005), 206-257.

²³ Roma tahıl depoları (*horrea*) hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Geoffrey Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*. (London: Cambridge University Press, 1971).

²⁴ Peter Geoffrey William Glare, *Oxford Latin Dictionary*. (London: Oxford University Press, 1968), 804.

²⁵ *Horrealar* hem sivil hem askeri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu depolarda tahıl başta olmak üzere farklı gıda maddeleri de bulunmaktadır. *Horrealarda* depolanan gıdalar için bkz. Javier Salido Domínguez, "Is It Possible to Quantify the Roman Agrarian Economy? in Favour of Quantitative Scepticism", *Rural Granaries in Northern Gaul (Sixth Century BCE – Fourth Century CE): From Archaeology to Economic History* içinde., Editör Stéphane Martin, (Leiden: Brill Published, 2019), 26-28.

²⁶ Gaius Gracchus'un MÖ 123-122'deki ilk *tribunusluğu* sırasında alınan önlemlerden biridir. Roma vatandaşlarına *modius* başına altmış dört *asses* fiyatına düzenli tahıl satışı sağlamıştır. Peter Garnsey ve D. Rathbone, "The Background to the Grain Law of Gaius Gracchus". *The Journal of Roman Studies* 75, (1985): 20-25.

²⁷ Garnsey and Rathbone, "The Background to the Grain Law of Gaius Gracchus", 20.

²⁸ MÖ 21 yılı konsülü Marcus Lollius ya da onunla aynı adı taşıyan oğlu tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, 164.

²⁹ Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, 176.

³⁰ Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, 140-141.

³¹ Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, 163-293.; İleri bir tarihte (MS 4-6 yüzyıllarda) Roma *horrealarının* kullanım alanı aynı zamanda konumu, sorumlu personeli, gerçekleştirilen işlevler ve her bir *horreumun* idari ve maddi organizasyonu şeklinde tek seferde pek çok bilgi sağlayan Domenico'nun tablo çalışması için ayrıca bkz. Domenico Vera, "Gli Horrea Frumentari dell'Italia Tardoantica: Tipi, Funzioni, Personale", *Mélanges De L'école Française de Rome Année* 120, no. 2 (2008): 323-336

³² Carol Dery, "Travel, Transport and Transmission (With Particular Reference to The Province of Britannia)", *Oxford Symposium on Food & Cookery: Food on The Move* içinde., Editör H. Walker, (Sheffield: Prospect Books, 1997), 85.

yapıldığı dükkanlar içerdiği bilinmektedir.³³ Binalar, zamanın en iyi materyali kullanılarak oldukça dayanıklı ve bazen devasa bir şekilde, inşa edilmiştir. Örneğin Roma'daki *Horrea Agrippiana* ve Ostia'daki *Grandi Horrea*'nın en erken yapısı, büyük tuf bloklarından inşa edilirken MS 1. yüzyılda tuğla yüzeyli betonlar kullanılmıştır. Bu yapılar başka bir binaya bitişik olsa bile, yangın ve hırsızlık tehlikelerini azaltmak için yapısal olarak daima ayrı inşa edilmişlerdir. Planları genellikle, standart büyüklükteki kapılardan, düzenli oda sıralarına açılan, bir koridor veya avluya odaklanmaktadır. Avluların bir kısmı geniş ve ferah olup odaların girişini koruyan sütunlu revak veya revaklarla çevrelenmiştir, bazılarının ise küçük ve revaksız olduğu bilinmektedir.³⁴

Ambarların duvarları, iyi sıvalı ve pürüzsüz olmalıdır. Böceklerin yumurtalarını bırakabilecekleri herhangi bir çatlak veya delik bulunmamalıdır. Tahılın çimlenmesini önlemek için serin ve loş koşullar sağlanmalıdır. Bu sebepten, depolarda küçük bir veya iki pencereden fazla açıklık olmamalıdır. Plinius, tahılın çimlenmesi veya bozulmasını önlemek için ilk kuralı şu sözlerle açıklar: “*Uygun zamanda saklanması bizim için çok önemli gibi görünüyor, yeterince olgunlaşmamış ve sertleşmemiş halde içeri (depoya) alınırsa veya sıcakken depolanırsa, içinde zararlıların üremesi kesindir.*”. Tahılın uzun süre bozulmadan muhafaza edilebilmesinde, ambara alındığı zaman, yani hasat da önemli bir etken gibi görünüyor. Plinius bazılarının depodaki uygun hava koşullarının sağlanmasının tespitinde, tahıl daha depo içine taşınmadan, kurbağayı uzun bacaklarından birinden ahırın eşiğine asıldığını söylüyor.³⁵ Muhtemelen kurbağa bacağına durumu, depodaki nem ve sıcaklığın uygunluğunun göstergesi olarak kullanılmış. Varro buğdayların, yerin üstüne inşa edilecek, kuzeyden ve doğudan rüzgâr alacak, nemli havanın uğramayacağı, bir ambarda muhafaza edilmesi talimatını verir.³⁶ Bunlara ilaveten, tahıla zarar verecek böcek ve hayvanlardan uzak tutmak için bazılarının, deponun duvar ve zeminini *amurca* ile kapladıklarını söyler. Bazılarının ise *amurcayı* veya zeytinyağını doğrudan tahıla serptiğinden bahseder. Varro ve Plinius, benzer şekilde Chalcis veya Caria kireci, pelin otu veya bunlara benzer birçok farklı maddenin fare, solucan, buğday biti gibi pek çok zararlıyı uzaklaştırdığından söz ederler.³⁷

Latince kaynaklar *horrealar*, dışında *sirus* adı verilen bir depodan bahseder. Varro ve Plinius *sirusu* tahıl saklamanın en kârlı yöntemi olarak ele alırlar. Genellikle yeraltı mağarası, silo veya kuyu olarak tanımlanmıştır.³⁸ *Siruslar*, kuru topraktan yapılmalı daha sonra samanla döşenmesine özen gösterilmelidir. Ürünlerin kullanılmak üzere dışarı çıkarıldığı³⁹ zamanlar hariç buraya havanın ve suyun ulaşmaması oldukça önemlidir. Bu ambarların genellikle, Cappadocia, Thracia, Carthago'daki veya Hispanya'nın Osca bölgesindeki çiftliklerde kullanıldığı bilinmektedir.⁴⁰ Varro, *sirusta* muhafaza edilen buğdayın elli yıl, darının ise yüz yıldan fazla bozulmadan muhafaza edilebileceğini söyler.⁴¹

³³ Yazıtlar, pelerin, kıyafet, mermer ve hatta balık satan çok sayıda satıcı olduğunu kaydetmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, 140-141.

³⁴ Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, 136-137.

³⁵ G. Plinius, *Natural History*, XVIII/LXXIII. Çeviren H. Rackham, (London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library) 1961), 378-381

³⁶ M. T. Varro, *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*, I/LVII. Çeviren Doğucan Hanegelioglu, (Ankara: Doğu Batı Yayınları 2021), 121.

³⁷ Varro, *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*, I/LVII, 121.

³⁸ Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary*, 1954.

³⁹ Bu noktada uyarı niteliğinde Varro'nun sözleri kıymetlidir; “*Sirus adı verilen ambarlarda tahıl saklayanlar, bu ambarları açar açmaz içine girmemeli çünkü bu tehlikelidir. Hemen içeri girenlerin nefes alamadığı olur.*”. Varro, *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*, I/LVIII, 124.

⁴⁰ Plinius, *Natural History*, XVIII/LXXIII, 378-381.; Varro, *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*, I/LVII, 121-122.

⁴¹ Varro, *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*, I/LVII, 122.

Hammaddesi tahıl olan ekmek ve kekler, Roma diyetinin temelini oluşturmuşlardır. Ekmekler, genellikle kısa süreli tüketime uygun ürünlerdir. Lakin uzun seyahatlere dayanacak ve ekmeğin yerine tüketilebilecek ürünler Antik Çağ koşulları için bir zorunluluk olmuş olmalıdır. Latince literatür tarandığında uzun süre dayanabilecek unlu mamuller olarak *buccellatum* yani peksimetten bahsedilir.⁴² Bu tür gıdalar genellikle Romalılar tarafından uzun seyahatlerde veya askeri seferlerde kullanılmıştır. Buna ek olarak, yolda askerlere ekmek sağlamak için yapılmış *panis militaris* ve bisküviye benzeyen muhtemelen denizciler tarafından tüketilen *panis nauticus* bahsedilir.⁴³ Bu ürünler, muhtemelen normalden daha fazla pişirilerek veya pişirildikten sonra kurutulularak, nem oranı azaltılmış ve daha uzun süre dayanması sağlanmıştır. Uzun süre muhafaza edilebilirliği ile bilinen diğer bir ürün *tracta* yani kurutulmuş hamurdur. Cato'nun eserinde *tracta* kullanılarak hazırlanan bir *placenta* (*pasta/kek/çörek*)⁴⁴ tarifi yer alır, bu tarif aynı zaman da *tracta*nın hazırlığıyla ilgili bilgi içerir. Bunun dışında Apicius ve Plinius'da da referanslar bulunmaktadır. Apicius'da bu ürün genellikle soslarda kıvam arttırıcı olarak kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar bu ürünün tarhananın atası olabileceğini ileri sürerken⁴⁵ Güveloğlu'nun çalışması bu ürünün Cato'dan Apicius'a kadar olan dönemde değişiklikler geçirdiğini bazılarının bunu makarnanın atası olarak kabul ederken, diğerlerinin ise bir çeşit erişte ya da farklı bir hamur işi olarak gördüğünü ifade eder.⁴⁶

Tüm bu tedbirlere rağmen Antik Çağ koşullarında düşük teknoloji veya hasat başarısızlıkları gibi pek çok sebepten yine de kıtlıklar yaşanmıştır. Mevcut literatürde tahılın eksikliğinde onun yerine geçebilecek pek çok alternatif üründen bahsedilse de bu ürünler içerisinde meşe palamutları, referans sıklığı ile dikkat çekmektedir. Meşe palamutları, genellikle domuz yiyeceği olarak bilinse de kıtlık dönemlerinde önce domuzlar yenmiş, daha sonra onların yiyeceği olan meşe palamutları tüketilmiştir. Meşe palamutları ise genellikle toprağa açılan çukurlara gömülerek muhafaza edilmişlerdir.⁴⁷

2. Üzüm

Romalılar, asma ağacının meyvesi olan üzümü, bağdan en basit haliyle sofralık ve sıvısını çıkartmak üzere iki amaç için hasat etmişlerdir. Sofralık üzüm, taze tüketildiği gibi sezon dışında da tüketilebilir diye kurutulmuş (*uva passa*) veya onu taze tutacak prosedürler uygulanarak muhafaza edilmiştir.⁴⁸ Varro, “Bağ bozumu sırasında iyi bir çiftçi sadece salkımlarını toplamakla kalmaz, aynı zamanda onları seçer. İçmek için toplanır, yemek için seçilir...seçilenler küçük kavanozlara aktarılacak üzere ayrı bir sepete konur ve ardından kilerdeki bir rafa gitmek için üzüm artığı

⁴² G. Plinius, *Natural History (Historia Naturalis)*, XX/CXXXVIII. Çeviren W. H. S. Jones, (London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library) 1951).

⁴³ Vulcacius Gallicanus, “Avidius Cassius,” V, içinde *Hadrianus'tan Clodius Albinus'a Roma İmparatorları (Historia Augusta)*, Çeviren Samet Özgüler, (İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2019), 125.; Bkz. *SHA (The Scriptores Historiae Augustae)*, Vol. I, V/III.I, Çeviren Magie, David, (London: Harvard University Press (Loeb Classical Library 139), 1991).; Plinius, *Natural History*, XXII/LXVIII, 392-393.; Dêry 1997, 86.; Tulga Albustanlıoğlu, *Roma İmparatorluğunda Fırın Organizasyonu ve Ekmek Üretimi: Pompei Ekmeği Örneği*, Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 7(2), 2019, 1349.

⁴⁴ Peynir ve bal ile yapılan bir tatlı olup pasta, kek veya çörek olarak bilinmektedir. Bkz. Cato, *Tarım üzerine (De Agricultura)*, LXXVI, M. Seferbay, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022), 50-51.; Marcus Terentius Varro, *On Farming (Rerum Rusticarum)*, Vol. I, Çeviren L. Storr-Best, (London: G. Bell and Sons, LTD, 1912), 20.

⁴⁵ Bkz. S. Hill & A. Bryer, “Byzantine Porridge: Tracta, Trachanās and Tarhana”, içinde J. Harvey, D. Wilkins, & M. J. Dobson (Eds.), *Food in Antiquity: Studies in Ancient Society and Culture*. Exeter University Press, 1995, 44-54.; Susan Weingarten, “The Debate About Ancient Tracta: Evidence From The Talmud”, *Food and History*, (2), 2004: 21-40.

⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ali Güveloğlu, “An Approach on Tarhana and Its Similarity to Hittite Gatasganna”, *Tarih ve Gelecek Dergisi* 5, S.1, (Nisan 2019): 110-121.

⁴⁷ Galenos, *Galen: On the Properties of Foodstuffs (De Alimentorum Facultatibus)*, 97-98.; Alcock, Joan P. Alcock, *Food in The Ancient World*, California: Greenwood Press, 2006, 47.

⁴⁸ Glare (ed.) *Oxford Latin Dictionary*, 2120.

dolu fıçılara atılır".⁴⁹ ifadelerinde bulunur. Bu ifadelerden anlaşılan sofralık olarak muhafaza edilecek üzümler bağdan özenle seçilmelidir. Sonraki süreçle ilgili Columella, Cato ve Varro'nun birkaç prosedürden bahsettiği görülür. Columella, her türden üzüm, hava güzelken ve Ay batarken asmadan koparılıp saklanırsa iyi bir şekilde muhafaza edileceğini söyler. Bu ifadedeki tek metot meyvenin doğru zamanda toplanmasına yöneliktir. En ilkel yöntem ise Columella'nın Mago'dan alıntı yaptığı kuru üzüm şarabı (*passum*) tarifinde yer alır, bu uygulama üzümlerin kazıklara sabitlenmiş veya direklerle bağlanmış sazlıklar üzerine kurumaya bırakılmasıyla gerçekleşir.⁵⁰ Bu uygulamada, muhtemelen bu amaç için tasarlanmış özel ekipman kullanıldığı düşünülmektedir yine de metot en ilkel muhafaza yöntemi gibi görünüyor.⁵¹ Bunun yanı sıra üzümlerin bir yıla kadar sağlam kalması için birkaç reçete listelediği görülür.

Cato ve Varro üzümlerin en iyi şekilde çanaklarda muhafaza edilebileceği bir yöntemden bahsederler. Nitekim bu işlemin tam olarak nasıl uygulanacağına dair bir talimata yer verilmemiştir. Columella'nın birkaç metodundan birinde kanaatimizce bu türden bir reçete yer alır:

"... asma üzümlerinden veya sert kabuklu üzümlerden veya mor üzümlerden kestiğinizde hemen saplarına sert zift uygulayın; daha sonra yeni bir çömlek tavaya, tozdan arınmış elenmiş mümkün olan en kuru samanla doldurun ve üzerine üzüm. Daha sonra başka bir çömlek ile örtün ve samanla karıştırılmış kil ile çevreleyin ve ardından tavaları çok kuru bir çatı katına yerleştirdikten sonra kuru samanla örtün."⁵²

Bunlara ek olarak Cato ve Varro üzümlerin askıda bekletilerek ya da çiğ veya kaynamış şıradan da (*mustum*) saklanabileceğini bildirirler. Bu türden muhafaza için önerdikleri üzüm türleri ise *Aminea* ve *Apicia*'dır.⁵³ Çalışma konusunda otorite sahibi Romalı yazarların meyve muhafazasıyla ilgili talimatlarında meyveleri kile bulayıp asarak veya toprak kaplarda saklandığı ile ilgili talimatlarda bulunduğu görülür. Kil karışım, kanaatimizce meyvenin türüne göre farklılık göstermektedir. Literatürde bahsedilen karışımlar, kil ve yağ; kil ve şarap; kil ve su; kil ve saman şeklinde listelenebilir. Plinius, meyveler söz konusu olduğunda, kil ve şarap karışımının kullanılmasını tavsiye ederek, üzümlerin bu şekilde muhafaza edildiğinden bahseder.⁵⁴

İçmek için toplanan üzümlerin preslenmesiyle elde edilen şıradan (*mustum*) pek çok yeni ürün elde edildiği görülür. Bunlar şıranın nasıl muhafaza edildiğine bağlı olarak, değişiklik göstermektedir. Yani şırayı depolamak için uygulanan muhafaza tekniklerinin farklılığı, yeni ürünlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Romalılar şıradan, başta şarap olmak üzere, sirke ki; ürünün kendisi Antik Roma'da gıda muhafazasında kullanılan tuzdan sonra en revaçta olan koruyucudur. Şarap ve sirkenin dışında literatürde *defrutum*, *sapa* ve *caroenum* olarak adlandırılan ürünlerden bahsedilir. Son bahsedilen ürünler genellikle birer tatlandırıcı (pekmeze benzetilebilir), sos veya alkolsüz içecek olarak tüketilmişlerdir. Bunlara ek olarak, gıda muhafazasında kullanıldıklarına dair de örnekler mevcuttur. Bu ürünler, sıvının kaynatılma derecesine göre adlandırılmasından gelmektedir. Hacminin üçte ikisi kadar kaynatılmasıyla *caroenum*, üçte bir oranında kaynatılmasıyla *sapa* ve son olarak, hacminin

⁴⁹ M. T. Varro, *On Farming (Rerum Rusticarum)* I/LIV, 106.

⁵⁰ L. J. M. Columella, *On Agriculture (Res Rustica)*, XII/XXXIX. Editör ve Çeviren E. S. Forster & E. H. Heffner, (London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1993), 264-267.

⁵¹ Rafael Frankel, "Oil and Wine Production", *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome* içinde., Editör Georgia L. Irby., (John Wiley & Sons, Inc. Published 2016) 552.

⁵² Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/XLIV 272-275.

⁵³ Varro'nun Cato'dan yaptığı alıntıdır. Varro, *Ziraat İşleri (Rerum Rusticarum)*, I/LVIII, 122.

⁵⁴ Plinius, *Natural History*, XV/XVIII, 327-328.

yarısına kadar kaynatılmasıyla *defrutum* elde edilmiştir.⁵⁵ Şıranın kaynatılarak sıvının azaltılması (buharlaştırılarak) metoduyla muhafaza edilmişlerdir.

Üzüm suyunun fermente edilmesiyle elde edilen şarap, Antik Roma'da en yaygın içecek olup neredeyse su ile rekabet edebilecek düzeyde tüketildiği bilinmektedir. Latince literatürde şarabın, Romalıların hayatında ne kadar önemli olduğunu gösteren pek çok referans mevcuttur. Durum böyle olunca onun iyi muhafaza edilmesine dair pek çok metot da geliştirilmiş olmalıdır. Kaynaklarımız bize üzüm yetiştiriciliğinden, hasada, işlenmesinden, korunmasına ve kullanım alanlarına dair pek çok bilgi sağlar. Romalıların, MS 1. yüzyılda yaklaşık 160'dan fazla şarap türü bilgisine sahip oldukları bilinmektedir. Romalılar bu konuda gerçekten kendilerini geliştirmiş görünüyolar.⁵⁶ Aynı şekilde bu ürünün muhafazası yönünde de gelişim sağladıkları düşünülmektedir.

Şarap, depolanmasına bağlı olarak lezzet ve kalitede büyük farklılıklar gösterebilen bir üründür. Bu süreç, çok yüksek fiyatlar ödenebilecek bir üne sahip lüks bir ürün ile neredeyse kullanılamaz ve satılamaz bir ürün farkı yaratabilir.⁵⁷ Örneğin, Petronius'un kurgusal akşam yemeğindeki Trimalchio'nun davetlilere sunduğu 100 yıllık *Falernian* şarabı onun lüks düşkünü karakterine uygun olacak şekilde seçilmiş olmalıdır ki buradaki "yüz yıllık" detay tam olarak buna vurgu yapmak için kullanılmış olmalıdır. Bunun aksine Romalıların *posca* olarak adlandırdıkları bir içecekten bahsedilir ki; bu ürün şarabın doğru depolanmaması sonucu ortaya çıkan sıvının suyla yoğun bir şekilde seyreltilmesi ve otlarla aşılmasıyla elde edilir. Genellikle ordu ve şehirli yoksullar için popüler, günlük bir içecek olduğu bilinmektedir.⁵⁸ Bir başka şarap ise bağ bozumunda işçilerin içmesi için erken olgunlaşmış üzümlerden muhtemelen sezon başında hızlıca hazırlanan *vinum praeliganeum*dur.⁵⁹ Onu köle içeceği yapan şey, muhtemelen raf ömrünün kısa tutulmasından, gelmektedir. Bu örnekler, şarabı doğru muhafaza etmenin veya raf ömrünün uzunluğunun ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir.

Şarabın raf ömrünün uzunluğu, bugün olduğu gibi Antik Çağ Roma dünyasında da önemli bir unsur olup onun lüks gıdalar statüsünde listelenmesini sağlamıştır. Ulaşabildiğimiz Roma kayıtlarında, raf ömrü en uzun şarapların Lucius Opimius'un konsül yılı olan MÖ 121'de üretildiğidir. Bu yılın şaraplarıyla ilgili genel görüş, yaklaşık 200 yıl kadar saklandıktan sonra bile bozulmadığı yönündedir.⁶⁰ Bir başka örnek ise yukarıda bahsi geçen, 100 yıllık *Falernian* şarabıdır.⁶¹ Bu şarap her ne kadar kurgusal bir akşam yemeğinde yer alsa da gerçeklik payının olduğu düşünülmektedir. Nitekim Plinius bu kadar uzun süre depolanmalarının doğası gereği bal kıvamına indirgendiklerini ve bu türden şarapların genellikle diğer şarapları geliştirmede bir çeşni görevi gördüklerini bildirir.⁶² Varro'nun şarabın raf ömrüne yönelik tavsiyesi, bir yıl

⁵⁵ G. Plinius, *Natural History*, XIV/XI. Çeviren H. Rackham, (London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library) 1960), 238-241.

⁵⁶ Plinius'un *Doğa Tarihi* eserinin XIV. Kitabı, asma ağacı, onun meyvesi ve ürünlerine ayrılmıştır. Bu kitapta üzüm ve asmaların 91 çeşidi, kaliteli şarabın 50 çeşidi, tuzlu şarapların yedisi, ithal şarapların 38'i, yapay şarapların 66 çeşidi, bunun dışında diğer şarap çeşitleri, üzüm ürünleri ve Roma'da üzüm ve şarabın tarihine dair bilgiler yer almaktadır. Roma İmparatorluk döneminin başlarında (I. yüzyıl) bu kadar bol çeşitle karşılaşmak Romalıların şarap ve bağıcılık konusunda ne kadar gelişmiş olduğunun kanıtı olarak gösterilebilir. Plinius, G., *Natural History (Historia Naturalis)*. Vol. XIV, Çeviren H. Rackham, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1960.; Gaius Plinius Secundus, *Doğa Tarihi (Naturalis Historia)*. İnanç Pastırmacı (çev.), Say Yayınları, 2017, 59-60.

⁵⁷ Dalby, *Food in The Ancient World A-Z*, 239.

⁵⁸ John F. Donahue, "Culinary and Medicinal Uses of Wine and Olive Oil", *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome* içinde., Editör Georgia L. Irby., (John Wiley & Sons, Inc. Published 2016), 609.

⁵⁹ Cato, *On Farming (De Agricultura)*, XXIII, 34.; Donahue, "Culinary and Medicinal Uses of Wine and Olive Oil", 609.

⁶⁰ Plinius, *Natural History*, XIV/VI, 223-225.

⁶¹ Petronius, *Cena Trimalchionis*. XXXIV, Çeviren H. T. Peck, (Dodd, Mead and Company, 1898), 32.

⁶² Plinius, *Natural History*, XIV/VI, 223-225.

kadardır. Hatta şarap, asit oranı fazla olan bir üzüm türünden yapıldıysa daha erken tüketilmesini veya satılmasını önerse de *Falernum*'da bazı şarap çeşitlerinin ne kadar uzun süre muhafaza edilirse o kadar değerli olduklarını söyler.⁶³

Şarabın raf ömrünü etkileyen unsurlar, iklim, bağın konumu, üzümün cinsi, presleme aşamasındaki faktörler ve depolama sürecidir. Son unsur çalışmamızın kapsamında yer alıp muhtemelen en önemli unsurlardan biri olmuş olmalıdır. Bu çıkarımımızın kaynağı ise Latince literatürde şarabın işlenmesiyle ilgili en detaylı ve en fazla reçetenin bu aşamayla alakalı olmasından gelmektedir. Depolama sürecine ilişkin unsurlar, depolanacak kapların türü, bu kaplara uygulanan muamele, depolama alanının (*cella vinaria*) konumu ve temizliğidir.⁶⁴ Plinius'un depolama alanına ilişkin ifadeleri dikkate değerdir. Ona göre;

“Bir şarap mahzeninin bir tarafı veya en azından pencereleri kuzeydoğuya veya her halükârda doğuya bakmalıdır; gübre yığınları ve ağaç kökleri çok uzakta olmalı, koku şaraba çok kolay geçtiği için güçlü kokulu tüm nesnelerden kaçınılmalıdır. Özellikle yakınlarda incir ağaçları veya yabani incir olmamalıdır; ayrıca bozulmaları önlemek için kavanozlar arasında boşluk bırakılmalıdır, şarap her zaman çok hızlı enfeksiyona yatkın olduğundan, birinden diğerine geçer (bu talimatlar devam eder).”⁶⁵

Plinius, Kuzey İtalya'da Alplere yakın bölgelerde yaşayanların şaraplarını tahta fıçılarda (*cupae*) sakladıklarını belirtiyor.⁶⁶ Pompei ikonografisi ise deriden yapılmış torbalar ile toplu olarak taşındığını göstermektedir⁶⁷ ancak bu amaç için genellikle pişmiş topraktan yapılmış taşıma amforaları (*amphorae*) kullanıldığı bilinmektedir.⁶⁸ Bunların dışında kaynaklar bize *dolia* adı verilen büyük kaplardan bahseder. Kapların türü kadar şekli de önemli bir unsur olup genellikle göbekli ve geniş olanlarının kullanılmaması tavsiye edilir.⁶⁹ Şarabın depolanacağı kapların hazırlık aşaması, kritik bir başka husustur. Buna yönelik tavsiyeler şu şekildedir; *“Köpek yıldızının doğuşundan hemen sonra üzeri ziftle kaplanmalı ve daha sonra deniz suyu veya içinde tuz bulunan su ile yıkanmalıdır ve sonra çalı külleri ya da çömlekçi toprağı serpilmeli ve daha sonra şarap mahzenlerinde de sıklıkla yapıldığı gibi, temizlenip mür ile tütsülenir.”* Bu işlem üzümün preslenmesinden önceki aşama olup sıra elde edildikten sonraki işlem, şarabın türüne göre değişiklik göstermektedir. Preslenen sıra, hazırlığı tamamlanan kaplarda ortalama 20 ila 60 gün (yine şarabın türüne göre değişiklik gösteren bir husus) mayalanması için bekletilmelidir. Fermente edilen şarap genellikle tortulardan ayrıştırılıp, yaşlanma veya nakliye için amforalara aktarılacak rafa kaldırıldığı bilinmektedir.⁷⁰ Bu aşamada Columella Kartacalı Mago'dan alıntı yaptığı kuru üzüm şarabı (*passum*) reçetesinde, *“...mayalanması bittiğinde, diğer kaplara süzün ve hemen kapaklarını sıvayın ve üzerlerini deri ile kapatın.”* ifadelerine yer verir.⁷¹ Plinius kavanozların tam doldurulmamasını üzerinde boşluk bırakılması gerektiğini, ayrıca depolama kaplarının kapaklarının da mastik veya *Bruttian* zifti ilave edilerek muamele

⁶³ Varro, *On Farming (Rerum Rusticarum)*, I/LXV, 117.; Varro, *Ziraat İşleri*, I/LXV, 125.

⁶⁴ R. I. Curtis, “Storage And Transport”, *A Companion to Food in The Ancient World içinde.*, Editör J. Wilkins & R. Nadeau, (Wiley-Blackwell, 2015), 598.

⁶⁵ Plinius, *Natural History*, XIV/XXVII, 273-275.

⁶⁶ Plinius, *Natural History*, XIV/XXVII, 273-275.

⁶⁷ Monteix, N., “Baking and Cooking”, *A Companion to Food in The Ancient World içinde.*, Editör J. Wilkins & R. Nadeau, (Wiley & Sons. Ltd., 2015), 218.

⁶⁸ Donahue, *Food And Drink in Antiquity: Readings From The Graeco-Roman World: A Sourcebook*, 89.; Dalby *Food in The Ancient World A-Z*, 239.; Alcock, *Food in The Ancient World.*, 87.; Ali Güveloğlu, *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü.*, (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019), 23.

⁶⁹ Plinius *Natural History*, XIV/XXVII, 273-275.

⁷⁰ Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/XLI, 268-271.; Robert Irvin Curtis, *Ancient Food Technology.*, (Leiden; Boston: Brill, 2001), 379.

⁷¹ Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/XXXIX, 264-267.

edilmesini tavsiye eder.⁷² Kapların ağzının mantar gibi bir tür tıpa ile de kapatıldığı bilinmektedir.⁷³

Columella, şarapların dumanın yakınına yerleştirilmesi gerektiğini, bunun olgunlaşma sürecine yardımcı olacağını bildirir.⁷⁴ Plinius, zayıf şarapların toprağa gömülmüş kavanozlarda saklanmasını, ancak güçlü şarap kavanozlarının havaya maruz bırakılmasını tavsiye eder. Arkeolojik kayıtlarda bunu kanıtlayan örnekler görülür. Örneğin, Boscoreale'deki *Villa Regina* çiftlik evinde, açık havada, serin ve iyi hava alabilen bir *cella vinaria* olan *torcularium* veya basım odasının yakınında şarap içeren kısmen gömülü 18 *dolia* (*dolia defossa*) ortaya çıkartılmıştır. Yine Boscoreale'de bulunan *Villa della Pisanella*'da 72 adet tamamen veya kısmen gömülü şarap *doliasına* sahip büyük bir şarap deposu ortaya çıkartılmıştır.⁷⁵ Ansiklopedi yazarı Plinius, bu türden kaplarda depolananların, kış ortasında güzel bir günde açılmasını, güney rüzgarları estiğinde veya dolunayda çıkartılmamasını not etmiştir.⁷⁶

Şarabın yanlış depolanması veya hava ile temas etmesi durumunda havadaki bakteriler onun hızla bozulmasına neden olur. Böyle bir durumda yeni bir ürün ortaya çıkmaktadır. Bu ürün Romalılar tarafından *acetum* (sirke) olarak adlandırılmaktadır. Şarabın ikincil bir fermantasyon ürünü olan sirke, Romalılar tarafından mutfak malzemesi veya koruyucu olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Bu sıvıyla yakından ilişkili genellikle ordu ve yoksul kimseler tarafından tüketilen ekonomik alkol kaynağı olan *posca* üretilmiştir.⁷⁷ Nitekim Romalıların bozulmakta olan bir şarabı korumak veya bozulan bir şarabı maskelemek için birtakım teknikler geliştirdikleri görülür. Tam da böyle bir uygulama şahsına münhasır biri olan Cato'nun eserinde yer alır: "...kalın, temiz bir kiremit parçasını ateşte iyice ısıtın. Sıcakken, reçine ile kaplayın, bir ip takın, parçayı yavaşça kavanozun dibine indirin ve kavanozun iki gün boyunca kapalı kalmasına izin verin. Kötü koku ilk seferde giderilirse en iyisi olur; değilse, kötü kokuyu giderene kadar tekrarlayın."⁷⁸ Ek olarak bozulan şarabı maskelemek için, deniz suyu, kaynatılmış *mustum* (şıra) veya *defrutum* gibi çeşitli katkı maddeleri önerilen koruyucu sıvılardandır.⁷⁹ Bu türden bir muamele için kullanılmak üzere Plinius'un eserinde bir malzeme listesi yer almaktadır. Alçı, kireç (genellikle Afrika'da) çömlekçi toprağı, mermer tozu, tuz veya deniz suyu (genellikle Yunan dünyasında), reçineli zift (İtalya'nın bazı bölgeleri ve komşu eyaletlerde), eski bir şarabın tortuları ya da sirke son olarak şarabın *sapa* ile kaynatılmasıyla elde edilen sıvı da bu listede yer almaktadır.⁸⁰

3. Zeytin

Akdeniz coğrafyasının karakteristik ürünlerinden biri olan zeytinin Roma diyetindeki rolü yadsınamaz. Bu sebeptendir ki Romalı tarım yazarları bu konuya ayrı bir önem vermiş görünüyorlar. Zeytin meyvesi, doğası gereği işlemeyi zorunlu kılan bir ürün olup meyvedeki acı tadı gidermek için mutlaka tuzla kürlenmesi gerekir. Kadim halkların bu meyveyi ilk

⁷² Plinius, *Natural History*, XIV/XXVII, 273-275.

⁷³ Curtis, *Ancient Food Technology*, 378-379.

⁷⁴ Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/XLI, 268-271.; Curtis, *Ancient Food Technology*, 379.

⁷⁵ Robert I. Curtis, "Food Storage Technology", *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome* içinde., Editör Georgia L. Irby, (John Wiley & Sons, Inc. Published 2016), 598.

⁷⁶ Plinius, *Natural History*, XIV/XXVII, 273-275.

⁷⁷ Donahue, "Culinary and Medicinal Uses of Wine and Olive Oil", 9.

⁷⁸ Cato, *Tarım Üzerine (De Agricultura)*, CX, 57-58.; Cato *On Farming (De Agricultura)*, CX, 109.

⁷⁹ Muhtemelen şeker oranının eksik olması durumunda kullanılmış olmalıdır. Curtis, *Ancient Food Technology*, 378.; David L. Thurmond, *A Handbook of Food Processing in Classical Rome: For Her Bounty No Winter*. (Leiden: Brill Academic, 2006), 116.; Cato, *Tarım Üzerine (De Agricultura)*, XXIII, 34; Plinius, *Natural History*, XIV/XXIV 264-267.

⁸⁰ Plinius, *Natural History*, XIV/XXIV, 264-267.

olarak nasıl diyeteye dahil ettikleri bugün hala bir tartışma konusudur.⁸¹ Nitekim Roma tarihine kadar bu alanda oldukça ilerleme kaydedildiği ve Romalıların da bu alanda pek çok yeni teknik geliştirdikleri görülür. Akdeniz coğrafyasının karakteristik ürünü olan zeytin Romalıların hayatının pek çok alanın da kullanılmış hem tek başına hem de sayılamayacak çeşitlikte ürüne hammadde ve bileşen olmuştur.

Zeytin, doğal haliyle yenebilecek hiçbir çeşit geliştirmedeği için diğer meyvelerden oldukça farklıdır. Glikozit içeriği nedeniyle acı bir meyve olan⁸² zeytinin tüketim biçimi işlenmiş bir üründür. İşleme sürecinin en önemli aşaması ise muhafazadır. Zeytin meyvesini nasıl tüketeceğinize bağlı olarak bu süreç değişiklik göstermekle birlikte sofralık tüketimde neredeyse benzer prosedürler uygulandığı görülür. Zeytin ağacı temelde iki amaç için hasat edilir, biri sofralık zeytin diğeri yağı içindir. Sofralık zeytinin hazırlık süreci nispeten basit olmakla birlikte dikkat gerektirir. Romalı tarım, çiftlik ve doğa yazarları zeytin ağacının bakımı, hasadı, işlenmesi ve depolanmasıyla ilgili pek çok talimat verdikleri görülür.

Bu yazarlardan Cato'nun eseri, zeytin konusunda en kapsamlılarından denilebilir. Cato, hasattan, salamura ve preslemeye değin geçen sürede kullanılacak her türden malzemeyi listeler bunların temizlenmesi için talimatlarda bulunur. Ona göre, sofralık veya yağlık zeytinin işlenmesinin ilk kuralının temizlik olduğu söylenebilir. Sofralık zeytinin hazırlanmasıyla ilgili en fazla reçete ise siyah ve yeşil zeytinler olmak üzere ondan fazla tarife yer veren Columella'dan gelir. Bu prosedürler benzer olmakla birlikte zeytinin olgunluk derecesine (yani siyah veya yeşil) göre temelde iki farklı işlem dikkat çeker. Siyah zeytinler için uygulanan genel prosedür; zeytinler ağaçtan elle toplanmalı, zedelenenler varsa ayrılmalı, yapraklar ve diğer çöpler elenerek yıkanmalıdır. Temizleme işleminden sonra zeytinler bir sepette veya kapta bol tuzla kaplanmalıdır. Bazen bu işlem bir zeytin bir tuz olacak şekilde bitene kadar tekrar etmektedir. Bu aşama, zeytinin acı tadını gidermek amacıyla olup genellikle 30 ila 40 gün sürmektedir. Bu işlemin ardından zeytinler bir küvete boşaltılmalı ve süngerle silinmelidir. İyice kurulan zeytinler, depolanacağı kaba alınır. Daha sonra sirke, kaynatılmış şıra veya balla karıştırılarak hazırlanan sıvı, zeytinin üzerini geçecek şekilde doldurulmalıdır. En son kabın ağzına bir demet rayihali otlar- genellikle bu aşamada rezene kullanıldığı görülür- veya sazlıklar konmalıdır ki zeytin suyun içinde kalsın. Tuzlanan zeytin, silinip depolanacağı kaba aktarılma aşamasında damak zevkine göre rezene, maydanoz, sakız dalları gibi farklı çeşniler eklendiği bilinmektedir.⁸³

Columella'nın yeşil zeytinler için de birkaç reçetesi vardır. Bunlardan *Pauseam*, *orkite* veya *mekik* ve *kraliyet* zeytin türleri için verdiği salamura tarifi şu şekildedir:

*"Pauseam, orkite veya mekik zeytini veya kraliyet zeytinini ezecekseniz (kıracağız), önce her birini soğuk salamuraya daldırın, böylece rengini kaybetmeyecek ve bir kavanozu doldurmak için yeterince hazır olduğunuzda, dibine bir demet kuru rezene yayın; daha sonra yeşil rezene ve sakız dallarını küçük bir kapta soyun ve temizleyin. Zeytinleri salamura dan çıkarıp sıkın ve bahsedilen dallarla karıştırarak kaba koyun. Daha sonra, zeytinler kabın boynuna ulaştığında, üstlerine bir demet kuru rezene koyun ve ardından iki ölçü taze şıra ve bir ölçü sert salamura karışımı ekleyin."*⁸⁴

⁸¹ Ahmet Uhri, *Boğaz Derdi: Tarım ve Beslenmenin Kültür Tarihi*, İstanbul: Ege Yayınları, 2011, 400-401.; Thurmond, *A Handbook of Food Processing in Classical Rome*, 80.

⁸² Frankel, "Oil And Wine Production", 610.; Dalby, *Food in The Ancient World A-Z*, 238.; Veronika Grimm "El Altında Duran Güzel Şeyler", *Yemek Damak Tadının Tarihi*, Editör Paul Freedman, Çeviren Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008, 77.

Grimm, "El Altında Duran Güzel Şeyler", içinde *Yemek Damak Tadının Tarihi*, 77.

⁸³ Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/XLIX-XIV, 295-327.

⁸⁴ Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/XLIX, 295.

Bu metotla hazırlanan salamura zeytinin bir yıl boyunca mükemmel bir şekilde tüketilebileceğini söyler. Bu şekilde hazırlanan zeytin genellikle “kıрма zeytin” olarak adlandırdığımız salamuradır. Kıрма zeytin dışında, keskin kamışlarla çizilerek hazırlananlar da vardır. Hatta Columella, bu şekilde hazırlamanın kırmaya göre daha zahmetli olduğunu ancak zeytinlerin morarmasını engelleyeceğini yani orijinal rengini koruyacağını bildirir.⁸⁵ Salamura edilen zeytinler *amphorae* ya da *doliada* ağzı kapatılarak rüzgâr ve gün ışığı almayan bir (*cella olearia*) saklanmalıdır.⁸⁶ Antik Çağ şartları düşünüldüğünde özellikle sezon dışında diyeti çeşnilendirmek veya salamura zeytinlerin bir aydan bir yıla kadar raf ömrünün olması kıtlık dönemleri için⁸⁷ onu oldukça değerli kılmaktadır.⁸⁸

Antik Roma’da zeytin meyvesinin birincil tüketim biçimi, yağdır. Roma’da yetişen zeytinlerin büyük bir kısmı bu amaçla hasat edilmiştir. Örneğin, Plinius’un İtalya’da sofralık zeytinlerin genellikle ithal edildiğinden bahsettiği pasaj bunu kanıtlar niteliktedir. Buna rağmen Roma’da yetişen *Picenum* ve *Sidicini* zeytinlerinin salamura için diğer tüm türlere tercih edildiğini de vurgular.⁸⁹ Zeytin meyvesinin preslenmesiyle iki ürün ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri pek çok kullanım alanı olan zeytinyağıdır. Diğeri ise bitki ve ağaçları, hatta hasadı yapılan ürünleri depoda zararlılardan uzak tutup koruyacak olan *amurcadır*.

Zeytinyağının, şarabın aksine kısa bir raf ömrüne sahip olup üretimden sonraki yılda en iyi halini aldığı ve iki ila üç yıldan fazla bir süre sonra ekşime eğiliminde olduğu bilinmektedir. Bu durumda yaklaşık on iki ay depolamadan sonra zeytinyağının değerinde istikrarlı bir değer kaybı olduğunu varsayabiliriz.⁹⁰ Zeytinin doğası gereği tekrarlayan yıllarda hasattaki düşüklük, yanlış depolama gibi sebeplerden ötürü oldukça titiz bir şekilde depolanmalıdır ki bir sonraki yılda kıtlık tehdidiyle karşılaşılmasın. Kokuyu kolay hapsetme özelliği ise daha dikkatli davranılmasını gerektiren bir başka önemli husustur. Romalı tarım yazarları böyle bir durumla karşılaşılmasını için pek çok talimatta bulunduğu görülür. Bunlar arasında presleme aşamasında ve depolamada kullanılacak olan kapların temizliğinden,⁹¹ pres odasında çalışanlara, pres odasındaki aydınlatmaya veya deponun bulunduğu alanın nereden rüzgâr aldığına kadar çok sayıda detaylı talimat yer alır.⁹²

Çalışmanın konusu olan depolama yönüne bakacak olursak, öncelikle depolanacak kapların temizliğine dikkat edilmelidir. Eğer depolama kapları bir önceki hasattan kalmaysa iyice yıkanmalı ve kurutulmalıdır. Bir çiftlikte bu görev genellikle kâhyanın eşinin görevi olup hasat başlanmadan önce yapılmalıdır. Kapları temizlemek tek başına yeterli bir işlem gibi görünmüyor. Depolanacak kaplar yani *doliumlar* kullanımdan önce *amurca* doldurularak yedi gün boyunca bekletilmelidir. Ardından boşatılan kap kurutulur ve ısıtılarak reçine ile

⁸⁵ Columella’nın sofralık zeytin tarifleri için bkz. Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/XLIX-LXIV, 295-327.

⁸⁶ J. F. Donahue, *Food And Drink in Antiquity: Readings From The Graeco-Roman World: A Sourcebook.*, (London: Bloomsbury, 2015), 89.; Dalby, *Food in The Ancient World A-Z*, 239.; J. P. Alcock, *Food in The Ancient World*. (London: Greenwood Press, 2006), 87.

⁸⁷ Fernand Braudel, *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*. Çeviren Necati Erkut, (İstanbul: Metis Yayınları, 2015). 31.

⁸⁸ Frankel, “Oil And Wine Production”, 550.

⁸⁹ Plinius, *Natural History*, XVII/IV, 299.

⁹⁰ David J. Mattingly, “First Fruit? The Olive in the Roman World”, *Human Landscapes in Classical Antiquity: Environment and Culture* içinde. Editörler J. Salmon & G. Shipley, (London: Routledge, 1996), 225.

⁹¹ Preslemede kullanılacak kaplar mümkünse yeni olmalıdır. Eğer yeni değilse bol suyla yıkanmalı önceki prestan hiçbir tortu kalmamalıdır. Columella’nın bu konudaki tavsiyesi şu şekildedir; “...çok sıcak suda iki veya üç kez hemen yıkanmalıdır; eğer akar su varsa, (kaplar)su altında tutulabilsin diye üzerine ağır taşlar konarak içine batırılmalıdır veya dere yoksa, mümkün olan en saf sudan oluşan bir göl veya havuza batırılmalı ve daha sonra kir ve tortuların düşebileceği çubuklarla dövülmeli ve sonra tekrar yıkanmalı ve sonunda kurutulmalıdır.”. Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/LII, 309.; Jeremy J. Rossiter, “Wine and Oil Processing at Roman Farms in Italy”, *Phoenix* 35, no. 4 (1981): 353.

⁹² Cato, *On Farming (De Agricultura)*, XIII-LXV, 28-84.; Plinius, *Natural History*, XV/VI, 302-303.; Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/LII, 319.

kaplanmalıdır. Bu işlem muhtemelen, kapların yağ sızdırmaması ya da emilmemesi ve zararlılardan uzak tutmak için yapılmıştır. Reçinenin ise yağa hoş bir aroma verip kötü kokuları engellediği düşünülmektedir.⁹³ Zeytinyağını daha iyi muhafaza etmenin başka bir püf noktası ise *cella oleariadır*. Tarım yazarları ideal yağ deposunun/basım odasının (ikisi genellikle aynı yerdedir) nasıl olması gerektiği ile ilgili tanımlamalarda bulunmuşlardır. Örneğin Columella'nın ideal yağ deposu (*cella olearia*) tanımlaması şu şekildedir:

“İşte size vermem gereken genel bir kural, yeşil yağın üretildiği süre boyunca ne basımın bulunduğu odaya ne de yağ mahzenine hiçbir duman veya is girmemelidir. Çünkü her ikisi de sürece zarar verir ve en deneyimli yağ üreticileri, işin tek bir lamba ışığında yapılmasına neredeyse hiç izin vermiyorlar. Bu nedenle hem pres odası hem de yağ mahzeni, bir ateşin sıcaklığına olabildiğince az ihtiyaç duyulacak şekilde, soğuk rüzgarlardan uzak olan gökyüzüne bakacak şekilde inşa edilmelidir.”⁹⁴

Diğer tarım yazarlarının da bu konuda neredeyse aynı fikirde oldukları görülür.⁹⁵

Zeytinin preslenmesinden çıkan ikincil ürün *amurcadır*. Varro, tecrübeli çiftçiler zeytinyağını ve şarabı *doliumlarda* nasıl saklıyorlarsa *amurcayı* da öyle saklarlar, ifadesinde bulunur.⁹⁶ *Amurca* presten akar akmaz üçte ikisi buharlaştırılmak üzere kaynatılmış,⁹⁷ soğuduktan sonra da çanaklarda muhafaza edilmiştir. Muhafaza için *amurcaya* şıra karıştırmak gibi yöntemlerin de mevcut olduğu söylenir.⁹⁸ Genellikle, kilden yapılmış bir kapta depolanması tavsiye edilir. Bazı çiftçiler, bu ürünü 15 gün boyunca kilden yapılmış kabın içinde bekletip, üstte kalan kısmını buharlaştırarak, başka bir kaba aktarmıştır. Varro, bu işlemin altı ay boyunca aynı 15 günlük döngülerle, 12 kere tekrarlandığını bildirir. En son aktarma işlemi, Ay küçülürken yapılmalıdır. Ardından üçte bir oranında kalana kadar kaynatılmalıdır. Tüm bu işlemlerden sonra kullanıma hazır hale geldiği ve depolandığı bildirilir.⁹⁹ Oldukça zahmetli bir iş gibi görünse de gıda muhafazasındaki etkisi¹⁰⁰ düşünüldüğünde kanaatimizce buna değer olduğu söylenebilir.

Sonuç

Çalışmaya adını veren, “Romalılar gıdalarını nasıl muhafaza ettiler?” araştırma sorumuz, öncelikle bu konunun birkaç müstakil çalışmaya konu olabilecek kadar kapsamlı olduğunu göstermiştir. Bundan mütevellit çalışmanın tarih, coğrafya ve literatür sınırlarının yanı sıra konu çerçevesinde de sınırlandırma zorunluluğu hasıl olmuştur. Bu anlamda önceliğimiz Roma beslenme kültürünün temelini oluşturan ürünler yönünde olmuş, çalışmamızın içeriği de bu yönde şekillenmiştir. Bu ürünler, Braduel'in Akdeniz üçlüsü olarak adlandırdığı tahıl, üzüm ve zeytindir. Akdeniz havzasında kurulup genişleyen Roma devletinin, her hanesinde olmazsa olmaz diyebileceğimiz, bu ürünlerin kıtlığı veya kıtlık tehdidi (özellikle tahılın) halkı korkuya sürükleyerek isyan etmelerine neden olmuştur. Bu sebeptendir ki bu ürünlerin

⁹³ Cato, *On Farming (De Agricultura)*, LXIX, 48.; Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/LII, 319.; Thurmond, *A Handbook of Food Processing in Classical Rome*, 108.

⁹⁴ Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/LII, 313-319.

⁹⁵ Yazarların genel görüşü, deponun ısıya mümkün olduğunca az ihtiyacı olacak şekilde inşa edilmesine yöneliktir. Cato, *On Farming (De Agricultura)*, XIII, 28- 29.; Plinius, *Natural History*, XV/VI, 302-303.; Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/LII, 319.

⁹⁶ Varro, *Ziraat İşleri*, I/LXIV, 125.

⁹⁷ Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*. Vol. I/VI. Çeviren, H. Boyd Ash, (London: The Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1960), 70-73.

⁹⁸ Varro, *Ziraat İşleri*, I/LXI, 124.

⁹⁹ Varro, *Ziraat İşleri*, I/LXIV, 125.

¹⁰⁰ Bkz. Cato, *On Farming (De Agricultura)*, LXIX, 48.; Columella, *On Agriculture (De Re Rustica)*, XII/LII, 319.; Varro, *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*, I/LVII, 121.; Thurmond, *A Handbook of Food Processing in Classical Rome*, 108.

muhafazası hem devlet hem de halk için diğer gıdalarla karşılaştırıldığında ayrı bir önem arz etmiştir. Literatürdeki referans sıklığı da bunu kanıtlar niteliktedir.

Yapmış olduğumuz incelemeler, Romalıların gıda muhafazasında kendilerini oldukça geliştirdiklerini ve bu bilgileri titizlikle kayıt altına aldıklarını göstermiştir. Özellikle tarım ve çiftlik yazarlarının eserleri bu türden verilerle doludur. Bu veriler dağınık olmak birlikte pek çoğunun detaylı bir şekilde kaleme alındığı görülür. Bunun yanı sıra gıda muhafazasına dair arkeolojik veriler, bu bilgileri destekler nitelikte olduğu anlaşılmıştır. Yapmış olduğumuz araştırmalar, Romalılar için gıda muhafazasının ilk kuralı, doğru zamanda ve doğru şekilde, hasat olduğunu göstermiştir. İkinci kural ise hem muhafaza edilecek gıdaların hem de muhafaza sürecinde kullanılacak kap ve araç gereçlerin temizliği yönündedir. İlgili alanda otorite sahibi olan kimseler, tecrübelerini paylaştıkları eserlerde, temizliğe ayrı bir yer ayırmaları, bunların dikkat edilmesine yönelik ekstra tavsiyelerde bulunmaları, önemini kanıtlar niteliktedir. Bunlara ek olarak ürünlerin depolanacağı kapların hazırlık süreci de önemli gibi görünüyor. Temizlik denilince aklımıza, ilkin suyla arınma gelse de Antik Roma'da depolanacak ürün türüne göre bu aşamanın farklılık gösterdiği anlaşılır. Örneğin şarabın depolanacağı amfora veya *dolium*lar öncelikle zift ile kaplanmalı daha sonra tuzlu su veya deniz suyu ile yıkanmalıdır, çömlekçi toprağı veya çalı külleri serpilip, mür ile tütsülenmelidir, ancak bu aşamadan sonra depolamaya hazır hale geldiği görülür.

Gıda muhafazasında, Romalıların dikkat çektiği diğer bir husus, ürünlerin depolanacağı ambarlar olduğu anlaşılmıştır. Ambarlar, depolanacak ürününün türüne göre farklılık göstermiştir. Tahıllar için *horrealar* veya *siruslar*, şarap için *cellae vinariae*, zeytinyağı için *cellae oleriae* inşa edilmiştir. Arkeolojik veriler son iki ambarın bazen basım odası olan *torcularium* ile aynı alanda bulunduğunu ortaya koyar. Yani basım odası/alanı aynı zamanda bir ambardır. Bu ambarlar için temizlik, sıcaklık, nem oranı ve hatta rüzgâr aldığı yön bile kritik bir unsur olmuştur, bu konuda oldukça titiz davrandıklarını edebi metinlerdeki veriler teyit etmektedir. Tahıllar için inşa edilen *horrealarda* uygun nem ve havanın sağlandığının göstergesi olarak, Plinius'un kurbağa bacağına asılmasından bahsettiği pasaj, onun kanaatimizce modern termometrenin yerine kullanıldığını düşündürmektedir.

Romalıların gıdalarını muhafaza etmek için kullandıkları yöntemler, tarım devrimi belki de daha geriye götürebileceğimiz, en ilkel metot olan kurutmadan günümüzde hala kullanıla gelen tuzlama, fermentasyon, tütsüleme, salamura ya da varıncaya dek pek çok uygulamanın bilgisine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Gıdanın korunmasında bu tekniklerin bir tanesinin kullanımı yeterli olmasına rağmen, Romalılar genelde birkaçını aynı anda kullanarak işini sağlama almış gıdanın raf ömrünü daha da arttırmış gibi görünüyorlar. Sonuç olarak, bu yöntemler geçmişten günümüze çok fazla değişiklik göstermeden gelmiş, hâlâ yaygın bir şekilde kullanılmakta olup tek farkın teknoloji olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Koruyucu madde olarak, en başta tuz gelmektedir. Ardından sirke, zeytinyağı, bal, kireç, baharatlar veya çeşniler sayılabilir. Bunlar günümüzde de aşına olduğumuz maddeler olup işlevini hâlâ devam ettirdiği söylenebilir. Bunların haricinde *amurca*, pelin otu, mermer tozu, çömlekçi toprağı ve kil gibi maddeler birer koruyucu olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda, Romalıların, gıda muhafazasında bugün sahip olduğumuz bilgilerin pek çoğunu bildiklerini ve uyguladıklarını söyleyebiliriz.

Romalılar, ürünlerin korunması için oldukça çaba sarf etseler de bozulma bir noktada kaçınılmaz olmuştur. Nitekim Romalıların bozulan üründen vazgeçmek gibi bir niyetleri olmadığı görünüyor. Son ana kadar, o ürünü kazanmak için gayret ettikleri söylenebilir. Bu

sebepten bozulmakta olan ürünü kurtarmak veya bozulan ürünü maskeleyerek için teknikler geliştirmişlerdir. Bu türden bir uygulama Cato'nun eserinde yer alırken, Plinius'un bu amaç için kullanılacak bir malzeme listesi verdiği görülür. Buna rağmen, yanlış depolama ürünü kullanılamayacak hale getirdiği gibi yeni ürünlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunun en güzel örneği Romalıların *acetum* olarak adlandırdıkları sirkedir. Sirke bugünde olduğu gibi Romalılar için gıda muhafazasında tuzdan sonra en sık kullanılan maddedir. Yanlış depolama sonucu elde edilen bu ürün, aynı zamanda yoksul kimselerin şarabı olarak bilinen *poscanın* ana maddesi olmuştur. Şıranın yanlış depolanması veya daha kısa süreli depolanmasıyla elde edilen ürünler (*vinum praeliganeum*) ucuz şarap kaynağı olarak görülmüş ve yoksul kimselerle ilişkilendirilmiştir. Bunun aksine, Roma'da yüz veya iki yüz yıllık raf ömrüne sahip şarapların varlığından bahsedilir. Bu ürünler ise daha çok yüksek statülü kişiler ile ilişkilendirilmiş ve lüks ürünler olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda, şarabın raf ömrü, bugün olduğu gibi Roma'da da oldukça önemlidir diyebiliriz. Buradan çıkartılacak başka bir sonuç ise Roma'nın sınıfsal toplum yapısının varlığıdır. Bu yapı, gıda muhafazasında dahi kendini hissettirmektedir.

Son olarak, gıda muhafazası sadece ürünleri bir sonraki hasada kadar korumakla kalmamış, yeni ürünlerin ortaya çıkmasına yani ürün çeşitliliğinin artmasına olanak sağlamıştır. Bu durumun Antik Çağ koşullarında paha biçilmez bir şey olduğu düşünülmektedir. Romalıların günlük diyetlerinin en önemli paydasını oluşturan ürünler diyebileceğimiz şarap, zeytin ve zeytinyağı her biri birer muhafaza ürünüdür. Dolayısıyla bu ürünler, diyetin ayrılmaz parçası olduğu gibi hazırlığı da günlük rutinlerinin önemli bir parçasını oluşturduğu düşünülmektedir. Romalılar için gıdanın raf ömrünü uzatmak oldukça önemli olup bu konuda oldukça donanımlı oldukları anlaşılmış, kullandıkları tekniklerin bugün hâlâ işlevini devam ettiriyor olması bunun en güzel kanıtıdır. Bu konu, sadece mutfak veya beslenmeyi değil aynı zamanda siyasetten, edebiyata, mimariye etkisini göstermiş ve onlara yön verdiği anlaşılmıştır.

Kaynakça

1. Antik Kaynaklar

- Apicius. *Apicii Coelii De Opsoniis Et Condimentis, Sive Arte Coquinaria*. Editörler Martin Lister, Theodoor Jansson ab Almelooven, Gabriel Hummelberger, Kaspar von Barth, Amstelodami: Apud Janssonio-Waesbergios 1709.
- Apici Caeli. *De Re Coquinaria Libri Decem*. Editör Theophil Christian Schuch, Heidelbergae: Caroli Winter, 1867.
- Apicius. *The Roman Cookery Book*. Çevirenler Barbara Flower and Elisabeth Rosenbaum, London: Peter Nevil Limited, 1958.
- Apicii. *Librorum X Qui Dicuntur De Re Coquinaria, Quae Extant*. Editörler, C. Giarratano et Fr. Vollmer, Teubner 1922.
- Apicii. *Decem Libri Qui Dicuntur De Re Coquinaria at Excerpta A Vinidario Conscripta*. Editör Mary Ella Milham, Teubner, Leipzig 1969.
- Apicius. *Cookery and Dining in Imperial Rome*. Editör ve Çeviren Joseph Vehling, New York: Dover Publications, Inc., 1977.
- Cato, Censor, *On Farming (De Agricultura)*. Çeviren Ernest Brehaut, New York: Octagon Books Published, 1966.
- Cato. *Tarım üzerine (De Agricultura)*. Çeviren M. Seferbay, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022.

- Columella, L. J. M. *On Agriculture (Res Rustica)*. Vol. XII, Editör ve Çeviren E. S. Forster & E. H. Heffner, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1993.
- Columella, L. J. M. *On Agriculture (De Re Rustica)*. Vol. I, Çeviren, H. Boyd Ash, (London: The Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1960.
- Galenos. *Galen: On the Properties of Foodstuffs (De Alimentorum Facultatibus)*. Çeviren Owen Powell and John Wilkins, London: Cambridge University Press, 2003.
- Galenos. *Galen On Food and Diet (Galen On The Powers of Foods: Book 1)*. Vol. I, Çeviren Grant, Mark, London: Routledge Published, 2000.
- Gallicanus, Vulcaci. "Avidius Cassius,". *Hadrianus'tan Clodius Albinus'a Roma İmparatorları (Historia Augusta)*, Çeviren Samet Özgüler, İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2019.
- Petronius. *Cena Trimalchionis*. Çeviren H. T. Peck, Dodd, Mead and Company Published, 1898.
- Plinius, G. *Natural History (Historia Naturalis)*. Vol. XX, Çeviren W. H. S. Jones, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library) 1951.
- Plinius, G. *Natural History (Historia Naturalis)*. Vol. XIV, Çeviren H. Rackham, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1960.
- Plinius, G. *Natural History (Historia Naturalis)*. Vol. XVIII, Çeviren H. Rackham, London: Harvard University Press (The Loeb Classical Library), 1961.
- SHA (*The Scriptorum Historiae Augustae*). Vol. I, Çeviren Magie, David, London: Harvard University Press (Loeb Classical Library 139), 1991.
- Varro, Marcus Terentius. *On Farming (Rerum Rusticarum)*. Vol. I, Çeviren L. Storr-Best, London: G. Bell and Sons, LTD, 1912.
- Varro, Marcus Terentius. *Ziraat İşleri (Res Rusticae)*. Vol. I, Çeviren Doğucan Hanegelioğlu, Ankara: Doğu Batı Yayınları 2021.
- Vegetius, Flavius Renatus. *Roma Savaş Sanatı*. Çeviren Samet Özgüler, Kutsi Aybars Çetinalp, İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2019.
- Vergilius, Publius Maro. *Çiftçilik Sanatı (Georgica)*. Çeviren Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

- Alcock, J. P. *Food in The Ancient World*. London: Greenwood Press, 2006.
- Aldrete, Gregory S. "Riots". *The Cambridge Companion to Ancient Rome*, Editör Paul Erdkamp, 425-440. Cambridge: Cambridge Press, 2013.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras*. Çeviren Necati Erkut, İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Braun, Thomas. "Barley Cakes and Emmer Bread". *Food in Antiquity Studies in Ancient Society and Culture*, Editörler J. Wilkins, D. Harvey, & M. J. Dobson, 25-37. Exeter: Exeter University Press, 1995.
- Curtis, Robert Irvin, "Food Storage Technology". *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, Editör Georgia L. Irby, 587-605. John Wiley & Sons, Inc. Published 2016.
- Curtis, Robert Irvin. "Storage And Transport". *A Companion to Food in The Ancient World*, Editörler J. Wilkins & R. Nadeau, 173-182. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2015.
- Curtis, Robert Irvin. *Ancient Food Technology*. Leiden; Boston: Brill, 2001.
- Dalby, Andrew, *Cheese: A Global History*. London: Reaktion Books, 2009.
- Dalby, Andrew. "Search of The Staple Foods of Prehistoric and Classical Greece". *Staple Foods: Proceedings of the Oxford Symposium on Food & Cookery*, Editör H. Walker, 5-23. London: Prospect Books, 1990.

- Dalby, Andrew. *Food in The Ancient World A-Z*. London: Routledge, 2003.
- Dery, Carol A. "Fish As Food and Symbol in Ancient Rome". *Fish: Food From The Waters: Proceedings of The Oxford Symposium on Food And Cookery*., Editör H. Walker, 94-115. Sheffield: Prospect Books, 1998.
- Dery, Carol. "Travel, Transport and Transmission (With Particular Reference to The Province of Britannia)". *Oxford Symposium on Food & Cookery: Food on The Move*, Editör H. Walker, 84-96. Sheffield: Prospect Books, 1997.
- Domínguez, Javier Salido. "Is It Possible to Quantify the Roman Agrarian Economy? in Favour of Quantitative Scepticism". *Rural Granaries in Northern Gaul (Sixth Century BCE – Fourth Century CE): From Archaeology to Economic History*, Editör Stéphane Martin, 23-32. Leiden: Brill Published, 2019.
- Donahue, John F. "Culinary and Medicinal Uses of Wine and Olive Oil". *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome*, Editör Georgia L. Irby., 605-617. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. Published 2016.
- Donahue, John F. *Food And Drink in Antiquity: Readings From The Graeco-Roman World: A Sourcebook*. London: Bloomsbury, 2015.
- Erdkamp, Paul. *The Grain Market in The Roman Empire: A Social, Political and Economic Study*. New York: Cambridge University Press, 2005.
- Frankel, Rafael. "Oil and Wine Production", *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome içinde.*, Editör G. L. Irby, 550-569. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. Publishing, 2016.
- Garnsey, Peter ve Saller, Richard. *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. London: Bloomsbury Published, 2014 (Second Edition).
- Glare, Peter Geoffrey William. *Oxford Latin Dictionary*. London: Oxford University Press, 1968.
- Goody, Jack. *Yemek, Mutfak, Sınıf: Karşılaştırmalı Sosyoloji Çalışması*. Çeviren M. Günay Güran, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2013.
- Grimm, Veronika. "El Altında Duran Güzel Şeyler", *Yemek Damak Tadının Tarihi*, Editör Paul Freedman, Çeviren Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2008.
- Güveloğlu, Ali. *Antik Çağ Mutfak Sözlüğü*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Hill S. ve Bryer, A. "Byzantine Porridge: Tracta, Trachanâs and Tarhana", *Food in Antiquity: Studies in Ancient Society and Culture*. Editörler J. Harvey, D. Wilkins, & M. J. Dobson, 44-54. Exeter: Exeter University Press, 1995.
- Mattingly, David J. "First fruit? The olive in the Roman World". *Human Landscapes in Classical Antiquity: Environment and Culture*, Editörler J. Salmon & G. Shipley, 213-253. London: Routledge, 1996.
- Monteix, Nicolas. "Baking and Cooking". *A Companion to Food in The Ancient World*, Editörler J. Wilkins & R. Nadeau, 212- 223. New Jersey: John Wiley & Sons. Ltd., 2015.
- Rickman, Geoffrey. *Roman Granaries and Store Buildings*. London: Cambridge University Press, 1971.
- Rickman, Geoffrey. *The Corn Supply of Ancient Rome*. New York: Oxford University Press, 1980.
- Standage, Tom. *İnsanlığın Yeme Tarihi*. Çeviren Gencer Çakır, İstanbul: Maya Kitap Yayınları, 2016.
- Tannahill, Reay. *Food in History*. London: Penguin Books Published 1988.
- Temin, Peter. *The Roman Market Economy*. Princeton & Oxford: Princeton University Press, 2013.

Thurmond, David L. *A Handbook of Food Processing in Classical Rome: For Her Bounty No Winter*. Leiden: Brill Academic, 2006.

Uhri, Ahmet. *Boğaz Derdi: Tarım ve Beslenmenin Kültür Tarihi*, İstanbul: Ege Yayınları, 2011.

Ünsal, Artun. *İktidarların Sofrası: Yemek, Siyaset ve Simgesellik Orta Asya'dan Payitaht İstanbul'a Toylar ve Saray Ziyafetleri*. İstanbul: Everest Yayınları, 2020.

3. Süreli Yayınlar

Albustanlıoğlu, Tulga. "Roma İmparatorluğunda Fırın Organizasyonu ve Ekmek Üretimi: Pompei Ekmeği Örneği". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 7 no. 2 (2019), 1344-1366.

Brown, Madeline. "Grain, Pulses and Olives: An Attempt Toward A Quantitative Approach to Diet in Ancient Rome". *Journal of the Washington Academy of Sciences* 97, no. 1 (2011), 1-24.

Casson, Lionel. "Trade in the Ancient World". *Scientific American* 191, no. 5, (November 1954): 90-100.

Çakmakçı, Songül, Cantürk, A. ve Çakır, Y. "Peynir Üretimi İçin Sütü Pıhtılaştırıcı Enzimlere Genel Bir Bakış ve Güncel Gelişmeler", *Akademik Gıda* 15, no 4 (2017): 396-408.

Domenico Vera, "Gli Horrea Frumentari dell'Italia Tardoantica: Tipi, Funzioni, Personale", *Mélanges De L'école Française de Rome Année* 120, no. 2 (2008): 323-336

Garnsey Peter ve Rathbone, D. "The Background to the Grain Law of Gaius Gracchus". *The Journal of Roman Studies* 75, (1985): 20-25.

Grainger, Sally. "The myth of Apicius". *Gastronomica* 7, no.2 (2007): 71-77.

Güveloğlu, Ali. "An Approach on Tarhana and Its Similarity to Hittite Gatasganna". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 5, no.1, (Nisan 2019): 110-121.

Kökmen-Seyirci, Hülya ve Çağ, Çisem. "Antikçağda Gıdaların Korunması". *CEDRUS VI* (2018): 701-711.

Lindsay, Hugh. "Notes on Apicius". *The Classical Review* 34, no. 1/2 (1920): 33.

Lindsay, Hugh. "Who Was Apicius?". *Symbolae Osloenses: Norwegian Journal of Greek and Latin Studies* 72, no. 1 (1997): 144-154.

Milham, Mary Ella. "Apicus In The Northern Renaissance, 1518-1542". *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 32, no. 2 (1970): 433-443.

Purcell, Nicholas. "The Way We Used to Eat: Diet, Community, and History at Rome", *The American Journal of Philology* 124, no 3 (2003): 329-358.

Rossiter, Jeremy J. "Wine and Oil Processing at Roman Farms in Italy", *Phoenix* 35, no. 4 (1981): 345-361.

Temin, Peter. "A Market Economy in the Early Roman Empire". *The Journal of Roman Studies* 91, (2001): 169-181.

Temin, Peter. "The Economy of the Early Roman Empire". *The Journal of Economic Perspectives* 20, no. 1, (Winter, 2006): 133-151.

Weingarten, Susan. "The Debate About Ancient Tracta: Evidence From The Talmud". *Food and History* 2, (2004): 21-40

Summary

Preserving food must have been important for the Romans, who considered growing and processing their own produce as a sign of civilization and virtue. In the direction of this assumption, our article aims to answer the research question "How did the Romans preserve their food?". In the research we have conducted in this context, we encountered Cato's *De Re Agricultura (On Agriculture)*, which is the earliest text that has survived as a full text in Latin. In addition to its focus on agricultural practices, this text provides a comprehensive list of recipes for food preservation. In addition to Cato, there are references to food preservation in the texts of Varro, Columella,

Vergilius, Plinius and Galenos. Furthermore, the *De Re Coquinaria* (*On Cooking*), a collection of ten books attributed to the Roman gourmets of the cognomen Apicius, which is the first book of recipes in history to survive as a whole, presents a comprehensive collection of recipes. The first book, entitled *Condita*, contains approximately 35 recipes for flavored wines, accompanied by various methods of preservation and storage. It can be reasonably deduced from the evidence at hand that the preservation of food was of paramount importance to the Romans. The existence of this literature provides compelling evidence to support this assertion. In our opinion, even the existence of this literature indicates that food preservation was of vital importance for the Romans.

The research has indicated that this research question is within the framework of more than one academic article. Consequently, it has become imperative to restrict the subject matter. In this context, our research has focused on cereal, grape, and olive products, which constitute the fundamental elements of Roman dietary culture. Consequently, the content of our studies has been shaped by this perspective. The historical framework of our research spanned the period between 753 BC and 284 AD, while modern Italy constituted the geographical frontier. The primary sources for our studies are the Latin literature within this framework. In addition to these literatures, contemporary literature has been reviewed. Firstly, the translation process was initiated for all literature that required it. The methodology used to conduct the study involved classifying and analyzing the data obtained, followed by a critical review and synthesis of the findings.

The research has demonstrated that the first principle of food preservation for the Romans was harvesting at the right time and in the right manner. The second principle is the cleanliness of both the food to be preserved and the vessels and equipment to be used in the preservation process. Another aspect of food preservation that the Romans noticed was the warehouses in which the products would be stored. Warehouses depended on the specie of the product to be stored. For grains, *horrea* or *sirus* was built; for wine, *cellae vinariae*; for olive oil, *cellae oleriae*. Archaeological evidence indicates that the last two warehouses were occasionally situated in the same area as the press room, which was known as the *torcularium*. For the Romans, the maintenance of optimal conditions within warehouses was of paramount importance. Factors such as cleanliness, temperature, humidity, and even wind direction has been carefully considered in order to ensure the preservation of foods. The preservation techniques employed by the Romans to maintain the longevity of their foodstuffs can be traced back to the agricultural revolution. It is evident that they possessed a comprehensive understanding of a multitude of preservation methods, encompassing the most rudimentary techniques such as drying and salting, to more sophisticated processes such as fermentation, smoking, and pickling, which are still utilized in contemporary times. Salt was the most prevalent food preservative utilized in ancient Rome. It was followed by vinegar, olive oil, honey, spices, condiments and lime. Although the application of one of these techniques was sufficient to preserve food, the Romans frequently employed a combination of techniques, which appeared to extend the longevity of the food. In conclusion, these methods have not undergone significant change from the past to the present and are still widely used, with the only notable difference being the technological equipment employed. The Roman practice of preserving food not only ensured the continuity of supply until the next harvest but also facilitated the diversification of products, which in turn gave rise to new products. Wine, olives and olive oil, the most important products of the Roman daily diet, were understood to be preservation products. As a result, these products are believed to be an inseparable part of the diet, as well as its preparation being an important part of the daily routine.

As a final word, we can say that for the Romans, food preservation not only provided one of the most primitive needs - nutrition - but also shaped many areas of their lives, such as politics, literature and architecture. While it has been established that previous studies in the pertinent field have been conducted, it has also been recognized that these studies were not limited to the context of Rome and that they lacked a unified approach to addressing the subject matter. Consequently, it is our contention that our study will contribute to the existing body of literature and prompt readers to consider further research questions.

Türk Millî Mücadelesine Katılan ve İstiklâl Madalyası Alan Kudüslü Subaylar

Erdal Korkmaz *

Araştırma Makalesi

*Dr. Öğr. Üyesi, Millî Savunma
Üniversitesi, Hava Harp
Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE
erdalkorkmaz.01@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3260-9403

Geliş: 22 Temmuz 2024
Kabul: 4 Aralık 2024
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Osmanlı Devleti, 1914 yılında cereyan eden Birinci Dünya Harbi'ne, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile birlikte girmiş ve bu süreç sonunda ülke içinde ve dışında birçok cephede mücadele etmek zorunda kalmıştır. Harp sırasında Osmanlı Devleti, aldığı seferberlik kararı sonucu 2.850.000 askeri muharebelerde kullanmış, bu kapsamda ülkenin farklı bölgelerinden birçok asker orduda görev almıştır. Bu bölgelerden biri de Kudüs olmuştur. İslam coğrafyasının önemli kentlerinden biri olan Kudüs'ten Birinci Dünya Harbi'ne, Osmanlı ordusu saflarında görev yapmak üzere 31 subay ve 106 yedek subay katılmıştır. Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Harbi'nden çekilmiştir. Mütareke sonrası başlayan işgaller, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa önderliğinde Millî Mücadelenin başlamasına zemin hazırlamıştır. Millî Mücadele'ye Anadolu dışındaki Osmanlı bakiyesi Kudüs'ten 9 subay katılmış ve ilgili kişiler, bağımsızlık savaşının kazanılmasında yaptıkları ile etkili olmuştur. Bu çalışmada, tarama ve doküman analizi metotları kullanılarak, Türk İstiklâl Harbi'ne Kudüs'ten katılan 9 subayın safahatına yer verilmiştir. Araştırma, Türk İstiklâl Harbi'ne Osmanlı bakiyesi ve memleketi Kudüs olan kişilerin de destek verdiğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İstiklâl Harbi, Kudüs, Subay, İstiklâl Madalyası

Officers From Jerusalem who Participated in the Turkish National Independence War and Received the Independence Medal

Research Article

*PhD., National Defence
University, Air Warfare Institute,
İstanbul/TÜRKİYE
erdalkorkmaz.01@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3260-9403

Received: 22 June 2024
Accepted: 4 December 2024
Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The Ottoman Empire entered the First World War in 1914 together with Germany and Austria-Hungary and had to fight on many fronts inside and outside the country. During the war, the Ottoman Empire used 2,850,000 soldiers in battles as a result of the mobilization decision it took, and many soldiers from different parts of the country took part in the army. One of these regions was Jerusalem. From Jerusalem, one of the most important cities of the Islamic geography, 31 officers and 106 reserve officers participated in the First World War to serve in the Ottoman army. The Ottoman Empire withdrew from the First World War with the Armistice of Mondros signed on October 30, 1918. The occupations that started after the Armistice prepared the ground for the start of the Turkish National Independence War under the leadership of Mustafa Kemal (Atatürk) Pasha. Nine officers from Jerusalem, the Ottoman residue outside Anatolia, participated in the Turkish National Independence War, and these individuals were instrumental in winning the war of independence. In this study, using scanning and document analysis methods, 9 officers who participated in the Turkish War of Independence from Jerusalem are included. The research has shown that the Turkish War of Independence was also supported by people who were Ottoman remnants and whose hometown was Jerusalem.

Keywords: Turkish War of Independence, Jerusalem, Officer, Independence Medal

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Korkmaz, Erdal. Türk Millî Mücadelesine Katılan ve İstiklâl Madalyası Alan Kudüslü Subaylar. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 123-142.

Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi sonrasında İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918’de imza ettiği 25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi aracılığı ile Birinci Dünya Harbi’nden çekilmiştir.¹ İtilaf Devletleri ile yapılan ateşkes, bir gün sonra tüm Ordu Komutanlıklarına iletilmiştir.² Mütareke, bir ateşkes antlaşması olmasına karşın ağır hükümler içermiş ve sanki kesin bir barış antlaşması gibi uygulamaya sokulmuştur. Mütarekenin 5. ve 6. maddesinde geçen; “Sınırların denetlenmesi ve iç düzenin korunması için gerekli olan birliklerin dışındaki Türk ordusu, derhal terhis edilecek, bütün savaş gemileri Müttefiklere teslim olunacaktır.”³ hükmü ile ülke savunmasız bir hale getirilmiştir. Bu madde kapsamında Birinci Dünya Harbi esnasında seferber edilen 2.850.000 askerden, terhislerden sonra geriye 43.000 kişilik bir kuvvet kalmıştır. Birinci Dünya Harbi sırasında seferber edilen askerlerden 31 subay ve 106 yedek subay olmak üzere toplam 137 kişi, İslam coğrafyasının önemli kentlerinden biri olan Kudüs’ten muharebelere dâhil olmuştur.⁴

Ateşkesin 7. maddesinde; “İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit altında gördükleri herhangi bir noktayı işgal edebilecektir.”⁵ hükmü ile işgallere hukuki zemin hazırlanmıştır. Mütareke hükümlerine aykırı olarak 3 Kasım 1918’de Osmanlı topraklarında ilk işgal edilen yer Musul olmuştur.⁶ 9 Kasım 1918’de Anadolu’nun güneyindeki İskenderun’a asker çıkarılmıştır.⁷ Bu işgalleri 13 Kasım 1918’de İstanbul’un işgali takip etmiştir.⁸ İstanbul’dan sonra İtilaf güçleri tarafından; Adana, Maraş, Antep, Urfa, Samsun, Zonguldak, Antalya gibi şehirlerde işgale uğramıştır.⁹ Bu işgal furıyasına Paris Barış Konferansı’nın ardından İzmir’e gelen Yunanlar da katılmıştır.¹⁰

İşgaller, Türk Milleti tarafından tepki ile karşılanmış ve bu süreç, Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa önderliğinde ulusal bir reaksiyona dönüşmüştür.¹¹ Bu durum, Türk Milletinin Mustafa Kemal Paşa önderliğinde birleşerek bağımsızlık mücadelesine başlamasına zemin hazırlamıştır.¹² Bağımsızlık mücadelesi Anadolu’da olduğu kadar, Anadolu dışındaki İslam ahalisinde de heyecanla takip edilmiştir. Bu kapsamda farklı bölgelerde yaşayan İslam

¹ Necdet Aysal, “Ulusal Direnişin ve Umudun Adı: Mustafa Kemal Paşa-Ankara,” *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Millî Mücadele’den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı) 6, no.10 (2020): 215-217.

² MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE.), *İstiklal Harbi Kataloğu* (İSH), Kutu (K):7, Gömlek (G):82, Belge (B):82-1; ATASE, İSH, K:7, G:83, B:83-1, 83-6.

³ ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör (K): 6, Dosya (D): 25, Fihrist (F): 3-5.

⁴ Konuya ilişkin olarak MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi’nden temin edilen bilgi Ek-1’de sunulmuştur.

⁵ ATASE Arşivi, BDH, K:51, D:198, F:1.

⁶ Musul’un işgaline dair belge için bakınız: Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB.), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.), 54.9.

⁷ ATASE, İSH, K: 67, G: 76, B: 76-1; ATASE, BDH, K:2707, D:332, F:1-4; ATASE, BDH, K:2707, D:332, F:1-4a.

⁸ *Yeniğün Gazetesi*, 14 Kasım 1918, 1.

⁹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi I*, (İstanbul: Yeniğün Haber Ajansı Yayınları 1997), 137-140; Cemal Kemal, “Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.40, (2007): 660.

¹⁰ Lütfi Arslan, “Millî Mücadele Döneminde Manda ve Himaye Tartışmaları ve Mandacılık Yaklaşımları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.64, (2019): 3-8.

¹¹ Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa’nın 9’uncu Ordu Müfettişliğine tayini için bakınız, ATASE Arşivi, İSH, K: 14, G: 56, B: 1.

¹² Mesut Güvenbaş, “General Stratigos’a Ait Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhaberatı Adlı Raporun Muharebeye Katılan Türk Komutanlarınca Değerlendirilmesi”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 20, no.34, (2022): 237-250.

ahalisinin bir kısmı para ve ziynet eşyalarını göndermek yoluyla bir kısmı da bilfiil Anadolu'ya gelerek Millî Mücadele'ye katılmıştır.

Dönem içerisinde İtilaf Devletlerinin işgal ordularında görev yaparken Millî kuvvetlere katılan birçok Tunus, Fas, Cezayir ve Senegalli asker olduğu görülmektedir. Örneğin, Zonguldak ve çevresi mütareke hükümleri ekseninde Fransa tarafından işgal edilirken, bu işgal faaliyetine Fransızlar, sömürgelerinden getirdikleri Müslüman unsurları da getirmiştir. Bu Müslüman askerler, Türkler ile savaştıklarını anladıkları anda Fransız ordusundan kaçarak, Millî kuvvetlere katılmıştır.¹³ Bu çerçevede, 1920 yılı içerisinde Sapça Geçidi'nde Fransızlarla Millî kuvvetler arasında meydana gelen muharebeler esnasında, Fransız ordusunda görev yapan Müslüman Tunuslu askerler, Türk kuvvetlerinin saflarına geçmiştir.¹⁴ Bu ilticada bölgede bulunan Bartın ve Havalisi Komutanlığının propaganda faaliyetlerinin büyük bir etkisi olmuştur.¹⁵

12 Şubat 1921'de 6 Tunus kökenli asker, Çaycuma'daki Türk kuvvetlerine sığınmıştır. Böylece Türk saflarına geçen asker miktarı 50'yi geçmiştir.¹⁶ 24 Şubat 1921'de Fransız ordusunda görev yapan Müslüman bir nefer, Zonguldak'taki Türk kuvvetlerine iltica etmiştir.¹⁷ 1921 Nisan ayında iki Müslüman nefer daha Türk kuvvetlerine dâhil olmuştur.¹⁸ Konuya ilişkin olarak Nurettin Peker tarafından yazılan eserde, 30 kadar Cezayirli askerin Türk saflarına geçtiği aktarılmıştır.¹⁹ Türk kuvvetlerine iltica eden askerler, Fransızlara karşı mücadele ederek verdikleri fayda ile ön plana çıkmışlardır.²⁰

Millî Mücadeleye destek olan Anadolu dışındaki kişilerden bir diğeri Libya'dan gelen Şeyh Ahmet eş-Şerif es Senusi olmuştur. Senusi, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği doğrultusunda Anadolu'daki halkın İtilaf kuvvetlerine karşı yönlendirilmesi için vazifelendirilmiştir. Bu kapsamda kendisi Anadolu'nun muhtelif yerlerini gezerek, halkı Millî Mücadeleye davet eden konuşmalar yapmıştır.²¹ Senusi'nin Sivas Kongresine katıldığı iddia edilmekle birlikte, İstanbul Hükümeti'nin Millî Mücadele aleyhine hazırladığı fetvaya karşı, Ankara Hükümetinin Türk Milleti ve Müslümanları Millî Mücadeleye davet eden fetvasına destek vermiştir. Millî Mücadeleye fiilen destek veren şahsiyetlerden bir diğeri Afganistan temsilcilerinden Sultan Ahmed Han olmuştur. Kendisi, Mersin ve Adana'yı ziyaret etmiş ve Türk halkına birlik olma ideali ve Bolşevizm karşıtı konuşmalar yapmıştır.²²

Millî Mücadeleye Anadolu dışından destek veren bir diğer kişi, 1919 yılı ortalarında Irak'tan ailesi ile birlikte Anadolu'ya gelen ve Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı saflarında savaşan Uceymi Sadun Paşa olmuştur. Uceymi Paşa, Anadolu'ya geldikten sonra Sivas'ta

¹³ ATASE, İSH, K: 22, D: 45-87, F: 28-30'dan nakleden Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 45; Senegal ve Cezayir asıllı askerlerin işgale katılımına dair belge için bakınız: CDAB, BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.), 624/100; CDAB, BOA, DH.ŞFR. 659/94.

¹⁴ Celil Bozkurt, *Bartın ve Havalisi Komutanı Yüzbaşı Cevat Rifat Bey'in Millî Mücadele Hatıraları*, (İstanbul: Gündoğan Yayınları 2015), 88-89.

¹⁵ ATASE, İSH, K: 952, D: 13, F: 64'ten nakleden Sarıkoyuncu, 71.

¹⁶ ATASE, İSH, K: 702, G: 87, B: 87-1.

¹⁷ ATASE, İSH, K: 702, G: 104, B: 104-1.

¹⁸ ATASE, İSH, K: 712, G: 12, B: 12-1; ATASE, İSH, K: 712, G: 35, B: 35-1.

¹⁹ Nurettin Peker, Öl, *Esir Olma*, (İstanbul: Okat Yayınevi, 1996), 131-133.

²⁰ Celil Bozkurt, "Millî Mücadele'de Bartın ve Havalisi Komutanlığı (Zonguldak Müfrezesi)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.63, (2018): 127.

²¹ *Sebilürreşad Dergisi*, "Seyyid Senusi Hazretlerinin Sivas'taki Hutbeleri", 19, no.474, (1921): 49-50.

²² Metin Hülagü, "Millî Mücadele Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XV, no.45, (1999): 919-921.

Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ve ardından kendisine 2 dağ topu, 2 makineli tüfek, cephane, 400 mavzer ve 10.000 altın lira verilmiş ve yanına subaylar gönderilmiştir.²³ Aldığı yardımlar sonucu Uceymi Sadun Paşa, Urfa'nın Fransız işgalinden kurtuluşuna karşı verdiği mücadele ile ön plana çıkmıştır.²⁴

Millî Mücadele esnasında Hindistan'dan gelen bir kısım gönüllü İslam ahalisinin, Kafkasya üzerinden Anadolu'ya gelip Türk Millî Mücadelesine destek verdiği çeşitli kaynaklarda ifade edilmektedir.²⁵ Fevzi (Çakmak) Paşa vasıtasıyla Felah Grubu adıyla anılan Millî Mücadele yanlısı teşkilata çekilen mesajda, Diyarbakır'da Türk ordusu için vazife yapan Hintli Müslüman subaylar olduğundan bahsedilmiştir. Bu kapsamda Hintli Yedek Subay Abdurrahman Efendi'nin vazife yaptığından dem vurulmuştur.²⁶ 1920 yılı içerisinde Şam'da bulunan Arap Hükümetinin iktidarı kaybetmesi üzerine İsmail Safvet, Bekir Sıdkı, Tevfik Hüseyin, Cemil, Mehmet Nuri adlı subaylar Anadolu'ya gelmiş ve Millî Mücadeleye katılarak, Yunanlara karşı fiili olarak görev yapmıştır.²⁷

Bütün bu açıklamalar ekseninde, Türk İstiklâl Harbi'ne Anadolu dışındaki Osmanlı bakiyesi bölgelerden doğrudan katılım oldu mu? sorusu bu çalışmanın ana amacını oluşturmıştır. İlgili konunun geneliğinden hareketle, Kudüs özelinde bir çalışma yapılması kararlaştırılmıştır. Yapılan araştırma sırasında, MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nde yapılan tetkikler neticesinde memleketi Kudüs olup, Türk İstiklâl Harbi'ne katılan 9 subay olduğu belirlenmiştir. İlgili personelin MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nden temin edilen safahat bilgileri, Osmanlıca'dan transkript edilerek, etüt edilmiştir. Konuya ilişkin olarak yapılan araştırmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı ve diğer kurum arşivlerinde herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ayrıca, Türk İstiklâl Harbi'ni konu alan araştırma ve tetkik eserlerde konuya ilişkin herhangi bir bilgi ve veriye rastlanmamıştır. Bütün bu açıklamalar ekseninde, Türk İstiklâl Harbi'ne memleketi Kudüs olup katılım sağlayan 9 subayın safahatına, MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nden temin edilen belgeler çerçevesinde, ilk kez yer verilecektir.

1. Mehmet Suphi Kırıl

Mehmet Suphi Efendi (Sicili: 334-148)'in memleketi Kudüs olup, kendisi 1899 yılında doğmuştur. Babasının adı Abdülkadir'dir. 30 Mart 1916 tarihinde Şam İdadisinden talimgâha dahil olmuştur. Birinci Dünya Harbi devam ederken, 12 Mart 1917 tarihinde piyade sınıfından zabıt vekili (asteğmen) olmuştur. Aynı tarihte Van Erciş'teki 60'ıncı Tümen, 185'inci Alay, 2'nci Bölük'e tayin olmuştur. Buradaki görevi 6 Temmuz 1917 tarihine kadar sürmüştür. 4 Ocak 1918 tarihinde mülazım-ı saniliğe (teğmen) yükseltilmiştir. Bu sırada zabıt vekilliğine nasbından, 31 Ekim 1918 tarihine kadar Birinci Dünya Harbi'nden kaynaklı büyük harp zammı almıştır.²⁸

²³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, III, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları 1978), 29.

²⁴ Fatih Turgay Eldem, "İngiliz, Amerikan ve Türk Arşiv Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşı Döneminde Mardin Sancağı'ndaki Bazı Siyasi Olaylar ve Şahsiyetler", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 4, no.2, (2022): 184.

²⁵ Oya Akgöncü, "Türkiye-Pakistan İlişkilerinin Tarihi Temelleri ve Geleceği", *Askeri Tarih Bülteni*, no.34, (1993): 19.

²⁶ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, II, (İstanbul: MEB Basımevi 1991), 5.

²⁷ Murat Köylü, "Millî Mücadele'ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, (2023): 74-88; Mesut Kutlu, "Millî Mücadele'de Dış Yardımlar (1919-1922)", (yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2004), 119.

²⁸ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Suphi Kırıl Şahsi Dosyası, Sıra No: 8533, Klasör: 1643, Dolap No: 8, Raf No: 32.

Mehmet Suphi Efendi, 28 Kasım 1919 tarihinde Van Erciş'teki 516 Numaralı Hudut Taburu'nda görevlendirilmiştir. Mehmet Suphi Efendi Van Erciş'te görev yaptığı sırada, Millî Mücadeleye katılarak, bağımsızlık savaşına dâhil olmuştur. Bu kapsamda kendisi 3 Temmuz 1920 ile 5 Nisan 1923 tarihleri arasında Erciş'te görevine devam etmiştir. 15 Mayıs 1919'dan 23 Ağustos 1923'e kadar Millî Mücadele'ye katkılarının dolayı İstiklal Harbi zammı almıştır. Mehmet Suphi Efendi, Millî Mücadelenin ardından 2 Ağustos 1924'te Kırkağaç'taki 16'ncı Tümen, 64'üncü Alay, 3'üncü Bölük'e atanmıştır. 1 Haziran 1925'te mülazım-ı evvel (üstegmen) olmuştur. 11 Ağustos 1925'te Kırkağaç'taki 64'üncü Alay, 5'inci Bölük'te vazifelenmiştir. Bu sırada Mehmet Suphi Efendi'nin Millî Mücadeleye katkılarının dolayı TBMM tarafından alınan kararla kendisine, 6386 numaralı İstiklal Madalyası tevdi edilmiştir.²⁹

11 Haziran 1926'da İzmir Müstahkem Mevki 192'nci Alay, 7'nci Bölük'e atanmıştır. 30 Ağustos 1927'de kolağalığına (yüzbaşı) yükselmiştir. İzmir'deki görevi 15 Eylül 1927'ye kadar devam etmiştir. Bu sırada Elazığ'daki 12'nci Alay, 6'nci Bölüğe atanmıştır. Burada 11 Kasım 1930 tarihine kadar vazife yapmıştır. Ardından Tekirdağ'daki 190'ıncı Alay, 11'inci Bölük Komutanlığına atanmıştır. Buradaki görevi sırasında 16 Eylül 1933 tarihinde 10 Numaralı İhtiyat Müfrezesi 2'nci Bölük Komutanlığına atanmıştır. 14 Ekim 1934 tarihinde Kütahya'daki 6 Numaralı İhtiyat Müfrezesi 3'üncü Bölük Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Bu sırada binbaşı olmuştur. Buradan 31 Ağustos 1936 tarihinde Kilis'teki 10'uncu Hudut Taburu, 3'üncü Bölük Komutanlığı'na atanmıştır.³⁰

30 Ağustos 1927'den 10 Şubat 1930 tarihine kadar Elazığ'da görev yapmıştır. 30 Ağustos 1943 tarihinde kaymakam (yarbay) rütbesine yükselmiştir. 1 Ocak 1946 tarihi ile 11 Temmuz 1946 tarihleri arasında Mesudiye Askerlik Şube Başkanı olarak görev yapmıştır. Buradan 12'nci Tümen Alay Kumandan Muavinliğine atanmıştır. Bu görevini 30 Ağustos 1947 tarihine kadar yürütmüştür. Aynı tarihte miralay (albay) olmuş ve Divriği Askerlik Şube Başkanlığına atanmıştır. Bu görevini 18 Ekim 1951'de 2'nci Yurtiçi Bölge Müfettişliğine atanıncaya kadar devam ettirmiştir. 20 Ağustos 1952'de Kemeraltı Askerlik Şube Başkanlığına tayin olmuştur. 31 Temmuz 1953'te İzmir Askerlik Daire Başkanlığına getirilmiş ve bu vazifesini 26 Temmuz 1956 tarihine kadar icra etmiştir.³¹

2. Ahmet Rifat Sey

Ahmet Rifat Efendi (Sicili: 13781)'in memleketi Kudüs olup, kendisi 1898 yılında doğmuştur. Babasının adı Yusuf Sabri, annesinin adı Zehra'dır. Ahmet Rifat Efendi, 9 Ekim 1915 tarihinde İstanbul talimğâhına alınmıştır. Ahmet Rifat Efendi, Birinci Dünya Harbi devam ederken talimğâhtan zabıt namzedi olarak piyade sınıfında mezun olmuştur. Oradan 6'ncı Ordu, 18'inci Kolordu, 52'nci Tümen, 43'üncü Piyade Alayı, 5'inci (makinelî tüfek) Bölüğe zabıt vekili olarak atanmıştır. 8 Nisan 1916'da mülazım-ı saniliğe terfi etmiştir.³²

²⁹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Suphi Kırıl Şahsi Dosyası, Sıra No: 8533, Klasör: 1643, Dolap No: 8, Raf No: 32.

³⁰ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Suphi Kırıl Şahsi Dosyası, Sıra No: 8533, Klasör: 1643, Dolap No: 8, Raf No: 32.

³¹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Suphi Kırıl Şahsi Dosyası, Sıra No: 8533, Klasör: 1643, Dolap No: 8, Raf No: 32.

³² MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ahmet Rifat Sey Şahsi Dosyası, Sıra No: 33891, Klasör: 1140, Dolap No: 24, Raf No: 20.

Ahmet Rifat Efendi mülazım-ı sani iken, 29 Nisan 1920 tarihinde Osmanlı Harbiye Nezareti'nin kararı ile terhis edilmiştir. Terhis kararından sonra, Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ne dâhil olmuştur. Türk İstiklal Harbi esnasında önce 2'nci Kolordu, 9'uncu Tümen, Depo Taburu Makineli Tüfek Bölüğü'nde görevlendirilmiştir. Buradan 1'inci Akıncı Müfrezesine, Kocaeli Grubu Komutanlığı Akıncı Müfrezesine, İzmit Müstakil Tabur, 7'nci Trakya Seyyar Jandarma Taburu Makineli Tüfek Bölüğüne atanmıştır. Trakya'da 2'nci Mıntika Müfettişliği 1'inci Tabur, 2'nci Bölük'te vazife yapmıştır. Millî Mücadele döneminde 23 Aralık 1920'den 5 Ağustos 1923'te terhis oluncaya kadar görev almıştır. Millî Mücadele'ye katkılarından dolayı TBMM tarafından alınan kararla kendisine 16851 numaralı İstiklâl Madalyası verilmiştir.³³

İkinci Dünya Harbi sırasında 24 Haziran 1940'ta talim maksadı ile Mudanya İskele Kumandanlığına atanmış, 26 Eylül 1941'e kadar vazife almıştır. İlgili tarihte alınan kararla terhis edilmiştir. Asıl mesleği Bursa Belediyesi Varidat Memurluğu olmuştur.³⁴

3. Ali Rıza Koban

Ali Rıza Efendi'nin (Sicili: 324-6) memleketi Kudüs olup, kendisi 1889 yılında doğmuştur. Babasının adı Şerif'tir. 14 Aralık 1905 tarihinde Harp Okulu'na girmiştir. 1 Eylül 1908'de mektepten mezun olarak mülazım-ı sâni rütbesiyle süvari sınıfında 2'nci Ordu'ya tayin olmuştur. Burada görev yaparken 1 Kasım 1908'de 1'inci Alay Süvari 5'inci Bölük'te görevlendirilmiştir. 17 Temmuz 1911'de İstihkâm Taburunda iyi derecede tahrip ameliyatı tahsil etmiştir. 26 Nisan 1912'de mülazım-ı evvel rütbesi ile 11'inci Alay Süvari 5'inci Bölüğe tayin olmuştur. Bu sırada başlayan Balkan Harbi'ne, alayı ile birlikte katılmıştır. Birinci Dünya Harbi sırasında Ali Rıza Efendi, 5'inci Kolordu emir zabıtlığında vazifelenmiştir. Buradaki vazifesi esnasında kendisinin gösterdiği çalışma ve gayretine istinaden 1 Eylül 1915'te bir kıta Harp Madalyası ile taltif olunmuştur. Çanakkale Cephesi'nde Seddülbahir'deki muharebeler sırasında gösterdiği olağanüstü hizmetlerden dolayı 23 Şubat 1916'da Alman Harp Madalyası almıştır. Bu sırada Beşinci Kolordu Karargâhı emir zabiti olarak görevlendirilmiştir. Buradaki görevi esnasında ileri hatlarda geceli gündüzlü muvaffakiyetli keşif hizmetlerinde bulunduğu için 23 Mart 1916'da Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası ile taltif olunmuştur.³⁵

Ali Rıza Efendi, Çanakkale Cephesi'nden sonra Kafkas Cephesi'ne tayin olmuştur. Burada İkinci Kafkas Kolordusu emir zabiti olarak görevlendirilmiştir. Kafkas Cephesi'nde 19 Temmuz 1916'da verilen emri tam vaktinde ifa eylemesinden dolayı 28 Şubat 1917 tarihinden itibaren dokuz ay seferi kıdem zammıyla taltif olunmuştur. Ali Rıza Efendi, Kafkas Cephesi'ndeki 3'üncü Ordu, 2'nci Kafkas Kolordusu emir zabiti iken kıdem ve ehliyetine istinaden 1 Mart 1917'de kolağallığa terfi etmiştir. 16 Kasım 1917'de Birinci Kafkas Süvari Bölüğü Kumandanlığına vekâleten tayin edilmiştir.³⁶

Ali Rıza Efendi Türk İstiklâl Harbi başlayınca, bağımsızlık savaşına katılmış ve muharip bir unsur olarak cephelerde görev almıştır. Bu kapsamda kendisi 4 Aralık 1921'de 5'inci

³³ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ahmet Rifat Sey Şahsi Dosyası, Sıra No: 33891, Klasör: 1140, Dolap No: 24, Raf No: 20.

³⁴ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ahmet Rifat Sey Şahsi Dosyası, Sıra No: 33891, Klasör: 1140, Dolap No: 24, Raf No: 20.

³⁵ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ali Rıza Koban Şahsi Dosyası, Sıra No: 10012, Klasör: 116, Dolap No: 10, Raf No: 15.

³⁶ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ali Rıza Koban Şahsi Dosyası, Sıra No: 10012, Klasör: 116, Dolap No: 10, Raf No: 15.

Tümen Kafkas Süvari 11'inci Alay Kumandanı iken, İkinci Kafkas Kolordusu Kumandanlığı emrine verilmiştir. 4 Kasım 1923'te Süvari Müfettişliği 1'inci Şube'de istihdam iken, bir kıta 6618 numaralı Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası ile taltif olunmuştur. Ali Rıza Efendi, 20 Kasım 1923'te kıdemli kolağalığına terfi etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 5 Nisan 1925'teki 94'üncü içtimasında 1218 numaralı takdirname ile taltif olunmuştur. 26 Kasım 1925'te Ali Rıza Efendi, İstanbul Tevkifhane-i Askeri Müdüriyetine tayin kılınmıştır.³⁷

Ali Rıza Efendi, 16 Mart 1926'da 5'inci Tümen Süvari Bölüğü Kumandanlığına tayin olunmuştur. 24 Şubat 1927'de Konya'da 5'inci Kolordu Komutanlığı içerisinde açılan Fransızca dil kursuna iştirak etmiştir. 30 Ağustos 1927'de binbaşılığa terfi etmiştir. 11 Eylül 1931'de 14'üncü Tümen Kan Alma Komisyonu'na tayin edilmiştir. Ardından 4 Mayıs 1932'de 3'üncü Süvari Alayı'nda vazife almıştır. 30 Ağustos 1934'te kaymakamlık rütbesine terfi etmiştir. 5 Eylül 1936'da rahatsızlığından dolayı emekliye ayrılmıştır.³⁸

4. Faik Koral

Faik Efendi'nin (Sicili: 155-317) memleketi Kudüs olup, kendisi 1880 yılında doğmuştur. Babasının adı Ali'dir. 1900 yılında Harp Okulu'na girmiştir. 1902 yılında mülazım-ı sani rütbesi ile piyade sınıfında 5'inci Ordu emrine verilmiştir. 5 Kasım 1902'de 5'inci Ordu 39'uncu Alay, Nizamiye Taburu, 1'inci Bölük'te vazifelendirilmiştir. 8 Mart 1909'da mülazım-ı evvel olmuştur.³⁹

29 Haziran 1909'da 67'nci Alay Redif 2'nci Tabur 3'üncü Bölük'e tayin olmuştur. 1911 yılı Mart ayında 5'inci Alay Müfettişliği Trablusşam Taburu'nda görevlendirilmiştir. 27 Nisan 1911'de kolağalığına terfi etmiştir. Bu sırada 5'inci Kolordu 42'nci Alay 3'üncü Tabur 4'üncü Bölük'te görev almıştır. Faik Efendi, Balkan Harbi sırasında orduda görev almış ve muharip bir unsur olarak vazife yapmıştır. 23 Ocak 1913'te Faik Efendi, 5'inci Müfettişlik Redif açığına Garp Ordusu'ndan gelerek, Beyoğlu Taburu İkinci Bölük'te istihdam edilmiştir. 2 Aralık 1913'te 1'inci Kolordu 4'üncü Alay 1'inci Tabur 4'üncü Bölük'e tayin olmuştur. 2 Nisan 1914'te 5'inci Kolordu 38'inci Alay 2'nci Tabur 4'üncü Bölük'te görev yaparken iki sene kıdem zammı almıştır.⁴⁰

Faik Efendi'nin 5'inci Kolordu Kumandanlığında görev yaptığı sırada Birinci Dünya Harbi başlamıştır. Faik Efendi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Harbi'ne girmesi üzerine 5'inci Kolordu Kumandanlığı emrinde vazife almıştır. Bu sırada gösterdiği başarılarından dolayı 30 Haziran 1915'te Muharebe Liyakat Madalyası ile taltif edilmiştir. 9 Ocak 1916'da kıdemli kolağası olmuştur. Bu sırada 5'inci Ordu emrinde görev yapan Faik Efendi, 16 Mayıs 1916'da Harp Madalyası ile onurlandırılmıştır. 28 Şubat 1917'de Romanya Cephesi'ndeki muharebelerden dolayı bir sene altı ay seferi kıdem zammı ile taltif edilmiştir. 8 Şubat 1917'de

³⁷ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ali Rıza Koban Şahsi Dosyası, Sıra No: 10012, Klasör: 116, Dolap No: 10, Raf No: 15.

³⁸ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ali Rıza Koban Şahsi Dosyası, Sıra No: 10012, Klasör: 116, Dolap No: 10, Raf No: 15.

³⁹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Faik Koral Şahsi Dosyası, Sıra No: 4003, Klasör: 144, Dolap No: 21, Raf No: 16.

⁴⁰ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Faik Koral Şahsi Dosyası, Sıra No: 4003, Klasör: 144, Dolap No: 21, Raf No: 16.

Almanya İmparatoru tarafından Faik Efendi'ye, İkinci Sınıf Demir Salip Madalyası verilmiştir. 1 Mart 1917'de binbaşılığa terfi etmiştir.⁴¹

Faik Efendi, Türk İstiklâl Harbi'ne piyade sınıfında binbaşı olarak katılım sağlamış ve bağımsızlık savaşının bir neferi olarak görev almıştır. Kendisi, Millî Mücadeleden sonra kaymakam rütbesinde 11'inci Tümen 70'inci Alay Kumandanı iken, 14 Nisan 1924'te emekliye ayrılmıştır. TBMM tarafından alınan kararla Faik Efendi'ye, 300 numaralı bir kıta kırmızı şeritli İstiklal Madalyası tevdi edilmiştir.⁴²

5. Fehmi Altay

Fehmi Efendi'nin (Sicili: 340-7) memleketi Kudüs olup, kendisi 1901 yılında doğmuştur. Babasının adı Ahmet Reşit'tir. Fehmi Efendi, Türk milletinin var olma mücadelesi verdiği bir dönemde orduda kendisine yer bulmuştur. Bu kapsamda kendisi Millî Mücadelenin devam ettiği bir evrede 23 Temmuz 1922'de Ankara'da talimgâha alınmıştır. Bu alımda Sakarya Meydan Muharebesi sırasında yaşanan subay kayıplarının etkili olduğu değerlendirilmektedir. İlgili sebepten dolayı ordunun subay ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan kurslara birçok subay namzedi alınmıştır. İşte Fehmi Efendi'nin bunlardan biri olduğu değerlendirilmektedir.⁴³

Fehmi Efendi, 1 Nisan 1923'te Harbiye Mektebi'ne dâhil olmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra Fehmi Efendi, 19 Haziran 1924 tarihinden itibaren muvazzaf istihkâm zabıt vekilliğine terfi etmiştir. 6 Eylül 1924'te 7'nci Tümen İstihkâm Bölüğü Takım Zabıtlığına tayin olmuştur. 19 Ocak 1925'te mülazım-ı sani rütbesine terfi etmiştir. Aynı yıl içerisinde Fehmi Efendi, Şeyh Sait İsyanı harekâtına 7'nci Kolordu İstihkâm Bölüğü personeli olarak görev almıştır. Fehmi Altay'a Türk İstiklal Harbi'ne katılımından dolayı 16248 numaralı İstiklâl Madalyası tevdi edilmiştir.⁴⁴

Fehmi Efendi, 11 Ekim 1926'da 7'nci Kolordu İstihkâm Taburu Birinci Bölük Takım Zabıtlığına tayin olmuştur. 22 Ağustos 1928 tarihinde 5'inci Kolordu emrinde bulunan Dağ Livası İstihkâm Takım Kumandanlığına nakil ve tayini yapılmıştır. Fehmi Efendi, 30 Ağustos 1929'da mülazım-ı evvelliğe terfi etmiştir. 8 Kasım 1930'da 6'ncı Kolordu İstihkâm Taburu Birinci Bölük Takım Zabıtlığına tayini yapılmıştır. 30 Ağustos 1934'te kolağası olmuştur.⁴⁵

14 Ağustos 1935'te Çatalca Müstahkem Mevkii İnşaat-ı İstimlâkiye Komisyonu üyeliğine atanmıştır. 2 Ağustos 1938'de 6'ncı Kolordu İstihkâm Tabur Komutanlığına tayin olmuştur. 17 Mart 1941'de 6'ncı Kolordu 39'uncu Tümen İstihkâm Bölük Komutanlığına ataması yapılmıştır. 15 Temmuz 1943'te 9'uncu Kolordu 9'uncu Tümen İstimlâk İnşaat Bölüğüne tayin olmuştur. 17 Eylül 1943'te 3'üncü Ordu Müfettişliği Tahkimat Şube Müdürlüğüne tayini gerçekleştirilmiştir. 27 Mart 1944'te 3'üncü Ordu Müfettişliği Tahkimat Şube Mülhaklığına

⁴¹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Faik Koral Şahsi Dosyası, Sıra No: 4003, Klasör: 144, Dolap No: 21, Raf No: 16.

⁴² MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Faik Koral Şahsi Dosyası, Sıra No: 4003, Klasör: 144, Dolap No: 21, Raf No: 16.

⁴³ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Fehmi Altay Şahsi Dosyası, Sıra No: 13027, Klasör: 134, Dolap No: 17, Raf No: 1.

⁴⁴ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Fehmi Altay Şahsi Dosyası, Sıra No: 13027, Klasör: 134, Dolap No: 17, Raf No: 1.

⁴⁵ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Fehmi Altay Şahsi Dosyası, Sıra No: 13027, Klasör: 134, Dolap No: 17, Raf No: 1.

tayin edilmiştir. 28 Ağustos 1944'te 9'uncu Kolordu İstihkâm Tabur Komutanlığına atanmıştır.⁴⁶

1 Ağustos 1946'da 3'üncü Kolordu İstihkâm Tabur Komutanlığına tayin edilmiştir. 21 Haziran 1948'de Hava Savunma Genel Komutanlığı 11'inci Şube Müdürlüğüne atanmıştır. 3 Mart 1949'da 3'üncü Kolordu İstihkâm Tabur Komutanlığına vazifelendirilmiştir. 30 Ağustos 1949'da kaymakamlığa terfii etmiştir.⁴⁷

6. Hüseyin Fuat Akıneri

Hüseyin Fuat Efendi'nin (Sicili: 333-482) memleketi Kudüs olup, kendisi 1897 yılında doğmuştur. Babasının adı Mahmut Nedim'dir. Hüseyin Fuat Efendi, Türk ordusuna Birinci Dünya Harbi yıllarında girmiştir. Bu ortamda Hüseyin Fuat Efendi, 1 Haziran 1915'te talimgâha girmiştir. 3'üncü Kolordu 22'nci Alay'da müstahdem piyade sınıfında muvazzaf zabıt vekili iken 4 Aralık 1917'de muvazzaf mülâzım-ı sani rütbesine terfii etmiştir. Bu sırada 6'ncı Ordu Makineli Tüfek Müfettişliği emrine verilmiştir.⁴⁸

Birinci Dünya Harbi'nin sona erdiği sırada Hüseyin Fuat Efendi, 6'ncı Ordu Kumandanlığından 10'uncu Kafkas Tümeni emrinde istihdam olunmak üzere, 16 Aralık 1918 tarihinden itibaren İstanbul Muhafızlığı emrine tensip edilmiştir.⁴⁹

Türk İstiklâl Harbi'nin başladığı sırada Hüseyin Fuat Efendi, 4 Ekim 1919 tarihinden itibaren Şam'a bir buçuk ay izinli gitmiştir. Açıkta iken 19/20 Ağustos 1920 tarihinden itibaren Mürettep İkinci Tümen emrine tayin kılınmıştır. 6 Eylül 1920 tarihinde tümenin Altıncı Alay Makineli Tüfek Bölüğü'ne ataması yapılmıştır. Bu sırada Anadolu'ya gittiğinden Adliye-i Askeriye tevdi edilmek üzere umum açığa ihraç edilmiştir.⁵⁰

Hüseyin Fuat Efendi, Anadolu'ya iltihak ettikten sonra, 2 Kasım 1920'de 1'inci Alay Makineli Tüfek Cephane Takım Komutanı olmuştur. 1 Mart 1921'de mülâzım-ı evvelliğe terfi etmiştir. Türk İstiklâl Harbi'nden sonra 21 Şubat 1926 tarihinde, Bandırma'daki 2'nci Kolordu 127'nci Alay 4'üncü Bölük'e nakledilmiştir. 30 Ağustos 1927'de kolağalığa terfi etmiştir. Aynı tarihte Bandırma'daki 127'nci Alay, 12'nci Bölük Komutanı olmuştur. 21 Şubat 1935'te Bandırmada bulunan 127'nci Alay 3'üncü Bölük Komutanlığına atanmıştır. Buradan 12 Ağustos 1936'da Malazgirt'e Askerlik Şube Reisi olarak tayin edilmiştir. Bu görevi 12 Kasım 1936'ya kadar icra etmiştir. 6 Aralık 1936'da Balıkesir'deki 40'ıncı Alay, 4'üncü Bölük'e tayin olmuştur. 30 Ağustos 1937'de binbaşı olmuştur. 12 Eylül 1947'de emekliye ayrılmıştır. Millî Mücadeleye katkılarından dolayı kendisine TBMM kararı ile 5963 numaralı İstiklal Madalyası verilmiştir.⁵¹

7. Mehmet Ferit Demirci

⁴⁶ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Fehmi Altay Şahsi Dosyası, Sıra No: 13027, Klasör: 134, Dolap No: 17, Raf No: 1.

⁴⁷ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Fehmi Altay Şahsi Dosyası, Sıra No: 13027, Klasör: 134, Dolap No: 17, Raf No: 1.

⁴⁸ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Hüseyin Fuat Akıneri Şahsi Dosyası, Sıra No: 8008, Klasör: 289, Dolap No: 21, Raf No: 32.

⁴⁹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Hüseyin Fuat Akıneri Şahsi Dosyası, Sıra No: 8008, Klasör: 289, Dolap No: 21, Raf No: 32.

⁵⁰ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Hüseyin Fuat Akıneri Şahsi Dosyası, Sıra No: 8008, Klasör: 289, Dolap No: 21, Raf No: 32.

⁵¹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Hüseyin Fuat Akıneri Şahsi Dosyası, Sıra No: 8008, Klasör: 289, Dolap No: 21, Raf No: 32.

Mehmet Ferit Efendi'nin (Sicili: 330-6) memleketi Kudüs olup, kendisi 1896 yılında doğmuştur. Babasının adı Selim'dir. 12 Ekim 1912'de Harp Okulu'na girmiştir. Mehmet Ferit Efendi'nin Harp Okulu'nda okuduğu sırada, Birinci Dünya Harbi başlamıştır. Bu sırada Mehmet Ferit Efendi, 30 Temmuz 1914'te zabıt vekili olarak istihkâm sınıfında naspedilmiştir. Bu kapsamda Mühendishane-i Berr-i Hümayu'ndan makinist olarak mezun olup, 29 Ekim 1914'te 5'inci Kolordu'ya tefrik edilmiştir. 5'inci Kolordu Komutanlığı emrinde iken, 5'inci İstihkâm Taburunun İkinci Bölüğü'ne tayin edilmiştir.⁵²

7 Ocak 1915'te mülazım-ı sani rütbesine haiz olmuştur. 9 Ekim 1915'te Çanakkale'de görev yaparken, Seddülbahir'de 14'üncü Tümen Cephesi'nde burnundan hafif surette yaralanmıştır. 27 Aralık 1915'te Birinci Dünya Harbi'ndeki katkılarından dolayı Harp Madalyası ile taltif edilmiştir. 18 Mart 1916'da Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası almıştır. 23 Mart 1916'da harp sırasındaki hizmetlerinden dolayı bir sene sefer zammı almıştır. 14 Haziran 1916'da mülazım-ı evvel olmuştur. 6 Temmuz 1916'da seferberlik sebebiyle teşkil edilen 1'inci İstihkâm Taburunun 7'nci Bölük Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. Ardından yine seferberlik sebebiyle kurulan Kafkas Kolordusu Tahkim Komisyonu'nda görevlendirilmiştir. 12 Ağustos 1917'de geçici olarak 42'nci Tümen İstihkâm Bölüğü Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. 8 Aralık 1917'de 6'ncı Tümen İstihkâm Bölüğü Kumandanlığı'na atanmıştır.⁵³

31 Ekim 1918'de Mehmet Ferit Efendi, 6'ncı Tümen İstihkâm Bölüğü'nde görev yaparken, Mondros Mütarekesine istinaden cephe görevinden muaf olmuştur. Türk İstiklâl Harbi'nin devam ettiği sırada Mehmet Ferit Efendi, 24 Nisan 1921'de Şimendifer Kıtası Talebe Zabıtlığı'na tayin olunmuştur.⁵⁴

Mehmet Ferit Efendi, Anadolu'daki gelişmeler üzerine, 6 Ağustos 1922'de Trabzon İskelesine çıkarak Türk İstiklâl Harbi'ne dâhil olmuştur. Anadolu'ya iltihakını müteakiben 21 Ağustos 1922'de Şark Cephesi Demiryolları Müdüriyet-i Umur-ı Harbiye Bölüğü Kumandanlığı'nda görevlendirilmiştir. 23 Ağustos 1923'e kadar Türk İstiklâl Harbi muharebelerine katılım sağlamıştır. 1 Eylül 1923'te kolağası rütbesine yükselmiştir. 17 Kasım 1923'te Anadolu-Bağdat Demiryolları'nda istihdam olunmak üzere Nafia Vekâleti emrine verilmiştir.⁵⁵

Türk İstiklâl Harbi'ndeki hizmet ve başarılarından dolayı 6997 numaralı bir kıta kırmızı şeritli İstiklâl Madalyası'yla taltif olunmuştur. Nafia Vekâleti emrinde müstahdem iken kanuni müddetini doldurmasının ardından istifa ederek 8 Temmuz 1928'de ordudan ayrılmıştır.⁵⁶

8. Ali Ragıp Tuncor

Ali Ragıp Efendi'nin (Sicili: 325-56) memleketi Kudüs olup, kendisi 1888 yılında doğmuştur. Babasının adı Mustafa'dır. 14 Eylül 1909'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi

⁵² MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Ferit Demirci Şahsi Dosyası, Sıra No: 12809, Klasör: 50, Dolap No: 18, Raf No: 28.

⁵³ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Ferit Demirci Şahsi Dosyası, Sıra No: 12809, Klasör: 50, Dolap No: 18, Raf No: 28.

⁵⁴ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Ferit Demirci Şahsi Dosyası, Sıra No: 12809, Klasör: 50, Dolap No: 18, Raf No: 28.

⁵⁵ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Ferit Demirci Şahsi Dosyası, Sıra No: 12809, Klasör: 50, Dolap No: 18, Raf No: 28.

⁵⁶ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Mehmet Ferit Demirci Şahsi Dosyası, Sıra No: 12809, Klasör: 50, Dolap No: 18, Raf No: 28.

bitirerek eczacı sınıfında mülazım-ı evvel olmuştur. Mezun olduktan sonraki ilk ataması 5'inci Ordu, 10'uncu Tabur, 77'nci Alay'a olmuştur. 1 Nisan 1914'te 1'inci Kolordu'ya bağlı 26'ncı Tümen Hastanesi'ne tayin olmuştur. Ali Ragıp Efendi 1'inci Kolordu emrinde çalışırken, 1914 yazında Birinci Cihan Harbi başlamıştır. Savaşın devam ettiği bir dönemde Ali Ragıp Efendi, 14 Eylül 1916'da kolağası rütbesine terfi etmiştir. Müteakiben 6'ncı Tümen Seyyar Hastanesine tayin edilmiştir. Birinci Dünya Harbi boyunca vazifesini ifa etmiştir.⁵⁷

Türk İstiklâl Harbi'ne Ali Ragıp Efendi, 11 Eylül 1920'de kıdemli kolağası olarak katılmıştır. Kendisi eczacı olarak, birçok askerin tedavi ve iyileştirilmesinde vazife almıştır. Millî Mücadelenin ardından 10 Eylül 1923'te Sarıkışla Üç Numaralı Hastanesi'nde görev yaparken, talebine istinaden istifası kabul edilerek ordudan ayrılmıştır. 21 Aralık 1926'da Ankara Numune Hastanesi'nde vefat etmiştir. Vefatından sonra aile ve çocuklarına maaş tahsis edilmiştir. Millî Mücadeleye katılımından dolayı kendisine 3738 numaralı İstiklal Madalyası tevdi edilmiştir.⁵⁸

9. Abdürrezzak Okatan

Abdürrezzak Efendi'nin (Sicili: 319-38) memleketi Kudüs olup, kendisi 1880 yılında doğmuştur. Babasının adı Ahmed'dir. 14 Şubat 1901'de Harbiye Mektebi'ne girmiştir. 22 Ağustos 1903'te Mühendishane-i Berri Hümayundan mezun olarak topçu mülazım-ı sani rütbesi ile 3'üncü Ordu Komutanlığı'na atanmıştır. 2 Ocak 1904'te Topçu Müfettişliğinin emri üzerine 5'inci Ordu, 9'uncu Tümen, Nizamiye Cebel Taburu, 1'inci Bölük mülazım-ı saniliği görevine tayin edilmiştir.⁵⁹

22 Temmuz 1908'de mülazım-ı evvel rütbesine terfi etmiştir. Bu kapsamda aynı tarihte Cebel Taburu 4'üncü Bölük mülazım-ı evvelliğine tayin edilmiştir. 16 Eylül 1908'de 3'üncü Ordu, 2'nci Cebel Taburu, 2'nci Bölük'te vazifelendirilmiştir. 27 Nisan 1911'de Trablusgarp Tümeni Sahra Alayı 2'nci Taburu Cebel 6'nci Bölük yüzbaşılığına terfi olarak tayin edilmiştir.⁶⁰

2 Kasım 1911'de Levazımat-ı Umumiye Dairesi 5'inci Şubesine, mezkûr dairenin muhtırası üzerine rütbesiyle nakli uygun görülmüştür. 18 Nisan 1914'te Topçu Mektebi 1'inci Talim Bölüğü Kumandanlığına rütbesiyle nakledilmiştir. Bu sırada başlayan Birinci Dünya Harbi üzerine, 2'nci Ordu Komutanlığı'nda bulunan Sahra Topçu Alayının 4'üncü Bölük Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. Bu tayin sonrasında 4'üncü kol yaverliğine görevlendirilmiştir. 1917 Haziran ayı itibarıyla 3'üncü Bölük Kumandanlığı'na nakil ve tayin kılındığı 20'nci Bölük Kumandanlığı emri altında Trablusgarp'ta vazife almıştır. 21 Ekim 1917'de Trablus'un müdafaası esnasında düşmana esir düşmüştür. 12 Haziran 1918 itibarıyla kıdemli kolağası olmuştur. Abdürrezzak Efendi, esarete iken Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi ile Birinci Dünya Harbi'ne son vermiştir. Abdürrezzak Efendi, 20 Kasım 1919'da

⁵⁷ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ali Ragıp Tuncor Şahsi Dosyası, Sıra No: 16126, Klasör: 78, Dolap No: 14, Raf No: 7.

⁵⁸ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ali Ragıp Tuncor Şahsi Dosyası, Sıra No: 16126, Klasör: 78, Dolap No: 14, Raf No: 7.

⁵⁹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Abdürrezzak Okatan Şahsi Dosyası, Sıra No: 6252, Klasör: 228, Dolap No: 21, Raf No: 25.

⁶⁰ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Abdürrezzak Okatan Şahsi Dosyası, Sıra No: 6252, Klasör: 228, Dolap No: 21, Raf No: 25.

esaretten dönmüştür. 18 Aralık 1919'da Harbiye Dairesi emrine verilmiştir. Harbiye Dairesi'nde 4'üncü Şube'de istihdam edilmiştir.⁶¹

Abdürezzak Efendi, Kasım 1920'de Anadolu'ya iltihak edip Millî Mücadeleye katılmıştır. Millî Mücadele sırasında kendisine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirmiş, bu kapsamda komuta makamları tarafından nakdi olarak taltif edilmiştir. 10 Ekim 1922'de binbaşı olmuştur. 14 Ağustos 1923'te emekliliğini istemiştir. 20 Eylül 1923'te emekli olarak, ordudan ayrılmıştır. Safahatı boyunca Yunan Harbi, Trablusgarp Savaşı, Balkan Harbi, Birinci Cihan Savaşı ve Millî Mücadele'ye katılımından dolayı maaş zammı ile taltif edilmiştir. Millî Mücadele'ye katılımından dolayı kendisine TBMM tarafından 15843 numaralı İstiklal Madalyası verilmiştir.⁶²

Sonuç

Birinci Dünya Harbi, farklı etnik ve dini kökene sahip ulusların karşı karşıya geldiği bir savaş olmuştur. Ülkelerin kendi siyasi hedefleri çerçevesinde meydana gelen savaş, devletlerin binlerce insanı seferber etmesine etki etmiştir. Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Harbi'nin başında seferberlik kararı almış ve bu karar çerçevesinde, ülkenin uzak-yakın farklı bölgelerinde birçok askeri ordu emrinde görevlendirmiştir. Ayrıca, Osmanlı padişahının cihat çağrısı ile İslam diyarlarında yaşayan birçok Müslüman unsur, Osmanlı ordusu saflarında görev yapmıştır.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi esnasında Kafkasya'dan Filistin'e, Basra'dan Galiçya'ya kadar ülkenin içinde ve dışında olmak üzere, birçok coğrafyada savaşmıştır. Bu mücadeleye memleketi Kudüs olan 31 subay ve 106 yedek subay katılmıştır. Ancak, müttefiklerinin savaştan çekilmesi üzerine Osmanlı Devleti, harp durumuna son vererek Mondros Mütarekesi ile ateşkes yapmıştır. Mondros Mütarekesi, İtilaf Devletlerine işgalleri için hukuki zemin yaratmış ve Osmanlı ülkesinin paylaşılmasına neden olmuştur. Bu durum, işgallerin Türk ve İslam ahali tarafından tepki ile karşılanmasına zemin hazırlamıştır. İlgili durumun yansıması olarak Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa liderliğinde Türk İstiklâl Mücadelesi başlamıştır. Bu mücadeleye Anadolu içinden ve dışından Türk ve İslam ahali katılım sağlamıştır.

Türk İstiklâl Harbi'ne memleketi Kudüs olan 9 subay katılmıştır. Bu subaylar, bağımsızlık savaşında verdikleri katkı ile ön plana çıkmıştır. Bu subaylardan bazıları; teğmen rütbesi ile Şark Cephesi hudut hattında, bazıları teğmen rütbesi ile makineli tüfek komutanı olarak Batı Cephesi'nde, bazıları süvari sınıfında yüzbaşı rütbesi ile Şark Cephesi'nde görev almıştır. Ayrıca subaylardan bazıları; piyade sınıfında binbaşı rütbesi ile Batı Cephesi'nde, bazıları istihkâm sınıfında zabıt namzedi olarak Ankara Talimgâhı'nda vazife almıştır. Bunların yanında bazıları; üsteğmen rütbesi ile Makineli Tüfek Cephe Takım Komutanı olarak, bazıları üsteğmen rütbesi ile ordunun ikmalî maksadıyla Şark Cephesi Demiryolları'nda, bazıları eczacı olarak yüzbaşı rütbesinde muhtelif cepheelerde ve bazıları da topçu sınıfında kıdemli yüzbaşı olarak farklı bölgelerde görev yapmıştır. İlgili durum, Kudüslü subayların farklı rütbe ve sınıflarda, Türk İstiklâl Harbi'ne destek ve katkı verdiklerini göstermektedir.

⁶¹ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Abdürrezak Okatan Şahsi Dosyası, Sıra No: 6252, Klasör: 228, Dolap No: 21, Raf No: 25.

⁶² MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Abdürrezak Okatan Şahsi Dosyası, Sıra No: 6252, Klasör: 228, Dolap No: 21, Raf No: 25.

Millî Mücadeleden sonra memleketi Kudüs olan 9 subaya TBMM kararı ile İstiklal Madalyası tevdi edilmiştir. Bu durum, Osmanlı bakiyesi İslam ahalinin Türk Millî Mücadelesini desteklediğini, muharebelere bizatihi dâhil olarak bağımsızlık savaşının kazanılmasında etkili olduğunu göstermektedir. Dönemin şartları itibarıyla değerlendirildiğinde Türk İstiklâl Harbi'ne memleketi Kudüs olan subayların katılımı, İslam ahalisinin kıvanç ve tasada bir ve beraber olduğunu kanıtlamaktadır.

Kaynakça

1. Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (CDAB)

CDAB, BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM.) 54.9.

CDAB, BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.) 624/100.

CDAB, BOA, DH.ŞFR. 659/94.

CDAB, BOA, HSD.AFT. 6.74.

CDAB, BOA, HSD.AFT. 2305-20.

CDAB, BOA, HSD.AFT. 2305-21.

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE)

ATASE, İSH, K: 7, G: 82, B: 82-1.

ATASE, İSH, K: 7, G: 83, B: 83-1, 83-6.

ATASE, BDH, K: 51, D: 198, F: 1.

ATASE, İSH, K: 67, G: 76, B: 76-1.

ATASE, BDH, K: 2707, D: 332, F: 1-4.

ATASE, BDH, K: 2707, D: 332, F: 1-4a.

ATASE, İSH, K: 14, G: 56, B: 1.

ATASE, İSH, K: 22, D: 45-87, F: 28-30.

ATASE, İSH, K: 952, D: 13, F: 64.

ATASE, İSH, K: 702, G: 87, B: 87-1.

ATASE, İSH, K: 702, G: 104, B: 104-1.

ATASE, İSH, K: 712, G: 12, B: 12-1.

ATASE, İSH, K: 712, G: 35, B: 35-1.

ATASE, BDH, K: 6, D: 25, F: 3-5.

MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi

Abdürrezak Okatan Şahsi Dosyası, Sıra No: 6252, Klasör: 228, Dolap No: 21, Raf No: 25.

Ahmet Rifat Sey Şahsi Dosyası, Sıra No: 33891, Klasör: 1140, Dolap No: 24, Raf No: 20.

Ali Ragıp Tuncor Şahsi Dosyası, Sıra No: 16126, Klasör: 78, Dolap No: 14, Raf No: 7.

Ali Rıza Koban Şahsi Dosyası, Sıra No: 10012, Klasör: 116, Dolap No: 10, Raf No: 15.

Faik Koral Şahsi Dosyası, Sıra No: 4003, Klasör: 144, Dolap No: 21, Raf No: 16.

Fehmi Altay Şahsi Dosyası, Sıra No: 13027, Klasör: 134, Dolap No: 17, Raf No: 1.

Hüseyin Fuat Akıneri Şahsi Dosyası, Sıra No: 8008, Klasör: 289, Dolap No: 21, Raf No: 32.

Mehmet Ferit Demirci Şahsi Dosyası, Sıra No: 12809, Klasör: 50, Dolap No: 18, Raf No: 28.

Mehmet Suphi Kırıl Şahsi Dosyası, Sıra No: 8533, Klasör: 1643, Dolap No: 8, Raf No: 32.

2. Telif ve Tetkik Eserler

Kitaplar

Akşin, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I*, İstanbul: Yenigün Haber Ajansı Yayınları, 1997.

Bozkurt, Celil, *Bartın ve Havalisi Komutanı Yüzbaşı Cevat Rifat Bey'in Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2015.

Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni-Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.

Peker, Nurettin, *Öl, Esir Olma*, İstanbul: Okat Yayınevi, 1996.

Sarıkoçuncu, Ali, *Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II*, İstanbul: MEB Basımevi, 1991.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar III*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978.

Makaleler

Akgönenç, Oya, "Türkiye-Pakistan İlişkilerinin Tarihi Temelleri ve Geleceği", *Askeri Tarih Bülteni*, no.34, (1993): 19-25.

Arslan, Lütfi, "Millî Mücadele Döneminde Manda ve Himaye Tartışmaları ve Mandacılık Yaklaşımları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.64, (2019): 1-38.

Aysal, Necdet, "Ulusal Direnişin ve Umudun Adı: Mustafa Kemal Paşa-Ankara", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 6, (Millî Mücadele'den Milli Egemenliğe Karadeniz Özel Sayısı), no.10, (2020): 215-229.

Bozkurt, Celil, "Millî Mücadele'de Bartın ve Havalisi Komutanlığı (Zonguldak Müfrezesi)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.63, (2018): 115-132.

Eldem, Fatih Turgay, "İngiliz, Amerikan ve Türk Arşiv Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşı Döneminde Mardin Sancağı'ndaki Bazı Siyasi Olaylar ve Şahsiyetler", *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 4, no.2, (2022): 168-194.

Güvenbaş, Mesut, "General Stratigos'a Ait Yunanlılara Nazaran Sakarya Muhaberatı Adlı Raporun Muharebeye Katılan Türk Komutanlarınca Değerlendirilmesi", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi* 20, no.34, (2022): 233-255.

Hülagü, Metin, "Millî Mücadele Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XV, no.45, (1999): 901-938.

Kemal, Cemal, “Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Musul Meselesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.40, (2007): 643-691.

Köylü, Murat, “Millî Mücadele’ye Verilen Dış Destek ve Yabancı Askerler: Hans Tröbst Örneği”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı: Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye, (2023), 74-88.

4. Tezler

Kutlu, Mesut, “Millî Mücadele’de Dış Yardımlar (1919-1922)”, Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2004.

5. Süreli Yayınlar

Sebilürreşad Dergisi

Yenigün Gazetesi

Ekler

Ek-1

T.C.
MİLLÎ SAVUNMA BAKANLIĞI
Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü

100
YIL
T.C. CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU

Sayı : E-92375898-622.02-3744334
Konu : Makale Çalışmasına Esas Bilgi Talebi
Hakkında

19 Temmuz 2024

HAVA HARP ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İlgi : a) 18.07.2024 tarihli ve E-10097772-622.02-3741491 sayılı yazınız.
b) 21.02.2024 tarihli ve 92375898-622.03-3274260 sayılı yazınız.

İstiklal Harbi'ne katılan Kudüslü subaylar hakkındaki makale çalışmada kullanılmak üzere, memleketi Kudüs olan subay ve yedek subayların sayısı ile İstiklal Madalyası sahibi subaylar hakkındaki bilgi ve belge talebinize ilişkin İlgi (a) yazınız incelenmiştir.

Arşivimiz envanterinde memleketi Kudüs olan 31 subay, 106 yedek subay olduğu tespit edilmiştir. İstiklal Madalyası almış olan Kudüslü subaylara ait bilgi ve belge tıpkıçekimlerinin ise İlgi (b) ile gönderildiği tespit edilmiştir.

Arz ederim.

Ömer YILDIRIM
Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanı

Ek: İlgi (b) (1 Sayfa)

Birinci Dünya Harbi'ne Osmanlı Devleti Saflarında Katılan Kudüslü Subayların Miktarını Gösterir Resmî Belge⁶³

⁶³ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı ile Yapılan Yazışmaya Dair Evrak.

⁶⁴MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Abdürrezak Okatan Şahsi Dosyası, Sıra No: 6252, Klasör: 228, Dolap No: 21, Raf No: 25.

Ek-3

جلد ۱۶۷

خصوصی نومروسی

تسلل نومروسی ۱۶۶۰۲

فطوضرافی

اجتاهات کیمیا ف
احمد رفیق قادری ابن ...

۱۱۲

جل تولد و تاریخ
۱۳۷۸

تحصیل ابتدائی رشدی اعدادی ...

نمونه کلام ایدر ...

تعلیمکاهدن هانکی تاریخده نشأت ایدوب بدایتده هانکی ...

اردو اسرینه ویرلشدر

هانکی قطعله لوده ایضای و خلیفه ایتمشدر

هانکی تاریخلرده ترفیع ایتمش و صور آخرله تعلق

اولشمیدر

سجل احوالی :

تشکلات بدنیسمی

اخلاق

قابلیت و اوصاف ذاتیسمی

اوصاف و اقتدار عسکریمی و نه کی وظائفی ایضایه ده

الورشی اولدینی

مصدقدر

فرقه قوماندانی

خالله : ضابطانک سجل احوالی احتوا ایدن یوقوبونک عریمینه و طابت ایدیلرک سفر برلکک نهائی متصاب طوضریجه معاملات ذاتیه مدیریتله کوندرله چکدر .

ASLI GIBİDİR

21-02-2024

Millî Mücadeleye Katılan Kudüslü Subaylardan Ahmet Rifat Efendi'nin Safahatına Dair Belge.⁶⁵

⁶⁵MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATASE/Lodumlu) Arşivi, Ahmet Rifat Sey Şahsi Dosyası, Sıra No: 33891, Klasör: 1140, Dolap No: 24, Raf No: 20.

Ek-4

İsim	Unvan	Doğum	Ölüm	Yer	Notlar
Ali Rıza Efendi	Subay	1900	1978	Kudüs	30-Şep-978 70-Şep-978 de tıbbi ettir H.Ş.F.54 A.Ş.B. m. Lafus 99- 98 de tıbbi edildi. 70-11-978 de haraket 1-12-978 de ipe başladı 6-935 H. H.Ş.B. no 935 24-11-935 ta H.Ş.B. no 935 daimi ilmi Kudat- H.Ş.B. no 935 6.3 Ka.m.3 mab. (D) Fikr. no 935 Teb. no 935 da tıbbi geçti. Kd. 5 m. 9-935 ve 94206 Sap. 60

Millî Mücadeleye Katılan Kudüslü Subaylardan Ali Rıza Efendi'nin Safahatına Dair Belge.⁶⁶

⁶⁶ MSB Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı (ATAŞE/Lodumlu) Arşivi, Ali Rıza Koban Şahsi Dosyası, Sıra No: 10012, Klasör: 116, Dolap No: 10, Raf No: 15.

Summary

The First World War was a war in which nations of different ethnic and religious backgrounds confronted each other. The war, which started with the impact of the colonial race and the nationalism movement, soon gained a characteristic that affected the whole world. The First World War, which started with the assassination of the Austro-Hungarian Crown Prince Ferdinand by a Serbian, was also shaped within the framework of the countries' own political goals. States such as Britain, France, Germany, the Russian Tsardom and Italy grouped around their own interests and this process paved the way for the first major war that spread across the world. The Ottoman Empire also found a place in the Allied Group by getting involved in the war within the framework of its own interests.

During the war, when the world was divided into the Entente and Alliance Blocs, states showed effectiveness by mobilizing thousands of people. The Ottoman Empire also decided to mobilize at the beginning of the First World War and tried to shape the frontline battles with 2,850,000 soldiers assigned to the army during the war. Within the framework of the mobilization decision of the Ottoman State, many soldiers from far and near different regions of the country were taken under the command of the army based on this decision. Moreover, with the Ottoman Sultan's call for jihad, many Muslims living in Islamic lands served in the ranks of the Ottoman Army.

During the First World War, the Ottoman Empire fought in many geographies, both inside and outside the country, from the Caucasus to Palestine, from Basra to Galicia. Thirty-one officers and 106 reserve officers from Jerusalem participated in this struggle. However, upon the withdrawal of its allies from the war, the Ottoman Empire ended the state of war and made an armistice with the Armistice of Mondros. The Armistice of Mudros gave the Entente States a legal basis for their invasions and led to the partition of the Ottoman Empire. This situation paved the way for the occupations to be met with reaction by the Turkish and Islamic population. As a reflection of the relevant situation, the Turkish Independence Struggle began under the leadership of Mustafa Kemal (Atatürk) Pasha. Turkish and Islamic people from within and outside Anatolia participated in this struggle.

Nine officers, whose hometown was Jerusalem, participated in the Turkish War of Independence. These people were Mehmet Suphi Kırıl, Ahmet Rifat Sey, Ali Rıza Koban, Faik Koral, Fehmi Altay, Hüseyin Fuat Akıneri, Mehmet Ferit Demirci, Ali Ragıp Tuncor and Abdürrezzak Okatan. The officers concerned stood out for their contribution to the war of independence. After the National Struggle, 9 officers whose hometown was Jerusalem were awarded the Independence Medal by a decision of the Grand National Assembly of Turkey. This shows that a part of the Islamic population, the remnant of the Ottoman Empire, supported the Turkish National Struggle and was instrumental in winning the war of independence by taking part in the battles themselves. When evaluated in terms of the conditions of the period, the participation of officers whose hometown was Jerusalem in the Turkish War of Independence proves that the Islamic people were united in joy and sorrow.

Tanzimat Döneminde Ermeni Cemaatler Arası Mücadelelerin Adana'ya Yansımaları

Mahmut Turan

Araştırma Makalesi

^a Öğr. Gör. Dr., Artvin Çoruh
Üniversitesi, Artvin/TÜRKİYE
mahmuttur@artvin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5811-3807

Geliş: 24 Temmuz 2024
Kabul: 30 Ocak 2025
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı toplumundaki Hristiyanların hukukî statülerinde değişimler yaşanmıştır. Bu çalışmanın amacı, Tanzimat Dönemi'nde Hristiyanların hukukî statülerinde meydana gelen değişimlerin Adana'daki Hristiyan Ermeniler üzerindeki etkilerini incelemektir. Tanzimat dönemine kadar Osmanlı Devleti tarafından tanınan Hristiyan mezhepleri Ortodoksluk ve Gregoryenlik iken, bu dönemde Katoliklik ve Protestanlık da tanınmış ve bu mezhep mensuplarına kendilerini temsil ve yönetme hakkı verilmiştir. Yeni mezheplerin devlet tarafından tanınması, Adana'daki farklı mezheplere mensup Ermeni topluluklar arasında siyasi, sosyal ve ekonomik çatışmalara neden olmuştur. Adana, Osmanlı modernleşmesinin etkilerini derinden hissedilen bir şehir olarak bu çatışmaların yoğunlaştığı bir şehirdir. Çalışmada, Ermenilerin mezhep değiştirme nedenleri ve bu değişimlerin Ermeni topluluklar arasında ne tür mücadelelere yol açtığı incelenmiştir. Çalışmanın önemi, Osmanlı toplumundaki değişimi anlamak adına Adana'daki Hristiyan Ermeni cemaatler arasında yaşananları birincil el kaynaklar üzerinden ele almasıdır. Çalışmanın kaynaklarını arşiv belgeleri ve dönemin literatürü oluşturmaktadır. Sonuç olarak, mezhep değişikliklerinin Adana'daki Ermeni toplulukları arasında ciddi siyasi ve sosyal mücadelelere neden olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adana, Ermeni, Gregoryen, Katolik, Protestan

The Reflections of the Struggles Between Armenian Congregations in Adana

Research Article

*PhD., Artvin Çoruh University,
Artvin/TÜRKİYE
mahmuttur@artvin.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5811-3807

Received: 24 June 2024
Accepted: 30 January 2025
Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

During the Tanzimat Period, there were changes in the legal status of Christians in the Ottoman society. The aim of this study is to examine the effects of the changes that occurred during the Tanzimat Period on Christian Armenians in Adana. While the Christian sects recognized by the Ottoman Empire until the Tanzimat period were Orthodoxy and Gregorianism, Catholicism and Protestantism were also recognized during this period and members of these sects were given the right to represent and govern themselves. The recognition of new sects by the state caused political, social and economic conflicts between Armenian communities belonging to different sects in Adana. Adana, as a city that deeply felt the effects of Ottoman modernization, was a city where these conflicts intensified. In the study, the reasons why Armenians changed their sect and what kind of struggles these changes caused among Armenian communities were examined. The importance of the study is that it deals with what happened among the Christian Armenian communities in Adana in order to understand the change in Ottoman society. Archival documents, and literature of the period are the sources of the study. As a result, it has been determined that sectarian changes caused serious political and social struggles among the Armenian communities in Adana.

Keywords: Adana, Armenian, Gregorian, Catholic, Protestant

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Turan, Mahmut. Tanzimat Döneminde Ermeni Cemaatler Arası Mücadelelerin Adana'ya Yansımaları. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 145-161.

Giriş

Osmanlı Devleti çeşitli etnik ve dini gruplardan oluşan çok kültürlü bir toplum yapısına sahipti. Bu toplum yapısı içerisinde millet sistemine göre ayrılmış farklı dini topluluklar bulunmaktaydı. Devlet Rum, Ermeni ve Yahudi toplulukları resmi olarak kabul ediyor ve onlara dinleri üzere yaşama hususunda imkân tanıyordu. İslam hukuku açısından gayrimüslimler, Müslümanları rahatsız etmedikleri ve onlara zarar vermedikleri sürece dini ayinlerini uygulama konusunda Müslümanlarla aynı hukuki konumdaydılar.¹ Bununla birlikte gayrimüslimlerin kendi aralarında bir hiyerarşi söz konusuydu. Bu hiyerarşide Hristiyanlar, Yahudilere göre; Ortodoks Rumlar ise diğer zimmîlere göre daha ayrıcalıklı bir konuma sahipti. 19. yüzyıl ortalarına dek her ne kadar üç gayrimüslim millet öne çıksa da Osmanlı yönetimindeki millet sayısının artmasıyla birlikte “millet” terimi daha geniş bir anlam kazandı.

Osmanlı Devleti’nin XVIII. yüzyılın ortalarında siyasi gücünü kaybetmeye başlamasıyla birlikte devletin büyük devletler tarafından iç ve dış baskılara maruziyeti daha da arttı. Bu baskıları önlemek amacıyla devlet birtakım çalışmalar yaparak toplumu bir arada tutmaya çalıştı. Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanı (1856), devletin çeşitli alanlarda gayrimüslimler için reform yapma taahhütlerini içeriyordu. Bu reformlar, devletin yönetim yapısından hukuk sistemine kadar geniş bir yelpazede değişiklikleri beraberinde getirdi. Gayrimüslim cemaatlerin bu dönemde devletle olan ilişkilerinde ve statülerinde önemli değişiklikler yaşandı. Daha önce sadece ruhani liderler tarafından temsil edilen cemaatler, bu reformlarla birlikte siyasî ve hukukî alanlarda söz hakkı kazandı. Bu çalışma Adana’da yaşayan Ermenilerin kendi aralarındaki siyasi ve sosyal alandaki değişimi inceleyerek, Ermeni cemaatler arasındaki statü ve etkileşim dinamiklerinin hangi koşullardan etkilenecek değiştiği sorusuna cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Literatürde konuya dair en kapsamlı çalışma *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler* isimli kitabıyla Davud Kılıç’a aittir. Kılıç 19. yüzyılda Gregoryen Ermenilerin Ortodoksluk ve Protestanlık mezheplerine çekilme çabalarına ve bunların Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ne gibi mezhebi çatışmalara neden olduğunu incelemektedir.² Konuya dair bir diğer önemli eser ise Kemal Beydilli tarafından kaleme alınan *II. Mahmud Devri’nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi’nin Tanınması*(1830) isimli eserdir.³ Beydilli Osmanlı arşiv belgelerine dayandırdığı çalışmasında Katolik Ermeni cemaatinin Osmanlı Devleti tarafından tanınma sürecinin hangi şartlar altında geliştiğini ele almaktadır. Ancak Beydilli’nin çalışması daha çok İstanbul’daki Katolik Ermenilere ve Katolik kilisesinin kurulmasına yöneliktir. Çalışmamıza benzer bir eser ise Kütahya Ermenileri üzerine yapılmıştır. Ahmet Türkan “Tanzimat’tan Sonra (1839) Kütahya’daki Hristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler” isimli makalesinde yerel tarih çalışarak Tanzimat’ın Kütahya’daki Ermeniler arasında yol açtığı sorunları incelemektedir. İbrahim Bozkurt ve Sırma Hasgöl tarafından kaleme alınan “*Adana Vilâyeti Salnâmelerine Göre Çukurova’da Gayrimüslimler*” adlı çalışma, 19.

¹ M. Macit Kenanoğlu, “Is Millet System a Reality or a Myth? The Legal Position of the Non-Muslim Subjects and Their Religious Leaders in the Ottoman Empire,” *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 12 (2011 Güz): 21.

² Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012).

³ Kemal Beydilli, *II. Mahmud Devri’nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi’nin Tanınması*(1830), Editör Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, (Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri, 1995).

yüzyılın son çeyreğinde Çukurova bölgesindeki gayrimüslim nüfusun dağılımını incelemek açısından önemli bir kaynaktır.⁴

Bu çalışma diğerlerinden farklı olarak Adana'ya odaklanmaktadır. Çalışmanın odak noktasını Adana oluşturduğundan Tanzimat'ın getirmiş olduğu yeniliklerin Adana'daki Ermeniler arasında ne gibi sorunlara yer açtığı ele alınarak literatürdeki bu boşluk doldurulacaktır.

1. Tanzimat Döneminde Adana'da Gayrimüslim Nüfus

Osmanlı Devleti'nin 1820 tarihli bir sicil kaydına göre, Adana Eyaleti'nde 444 alâ, 3.598 evsât ve 712 ednâ olmak üzere toplamda 4.754 cizye vergisi ödeyen gayrimüslim bulunmaktadır.⁵ 1831 tarihli gayrimüslim nüfus defterinde ise Adana merkezi ve Yüreğir nâhiyesinde kayıtlı erkek gayrimüslim nüfus 2.651 kişidir. Bu kişilerin 2419'u Ermeni, 232'si ise Rum milletine mensuptur. 1285 (M. 1868) tarihli Halep Vilayet Salnamesinde ise Adana'nın nüfusu şu şekildedir.⁶

Kaza	Musevi		Hristiyan		İslam		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Adana	0	0	767	3.679	5.800	18.264	6.667	21.903
Tarsus	0	0	271	1.391	4.275	19.032	4.546	20.423
Mersin	0	0	90	340	1.210	7.200	1.300	7.540
Karaisalı	0	0	5	10	2.730	12.351	2.735	12.361
Toplam	0	0	1.133	5.380	14.015	56.847	15.248	62.227

Tablo 1: 1868 tarihli Halep Vilayet Salnamesine Göre Adana Nüfusu⁷

Adana vilayetinin gayrimüslim nüfusu, 1868 tarihli vilayet salnamesine göre 3.679 iken, 1870 tarihli ilk Adana vilayet salnamesinde bu sayı 4.968'e yükselmiştir. Bu veriler, iki yıllık bir dönemde gayrimüslim nüfusta toplam 1.289 kişilik (%35,04) bir artış yaşandığını göstermektedir.⁸ 1876 tarihli Halep Vilayet Salnamesinde gayrimüslimlere ait kilise dağılımı ise şu şekildedir: Nefs-i Adana'da 5 kilise bulunurken, Tarsus'da 8, Mersin'de 4, Karaisalı'da 1, Sis'te 6, Beylanköy'de 2, Haçin'de 5, Payas'ta 5 ve Gülnar'da 1 kilise mevcuttur. Toplamda ise vilayet genelinde 37 kilise bulunmaktadır. 1876 senesine kadar kiliseler sadece sayı olarak belirtilirken, bu dönemden sonra bazı sancaklardaki kiliselerin mezhepleri de salnamelere kaydedilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda, Adana Sancağı'ndaki Mersin Kasabası'nda bulunan 5 kilisenin 3'ü Rum, 1'i Ermeni ve 1'i de Katolik kilisesidir.⁹ 1891 yılına ait verilere

⁴ İbrahim Bozkurt, Sırma Hasgöl, "Adana Vilayeti Sâlnameleri'ne Göre Çukurova'da Gayrimüslimler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt:2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016).

⁵ Yılmaz Kurt, "1831 Yılında Adana Ermenileri", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt:2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, (Adana, Akademisyen Kitabevi, 2016), 12; Nuri Yavuz ve Mehmet Çetinkaya, "Adana'da İhtida Hareketleri (1825-1856)", *Cumhuriyet'in 100. Yılı Bir Asırlık Miras* içinde, Editör Nuri Yavuz (Ankara, Sonçağ Yayınları, 2023), 137.

⁶ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu ve Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, (Ankara: ORSAM, 2012) 185.

⁷ Eroğlu, Babuçoğlu ve Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, s. 185.

⁸ Bozkurt, Hasgöl, "Çukurova'da Gayrimüslimler", 179.

⁹ Sırma Hasgöl, "Salnamelere Göre Adana Vilayeti'nin Demografik ve Kültürel Yapısı (Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı", (yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, 2016) 203.

göre Adana'daki toplam gayrimüslim nüfus 32.978 kişi olarak hesaplanmaktadır. Bu nüfusun dağılımı şu şekildedir: 22.805 kişi (%6,09) Ermeni Gregoryenler, 6.262 kişi (%1,67) Rumlar, 2.144 kişi (%0,57) Protestanlar, 1.652 kişi (%0,44) Katolikler ve 115 kişi (%0,03) Süryaniler.¹⁰ Salmelerden de anlaşıldığı üzere Adana bu dönemde farklı mezheplere mensup bireylerin yaşadığı kozmopolit bir yapıya sahipti.

2. Gayrimüslimlerin Hukuki Statülerinin Siyasal Dönüşümü ve Avrupalı Devletlerin Himayeciliği

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar gayrimüslimler toplum yapısında ikinci sınıf statüsünde yer almaktaydı.¹¹ Gayrimüslimlerden cizye, haraç ve ispençe adı altında vergi alınmaktaydı.¹² Ancak din adamları bu vergilerden muaflardı. 1673 tarihinde Fransızlara verilen kapitülasyon ile din adamlarına tanınan bu muafiyet genişletilerek muafiyet hakkından Osmanlı tebaası din adamlarının yanı sıra Fransız tebaası piskopos ve rahiplerin yararlanmasını da sağladı.¹³ Bu kapitülasyondan sonra Osmanlı tebaasına mensup gayrimüslimler arasında Katolik mezhebine geçişler arttı.¹⁴ Fakat 1740 tarihinde yapılan bir diğer anlaşma ile kapsam daha da genişletilerek Osmanlı Devleti reayasından olup Fransız elçisinin evinde hizmet eden on beş hademe de vergiden muaf tutuldu.¹⁵ Bu kişiler Osmanlı tebaası oldukları halde Fransa sefaretinde çalıştıkları için vergiden muaflardı. Bu anlaşmada tanınan muafiyet her ne kadar ilk bakışta küçük çaplı gözükse de gelecek yıllarda Fransa ve diğer büyük devletlerin bu haktan yararlanma taleplerine temel oluşturmuyordu. Devlet yöneticileri kapitülasyonlardan dolayı çok fazla vergi kaybının olduğunu fark edince Nisan 1759 tarihinde Anadolu ve Rumeli'deki yüksek düzey yöneticilere bir yazı göndererek bu durumun önlenmesi gerektiği vurguladılar. Yazıda, yalnızca yabancı devletlerin konsoloslarının yanında çalışan ve belge sahibi tercümanlar ile onların oğulları ve iki hizmetkârının vergiden muaf tutulacakları bildirilerek, diğerlerinin vergiden muaf tutulmamaları istendi.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin siyasi otoritesinin sarsılması diğer devletlere verilen kapitülasyonların artmasındaki temel etkenlerden biriydi. Bu doğrultuda 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Rusya, her ne kadar Osmanlı Devleti böyle bir şeyi kabul etmese de Osmanlı topraklarındaki Ortodoks tebaanın hamiliğini üstlendi.¹⁷ Bu kapsamda 1808 yılında Rusya, 120.000 Rum'u mahmilik statüsüne aldı.¹⁸

Avrupa'da 1789 Fransız İhtilali ile yayılan milliyetçilik düşüncesi henüz Osmanlı'da tam olarak gelişmemiş olsa da XIX. yüzyılın başlarında farklı bir boyut kazandı. Milliyetçilik düşüncesinin öncülü olarak mezhepçilik düşüncesi gayrimüslim tebaa arasında yayılmaya başladı. Özellikle Rusya ve Fransa'nın gayrimüslimleri himaye etme talebi halk arasında

¹⁰ Bozkurt-Hasgöl, "Çukurova'da Gayrimüslimler", 192.

¹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)* VII, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011) 275-276.

¹² Halil İnalçık, "Osmanlılara Raiyyet Rüşûmu," *Belleten* XXIII, no. 92 (1959): 602-603.

¹³ Halil İnalçık, "İmtiyazat", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul 2000) 22: 249.

¹⁴ Taha Toros, "Osmanlı imparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul, İletişim Yayınları, 1985) 4: 1013.

¹⁵ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006) 34-35.

¹⁶ BOA. C.HR., 19/938. (Evahir Ş. 1172 [19-27 Nisan 1759]).

¹⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim*, 37.

¹⁸ İnalçık, "İmtiyazat", 251.

karşılık buldu. Fransa'nın, Osmanlı sefiri Guilleminot 1828'de Osmanlı toplumundaki Katoliklerin Fransa himayesine dair talebini Sadaret'e ilettili.¹⁹ Fransa'nın baskısı sonucu Sultan II. Mahmud tarafından 1831 yılında Ermeni Katolikler, bağımsız bir millet olarak tanınmıştır. Bu sayede Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerinin ardından Ermeni Katolikler de millet statüsüne ulaşmışlardır.²⁰ Buradaki millet kavramı ırksal bir millet olarak tanımlanmamakta daha ziyade bir grup insanı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu nedenledir ki arşiv belgelerinde *millet* ve *taife* kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılmıştır.²¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda millet kavramı, din ve mezhep aidiyetine dayanıyordu. Osmanlı devlet yapısında her bir millet grubu kapalı bir topluluk olarak varlık gösteriyordu. Her millet grubunun yönetimi, mali, adli ve idari sorumlulukları ve sorunları bu grubun kendi yöneticileri tarafından yürütülürdü. Aynı millet grubu içerisinde farklı mezheplere ve dillere sahip gruplar dahi kendi içlerinde kapalı bir yaşam sürdürürdü. Her bir etnik grubun Bâbiâli ile olan ilişkileri, mali ve idari sorumlulukları ile adli meseleleri, o grubun kendi yöneticileri tarafından idare edilmekteydi. Her milletin yaşam tarzı ve gelenekleri, dış etkilerden en az düzeyde etkilenir ve genellikle köylerde ya da şehirlerdeki mahallelerde kendi içine kapalı bir şekilde korunurdu. Ayrışma, genellikle mezhep ve dine dayalıydı. Örneğin, Ermeni topluluğu içinde, hepsi Ermenice konuşmalarına rağmen, Ermeni-Gregoryen, Katolik ve 19. yüzyılda ortaya çıkan Ermeni Protestanlar ayrı örgütlenmeler oluşturmuşlardı. Cemaat üyeleri genellikle aynı semtte veya mahallede yaşamazlardı. Birbirlerinin okullarına gitmeleri, aralarında evlenmeleri ve farklı cemaatlerin yönetimi ile hukuki düzenlemelerine tabi olmaları söz konusu değildi.²²

Millet statüsüne kavuştuktan sonra Ermeni Katolikler; patriklik ve piskoposluk makamları kurma, sürgüne gönderilen üyelerinin geri dönme, yeni kiliseler inşa etme ve diğer cemaatlere tanınan haklardan yararlanma gibi önemli haklar elde etmişlerdir.²³ Bu nedenle, Katolikliğin bir millet olarak tanınması imparatorluk içerisindeki Katolik Ermeniler için yeni bir ruhani lider atanmasını gerektirmiştir. Sultan Mahmut bir ruhani liderin kendi gözetimi altında Osmanlı Katolik topluluğunu yönetmesine izin verdi. Bu nedenle de ruhani lider olarak seçilecek kişinin kim tarafından atanacağı meselesi ortaya çıktı. Osmanlı Devleti yeni bir lider atanana kadar vekalet yoluyla işleri idare etmesi için Ocak 1830'da Edhem Efendi'yi atadı. Şubat 1830'da cemaat meclisi tarafından yapılan seçimde Andon Nurican başpiskopos olarak tayin edildiyse de bu atama Nurican'ın Osmanlı tebaası olmadığı gerekçesiyle onaylanmadı. Onun yerine Hagop Çukuryan başpiskopos olarak atandı.²⁴

Tanzimat döneminde, Batılı devletler himayeci politikalarını daha da yoğunlaştırdı. Fransa Katolik mezhebinin yayılması için çalışırken İngiltere, Prusya ve diğer Avrupalı devletler Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler arasında Protestanlığın yayılması için

¹⁹ BOA. HR. SYS., 1777-4. (09.06.1828)

²⁰ İhsan Satış, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Katolik Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey'in Lâyihaaları", *Gazi Akademik Bakış* 9, no. 18 (2016): 255.

²¹ 10 numaralı Adana Şer'iyye sicillerinde bulunan muhtelif kayıtlar millet ve tayife kelimelerinin birbiri yerine kullanıldığını kanıtlamaktadır. Bununla birlikte arşivde bulunan perakende evraklarda da bu durum gözlenmektedir.

²² İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985) 4: 996-997.

²³ Beydilli, *Katolik Ermeni Cemâati*, 25-30.

²⁴ Beydilli, *Katolik Ermeni Cemâati*, 32-33.

çalışmalar yapıyordu.²⁵ 1838 ticaret anlaşmalarının yabancı uyruklulara tanıdığı geniş ticari imtiyazlar nedeniyle, birçok gayrimüslim Osmanlı tebaası vatandaşlık değiştirmeye zorlandı. Özellikle konsololar, çeşitli yollarla halkı tabiiyet değiştirmeye teşvik ediyor ve böylece nüfuz alanlarını genişletiyorlardı. Bu durumdan en çok yararlanan ise Rusya idi.²⁶

XVI. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan bir mezhep olan Protestanlığın²⁷ Osmanlı toprakları içerisinde çok fazla mensubu bulunmuyordu. Osmanlı Devleti 1850 tarihine kadar Protestanlık mezhebini resmî olarak tanımadı. Osmanlı tebaanın mezhep değiştirmesine devlet içerisinde problem yarattığı gerekçesiyle sıcak bakmıyordu. Ancak bu üç ülke, konsoloslukları aracılığıyla özellikle Şam ve civarında Protestanlığı yaymak için çalışmalarını sürdürüyordu. Şam Eyaletinde bulunan Amerika konsolosu tarafından Rum halkına mektuplar gönderilerek Rumlar Protestan olmaya davet edildi. Bunun yanı sıra Protestan papazlar da Osmanlı toprakları içerisinde gezerek, misyonerlik faaliyetleri yürütmekteydi. Hariciye Nezareti 14 Aralık 1844 tarihinde İngiltere, Prusya ve Amerika konsoloslarına gönderdiği bir yazıyla Amerika konsolosunun görevinin dışında bir şekilde hareket ettiğini açıkladı. Amerikalı Konsolosun Osmanlı’nın iç işlerine müdahale ettiğini ve halkı mezhep değişikliğine ikna etme çabalarının ve Protestanlığı yaymak amacıyla neşir faaliyetlerinde bulunmasının konsolosun resmî sıfatına aykırı olduğunu belirtti. Hariciye Nezareti bu üç devlete gönderdiği yazıyla ülke içerisinde konsolosluk aracılığıyla misyonerlik hareketlerinde bulunmalarının hoş karşılanmadığını ifade etti.²⁸

Osmanlı Devleti her ne kadar İngiliz, Amerikan ve Prusyalı misyonerlerin Protestanlığı yayma girişimlerini önlemeye çalıştıysa da bunun önüne geçemedi. Nitekim dönemin canlı şahitlerinden Engelhardt Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin Protestanlığı kabulünde yabancı hükümetlerin himayesine girmenin ve rahiplerin müsamahasından yararlanmanın etkili olduğu vurgulamaktadır.²⁹ İngiltere ve Prusya elçilerinin girişimleriyle 15 Kasım 1850 tarihinde Protestan cemaati bir berat ile resmen kurularak Osmanlı makamlarınca tanındı. Ancak bu berat diğer milletlere tanınan imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsamadığı gibi Protestanlığı bir millet statüsüne de sokmadı.³⁰ Fakat Protestanlığın bir cemaat olarak tanınmasıyla Hristiyan Cemaatler arasındaki bölünme tekâmül etmiştir. XIX. yüzyıla kadar sadece Ermeni Gregoryen ve Rum Ortodoks kiliseleri Osmanlı makamlarınca tanınırken, 1850 tarihinden sonra Hristiyan toplum arasındaki bölünme artmış ve mezhep sayısı Ortodoks, Gregoryen, Katolik ve Protestan olmak üzere dörde çıktı. Bu dört mezhebin İstanbul’da temsilcileri bulunuyor ve kendi haklarını ilgilendiren konularda cemaat liderleri Babıali ile doğrudan temasa geçiyordu.³¹

Modernleşen bir devlet olmanın yanı sıra yabancı devletlerin Osmanlı iç işlerine gayrimüslim vatandaşların haklarını koruma iddiasıyla müdahale etmesi devleti huzursuz ediyordu. Bu huzursuzluğu gidermek amacıyla büyük devletlerin teşviki ile Osmanlı

²⁵ Salahi R. Sonyel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı”, *Belleten* 55, no. 213 (1991): 361.

²⁶ Toros, “Gayrimüslim Azınlıklar”, 1015; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çeviren Ali Reşad, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, 68.

²⁷ Jacques Waardenburg, “Protestanlık”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul 2007) 34: 351.

²⁸ BOA. HR. SYS., 2920-54.(3 Ca 1260 [21 Mayıs 1844]).

²⁹ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 67.

³⁰ Bozkurt, *Gayrimüslim*, 178-179.

³¹ Masayuki Ueno, “For The Fatherland And The State: Armenians Negotiate The Tanzimat Reforms”, *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 1 (2013): 96.

padişahları 1839'da Tanzimat ve 1856'da Islahat fermanlarını ilan ederek, gayrimüslim vatandaşları hukukî ve sosyal statüde Müslümanlarla eşit seviyeye getirdi. Fermanlar toplumda istenilen sonucu vermedi aksine gayrimüslim vatandaşlar haksızlığa uğradıklarını düşündükleri konularda yaşadıkları yerlerdeki yabancı konsoloslarına başvurarak haklarının korunmasını talep ediyorlardı. Özellikle Rumeli'de Tanzimat'ın getirmiş olduğu vergi yeniliklerinin uygulanmasında yaşanan sıkıntılardan dolayı halk tarafından ayaklanmalar meydana gelmekteydi.³²

Gayrimüslim Osmanlı tebaası, yabancı devlet vatandaşlarının yararlandıkları kapitülasyondan yararlanmanın yanı sıra o ülkenin vatandaşı haline geliyorlardı. Rumların çoğunluğu Rusya, Katolikler Fransa, Protestanlar İngiltere ve Almanya uyruğuna giriyordu. Ya da bu kişilere söz konusu ülkelerin vatandaşı gözüyle bakılıyordu. Ancak büyük güçler özellikle Ruslar, Fransızlar ve İngilizler koruyuculuk verme hususunda sahip oldukları ayrıcalıkları kötüye kullanıyorlardı.³³ Durum o denli ileriye gitmişti ki, Osmanlı toplumundaki Ortodokslar kendilerini Rus, Katolikler Fransız, Protestanlar ise İngiliz sayıyorlardı.³⁴

Gayrimüslim halkın büyük devletlerin sunmuş olduğu hamilik ve vatandaşlık haklarını suiistimal etmesi nedeniyle 1850'de yabancı devletlerin konsoloslarına gönderilen bir yazıyla yabancı devlet vatandaşlığına geçenlerin üç gün içinde Osmanlı topraklarından ayrılma zorunluluğu bildirildi. Benzer şekilde, 1863'te ise bir bireyin, belirli bir görevde sürekli olarak başka bir devlet tarafından istihdam edilmiş olması durumunda, sadece o devletten koruma talep edebileceği hususu belirtildi. Ancak tüm bu önlemler ülke içerisindeki hamilik sorununu çözmediğinden 1869'da Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu çıkarıldı.³⁵ Kanun Osmanlı devletinde vatandaşlık konusunu düzenleme amacı taşıyordu. Söz konusu kanun, bireyin Osmanlı yönetiminin izni olmaksızın başka bir ülkenin vatandaşlığına geçemeyeceğini belirtiyordu.³⁶ Nitekim, yabancı devletlerin himayesine girdikten sonra, ikamet, ticaret veya diğer işlerle uğraşmak amacıyla Türkiye'ye dönen reaya ve aile üyeleri, mahkeme tarafından iddia ettikleri yabancı himayesi onaylanmadığı sürece her konuda Osmanlı tebaası olarak kabul edilecekti.³⁷ Bu hamle, yabancı devletlerin Osmanlı vatandaşları üzerindeki hak iddialarına karşı alınmış bir tedbir olarak öne çıktı. Böylelikle Osmanlı Devleti gayrimüslim vatandaşlarının vergiden kaçmak ya da yabancı devletlerin hamiliğine sığınmak amacıyla onların uyruğuna geçmesini önlemiş oluyordu.

3. Ermenilerin Mezhep Değişimi

Osmanlı toplumundaki gayrimüslimlerin mezhep değiştirmesi bireylerin bulundukları şartlar içerisinde kendilerine en uygun şekilde hareket etme eğiliminden kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla vergi yükünden kaçmak isteyen Osmanlı vatandaşı gayrimüslim tebaanın başvurduğu ilk yöntem mezhep değiştirmedir. Osmanlı Millet sistemine dâhil olan topluluklarda yazılı olmayan bir toplumsal sözleşme mevcuttu. Toplumsal sözleşme gereğince her bireyin toplumun geleneklerine göre hareket etmesi bekleniyordu. Toplumun beklentisinin ya da genel teamülün aksine hareket edilmesi toplum tarafından hoş

³² Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten* 28, no. 12 (1964): 640-647.

³³ Sonyel, "(Protégé) Sistemi" 365.

³⁴ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 60.

³⁵ İbrahim Serbestoğlu, "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu", *OTAM*, no. 29 (2011): 205.

³⁶ Bozkurt, *Gayrimüslim*, 145-148.

³⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 69.

karşılanmazdı. Nitekim Gregoryen Ermenilerin Protestan mezhebine geçişi, özellikle Ermeni Kilisesi'ni rahatsız etti. Ermeni Patriği Çamurciyan 1846 yılında resmi bir aforozname ile Gregoryenlikten Protestanlığa geçenleri aforoz etti. Ayrıca, patrik Gregoryen Ermenilerin Protestan Ermenilerle ticaret yapmalarını ve ilişki kurmalarını yasaklayan bir kural getirdi.³⁸ Osmanlı hükümeti ise Ermeni Patriğinin aforoz etmesi nedeniyle işleri bozulan Protestanların korunması için tüccar olup da kendilerine kefil bulamayan Protestanların kefil bulmaya zorlanmayarak serbest bırakılmalarına göz yumdu.³⁹ Mezhep değiştirme her ne kadar kişilerin vergiden muaf tutulmaları için ekonomik yönden avantajlı gözükse de Gregoryen Ermeni Patriği tarafından aforoz edilen kişiler, cemaatleri tarafından dışlandıklarından dolayı sosyal olarak zor durumda kalıyorlardı.⁴⁰ Bu nedenle mezhep değiştirmenin ekonomik faydası olduğu gibi toplumsal maliyeti de vardı. Toplumsal maliyeti göze alan gayrimüslim bireyler mezhep değiştirdiklerinde diğer devletlerin vatandaşları gibi muamele görerek vergiden muaf kılındılar. Bu nedenle, vergiden kaçmak isteyen gayrimüslimler, mezhep değiştirdiklerini belirterek büyük devletlerin konsolosluklarına başvurarak himaye talep ettiler. 1844 yılında Antakya'da yaşanan bir olay, bu durumu özetlemektedir. Antakya Rum patrikhanesinin Osmanlı makamlarına ilettiği bilgilere göre, Rum vatandaşlar vergi yükü altında ezildiklerini iddia ederek mezhep değiştirmek istiyorlardı. Bu süreçte Katolikliğe geçerek büyük devletlerden himaye talebinde bulunuyorlardı. Patrik, Osmanlı yetkililerine bu durumu bildirerek, vergiden kaçış eğilimine önlem getirilmesini talep etti. Bu bağlamda, Halep Valisi'ne gönderilen bir emirde, Rum vatandaşlara daha makul bir vergi yükü getirilmesi ve üzerlerine baskı yapılmaması istendi.⁴¹ Patrik, bu talebiyle, kendi cemaat üyelerini başka bir cemaate kaptırmamayı hedeflerken, Osmanlı makamlarını ise işin daha çok ekonomik boyutu ilgilendiriyordu. Çünkü mezhep değiştiren kişiler yabancı devletlerin himayesi altına girdiklerinde vergiden muaf tutuluyordu. Bu durum da devletin gelir kaybına uğramasına yol açıyordu.

Mezhep değişimi hem patrikler hem de devlet tarafından hoş karşılanan bir durum değildi. Cemaat üyeleri sayısının daha fazla olması patrik ve cemaat üyelerinin sesinin daha güçlü çıkmasına ve devlet tarafından tanınırlığının daha fazla olmasını sağlıyordu. Dolayısıyla patrik ve cemaatler için üye kaybı aynı zamanda güç kaybı anlamına geliyordu. Devlet nazarında ise halkın mezhep değiştirmesi hoş karşılanmıyordu, çünkü bireyler adli hususlarda mezhep değiştirmeyi devlete karşı bir kalkan olarak kullanabiliyordu. Ayrıca gayrimüslim cemaatler arasında bireylerin mezhep değiştirmesinden kaynaklı çekişmeler ve anlaşmazlıklar ortaya çıkıyordu. Bu nedenle kişilerin mezhep değiştirmesi aynı zamanda asayişin tehlikeye düşmesi anlamına geliyordu.⁴² Devlet ise bir otorite olarak toplumda gerginlikten ziyade sükûneti ve asayiş tercih ediyordu. Nitekim 16 Temmuz 1844 tarihinde Halep Valisine gönderilen bir ferman, Osmanlı makamlarının ve cemaat patriklerinin mezhep değiştirmeye yaklaşımlarını göstermektedir. Ferman, Osmanlı devletinin dini mensubiyetlerle ilgili meselelere nasıl müdahale ettiğini ve cemaatler arasındaki din değiştirmeleri nasıl düzenlediğini ve bunlara nasıl tepki verdiğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Fermana, samimi olarak mezhep değiştirenlere herhangi bir müdahalede bulunulmaması gerektiği, ancak

³⁸ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 158.

³⁹ BOA. A. MKT., 21-78 (1260[1844-1845]).

⁴⁰ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 159.

⁴¹ BOA. HR. MKT., 6-2, (4 Ş 1260 [19 Ağustos 1844]).

⁴² Devletin gayrimüslimlerin mezhep değiştirme konusunda tutumu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nejla Günay, *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun isyanları*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007).

yalnızca çıkar amacıyla mezhep değiştirenlerin bu eylemlerinin kabul edilmemesi gerektiği ifade edilmektedir. Fermanda mezhep değişiminin önlenmesinin gerekçesi olarak gayrimüslim cemaatlerin usul ve rabıtalara ve devletin nizamına halel gelmemesi gösterilmekte ve mezhep değiştirmenin 1250 Zilhicce (Nisan 1835) tarihinde yasaklanmış olduğu belirtilmektedir. Fermanda kişilerin ayin ve mezheplerine aykırı hareket ettiklerinden patrikleri tarafından cezalandırmaktan korkmaları mezhep değiştirmelerinin gerekçesi olarak gösterilmektedir. Mezhep değiştirmenin yasaklandığına dair Rum, Katolik ve Ermeni patriklerine ayrı ayrı buyuruldular da gönderilmiştir.⁴³

Yalnızca Adana'da değil Ermeni nüfusunun yoğun olduğu İstanbul ve Trabzon gibi bölgelerde de mezhep değiştirme sorunu belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bazı Ermenilerin Katolik mezhebine geçişini teşvik eden misyonerlik faaliyetleri ve buna karşı Ermenilerin gösterdiği tepkiler olmuştur.⁴⁴

Dönemin bağlamına bakıldığında mezhep değiştirme yasağının yalnızca Osmanlı'da değil Avrupa'da da mevcut olduğu gözlenmektedir. 9 Haziran 1844 tarihli Ceride-i Havadis Gazetesinin haberine göre Katolik bir devlet olan Avusturya'da da devlet izni olmadan bir Katoliğin Protestan olması yasaklanmıştır. Yasağa uymayanların ise hapsedilecekleri veya cezalandırılacakları bir beyanname ile halka duyurulmuştur.⁴⁵ Fakat aynı tarihte Osmanlı'da mevcut olan mezhep değiştirme yasağı kaldırılmıştır.

Osmanlı yönetimi 1834 senesinde mezhep değiştirmeyi yasakladıysa da⁴⁶ bu karar Tanzimat döneminin getirmiş olduğu yenilikçi anlayışla uyuşmadı. Tanzimat Fermanı, kişileri dini haklar konusunda serbest bırakıyordu. Gerek Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu yeni siyasal düzen gerekse de büyük devletlerin baskısı, Osmanlı hükümetini mezhep değiştirme hususundaki önceki kararını yeniden gözden geçirmeye itti. 1843 yılında mezhep değiştirme yasağı kaldırıldı.⁴⁷ Böylelikle Hristiyan cemaatler arasında kendi tarafına üye çekme çabaları giderek hız kazandı.

4. Ermeni Cemaatler Arasındaki Rekabet ve Çekişmeler

Ermeni gayrimüslim tebaa XIX. yüzyılın başlarında sosyal hayatta iki gruba ayrılmıştı. Birinci grup Ermenilerin kadim mezhebi olan Gregoryen Ermenilerden, ikinci grubu ise Gregoryenlikten Katolikliğe geçen Ermenilerden oluşmaktaydı. Ermeni halk arasında yaşanan bu hizipleşmeden dolayı XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra "Ermeni milleti" tabiri yalnızca Gregoryen Ermeniler için kullanıldı. Etnik bakımdan Ermeni olduğu halde mezhep olarak Katolik olanlar ise Katolik milleti olarak tanımlandı. Bu çıkarıma 4 Haziran 1847 tarihinde Adana Valisine gönderilen yazıda Adana'daki Ermeni ve Katolik nüfusun ayrı defterlere yazılması istenmesinden ulaşılabılır. Gönderilen yazıda Ermenilerin özellikle Gregoryen olduğu belirtilmemişken Katolik Ermenilerin ayrı yazılması istenmiştir. Bu durum ise Ermenilerin büyük çoğunluğunu Gregoryenlerin oluşturmasından kaynaklanmaktadır.

⁴³ BOA. A. DVN. 6-3. (Evahir C 1260 [8-16 Temmuz 1844]).

⁴⁴ Abdullah Saydam, "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 154 (2005), 88.

⁴⁵ Ceride-i Havadis, 22 CA 1260 (9 Haziran 1844), numara 184.

⁴⁶ BOA. A. DVN. 6-3; Ahmet Türkan, "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya Özel Sayısı, Kasım 2014, 111.

⁴⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 87.

Nitekim XIX. yüzyıldaki millet kimliği etnik aidiyet üzerinden değil tabi olunan mezhep görüşü üzerinden kuruldu. Ermeni halk arasındaki bu bölünme nüfus defterlerine de yansdı. 1831 tarihli Adana Nüfus defterinde Bucak, Cami-i Cedid, Çınarlı, Durmuş Fakih, Eski Hamam, Halhal, Han Kurbu, Kassab Bekir, Kuru Köprü, Neccarân, Paşa Nebi mahalleleri aynı isimle defterin iki ayrı yerinde kaydedildi. Aynı mahallede yaşayan Ermenilerin defterin farklı sayfalarında kaydedilmesi Ermeniler arasında yaşanan bölünmeyi göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim merkezî hükûmet 4 Haziran 1847 tarihinde Adana Valisine gönderdiği bir yazıda, Adana'daki Ermeni ve Katolik nüfusun aynı deftere kaydedilmesinin dedikoduya neden olduğu belirterek, bu durumun önlenmesi için bu iki grup için ayrı defterler kullanılması talep etti.⁴⁸ Farklı Ermeni cemaatlerin ayrı defterlere yazılmasının bir nedeni de gayrimüslimlerden toplanan vergilerin ruhani lider tarafından toplanmasıydı. Farklı mezhep üyelerinin aynı defterlere yazılması ruhani liderlerin vergi toplanması sırasında kendi cemaatine mensup olmayanlardan da vergi talebinde bulunmasına yol açabilirdi. Dolayısıyla farklı Ermeni grupların ayrı defterlere yazılması bu durumun önüne geçme hususunda önemlidir.

Adana'da yaşayan gayrimüslim Gregoryen, Katolik ve Protestan cemaatler arasındaki mezhebî farklılıklar, ayinler, ritüeller ve inançlar konusunda da anlaşmazlıklara yol açtı. Bu farklılıkların bir sonucu olarak ortaya çıkan gerilimlerden biri, mezarlık hususundaydı. Adana'da Katolik ve Ermeni milletlerinden ölümler başlangıçta ortak bir mezarlığa defnediliyordu. Ancak, zamanla Ermeni Gregoryenler, Katoliklerin kendi mezarlıklarına gömülmesine karşı çıktı. Katolik patriği durumu çözmek amacıyla Osmanlı yetkililerine başvurdu. Ermeni papazları ise Adana Vilayet Meclisi'ne giderek, Katoliklerin kendi mezar yerlerine cenazelerini defnetmelerine itiraz etti ve bu durumun önüne geçilmesini talep etti. Vilayet Meclisi'nde yapılan mahkemede Katolik milletini temsilen Piskopos Bağos, Ermenileri temsilen ise Sahak, Ponyas, Bedros ve Kivörk isimli papazlarla bir takım halk bulunmaktaydı. Vilayet Meclisi'nde gerçekleştirilen mahkemede Bağos, cenazelerini defnettikleri yerin vakıf malı olması nedeniyle Gregoryenlerin müdahalesinin haksız olduğunu savundu. Gregoryen papazlar ve halk, Katoliklerin daha önce kendi kilise ve papazları olmaması nedeniyle cenazelerini kendi mezarlıklarına defnettiklerini ve kendi kiliselerinin olmamasından dolayı buna izin verildiğini söyledi. Ancak daha sonra Katoliklerin kiliselerini ayırdıklarını ve kendi papazlarını getirdiklerini belirterek Katoliklerin mezarlıklarını kendi mezarlarından ayırmalarını talep ettiler. Adana Meclisi tarafından 4 Haziran 1850 tarihinde Babıali'ye gönderilen bir yazıda, halk arasındaki dedikodu ve anlaşmazlığı önlemek amacıyla Katoliklere Adana'da başka bir mekân gösterilerek buranın Katolikler için ayrılmış bir mezarlık olarak tahsis edilmesi gerektiği ifade edildi.⁴⁹

Tanzimat'ın başlarında Adana'da Katolik mezhebinin yanı sıra kendisine yayılma sahası bulan bir diğer mezhep ise Protestanlıktı. Protestanlar da mezarlık hususunda tıpkı Katolikler gibi Gregoryen Ermenilerle problem yaşadı. Ölülerini Gregoryenlerin kullandığı mezarlığa gömmek isteyen Protestanlar Gregoryenlerin tepkisiyle karşılaştı. Gregoryenler, Protestanların kendi mezarlıklarına ölülerini defnetmesine izin vermeyerek duruma

⁴⁸ BOA. HR. MKT., 33-5 (19 C 1266 [2 Mayıs 1850]); 1850 senesinden itibaren Protestanlığın da bir millet olarak tanınması sebebiyle Protestan Ermeniler için de ayrı bir defter tutulması için ferman çıkarılarak tüm vilayetlere gönderilmiştir. Bkz. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 158.

⁴⁹ BOA. HR. MKT., 35-35, (28 Ş 1266 [9 Temmuz 1850]); Hristiyan cemaatler arasındaki mezarlık tartışması imparatorluğun birçok yerinde mevcuttu. Bkz. BOA. HR.MKT., 236-85, (18 N 1274 [2 Mayıs 1858]); BOA. C. ADL., 58-3534, (9 Ra 1276 [6 Ekim 1859]).

müdahale etti. Bunun üzerine 21 Ekim 1856'da Protestan milleti vekili Stefan Sadarete bir yazı göndererek ölümlerini gömmek için gayrimüslimlere ait mezarlıkta kendilerine bir yer gösterilmesini talep etti. Vekilin talebi Sadaret tarafından Adana Valisine bildirilerek, Katolik ve Süryaniler gibi Protestanlara da gayrimüslimlere mahsus mezarlıkta bir yer gösterilmesi gerektiği bildirildi.⁵⁰ Sadareten gelen emir üzerine Adana İdare Meclisi toplandı. Ermeni halk ve başkanları Meclise çağrılarak gelen emir kendilerine bildirildi. Mecliste yapılan görüşmeden sonra Protestanlara kendilerine yetecek kadar bir mezar yeri gösterildi.⁵¹ 1867 senesine gelindiğinde ise Adana'da Protestan nüfusun artması sonucu bu mezarlık yeterli gelmemeye başladı. Bu nedenle Protestanlar için Adana'nın Bağçeha Mezraası'nın Döşeme Sokağı mevkiinde Hefkere olarak tabir olunan yerde mahallî hükümet tarafından 2.000 arşın (1.300 m) arsa Adanalı Batmanoğlu Mahmud'dan satın alınarak Protestanlara mezarlık olarak tahsis edildi.⁵²

Ermeni toplum arasındaki hizipleşme ve bölünme kendisini kilise konusunda da gösterdi. Adana'da yaşayan Ermeni Katolik halk daha önceleri Gregoryenlerle birlikte ayinlerini gerçekleştirirken sayılarının artması üzerine devletten ayinlerini gerçekleştirebilecekleri bir mabet inşası için ruhsat talebinde bulundular. 22 Aralık 1854 tarihinde Sis ve Çevresi Ermeni Katolik Patriği tarafından Sadarete gönderilen bir maruzda Adana merkezde yaşayan Ermeni Katolik halkın bir mabede ihtiyacı olduğu ifade edildi. Mabedin inşası için Tekke-i Zimmiyan Mahallesi'nde, kendilerinin mutasarrıf olduğu arsa üzerinde inşaata başlanabilmesi için ruhsat talep edildi.⁵³

Patriğin talebi üzerine Adana Valisinden mabedin inşa edilmesi düşünülen yerde yapılmasının bir mahzuru olup olmadığı, ne şekilde yapılırsa yeterli olacağı soruldu.⁵⁴ Mabedin inşa mahallini araştırmak üzere Adana Meclis Azası ve Nüfus Nazırı Elhacc Hamza Efendi görevlendirildi. İnşa olunması düşünülen mabet avlusuyla birlikte boylamasına otuz beş zira (2.625m), enine yirmi ziradan (1500m) ibaret yedi yüz zira (7.500m) bir arsa üzerine on beş zira irtifanda idi. Ancak arsanın boylamasına on beş ve enlemesine 5 ziralık kısmı Parmaklı Mescidi Vakfına ve küsuru dahi devlete ait topraklardandı. Bu kısmın kiralanarak ücretinin vakfın mütevellisine ödenmesi kararlaştırılmış olduğu Adana Meclisi tarafından 2 Mart 1855 tarihinde yazılan bir tahriratla Sadarete bildirildi.⁵⁵ Ayrıca Adana'da Katolik kilisesinde ayine çağrı olarak tahta çalındığı halde Ortodoks kilisesinde buna müsaade edilmediğinden Ortodokslar hükümet yetkililerine başvurarak kendileri için de Katolikler gibi tahta çalmalarına izin verilmesini istediler. 7 Haziran 1868 tarihinde hükümet kararıyla Ortodoksların da tahta çalarak dindaşlarını ayine çağırma hususunda ruhsat verildi.⁵⁶

Ermeni cemaatlerin mücadele sahalarından bir tanesi de idare meclisleriydi. Tanzimat'ın getirmiş olduğu bir yenilik olarak Taşra idaresinde Muhassıllık Meclisleri kurulmuştu.⁵⁷ Bu meclisler daha sonra Eyalet Meclisi haline geldi. 1849 tarihinde Sancak Meclisleri Yönetmeliği

⁵⁰ BOA. HR.MKT. 165-13, (Selh S 1273 [29 Ekim 1856]).

⁵¹ BOA. A. MKT. UM., 271-84 (3 Recep 1273 [27 Şubat 1857]).

⁵² BOA. İ. DH., 570-39682, (22 Ş 1284 [19 Aralık 1864]).

⁵³ BOA. İ. HR., 117-5703, (Gurre Ş 1271 [19 Nisan 1855])

⁵⁴ BOA. HR. MKT. 99-14, (19 R 1271 [9 Ocak 1851]); BOA. A. AMD., 60-21 (Tarihsiz).

⁵⁵ BOA. HR. MKT. 107-81, (20 Ş 1271 [8 Mayıs 1855]).

⁵⁶ BOA. C. ADL. 51-3099, (15 S 1285 [7 Haziran 1868]).

⁵⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 33.

Meclis-i Vala'da hazırlanarak Padişah Abdülaziz'in onayıyla yürürlüğe girdi.⁵⁸ Meclisler, şer'î olmayan davaların görüldüğü ve sancaklarla ilgili idari kararların alındığı yerlerdi. Burada, kaymakamın yanı sıra mal müdürü, hâkim, tahrirat ve mal başkâtipleri ile Müslüman ve gayrimüslim halkın temsilcileri görev yapıyordu.⁵⁹ Gayrimüslim vatandaşlar bu meclislerde bulunarak üyesi bulundukları cemaatlerin temsilciliğini yaparken aynı zamanda idarî yönetime de katılmış oluyorlardı.⁶⁰ Gayrimüslimlerin Müslümanlarla birlikte geniş idari yetkilere sahip olan bu meclislere resmen üye olarak kabul edilmeleri, Tanzimat'ın devlet içinde Müslim ve gayrimüslimler arasında eşitlik politikasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.⁶¹

Sancak ve vilayet meclislerine üye olacak kişiler seçimle belirleniyordu. Bunun için kazalara bağlı köylerde halk bir araya gelip kura ile aralarından beş kişiyi seçiyordu. Her köyden seçilen beş kişi, kaza merkezine geliyordu. Merkezde toplandıktan sonra, meclis üyeliğine aday olanları seçme işlemi başlardı. Adaylar birer birer seçmen topluluğunun önüne çıkar ve adayı isteyenler bir tarafa, istemeyenler ise diğer tarafa geçerdi. Bu şekilde seçim işlemleri gerçekleştiriliyordu.⁶² Sancak meclisleri Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Meclislerde gayrimüslimlere ait olayların çözülmesi hususunda kolaylık sağlanması için farklı mezhep üyelerinden azalara yer veriliyordu. Ancak burada önemli olan hususlardan bir tanesi o mezhebe ait kişi sayısının yeterli olmasıydı. Örneğin, 1859 senesinde Adana Meclisinde Protestan aza bulunmuyordu. Dolayısıyla Protestanların hukuk işlerinde zorluklar çekilmekteydi. Bunun üzerine Bakırcıoğlu Kigork isimli Protestan cemaati tarafından Adana Vilayet Meclisine aza olarak seçildi. Gerekli atamaların yapılması için Protestan Patrik Vekili Osmanlı makamlarına başvurarak Kigork'un meclis azası olarak atanmasını talep etti. Patriğin talebi doğrultusunda Kigork'un gerçekten Protestan cemaat üyeleri tarafından mı seçildiğinin araştırılması için Adana Mutasarrıfına bir yazı gönderildi.⁶³ Yapılan araştırma sonucunda Adana Meclisinden İstanbul'a gönderilen cevapta Protestan cemaatinden Adana'da sekiz hanenin bulunduğu, Kigork'un da esnaf bir kişi olması sebebiyle azalığa uygun olmadığı bildirildi. Protestan cemaati üyelerinin az olması hasebiyle Meclis-i Vala'da alınan karar doğrultusunda Protestanları ilgilendiren bir olay olduğunda Adana'da bulunan Protestan papazın meclise çağırılarak gerekli işlemlerin yapılmasının kâfi olacağı Adana Meclisine bildirildi.⁶⁴

Adana Eyalet Meclisinde 1862 tarihinde Gregoryen aza bulunmaktaydı. Ancak Katolik ve Protestan milletlerinden aza olmadığından bu iki milletin ileri gelenleri tarafından yerel hükümete dilekçe verilerek kendi cemaatlerine mensup kişilerin eyalet meclislerine aza olarak alınması talep edildi. Bu durum üzerine Katoliklerden Kirkör ve Protestanlardan Avadis meclis azalığına seçildi.⁶⁵ Yeni atamalardan anlaşılacağı üzere Adana'daki Protestan sayısı arttığı için Protestanlardan bir kişinin meclis azalığına seçilmesi onaylandı.

⁵⁸ Sadık Fatih Torun, "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35, no. 60 (2016): 159.

⁵⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, 281.

⁶⁰ Jun Akiba, "The Local Councils as the Origin of the Parliamentary System in the Ottoman Empire", *Development of Parliamentarism in the Modern Islamic World* içinde, Editör Sato Tsugitaka, (Tokyo 2009), 179.

⁶¹ İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması" 633.

⁶² Ortaylı, *Osmanlı Mahalli İdareleri*, 37.

⁶³ BOA. A. MKT. UM. 411-73, (4 Ca 1276 [29 Kasım 1859])

⁶⁴ BOA. A. MKT. UM. 419-71, (23 M 1277 [11 Ağustos 1860]).

⁶⁵ BOA. MVL. 636-7, (13 S 1279 [10 Ağustos 1862]).

Adana İdare Meclisi'nde 1868 yılında Rum toplumunu temsil eden Hoca İsa, azalık görevinden ayrılarak Meclis-i Temyiz'de bulunan Katolik temsilcisiyle yer değiştirdi. Bir Rum azasının görevden alınması üzerine, Tarsus'taki Rusya Konsolos vekili, Osmanlı makamlarına başvurarak bu durumun sebebini sordu. Ancak verilen cevap, konsolosun diplomatik görevleri dışında bir konuya müdahil olduğu yönündeydi. Osmanlı yetkilileri, konsolosun meclis üyeliği seçimine müdahalesinin kabul edilemez olduğu hususunda hemfikir. Rus konsolosunun meclis üyeliği atamasına karışma girişimi reddedilmiş olsa da bu olay büyük devletlerin Osmanlı iç işlerine, özellikle gayrimüslimlerin içinde yer aldığı konulara müdahale etme konusunda tereddüt etmediklerini gösteren bir örnektir.⁶⁶

Hristiyan topluluklar arasındaki mezhepsel çatışmalar, sosyal hayatta da yankı buldu. Tarsus İngiliz Konsolos Muavini, İstanbul İngiltere Büyükelçiliği'ne Tarsus'taki Protestan halka dair bilgilendirme yaptı. Konsolos muavinin bilgilendirmesinden sonra İngiltere Büyükelçiliği Hariciye Nezaretine 7 Şubat 1856 tarihinde bir yazı gönderdi. Yazıda Adana-Tarsus bölgesinde son beş yıldır varlığını sürdüren bir Protestan Ermeni topluluğunun bulunduğu belirtildi. Ancak bu topluluğun Gregoryen Ermeniler tarafından olumsuz karşılandığı ve hatta Sis Ermeni Patriği'nin etkisiyle yedi Protestan Ermeni'nin hapsedildiği ifade ediliyordu. Konsolos Muavini'nin girişimiyle bu bireyler hapisten çıkarılmışsa da daha sonra yeniden tutuklandılar. Bu durumun çözümü için gerekli tedbirlerin alınması adına Osmanlı hükümetinden yardım talep edilmiştir.⁶⁷

Gayrimüslim topluluklar arasında yaşanan bir anlaşmazlık da 1871 yılında gerçekleşti. Bu olay, daha önce Rum mezhebinden olan ancak Protestanlığa geçmiş bir kişinin, Rum Cemaati üyesi biriyle yaptığı bir sohbette, bir Rum piskoposunun ruhani hizmetlerine dair ifadeleri üzerine ortaya çıktı. Mezhep değiştiren kişi, piskoposun hizmetlerinin bir hayır ve fayda sağlamayacağını belirtiyordu. Bu konuşma, aslında özel bir diyalog olmasına rağmen, Protestan kişinin sözleri Rum topluluğu tarafından duyuldu. Bunun üzerine, piskopos, kilisedeki bir ayin sırasında, Protestanların kadehine dair olumsuz ifadeler kullanmış ve Protestanların Rum papazlara karşı saygısızlıkta bulunmaları nedeniyle terbiye edilmeleri gerektiğini cemaatine ilettiler. Piskoposun bu vaazıyla harekete geçen Rum cemaati, Protestan kilisesinden dönen iki kişinin yolunu keserek onlara saldırmış ve onları dövmüşlerdir. Olay yerine gelen Protestan rahibi Karabet, Yunan Konsolosluğu memurlarından Kostî'nin "asıl şeytan budur (v)urunuz öldürünüz diyetini ben veririm" diye bağırarak saldırganları kışkırtıcı bir şekilde desteklemesi sonucunda dövülerek yaralandı. Bu olayın ardından, olaya karışanları yakalamak için zaptiye gönderildi ve beş-altı kişi tutuklandı. Ancak Rumlar, akşam saatlerinde hapishaneyi basarak kendi mensuplarının serbest bırakılmasını talep ettiler. Bunun üzerine hapishaneyi basan Rumlardan 30 kişi daha tutuklandı. Bu süreçte, olayı kışkırttığı düşünülen Kostî adlı şahıs, Yunan Konsolosluğu'na sığınarak yakalanmaktan kurtuldu. Rumları destekleyen Rusya konsolosuna, Osmanlı yetkililerinden Rumların serbest bırakılmasını talep etmiştir. Olaya karışanlar daha sonra yargılanarak mahkeme süreci başlatıldı.⁶⁸

⁶⁶ BOA. HR.MKT. 641-22, (20 Recep 1285 (6 Kasım 1868)); BOA. HR. SYS. 1774-9 (27 Şubat 1856); Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) I, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004) 6.

⁶⁷ Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 152.

⁶⁸ BOA. HR.SYS. 2821-59 (25 Nisan 1871); BOA. HR.TO. 147-21, (10 Ra 1288 [30 Mayıs 1871]); Hristiyan cemaatler arasındaki kavgalara örnek bir olay da Sivas'ta yaşanmıştır. Hariciye Nezareti'nden Sivas Valiliği'ne gönderilen

Sonuç

XIX. yüzyılda Avrupa'da yayılan milliyetçilik düşüncesi Osmanlı toplumuna da nüfuz etmiş, gayrimüslim tebaa arasında mezhepçilik ve milliyetçilik eğilimlerini tetiklemiştir. Rusya ve Fransa, Osmanlı topraklarındaki Ortodoks ve Katolik tebaanın hamiliğini üstlenmiştir. 1831 yılında Sultan II. Mahmud, Ermeni Katolikleri bağımsız bir millet olarak tanımıştır. Bu tanıma, Ermeni Katoliklerin patriklik ve piskoposluk makamları kurma, kilise inşa etme gibi haklara kavuşmalarını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde Protestanlık uzun süre tanınmamış, ancak İngiltere, Prusya ve Amerika'nın misyonerlik faaliyetleri sonucunda 1850'de resmen tanınmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan Ermeni cemaatler arasında bölünmelere yol açmıştır. Osmanlı yönetimi, Tanzimat ve Islahat fermanları ile gayrimüslim vatandaşlara hukuki ve sosyal statüde eşitlik sağlamaya çalışmışsa da uygulamada karşılaşılan sorunlar toplumsal huzursuzluğun giderilmesinde yeterli olmamıştır.

Tanzimat'ın ilk dönemlerinde Ermenilerin ekseriyetinin mezhebi Gregoryenlikken daha sonraları Gregoryenlerden Katolik ve Protestan mezheplerine geçiş yaşanmıştır. Bu durum hem ibadet yeri ve mezarlık gibi sosyal meselelerde hem de meclis üyeliğine seçilme gibi siyasi konularda Ermeni cemaatler arasında tartışmalar yaşanmasına yol açmıştır. Tanzimat Fermanı'nın getirmiş olduğu siyasi ve sosyal haklardan yararlanmak isteyen her mezhep topluluğu birbirleriyle mücadeleye girmişlerdir. Nitekim Ermeni topluluklar arasında yaşanan mezhebi ayrışma kendini belgelerde de göstermiştir. Daha önceleri belgelerde Ermeniler için "Tebaa-i Osmaniye'nin Ermeni milleti" tabiri yer alırken bu durum zaman içerisinde değişmiştir. Tanzimat'ın ilanından sonra yaşanan siyasi dönüşümün bir neticesi olarak Ermeni milleti tabiri yerini "Tebaa-i Osmaniye'nin Ermeni Katolik milletinden" ya da "Tebaa-i Osmaniye'nin Ermeni Protestan milletinden" daha ayrıntılı bir ifadeye etme bırakmıştır.

Mezhep değiştirme, gayrimüslim tebaanın ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmek amacıyla başvurduğu bir yöntemdi. Bu durum Ermeni Gregoryen ve Katolik cemaatleri arasında çatışmalara neden olmuştur. Osmanlı yönetimi, mezhep değişikliklerinin ekonomik avantajlarının yanı sıra toplumsal maliyetlerini de göz önünde bulundurarak bu durumu kontrol altına almaya çalışmışsa da bu hususta başarı gösterememiştir. Ermeni Gregoryen ruhani liderleri ise kendi cemaatlerine mensup bireylerin mezhep değiştirmelerine izin vermemiş, bu kişilere bazı yaptırımlar uygulanmıştır. Bu yaptırımların sebebi cemaatin hem siyasi hem de ekonomik olarak güç kaybı yaşayacağı korkusudur.

Devleti'nde gayrimüslimlerin vergi, himaye ve mezhep değiştirme süreçleri, devletin iç ve dış politika dinamikleriyle yakından ilişkilidir. Bu süreçler, Osmanlı toplumunun yapısını ve devletin gayrimüslim tebaa ile ilişkilerini derinden etkilemiş, Tanzimat ve Islahat fermanları gibi reform hareketlerine zemin hazırlamıştır. Osmanlı Devleti genelinde yaşanan cemaatler arası çekişmeler, Adana'da da benzer şekilde kendini göstermiştir. Tanzimat döneminde gayrimüslim milletler arasında yaşanan bu siyasal çekişme I. Meşrutiyetten sonra gelişen siyasi ortamla birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Milliyetçilik düşüncesinin güç kazanması ve dış devletlerin kışkırtması neticesinde Ermenilerin kendi aralarındaki mücadele yerini Osmanlı'ya karşı bir mücadeleye bırakmıştır.

bir yazıda Gregoryen Ermenilerin Protestanlara hakaret ettiği, hatta bir Gregoryen Ermeni'nin Protestan birisini döverek öldürdüğü belirtilmektedir. Bkz. Kılıç, *Osmanlı Ermenileri*, 161.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

- BOA. A. AMD. (Sadaret Amedi Kalemi Evrakı).
BOA. A. DVN. (Sadaret Divan Kalemi Evrakı).
BOA. A. MKT. (Mektubi Kalemi).
BOA. A. MKT.UM. (Sadaret Umum Vilayet Evrakı).
BOA. A. Ş. S. (Adana Şeriyeye Sicili).
BOA. C. ADL. (Cevdet Adliye).
BOA. C. HR. (Cevdet Hariciye).
BOA. HR. MKT. (Hariciye Mektubi).
BOA. HR. SYS. (Hariciye Siyasi).
BOA. HR. TO. (Hariciye Tercüme Odası).
BOA. İ. HR. (İrade Hariciye).
BOA. İ. DH. (İrade Dahiliye).
BOA. MVL. (Meclisi Vala).

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

- Akiba, Jun. "The Local Councils as the Origin of the Parliamentary System in the Ottoman Empire." *Development of Parliamentarism in the Modern Islamic World*. Editör Sato Tsugitaka, 176-204. Tokyo, 2009.
- Beydilli, Kemal. *II. Mahmud Devri'nde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830)*, Editör Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri, 1995.
- Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Bozkurt, İbrahim, Hasgöl, Sırma. "Adana Vilayeti Sâlnameleri'ne Göre Çukurova'da Gayrimüslimler", *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt:2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova II* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Adana: Akademisyen Kitabevi, 2016, 171-204.
- Günay, Nejla. *Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun isyanları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Kılıç, Davut. *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2012.
- Kurt, Yılmaz. "1831 Yılında Adana Ermenileri". *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 2 - Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova I* içinde, Editör Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2016, 1-18.
- Engelhardt. *Tanzimat ve Türkiye*. Çeviren Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.
- Eroğlu, Cengiz ve Murat Babuçoğlu ve Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*. Ankara: ORSAM, 2012.
- Hasgöl, Sırma. "Salnamelere Göre Adana Vilayeti'nin Demografik ve Kültürel Yapısı (Adana Merkez, Kozan, Cebel-i Bereket, İçel ve Mersin Sancağı)." Yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi, 2016.
- İnalçık, Halil. "İmtiyazat." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* Cilt 22. İstanbul, 2000, 245-252.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1861-1876)* Cilt 7. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Ortaylı, İlber. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 996-1001.

- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) Cilt I. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2004.
- Toros, Taha. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Azınlıklar." *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 4. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1025-1036.
- Tunç, Hasan. *Türk Anayasa Hukuku, Ders Kitabı*. Ankara: Gazi Kitap Evi, 2018.
- Waardenburg, Jacques, "Protestanlık." *Diyanet İslam Ansiklopedisi* Cilt 34. İstanbul 2007, 351-354.
- Yavuz, Nuri ve Mehmet Çetinkaya. "Adana'da İhtida Hareketleri (1825-1856)", *Cumhuriyet'in 100. Yılı Bir Asırlık Miras*. Editör Nuri Yavuz, 135-158. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2023.
- 3. Süreli Yayınlar**
- İnalçık, Halil, "Osmanlılara Raiyyet Rüsûmu." *Belleten* 23, no. 92 (1959): 575-610.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Belleten* 28, no. 12 (1964): 623-690.
- Kenanoğlu, M. Macit. "Is Millet System a Reality or a Myth? The Legal Position of the Non-Muslim Subjects and Their Religious Leaders in the Ottoman Empire." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no: 12 (2011): 17-38.
- Masayuki, Ueno. "For The Fatherland And The State": Armenians Negotiate The Tanzimat Reforms." *International Journal of Middle East Studies* 45, no. 1 (2013): 93-109.
- Satış, İhsan. "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Katolik Cemaatine Dair Âli Paşa ve Kastro Bey'in Lâyihaları." *Gazi Akademik Bakış* 9, no. 18 (2016): 253-273.
- Serbestoğlu, İbrahim. "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu." *OTAM*. no. 29 (2011): 193-214.
- Saydam, Abdullah. "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*. No. 154 (2005): 81-106.
- Sonyel, Salahi R., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Koruma (Protégé) Sistemi ve Kötüye Kullanılışı." *Belleten* 55. no. 213 (1991): 359-370.
- Torun, Sadık Fatih. "Vilâyet Kanunlarına Göre Sancak (Livâ) İdare Meclisleri." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35. no. 60 (2016): 157-174.
- Türkan, Ahmet. "Tanzimat'tan Sonra (1839) Kütahya'daki Hristiyanların Dinî-İdari Durumları ve Yaşadıkları Tartışmalı Meseleler." *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kütahya Özel Sayısı (Kasım 2014): 111-136.

Summary

The idea of nationalism, which spread in Europe in the 19th century, penetrated into the Ottoman society and triggered sectarian and nationalist tendencies among non-Muslim subjects. Russia and France undertook the protection of Orthodox and Catholic subjects in the Ottoman lands. In 1831, Armenian Catholics were recognized as an independent nation by Sultan II. Mahmud. After this date, it enabled Armenian Catholics to obtain rights such as establishing patriarchal and episcopal offices and building churches. Protestantism was not recognized in the Ottoman Empire for a long time, but was officially recognized in 1850 as a result of the missionary activities of England, Prussia and America. This situation led to divisions among Christian Armenian communities in the Ottoman Empire. Although the Ottoman administration tried to provide equality in legal and social status to non-Muslim citizens with the Tanzimat and Islahat edicts, the problems encountered in practice were not sufficient to eliminate social unrest. The consuls of the great powers took sides that were close to their own sects in the social events that took place in Adana. In this regard, the Greeks and Russians protected the Orthodox, the British protected the Protestants, and the French protected the Catholics.

While the sect of the majority of Armenians was Gregorian in the early periods of the Tanzimat, there was a transition from Gregorian to Catholic and Protestant sects later on. This situation led to conflicts among Armenian communities on both social issues such as places of worship and cemeteries, and political issues such as election to parliament membership. Every sectarian community that wanted to benefit from the political and social rights brought by the Tanzimat Edict entered into a struggle with each other. As a matter of fact, the sectarian division between the Armenian communities also showed itself in the documents. While the term "Armenian Nation of Ottoman Subjects" was previously included in the documents for Armenians, this situation has changed over time. As a result of the political transformation that took place after the declaration of Tanzimat, the term "Armenian nation" was replaced by a more detailed expression: "the Armenian Catholic nation of the Ottoman subjects" or "the Armenian Protestant nation of the Ottoman subjects".

Changing sect was a method used by non-Muslim subjects to improve their economic and social conditions, and this caused conflicts between the Armenian Gregorian and Catholic communities. Although the Ottoman administration tried to control this situation by taking into account the social costs as well as the economic advantages of sectarian changes, it could not succeed in this regard. Armenian Gregorian spiritual leaders did not allow members of their own community to change their sect, and some sanctions were imposed on these people. The reason for these sanctions stems from the community's loss of power both politically and economically.

As a result, the processes of taxation, protection and religious denomination of non-Muslims in the Ottoman Empire are closely related to the internal and foreign policy dynamics of the state. These processes deeply affected the structure of Ottoman society and the state's relations with non-Muslim subjects, and paved the way for reform movements such as the Tanzimat and Islahat edicts. The conflicts between communities that took place throughout the Ottoman Empire manifested themselves in a similar way in Adana.

Leninakan Türk Konsolosluğu ve Leninakan-Kars Yolunda Meydana Gelen Gelişmeler (1925-1938)

Mehtap Başarır ^{*a} Arzu Boy ^b

Araştırma Makalesi

^{*a} Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE
mehtapbasarir@kayseri.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6317-7469

^b Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kars/TÜRKİYE
arzunarboy@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7611-7975

Geliş: 29 Temmuz 2024
Kabul: 30 Ekim 2024
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde ve yayımlanmadan önce iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Bu çalışma, 1921 tarihli Kars Antlaşması'na bağlı olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ve Türkiye arasında kurulan Leninakan Konsolosluğu'nu konu almaktadır. 1925-1938 yılları arasında faaliyet gösteren konsoloslukla ilgili bilgiler Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, süreli yayınlar ile telif ve tetkik eserlerden elde edilmiştir. Araştırmaya esas sınırlar içerisinde Leninakan Konsolosluğu'nda yaşanan gelişmeler, gönderilen notlar Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki siyasi, ticari ve diplomasi alanındaki gelişmelerin, değişimlerin, politikaların iz düşümlerini yansıtmaktadır. Bütünleştirici değerlendirmeye incelendiğinde iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin geliştiği dönemde ticaretin ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Dönemin ithalat ve ihracat cetvellerine bakıldığında Türkiye'nin zirai ve tarım ürünleri; Sovyet Rusya'nın sanayi ürünleri üzerinden ihracat yaptıkları fark edilmektedir. Diğer yandan Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki yerel yöneticilerin Türklere karşı milliyet taassubunu zaman zaman ön planda tuttıkları anlaşılmaktadır. Leninakan Konsolosluğu'nun ayrıca Sovyet Rusya'da bulunan Amerikan vatandaşlarının işlemlerini yürüttüğü de görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Leninakan Türk Konsolosluğu, Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri, Leninakan-Kars Yolu, Ekonomik-Siyasi İlişkiler

Leninakan Turkish Consulate and Developments on The Leninakan-Kars Road (1925-1938)

Research Article

^{*a} Corresponding Author, PhD., Kayseri University, Develi Social and Human Sciences Faculty, Department of History, Kayseri/TÜRKİYE
mehtapbasarir@kayseri.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6317-7469

^b Assoc. Prof. Dr., Kafkas University, Dede Korkut Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education, Kars/TÜRKİYE
arzunarboy@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7611-7975

Received: 29 July 2024
Accepted: 30 October 2024
Published: 10 February 2025

This paper was checked for plagiarism using iThenticate during the preview process and before publication.

Copyright

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License

ABSTRACT

This study is about the Leninakan Consulate, one of the consulates established between the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and Türkiye in accordance with the Treaty of Kars in 1921. Information about the consulate, which operated between 1925 and 1938, was obtained from the State Archives Directorate, Ministry of Foreign Affairs Turkish Diplomatic Archive, Istanbul Metropolitan Municipality Atatürk Library Archive, periodicals and copyrighted and researched works. The developments in the Leninakan Consulate within the boundaries of the research and the notes sent reflect the developments, changes and policies in the fields of politics, trade and diplomacy between Soviet Russia and Türkiye. When viewed from an integrative perspective, it is understood that trade gained momentum in periods when friendly relations developed. From the import and export tables of the period, it is noticed that Türkiye exported agricultural and agricultural products over Soviet Russia's industrial products. On the other hand, it is understood that nationalism bigotry on the border line is sometimes prioritized by local administrators in the Armenian Soviet Socialist Republic. The Leninakan Consulate also appears to have handled the procedures of American citizens in Soviet Russia.

Keywords: Leninakan Turkish Consulate, Türkiye-Soviet Russia Relations, Leninakan-Kars Road, Economic-Political Relations

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Başarır, Mehtap & Arzu Boy. Leninakan Türk Konsolosluğu ve Leninakan-Kars Yolunda Meydana Gelen Gelişmeler (1925-1938). *History Studies* 17, no. 1 (2025): 163-185.

Giriş

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türk ordusu büyük bir yenilgi aldı¹. Savaş neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması'ndan sonra Elviye-i Selase (Kars-Ardahan –Batumi) savaş tazminatı olarak Çarlık Rusya yönetimine bırakıldı². Birinci Dünya Savaşı devam ederken Çarlık Rusya'da Bolşevik ihtilali çıktı. Çarlık Rusya ihtilal dolayısıyla Kafkas Cephesi'ndeki birliklerini geri çekti. Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde taraflar arasında ilk olarak 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi imzalandı. Mütarekenin imzası ile Kafkas Cephesindeki Osmanlı-Rus orduları arasındaki askerî harekât durduruldu ve iki ordunun mütarekenin imzalandığı tarihteki durumu göz önüne alınarak bir sınır hattı çizildi. Anlaşmaya göre askerlerin stratejik olarak yeniden yerleştirilmelerine izin verilmeyecek ve Türk ordusunun hiçbir bölümü Kafkasya'dan Mezopotamya'ya transfer edilemeyecekti. Rus Kafkas Ordusu bu tarihten itibaren kabileler halinde cepheden çekilmeye başladı. Geri çekilme esnasında ellerindeki silahları Ermeni askerlerine teslim ederek onları yerlerine varis olarak bıraktılar³. Böylece mütareke bir barış ortamı sağlamadı ve bölgede gerçekleştirilen sıcak savaş sayesinde 15 Şubat'ta Gümüşhane, Torul ve Vakfıkebir, 20 Şubat'ta Bayburt, 24 Şubat'ta Trabzon, 25 Şubat'ta da Of, Aşkale ve Tercan, 2 Mart günü de Rize işgalden kurtarıldı⁴.

Rusya'da ise Sovyet rejiminin kurulabilmesi savaşın sona ermesine bağlıydı. Bu nedenle Almanya ile yapılacak barışa, müttefikleri de dâhil etmek isteyen Lenin ihtilalden hemen sonra bütün muharip devletleri barış akdine davet etti. Müttefikleri tarafından ciddiye alınmayan Lenin, Bolşevik heyetini, Almanya ve onun müttefikleri ile barış müzakerelerine katılması için Brest-Litovsk'a gönderdi⁵. 3 Mart 1918'de yeni kurulan Sovyet Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasında Brest-Litovsk Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmaya göre Sovyet Hükümeti, Elviye-i Selâse'nin Türkiye'ye ait olduğunu onayladı ve boşaltacağı bölgede asayiş sağlamayı taahhüt etti⁶. Ancak Sovyet Rusya silahlı kıtaları taahhüt ettiği gibi hemen terhis etmedi. Öte yandan Sovyet Hükümeti, Türkiye'ye Sovyet Rusya'daki Müslümanları himaye hakkı tanısa da her fırsatta sorunlar çıkarmayı sürdürdü. Barışın devam etmesi Almanya'nın savaşı kazanmasına bağlıydı ancak Almanya 1918 Kasım'ında Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu oldu. Dolayısıyla Brest-Litovsk barışı da hükmünü kaybetti. Böylece barış ancak 8 ay gibi kısa bir zaman sürdü. Türkiye'nin mağlubiyeti sonrasında imzalanan 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi gereğince Elviye-i Selâse boşaltıldı ve Türk ordusu 1914 sınırına kadar çekilmek mecburiyetinde kaldı⁷. Türk ordusunun çekilmesiyle bölgede oluşan boşluğu Ermeniler ve Gürcüler doldurdu⁸.

¹ Bu yenilginin en büyük sebebi Osmanlı Ordusunda bulunan Ermenilerin savaşın en can alıcı noktasında Rus Ordusu saflarına katılmalarıydı. Arzu Boy, "1877'den 1918'e Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İşbirliği", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10, no. 18, (2018), 111-114; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, (İstanbul: Işıl Matbaası, 1953) 552.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, (Ankara: TTK, 1995) 77.

³ Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17 no. 28, (1995) 220, 231, https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000082.

⁴ Ali Bilge Cankorel, "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları." *Ermeni Araştırmaları Dergisi* no. 60 (2018), 32,33.

⁵ Akdes Nimet Kurat, "Brest - Litovsk Müzakereleri Ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)", *Belleten* 31, no. (1967): 380.

⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, (İstanbul: Der yayınları 2010) 574.

⁷ Kurat, "Brest - Litovsk Müzakereleri Ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)", 401, 404, 405.

⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, (Ankara, TTK, 2011) 373.

Millî Mücadele dönemi başladıktan sonra esas Mustafa Kemal Paşa tarafından çizilen Misak-ı Millî sınırları içerisinde Elviye-i Selâse dahil edildi⁹. Türkiye, Misak-ı Milli ile belirlenen sınırlarından taviz vermemeye çalışırken; Rusya Ermenilere Anadolu'dan toprak verilmesini istedi¹⁰. Nitekim Mondros Mütarekesi'nden sonra özellikle Türk ordusunun çekildiği bölgelerde Ermenilerin saldırısına karşı korunmasız bırakılan Türk halkı TBMM Hükümeti'nden yardım isteğinde bulununca Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusu meclisten aldığı izinle harekate geçti. 28 Eylül 1920'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars ele geçirildi. Akabinde Türk ordusu Gümrü¹¹ üzerine yürüdü. TBMM ile Ermeniler arasında 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapıldı¹². Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Ermenistan'da yönetimi Bolşevikler ele alınca Gümrü Antlaşması yürürlüğe girmede. Yerine Kars Antlaşması geçerli oldu¹³. Kars Antlaşması 13 Ekim 1921'de Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve TBMM arasında yapıldı. Bu antlaşmanın konsolosluklarla ilgili maddesine göre imzacı devletler imza tarihinden itibaren 3 ay içerisinde konsolosluk sözleşmelerini imzalayacaktı¹⁴. 9 Temmuz 1922'de TBMM, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Sovyet Sosyalist temsilcileri arasında Tiflis'te Konsolosluk Sözleşmesi ile buna ek olarak düzenlenen Hukuk-ı Aile ve Ehliyet-i Hukukiye Sözleşmesi imzalandı. Söz konusu sözleşmeler, TBMM Genel Kurulu'nun 13 Nisan 1925 tarihli toplantısında kabul edildi¹⁵. Konsolosluk sözleşmesi sonrasında Leninakan'da (Gümrü) Türk Konsolosluğu açıldı¹⁶. 1925-1938 yılları arasında faaliyet yürüten Leninakan Türk Konsolosluğu'nun 31 Mart 1938 tarihinde kapatılması yönünde karar alındı. Diplomatik müzakereler neticesinde Türkiye ve Sovyet Rusya arasında uzlaşma sağlandı¹⁷:

"Bu sene 31 Mart'tan itibaren Türkiye'nin Odesa, Bakü, Erivan ve Leninakan'daki konsoloslukları ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin İzmir ve Kars'taki konsoloslukları kapatılacak ve her bir devletin diğer taraf ülkede yalnız birer konsolosluğu yani Türkiye'nin Batum ve Sovyetlerin İstanbul'daki konsoloslukları yerinde bırakılacaktır."

⁹ Esin Dayı, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, (Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997) 55, 56.

¹⁰ Cemal Avcı, "Türk Ermeni İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* no.16, (2008) 65-76.

¹¹ Günümüzdeki ismiyle Gümrü (Ermenice: Գյումրի, eskiden Александрополь Aleksandropol), başkent Erivan'ın 120 km kuzeybatısında yer alan Ermenistan'ın ikinci büyük şehridir. Tarihi boyunca ismi pek çok kere değişmiştir. Bilinen ilk ismi Kumayri veya Gyumri'dir; (1840-1924) yılları arasında Alexandropol, Rus Komünist Devrimi'nden sonra Leninakan (1924-1990); Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Gyumri (Gümrü) ismini tekrar aldı. Urartu yazıtlarında "Geçit Ülkeleri" adı verilen bölge Ermenistan'ın önemli tekstil (pamuk), gıda ve sabun endüstrisine sahip sanayi şehridir. Bugün önemli bir kent olan Gümrü'den Sarıkamış'a kadar uzanan yol ise bölgenin en önemli yoludur. Bu yol, Kars'tan sonra Şüregel'deki Ani kentinden sonra Türkiye topraklarından çıkarak Gümrü yolu ile Tiflis'e ulaşmaktadır; (Fridtjof Nansen, *Armenia And The Near East*, (Londra, 1927) 201; Süleyman İzzet Yeğin, *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15. Piyade Tümeni*, Haz. Dr.Öğr.Alb. Ahmet Tefvik, Uzm. Mehmet Korkmaz, (Ankara: Ankara Genel Kurmay Basımevi, 2009) 9; Mehmet Özmenli, "İlhanlı Dönemi'nde Şüregel", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* no.72, (2021), 207-224, <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4499>.

¹² İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, (Ankara: TTK, 2000) 17.

¹³ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 41.

¹⁴ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 45.

¹⁵ Şaban Ortak, "Türkiye İle Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB arasında 9 Temmuz 1922'deki İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye ve Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi" *IJOSES* 3, no. 6, (2016) 3-16, <https://doi.org/10.20860/ijoses.279873>.

¹⁶ Porshneva Olga Sergeevna, *Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi*, (Ekaterinburg: Ural Basımevi, 2010) 6.

¹⁷ Sovyet Rusya'da bulunan ve karşılıklı anlaşma ile kaldırılmasına karar verilen Leninakan Konsolosluğu lağvedilince burada görevli konsolos Server derecesi ile merkeze nakledildi. *Ulus*, (2 Şubat 1938), 2; *Cumhuriyet*, (17 Nisan 1938), 3.

1938’de Sovyetler ile mütekabiliyet esası üzerine yapılan bir anlaşma neticesinde Leninakan Konsolosluğu kapatıldı. Konsolosluğun kapatılmasından sonra Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinde azalma görüldü¹⁸. Türkiye bu dönemde Leninakan’da bir ticaret mümessilliği açmak istese de Sovyetlerin kabul etmeyeceği gerekçesiyle bu fikirden vazgeçti¹⁹.

Bu çalışma, Kars Antlaşması’na bağlı olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ve Türkiye arasında kurulan konsolosluklardan Leninakan Türk Konsolosluğu’nun 1925-1938 yılları arasındaki faaliyetlerini konu almaktadır. Antlaşmalar ve nizamnamelerle görevi tespit edilen Türk Konsolosları Türkiye’nin ve Türk vatandaşlarının çıkarlarını gözetmelerinin yanında bulundukları bölgeye dönük istihbarat raporlarını da ilgili makamlara iletmışlerdir. Türkiye’nin aleyhine gerçekleştirilen her türlü girişim ve propagandalardan Ankara’yı haberdar ederek görevini sürdüren konsoloslar sınırda meydana gelen olayları da vatandaşların haklarını gözeterek çözmeye çalışmışlardır. Doküman analizi yönteminin kullanıldığı çalışmada veriler, Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, süreli yayınlar ile telif ve tetkik eserlerden elde edilmiştir. Çalışmada Türkiye ile SSCB ekonomik ilişkilerinin seyri ithalat ve ihracat cetvelleri ile yansıtılırken; siyasi olaylar ve sınırda yaşanan problemlere de değinilerek iki ülke ilişkilerinin çeşitli yönlerle incelenmesi amaçlanmıştır.

1. Leninakan Türk Konsolosluğu’na Yansıyan Siyasi Olaylar

Türkiye ile Ermenistan arasında siyasi ilişkilerin başlaması ve gelişmesi iki ülkenin sahip olduğu ortak sınır ile yakından ilgilidir. Taşnakların²⁰ idaresi altındaki Ermenistan (1918-1921) bağımsız ülke olarak Türkiye sınırında yer aldı. Kısa süren bağımsızlığın ardından Sovyetler Birliği’nin bir parçası olan Ermenistan hızla sanayileştirildi²¹ ve Konsolosluk Sözleşmesi gereği Leninakan’da (Gümrü) Türk konsolosluğu 1925 tarihinde açıldı. Böylece Moskova başta olmak üzere Leninakan, Odesa, Tiflis, Bakü, Erivan şehirlerinde açılan Türk konsoloslukları bulundukları bölgede siyasi-sosyal ve ekonomik ilişkileri sürdürdü. Türkiye’nin Erivan ve Leninakan Konsoloslukları Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nin (SSCB) mahalli hükümeti Ermenistan’da yer aldı.

TBMM ve Sovyet Rusya arasında başlayan dostluk ilişkileri zaman içerisinde Sovyet Rusya’nın Türkiye aleyhine izlediği propaganda faaliyetleri ile milliyet taassubundan kaynaklı bazı Ermenilerin takip ettiği siyaset çerçevesinde ilerledi²². Öte yandan Türkiye-Ermenistan sınırı civarında inşaat çalışmalarına hız veren Ermeniler bölgede kuracakları sanayi bölgelerine Sovyetler Birliği içerisinden gelen Türkleri yerleştirerek “sözde” Rus dostluğunun pekiştirilmesini amaçladı²³. Ancak ülkesinin çıkarlarını gözeterek sahip olduğu konumu koruyan Türkiye’nin Leninakan Konsolosu, Sovyet Rusya’nın ülkesi aleyhinde

¹⁸ Sergeevna, *Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi*, 6.

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA.) 571/35546-139985-1, 20.08.1940.

²⁰ Kafkasya’da 1889’da kurulan Genç Ermenistan Cemiyeti’nin Droşak isimli çekirdeği Rusya, Türkiye ve İran’da tümenleri bulunan Taşnaksutyun (Taşnak) olarak isimlendirilen Ermeni Devrimci Federasyonu’nun kurulmasını sağladı. Marksist ve Sosyal Demokrat grupların birleşimi olan ve terör teşkilatı şeklinde doğan Taşnak partisinin hiç değişmeyen özelliği Türk düşmanlığı, katliam ve jenosid propagandası yapmaktı. 28 Mayıs 1918’de Ermenistan, bir cumhuriyet olarak kurulduğunda Taşnak Partisi, iktidardaydı; Haluk Selvi, “Milli Mücadele Yıllarında Taşnaksutyun Cemiyeti’nin Faaliyetleri”, 10. *Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler Cilt II* içinde, Editör Erdem Ünlen, (Ankara: AAM Yayınları, 2024), 960-961, 967.

²¹ *Cumhuriyet*, (27 Ocak 1933), 5.

²² TDA. 571/34837-137610-7, 03.12.1933.

²³ TDA. 571/34837-137610-7, 03.12.1933.

izlediği siyaset ile ilgili hazırladığı raporları Dışişleri Bakanlığına gönderdi. Raporda, Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde yaşayan ve bulundukları bölgenin lisanını konuşan 35 bin nüfuslu Yezidi zümresi üzerinde "Kürt benliğini uyandırmak", "lisanını medenileştirmek" adı altında Kürtçülük propagandasına yönelik faaliyetlerin günden güne artırıldığı belirtildi. Ayrıca Leninakan Konsolosu Selahattin Bey raporunda bölgeden edindiği bilgileri şu şekilde aktardı²⁴: "Kürtlerin amacına hizmet için Ermenistan'da Rus ve İranlılardan oluşan bir teşkilat meydana getirilmiş ve bu teşkilat Arap muntıkasındaki Kürtlere 800 silah göndermiştir. Hudut Komisyonu azasından Rus generallerinden birinin: "Kürt vilayetleriniz sizi daima meşgul ediyor, bunlardan bir ya da ikisini bize verirsiniz hem siz rahat edersiniz hem Kürtler istiklalini kazanmış olur" dediğini bizzat bir Türk vatandaşı bana ilettili."

Bölgede yapılan Kürt propagandası ile alakalı olarak yine bölgeden ikinci bir rapor gönderildi. Raporda, Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin aleyhine yönelik, "Türkiye'nin Bugünkü Ekonomisi" isminde bastırıldığı bir kitapta: Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasi ve iktisadi açıdan çürük olduğu gerekçesi ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin izlediği politika sebebi ile eleştirildiği; din kisvesi altında yürütülen ve memleketin hayatına zarar veren hadiselerle de alkış tutulduğu belirtildi. Yine konsolos Erivan'da 9 Temmuz 1934'te başlayan ve 3-4 gün süren 1. Umumi Kürt Konferansı kapsamında Sovyetlerin Kürt propagandası yapmakta olduğunu aşağıdaki olaylar üzerinden değerlendirdi²⁵:

1. 1934 Sovyet seçimlerinde Erivan'da Kürtlerden 12 kişi seçildi.
2. Büyük Ağrı Dağı'nın eteğinde uzanan Erivan şehrinde 1933 senesi Sovyet inkılap bayramında büyük Kürt nümayişleri yapıldığı haber alındı.
3. Ermenistan başvekalet müsteşarı Ali Mehmedov'un Türk sınırının yakınında meskûn (Rus dostluğunun pekiştirilmesi amacıyla yerleştirilen) Türkleri köylerinden kaldırarak yerlerine Ermeni ve bilhassa Kürtleri getirmekte olduğu haber alındı. Eçmiyazın kazalarından Karhun, Şorvent, Karkapazar, Evçiler Türk köylerinin sakinleri mübadeleye tabi tutuldu.
4. Şark vilayetlerimizde bulunan başlıca şehirlerimizin isimleri Ermeni ve özellikle Kürt köylerine verilmektedir. Arapkir, Malatya, Sivas, Diyarbakır, Van ve Amasya şehir isimleri alındığı haber alındı.

Raporda, Sovyetlerin içerde ve dışarda birtakım sıkıntılar yaratmaya çalışırken; TBMM'nin iskân kanunu kapsamında İçişleri Bakanlığı'na verdiği salâhiyetlerin ülkedeki Kürt propagandasının hızını biraz kestiği de ifade edildi²⁶. Rapordan anlaşılacağı üzere konsolos görev yetki ve kapsamı ölçüsünde Türkiye'nin aleyhine yapılan girişim ve propagandalar hakkında hükümeti bilgilendirerek vazifesini yürütmeye çalışmaktadır.

Görevini bulunduğu bölge özelinde yapmaya çalışan Leninakan Türk Konsolosu zaman zaman milliyet taassubu ile hareket eden bazı kişilerce rahatsız edildi. Bu olayların biri Erivan siyasi ajanı ve onun davranışları ile ilgilidir. Söz konusu siyasi ajan Moskova-Ankara dostluk ilişkisine aykırı davranırken; Ermeni Hükümeti Leninakan Türk Konsolosluğu ile dostane ilişkilerden yana tavır takındı²⁷. Genel ilişkiler olumlu hava içerisinde yürütülürken; birkaç yetkili mutaassıp Ermeni, yetkilerini kullanarak hem SSCB hem de Ermenistan mahalli hükümeti ile dostane devam eden Türkiye'nin ilişkilerine zarar verdi. Şöyle ki Leninakan Türk Konsolosluğu'nda 25 Aralık 1928-28 Ocak 1934 tarihleri arasında kâtip ve tercüman sıfatı ile

²⁴ TDA. 571/34837-137610-7, 03.12.1933.

²⁵ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006530, 14 Mart 1935.

²⁶ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006530, 14 Mart 1935.

²⁷ TDA. 571/ 34846-137077-44, 09.02.1935.

Ohannes Kalaciyen isimli bir şahıs görev yaptı²⁸. Kâtip ve tercüman Ohannes Kalaciyen 20 doları hariçte satarken yakalandığı iddiasıyla ilk olarak Ekim 1933 yılında daha sonra da Şubat 1934'te tutuklandı ve 3 sene hapse mahkûm edildi. Söz konusu tutuklanma üzerine Leninakan Konsolosu, Ermenistan mahalli hükümeti tarafından tavsiye edilen ve senelerdir görevde bulunan Ohannes Kalaciyen'in sadece konsolosluk görevleri ile meşgul olup Türkiye için istihbaratta bulunmadığına açıklık getirirse de ikinci kez tutuklanmasını milliyet taassubu ile ilişkilendirdi. Üstelik iki ülke arasındaki normal siyasi ilişkilere zarar veren bu durumlar yaşanırken, konsoloshaneye gelen Erivan siyasi ajanı Neymark tutuklanma hadisesi üzerine konsolosluk katipliğini yürütecek bir Ermeni olmadığı iddiasıyla bu işi yapacak kişinin Kars'tan getirtilmesini istedi. Bu istek üzerine konsolos, kâtibin Sovyet tebaasından ve mahalli halktan birinin olması arzusunu dost bir millete olan itimat ve sevgisiyle açıkladı. Görüşme esnasında bu kez Neymark Erivan'da bir konsolosluk varken Leninakan'da başka bir konsolosluğun bulunmasını fuzuli masraf şeklinde değerlendirdince, konsolos bu hususların sadece merkezi hükümetlerin (Moskova-Ankara) kararına bağlı bulunduğunu söyledi. İlaveten siyasi ajanın daha da ileri giderek kapalı bir biçimde konsolosların maruz kalacağı zulümlerden bahsetmesini muhakeme gücünün kılıfına dayandıran konsolos Ermenistan'daki Türk konsoloslarının korkmasını gerektirecek hiçbir sebep bulunmadığını raporunda ifade etti²⁹.

Erivan siyasi ajanının yukarıdaki davranışlarına ek olarak olumsuz tutum sergilediği, bir diğer gelişme Leninakan-Kars geçiş güzergahında bulunan ve çökmek üzere olduğu belirtilen Thniske Köprüsü'nün tamir edilmesi meselesidir. Leninakan Konsolosu Selahattin Bey tarafından Türk Dışişleri'ne çekilen telgrafta, Thniske Köprüsü'nün tamiri ya da yeniden inşasındaki amacın Türkiye'den para koparmak olduğu dile getirildi. Türkiye'ye iletmek üzere köprü projesiyle ilgili raporları istemesine rağmen kendisine verilmediğini belirten Selahattin Bey, hudut komutanının bir an önce köprüyü kendi mühendislerine yaptırarak masrafı Türkiye'den sağlamak konusunda Kars vilayeti makamlarını emri vakiler karşısında bıraktığını söyledi. Neticede köprü'nün inşası için ihtiyaç duyulan kerestenin Türkler tarafından verilmesi dışında başka masraf alınmayacağı bildirilince hudut komutanlığının planı gerçekleşmedi³⁰. Diğer taraftan Kars'a gitmek ve köprüyle ilgili gelişmeleri takip etmek isteyen Selahattin Bey'in Türkiye'ye gitme meselesi Erivan siyasi ajanlığı eliyle³¹ gereğinden fazla uzadı. Selahattin Bey, Ermeni siyasi ajanlığından vize alamadığı için Kars'a hareket edemediğini Türkiye'deki yetkililere bildirdi³². Selahattin Bey'in Dışişleri'ne çektiği telgrafında sorun çıkaran ikinci kişinin de hudut komutanı olduğu anlaşılmaktadır. Kars'a gitmek üzere bu kez Erivan Konsolos Merkez Hudut Kumandanlığına başvuru yapan Selahattin Bey, buradaki hudut komutanının Ermeni olduğu gerekçesiyle bu komutana asla güvenmediğini ve sırf para koparmak amacıyla Türklere zarar verecek türlü oyunlara başvurduğunu ifade etti³³. İlerleyen süreçte köprü inşası için lazım olan kereste, kalas gibi levazımı Türkiye'nin sağlayacağı; Rusya'nın da köprü tamiratını yapacağı dile getirildi³⁴. Böylece iki taraf arasında bir süre problem olan Thniske Köprü meselesi çözüme kavuşturuldu. Thniske Köprüsü'nün tamiriyle ilgili yaşanan aksaklıkların başında o

²⁸ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006536, 27 Nisan 1935.

²⁹ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_006528, 5 Şubat 1934.

³⁰ TDA. 571/ 34834-137506-23, 04.08.1934.

³¹ TDA. 571/ 34834-137506-11, 01.09.1934.

³² TDA. 571/ 34834-137506-13, 28.08.1934.

³³ TDA. 571/ 34834-137506-17, 14.08.1934.

³⁴ TDA. 571/ 34834-137506-16, 19.08.1934.

bölgedeki Ermeni bir görevlinin kişisel problemleri nedeniyle iki tarafı da gereksiz yere uğraştırması gelmektedir. Milletler arasındaki sorunlarda genelde buna benzer olaylar yaşanmaktadır. Kişisel ön yargı ve problemler iki devleti ya da milleti birbirinden uzaklaştırmakta ve ardından küçük görünen ve bu şekilde biriken problemler beklenmeyen, hesapta olmayan ve içinden çıkılmayan sorunlara sebep olabilmektedir.

2. Leninakan Yoluyla Türkiye'ye, Kars Yoluyla Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat ve İthalatlar

Türkiye ve Ermenistan arasında ticaretin devam etmesinde iki ülke arasında işleyen demiryolu sisteminin varlığı önemlidir. Rusya'nın 1853-1856 Kırım Savaşı'nda mağlup olması askeri-stratejik açıdan demiryollarının önemini ortaya çıkardı. Böylece Ruslar, Kars'ı Kafkasya'ya bağlamak üzere demiryolu sistemini Kars'tan Leninakan'a oradan Erivan ve Culfa'ya getirdi³⁵. Ancak demiryolundan önce Rusya Haberleşme Bakanlığı, Kars'tan Leninakan'a kadar 89 kilometre uzunluğunda bir otoyol inşa etti. Demiryollarının yapımı sırasında karayolları Kars şehrini bölgedeki ilçe merkezlerine bağladı. Rusya işgal etmeden önce Kars ve çevresinde Osmanlı Devleti'nin neredeyse hiç düzenli demir yolu yoktu. Bu bölge Osmanlı Devleti'nin uzak bir parçasıydı ve yalnızca Rusya ile yapılan savaşlarda askeri bir öneme sahipti. Diğer taraftan Osmanlı Devleti Rusya tarafından potansiyel tehlike kabul edildiğinden demiryolu gerekliydi³⁶. Rusların Kars ve bölgesini Kafkasya'ya bağlamak için inşa ettirdiği mevcut yolların varlığı ile bu kez Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti arasında ekonomik ilişkilerin gelişimi sağlandı.

Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin bir parçası olduktan sonra bölge hızla sanayileştirildi. Erivan, Leninakan ve Karakilise'de yeni sanayi merkezleri kuruldu. Özellikle kimsenin faydalanmadığı topraklar üzerinde kimyevi fabrikalar inşa edildi. Ermenistan'da ziraat da sanayi gibi çok ilerledi. Sovyet idaresinden önce Ermenistan'da ekilen saha yaklaşık 82 bin hektardı; sonrasında bu oran 400 bin hektara çıktı. Bunun 30 bin hektarına pamuk ekildi ve sulama kanalları vasıtası ile 125 bin hektar arazi sulandı³⁷. 1923 yılında Leninakan'da bir tekstil fabrikası açıldı. Bu fabrikanın bölgeye ekonomik açıdan fayda sağladığı anlaşıncı yeni bir fabrika inşasına kısa sürede geçildi ve fabrikada çalışacak ameleli yetiştirmek üzere bir de mektep açıldı. 200 amele ile işe başlayan fabrika 1927'de 1200 ameleye ulaştı. 1928'de ise mevcut makineler yeterli gelmeyince Almanya'dan ve İngiltere'den alınan ilave iplik dokuma makineleri sayesinde amele sayısı 20 bine ulaştı. 1929'da amele sayısı 2.800'e; 1930'da 3.250'ye ulaşan fabrika her geçen yıl amele sayısını artırdı³⁸. Leninakan'da açılan tekstil fabrikası: iplik, dokuma ve örgü şeklinde üç bölümden oluştu. Ermenistan Türkiye'nin sınır komşusu olduğu için Iğdır pamukları daha çok işlenmek üzere SSCB'ye gönderildi³⁹. Leninakan'da tekstil fabrikalarının açılması, Türk topraklarında ise fabrikalarda işlenecek kaliteli pamuğun yetiştirilmesi Kars-Leninakan yolunun önemini artırdı.

1925-1938 yılları arasında yani Leninakan, Türk Konsolosluğu'nun açık bulunduğu dönemde ticaretin yoğunlukla yapıldığı bir güzergâh olarak işlevsel konumdaydı. Bu durum

³⁵ Deniz Akpınar, "Azerbâycân'ın Sosyo İktisadi Yapısı (1828-1928)", *Geçmişten Geleceğe Türk Dünyası* içinde, Editör Abdulkadir Gül, Kemal Taşcı, İbrahim Kurcebe Akkuş (Erzincan,T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı-Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2022), 728.

³⁶ Sonya Mirzoyan, Candan Badem, *The Construction Of The Tiflis-Aleksandropol-Kars Railway (1895-1899)*, (The Institute For Historical Justice And Reconciliation: 2013) 17-20.

³⁷ *Cumhuriyet*, (27 Ocak 1933), 5.

³⁸ TDA. 571/ 35980-141970-24, 13.07.1930.

³⁹ TDA. 571/ 35980-141970-24. 13.07.1930.

Ek 2’de yer alan cetvele de yansımıştır. (Ek 2)’de görüldüğü üzere 1927 yılında Kars’tan Sovyet arazisine daha çok tahıl ürünleri gönderildi. Tahıl ürünleri içerisinde de miktar bakımından arpa tercih edildi. Ayrıca toplam beş kalem olarak Türkiye’ye gönderilen arpanın dört kaleminde Batum yolu tercih edilirken sadece birinde Kars yolu tercih edildi. Sovyet arazisine gönderilen ürünler içerisinde ikinci sırayı buğday almaktadır. Leninakan yoluyla Türkiye’ye daha çok sanayi ve akaryakıt ürünleri gönderildi. Sanayi ürünleri içerisinde Türkiye en fazla mazot ithal etti. Böylece ithalat ve ihracat iki ülke arasında Kars-Leninakan yolu vasıtasıyla uzun yıllar devam etti.

Leninakan yolu ile Türkiye’ye daha çok sanayi ve akaryakıt ürünlerinin gelmesindeki en önemli etken Sovyet Rusya’nın uyguladığı planlı ekonomidir. 1928-1932 yılları arasında birinci beş yıllık ve 1933-1937 yılları arasında ikinci beş yıllık sanayi planlarını uygulayan SSCB’de ülkenin sanayileşmesi ve bu yolda büyük atılımlar yapması sağlandı. Uygulanan sistemin başlıca amacı ülke sanayisinde ivme yakalamak olsa da tarım alanına da ciddi yatırımlar sağlandı. SSCB’de uygulanan İlk Beş Yıllık Ekonomi Planı: otomobil, havacılık, takım tezgâhı, traktör, metalurji, ziraat mühendisliği ve kimya endüstrileri gibi alanları kapsadı. İkinci Beş Yıllık Plan döneminde ise kültür, tarım, ulaşım, inşaat gibi alanlar ilk kez bölgesel planlama yoluna dahil edildi⁴⁰. Bu nedenle Sovyet Rusya’dan ithal edilen ürünlerin sanayi ürünleri olması şaşırtıcı değildir. Bu durum 1 Haziran 1929’da Moskova Büyükelçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na çekilen telgraftan da anlaşılmaktadır. 1929’un ilk üç ayı (Ocak-Şubat-Mart) içerisinde Kars-Leninakan yolu ile yapılan ihracat ve ithalatı gösteren cetvel Ek 3-4’te sunuldu. 1929’un ilk üç ayında Türkiye, Rusya’dan sanayi ürünleri ve akaryakıt aldı⁴¹. İlk sırayı mazot alırken, petrol ikinci sırayı takip etti. Bunların dışında (Ek 3-4)’te görüldüğü üzere çeşitli sanayi ürünleri de alındı. Tabloda ürünlerin tonaj ve miktar değerleri toplam olarak verildi. Bu durum Sovyet Rusya’nın sanayi alanında Türkiye’nin ilerisinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Türkiye 1919-1923 sürecinde verdiği bağımsızlık mücadelesinin akabinde ekonomik alanda ivme yakalamak üzere harekete geçti. Başta tarım alanı olmak üzere sanayi alanında da gelişim süreci içerisine girdi ve özellikle iktisadi yapının güçlendirilmesi amaçlandı. Bu dönemde Türkiye, tarım alanında ülkenin iyileştirilmesi ve geliştirilmesine yönelik komşusu Sovyet Rusya’dan yardım istedi. Uzun süren savaşlardan tahrip olan genç Cumhuriyetin komşu memleketin günden güne tarım ve sanayi alanında gelişmesini gözden kaçırmaması mümkün değildi. Böylece her iki ülkenin üretim ve üretim araçları, elde ettikleri çıktılar ithalat ve ihracat cetvellerinde izlenebilmektedir.

Cetvellerden, Sovyet Rusya’nın Türkiye’den hayvansal ürünler aldığı görülmektedir⁴². Bu durum Türkiye’nin hayvancılık alanında ne kadar ileri olduğunu bir göstergesidir. Ot ve saman olmak üzere peynir, yumurta, deri gibi çeşitli hayvansal ürünlerin ihraç edildiği

⁴⁰ İmren Arbaç, “Türkiye’de 1934-1938 Yılları Arasında Yapılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği’nden Alınan Kredi ve Teknik Yardımların Katkıları” *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* no. 64, (2024) 61-62, <https://doi.org/10.53568/yyusbed.1427874>. 1930’lu yıllarda iki ülke arasında giderek artan ekonomik ilişkiler resmi ziyaretleri de beraberinde getirdi. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşrü Aras heyetine eşlik edenler içerisinde Hakimiyeti Milliye gazetesi Başyazarı Falih Rıfkı Atay da vardı. Atay, ülkeye dönüşünde gözlemlerini “Yeni Rusya” kitabında yayımladı. Atay eserinde Odesa, Moskova, Leningrad başlıkları altında Sovyet Rusya’nın sadece iktisadi kalkınması hakkında değil tarım, sosyo-ekonomik, kültürel ve maarif alanında beş yıllık kalkınma planı çerçevesinde devlet eliyle sergilediği dönüşümleri değerlendirdi; Ayrıntılı bilgi için bkz: Falih Rıfkı Atay, *Yeni Rusya*, (Ankara: Hâkimiyet-i Milliye, 1931).

⁴¹ Sercan Ak, “Uluslararası Ticaret, Türkiye-Rusya İlişkileri ve Taşımacılık” (yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018) 33.

⁴² Ferruh Özder, “Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkiler”, *Atatürk Yolu Dergisi* 15, no. 60, (2017) 144-170, https://doi.org/10.1501/Tite_0000000464.

görülmektedir. (Ek 4)'te dikkat çeken noktalardan biri de bal ihracatıdır. Balın o yıllarda ihracatının yapılması Kars balı açısından önemli bir noktadır ki büyük olasılıkla ihraç edilen bal Kars'ın yöresel balıdır. Bunların dışında domuz gibi Türkiye'de tüketilmeyen hayvanlar da Ek 4'te yerini aldı. Kesilmiş taze et dahi ihraç edildiğine göre o yıllar için Leninakan-Kars yolunun ithalat ve ihracat açısından önemi yadsınamaz bir gerçektir. Ancak listedeki bazı yazılar okunamaz durumdadır. Okunamayan bölüme bakıldığında, bu alanın büyük olasılıkla ürünlerin toplam değerlerinin verildiği kısım olduğu anlaşılmaktadır.

Belgelere yansıyan bir diğer cetvel 1929 Kasım cetvelidir. Türkiye'den Kars yolu ile Rusya'ya, Rusya'dan Leninakan yolu ile Türkiye'ye yönelik gerçekleştirilen ithalat ve ihracatı gösteren cetvel Ek 5'te yer almaktadır. (Ek 5) incelendiğinde Türkiye'nin Rusya'dan sanayi ürünleri ithal ettiği, akaryakıt ürünlerinden ise mazotun ön planda olduğu ancak diğer listelerden farklı olarak akaryakıtın dışında şeker alımı yaptığı da görülmektedir⁴³. Rusya'nın da Türkiye'den hayvansal ve tahıl ürünlerine ilave olarak taze balık ve havyar gibi deniz ürünleri aldığı anlaşılmaktadır. Böylece buğday, bulgur, deri ve havyar transit olarak Sovyet Rusya'ya gönderildi.

17 Kasım 1929 şeker çuvalları 666 ruble; petrol tenekeleri ise 3.600 ruble değerindedir. 1929 Aralık ayına ait Kars yolu ile Rusya'ya, Rusya'nın da Leninakan yolu ile Türkiye'ye yaptığı ihracat ve ithalatı gösteren cetvel Ek 6'da verilmiştir. (Ek 6) incelendiğinde Türkiye'nin Rusya'dan ilk sırada şeker, ardından mazot, petrol ve çeşitli sanayi ürünleri aldığı görülmektedir. Ayrıca İstanbul'dan Kars'a transit olarak pirinç gönderildi. Kars yolu ile Sovyet Rusya'ya tarım ve hayvansal ürünler ihraç edildi. Bu durumda Rusya daha önceki yıllarda olduğu Türkiye'den yine hayvansal ürün ve gıdalar aldı. Buğday, ot ve peyniri Türkiye transit olarak Sovyet Rusya'ya gönderdi. Üstelik iki ülke arasında ticaret ilişkileri 1929 Dünya Ekonomik Buhranına rağmen devam etti. Sovyet Rusya'nın 1928-1932 yılları arasında uyguladığı ilk Beş Yıllık Ekonomi Planı sayesinde Sovyetler dünyayı saran ekonomik krizden etkilenmedi. Türkiye ise hem ülkeyi olumsuz koşullara karşı koruma refleksi ile hem de sanayi alanında özel sektörün yeterince başarılı olamamasını dikkate alarak "devletçi politika" modeline geçti.

Bu modeli uygulamak için yanı başındaki komşusuna çeşitli heyetler gönderen Türkiye, 7 Mart 1931 tarihli Denizcilik ve Ticaret Anlaşması'nı 30 Ekim 1931 tarihinde imzaladı ve antlaşma TBMM tarafından 25 Haziran 1932'de onaylandı. Ayrıca Türkiye sanayinin kurulması amacıyla çeşitli ülkelerle kredi anlaşması görüşmeleri yaptı ve 8 milyon Amerikan doları değerinde kredinin Sovyet Rusya'dan sağlanmasına yönelik protokolü 21 Ocak 1934'te imzaladı. İmzalanan protokole göre Sovyet yönetimi Türkiye'de sanayinin kurulmasını sağlayacak her türlü ekipman ve makine donatımını kredi ile verecekti. Ayrıca yapılan projelere bağlı olarak gerekli makinelerin kurulmasını, uzmanların yetiştirilmesini ve tesisat için diğer bütün teknik işleri üstlendi. Sovyet tarafı yukarıda sıralanan fabrika projelerini yapma, teçhizatlarını kurma ve nitelikli işgücünün hazır hale getirilmesi gibi işlerde Türkiye'den herhangi bir ücret talep etmedi⁴⁴. Bu hususta başta gelen sebeplerden biri de

⁴³ Belirtilen yıllarda Sovyet Rusya şeker ihracatında diğer ülkelerin önündedir. Şeker piyasasına hâkimdir; Arzu Boy, *İki Savaş Arasında Türk-Rus İlişkileri*, (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2020) 158.

⁴⁴ Arbaç, "Türkiye'de 1934-1938 Yılları Arasında Yapılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği'nden Alınan Kredi ve Teknik Yardımların Katkıları" 63-64.

Sovyetlerin giderek gelişen sanayisi için yanı başındaki Türkiye'yi hammadde sağlayabileceği ülke konumunda nitelendirmesidir.

Bu bağlamda 1930 yıllarında Sovyet Rusya'nın hayvansal gıdalar (erimiş yağ, yumurta, beyaz peynir) ile yün ve ham deri aldığı fark edilmektedir. 1930 Temmuz ayında yapılan ihracat ve ithalat cetveli Ek 7'de gösterilmiştir. (Ek 7) incelendiğinde Türkiye'nin mazot, petrol başta olmak üzere akaryakıt ile çimento, kotan, teker yağı gibi ürünler ithal ettiği fark edilmektedir. Bu ay daha önce alımı yapılmayan pencere camı, karyola, kürek, olif gibi ürünler alındığı görülmektedir. Böylece Rusya'dan akaryakıt ürünleri ve sanayi ürünleri alınırken; Türkiye'den Rusya'ya daha çok hayvansal ürünler gönderildiği yine Ek 7'den anlaşılmaktadır. Ayrıca kaşar peyniri ve yağ transit gönderildi. 1930 Ekim ayı ithalat ve ihracat cetvelinde de benzer durum söz konusudur. Bu husus Ek 8'de yer almaktadır. (Ek 8) incelendiğinde yine Türkiye'nin Rusya'ya hayvansal ürünler gönderdiği, Rusya'dan da akaryakıt ve sanayi ürünleri aldığı görülmektedir. Kaşar peyniri transit şekilde gönderildi. 1930 Ekim'inde Leninakan-Kars yoluyla yapılan ihracatın gösterildiği Ek 8'de aslında eşyaların kilosunun 666.776 olarak hesaplandığı fakat cetveldeki veriler baz alındığında eşyaların kilosunun 685.781 olduğu fark edilmektedir. Yine cetvelde aynı şekilde toplam değer 104.865,77 olarak hesaplanmasına rağmen, değerler baz alındığında rakamın toplamda 134.611,77 olduğu anlaşılmaktadır. Ek 8'de görüldüğü üzere Kars ve Leninakan yolunda ticari ilişkiler belli bir dönem oldukça yoğun bir şekilde devam etti. Ticari ilişkilerin gelişiminde Leninakan'da bulunan Türk Konsolosluğu'nun önemi öne çıkmaktadır. Ancak ne var ki ticari ilişkilerin düzenli ve sorunsuz bir şekilde her zaman devam etmediği ve zaman zaman birtakım problemler yaşandığı bilinmektedir.

Kars-Leninakan yolu ile iki ülke arasında ticareti yapılan mallar için gerekli belgelerin 24 saat öncesinde kontrol edilerek onaylanması istenirken, zaman zaman bunun dışında hareket edildiği anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerinde, bazen belirlenen bu kuralın dışına çıkıldığı ve trenin kalkışından hemen önce gönderilecek mala dair menşe-i mahsul şahadetnamelerinin⁴⁵ imzalanmasının istendiği fark edilmektedir. Sovyet Rusya'nın bu istekte bulunurken Türk-Sovyet dostluğunu ön plana geçirdiği gözlemlenmektedir. 1935 yılının 15 Eylül'ü ve 26 Eylül'ünde Kars'tan gelen trene sırasıyla 3 vagon gaz yağı, 3 vagon kerosin (benzin) ve 10 vagon mazot yükleneceği esnada zamanında menşe-i mahsul şahadetnamelerinin hazırlanmadığı belirtildi. Söz konusu sorunun çözümüne ilişkin Türkiye'nin Rusya'ya karşı muhabbeti ve dostluğu özelinde menşe-i mahsul şahadetnamelerinin imzalanması Türk makamlarından istendi⁴⁶. Böylece yetkililer tarafından zamanında hazırlanmayan ve onaylanmayan mahsul şahadetnamelerinin imzalanmasında dostluk ilişkilerinin ön plana alınarak ticari ilişkilerin aksatılmadığı fark edilmektedir.

3. Leninakan ve Türkiye Arasında Meydana Gelen Diğer Gelişmeler

Leninakan ve Türkiye arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerin yanı sıra Leninakan Türk konsolosluğu, Rusya'da bulunan Amerikan tebaasının her türlü işini yapmak üzere aracı bir kurum vazifesi de gördü. Böylece 1931 senesinde alınan karara göre Rusya'da bulunan Amerikan tebaasına ait işler Rusya'daki Türk makamları tarafından çözülecekti.

⁴⁵ Tümüyle bir ülkede elde edilen veya üretilen eşya, o ülke menşeli eşya sayılır; <https://izto.org.tr/tr/tg/mense-sahadetnamesi> (İGT: 20.07. 2024).

⁴⁶ İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi. Bel_Mtf_ 006540; 006545, 15 Eylül 1935; 006553, 26 Eylül 1935.

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) resmi makamları, Türkiye ve Rusya hükümetlerine sorarak ve öncelikle adı geçen ülkelerin onaylarını alarak bu kararı uyguladı. Karara göre Rusya'daki Amerikan tebaasını ilgilendiren resmi işlemler Türk konsolosları tarafından yerine getirilecekti. ABD'ye gönderilecek her türlü resmi ya da özel belgeler, Rusya'daki Türk memurlarınca öncelikle kayıt ve tescil edilecek ve bu suretle resmi bir statü kazanacaktı. ABD ile Rusya arasında resmi bir münasebet kurulmadığı için Rusya'ya gelen Amerikan tebaasının işlemlerinde meydana gelen sorunlar böylelikle halledilecekti. Sovyet Rusya'da açılan Leninakan dahil tüm Türk konsolosları ABD'nin kabul ettiği resmi memur olarak da vazifelendirildi. Böylece Rusya ve ABD arasında uzayıp giden sıkıntıların hızlı bir biçimde çözülerek iki ülke arasında iktisadi ilişkilerin güçleneceği vurgusu basın kanalıyla kamuoyu ile paylaşıldı⁴⁷.

Rusya ve ABD arasında ilişkileri düzenleyen aracı kurum vazifesi yürüten Leninakan Türk Konsolosluğu, bölgede meydana gelen ilginç gelişmeleri Türkiye'ye aktarmaya devam etti. Bu gelişmelerden biri de güneşin kuvvetinden yararlanmak üzere icat edilen bir alet ile ilgilidir. Leninakan Konsolosu Nusret Bey⁴⁸ tarafından Dışişleri'ne çekilen telgrafta; güneşin kuvvetinden yararlanabilmek için Leninakan'da nikelden bir alet yapıldığı, bu aletin İktisat Enstitüsü Tabiiyet Laboratuvar Şefi P. Papovyan tarafından icat edildiği belirtildi. Telgrafa göre aletin yapımı gayet basit ve fiyatı 110 rubledir. İcat sonrasında yapılan incelemede bu aletin lokantalarda, fırınlarda kullanılması uygun bulununca⁴⁹ Nusret Bey görevi gereği harekete geçti. Nusret Bey'in bu bilgiyi vermesindeki amacı Türkiye'de de bu tarz aletlerin kullanılabileceğini göstermektir. Nitekim aletin Hindistan, Türkistan gibi yerlerde kullanılması Türkiye'de kullanılabileceği ihtimalini kuvvetlendirmiştir.

Diğer taraftan siyasi istihbarat toplamak ve bunu yetkililere ulaştırmak üzere de Leninakan Konsolosu'nun görev yürüttüğü anlaşılmaktadır. Leninakan Konsolosu Selahattin Bey ve Dışişleri Bakanlığı arasında gerçekleşen yazışmalarda, Erzurum Amirliği'nin, Leninakan irtibat memuru İzzet Bey'in görevden alınmasına yönelik isteği değerlendirildi. Buraya atanan Nuri Bey isimindeki memurun vizesinin Ruslar tarafından geciktirilmesi hatta yapılan atamaya müdahale eden Rusların İzzet Bey'in görevinde kalması talebi Selahattin Bey'e göre Türk çıkarlarına asla uygun değildi. Nitekim Selahattin Bey, İzzet Bey'in Ruslarla olan yakınlığını ön planda tutarak bir an evvel bölgeden alınmasını istedi⁵⁰. Bu belgeden anlaşılacağı üzere Ruslar kendilerine yakın ve ilişkilerinin iyi olduğu kişileri hudutta görevli olarak bulundurmak istemiştir. Böyle bir durum Türk çıkarlarına aykırı değerlendirildiğinden kabul edilmemiştir.

⁴⁷ *Milliyet*, (29 Ocak 1931), 2.

⁴⁸ Leninakan Konsolosluğu'na Dışişleri Bakanlığı tarafından sabık Gümülcene konsolosu Nusret Bey Ağustos 1931'de tayin edildi; *Vakit*, (23 Ağustos 1931), 9.

⁴⁹ P.Papovyan'ın yorumu şöyledir: "Farklı memleketlerde 2 bin milyar ton maden kömürü vardır. 300 sene ancak yeterlidir. Başka kuvvet alanları bulunmaya çalışılmaktadır. 1.5 yıl sonunda Sovyetlerde elektrik istasyonları 17 milyar kilovat elektrik kuvveti üretecektir. Elektrik istasyonlarının kuvveti 2 milyar beygir kuvvetine erişecektir. Yıllar geçtikçe bu miktar artacaktır. Rüzgâr kuvvetinden de yararlanılmaktadır. Amerika ve Sovyet Rusya'da rüzgârdan yararlanılmaktadır. Güneşin kuvveti en önemlisidir. Bir hektar arazi iki milyar beygir kuvveti alıyor, bu kuvvet boşuna harcanıyor. Bundan dolayı güneş kuvveti iktisat noktasında önemli bir yere sahiptir. Güneşin kuvvetinden yararlanılmasını sağlayan alet ilk olarak Hindistan'da yapılmıştır. Orada güneşli gün sayısı oldukça fazladır. Mısır ve kuzeyde de kullanılmış ardından Türkistan'da da bu kuvvetten yararlanmıştır." TDA, 571/35980-141143-1, 15.07.1932.

⁵⁰ TDA. 571/34941-137970-15, 18.07.1934.

Rusların ayrıca memur ya da asker fark etmeksizin Türk yetkililerine birtakım sorunlar çıkardıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Leninakan civarında bulunan mahalli idareler, Türk temsilci, memur ve askerlerine çeşitli konularda problem yaratmaya başlayınca mukabil muamelelerin Türkiye'deki SSCB temsilcilerine yapılması Dışişleri Bakanlığı tarafından talep edildi⁵¹. Bu noktada önemli bir gelişme Selahattin Bey'den sonra Leninakan Konsolosluğu'na atanan Server Bey'in⁵² istasyonda beklerken yanında getirdiği 4 çanta ve hurçtan ibaret olan eşyasının kimsenin içeri girmesine müsaade edilmeyen bir odaya alınması ile çantasındaki resmi ve hususi evrakların gümrük memurları tarafından gözden geçirilmesi hadisesidir. Yaşanılan bu hadiseden sonra Türk Hükümeti, Sovyet Konsolosunun da Türk gümrük memurları tarafından benzer muameleye tabi tutulmasını istedi⁵³. Bu olayda Türk Hükümeti'nin mütekabiliyet ilkesini ön plana aldığı değerlendirilebilir.

Kars-Leninakan sınırında geçişler esnasında vatandaşların eşyalarına el konulması üzerine de konsolosluk vazife yaptı⁵⁴. Yaşanan sıkıntılardan biri, Leninakan yoluyla Maverayı Kafkas bölgesine sevk ettikleri hayvanlarına ve ticari ürünlerine ilişkin Türk vatandaşlarının yanlarında taşıdıkları menşe-i mahsul şahadetnamelerine Leninakan gümrük idaresince el konulmasıdır. Bu meselede mal sahiplerinin çaresiz kalmamaları için menşe-i mahsul şahadetnamelerinin ticaret odaları tarafından iki nüsha hazırlanmasını⁵⁵ isteyen konsolosluk ancak bu sayede mağduriyetlerin giderileceğini belirtti.

Pasaportlu ya da pasaportsuz kişilerin Türkiye'ye gelişi yine iki taraf arasında yaşanan problemlerden biridir. Türkiye'den firar etmiş veya hudut dışı edilmiş kişilerle ilgili olarak diğer memleketlerden Rusya'ya gitmiş veya uzun zamandır orada ikamet eden ve Sovyetler tarafından sınır dışı edilenler arasından sadece Türkiye tabiiyetinde olanların ülkeye kabul edileceği vurgulandı. Bu olayların dışında bahsedilen kişilerin Türkiye'ye kabulü ile ilgili olarak halihazırda hudut makamları tarafından uygulanan usul dışında günün koşullarına göre hareket edilebileceği ifade edildi⁵⁶. Burada uygulamaların günün şartlarına ve koşullarına göre değişebileceği vurgulanmıştır.

Sonuç

1925-1938 yılları arasında faaliyet yürüten Türkiye'nin Leninakan Konsolosluğu'nu konu alan bu çalışma, araştırma dönemi içerisinde konsolosluk üzerinden toplanan verilerle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği özelinde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti- Türkiye ilişkilerinin seyrine dair siyasi, iktisadi, askeri ve diplomasi alanlarında değerlendirmeler yapma imkânı vermektedir. Geniş çerçevede bir analiz yapıldığında dostluk ilişkilerinin seyrine bağlı olarak olayların yapısında farklılaşmalar belirginleşmektedir.

Bu noktada siyasi anlamda ilk göze çarpan husus, dostluk ilişkilerinin ivme kazandığı dönemlerde ticari ilişkilerin gelişmesidir. Nitekim ticaretin aksamadan işlemesi için menşe-i mahsul şahadetnamelerindeki sorunların hızlı çözümü noktasında alınan inisiyatifler öne çıkmaktadır. Yine Sovyet Rusya'nın kalkınma planı kapsamında sanayileşmede yakaladığı ivmeye bağlı olarak 1929 buhranı sonrası planlı sanayileşme anlayışını hayata geçirmek

⁵¹TDA. 571/34387-135310-3, 30.05.1927.

⁵² Server Bey Leninakan Konsolosluğu'na Eylül 1935'te atandı; *Ulus*, (19 Eylül 1935), 5.

⁵³ TDA. 571/35554-139925-14, 14.11.1936.

⁵⁴ TDA. 571/ 35448-139348-1, 23.08.1939; Benzer durumlar için bkz: TDA. 571/35448-139306-3, 22.04.1946; TDA. 571/35448-139309-2, 26.07.1945.

⁵⁵ TDA. 571/35814-141307-60, 09.07.1927.

⁵⁶ TDA. 571/ 34941-137970-4, 25.04.1940.

isteyen Türkiye'ye süreç yönetimini kolaylaştırmak amacıyla heyetler göndermesi dikkat çekmektedir. Ayrıca ticari ilişkilerde mutlak üstünlükler teorisine bağlı olarak Türkiye'nin zirai ve hayvansal ürünler üzerinden; Sovyet Rusya'nın ise sanayi ürünleri üzerinden ihracat gerçekleştirdiği gözlemlenmektedir. İlaveten sanayileşmeye bağlı olarak Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde artan istihdam artışının hemen yanındaki Türk topraklarında üretilen zirai ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Leninakan Konsolosluğu'na bağlı olarak yapılan arşiv incelemelerinde her ne kadar dostluk ilişkilerinin seviyesine bağlı olarak dönemsel ticari iyileşmeler görülse de sınır hattında milliyet taassubuna bağlı politikaların bazı yerel yöneticilerce kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Leninakan Konsolosluğu yazışmaları göstermektedir ki Yezidiler'in Kürtlüğü vurgulanarak inançtan ziyade ırk üzerinden benlik gelişiminin sağlanması için taktiksel eylemlere girilmiştir. Bu taktiksel eylemler çerçevesinde dillerinin ön plana çıkartıldığı ve dil bileşeninden hareketle kongreler tertip edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca Ermenistan'da Rus ve İranlılardan oluşan bir teşkilat üzerinden Kürtlerin silahlandırıldıkları belirtilmektedir. Anlaşılmaktadır ki sınır hatlarındaki demografik farklılıklar bölgesel güç hakimiyetinde kullanılmaya hazır aparat olarak tutulmak istenilmektedir.

Çalışmada Leninakan Konsolosluğu ile alakalı dikkat çeken diplomatik bir husus ise konsolosluğun bir dönem Rusya'da bulunan Amerikan vatandaşlarının işlerini görme sorumluluğu üstlenmiş olmasıdır. ABD'nin henüz konsolosluk açmadığı Sovyet Rusya'da vatandaşlarının işlemlerini yürütmesinde Türkiye tercihi güvenin bir göstergesidir. Ayrıca sınırda meydana gelen birtakım gelişmeler de yine Leninakan Konsolosluğu vasıtası ile yapılan yazışmalarla çözülmüştür. Çalışmadan anlaşıyor ki Leninakan Konsolosluğu ticari ve sınai alanda ülke çıkarlarını korumasının yanı sıra vatandaşların haklarını korumakla da görev üstlenmiş ve sınırda meydana gelen olayları bu kapsamda çözmeye çalışmıştır.

Kaynakça

1.Arşiv Kaynakları

A. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

TDA. 571/35546-139985-1.

TDA. 571/34837-137610-7.

TDA. 571/ 34846-137077-44.

TDA. 571/ 34834-137506-23.

TDA. 571/ 34834-137506-11.

TDA. 571/ 34834-137506-13.

TDA. 571/ 34834-137506-17.

TDA. 571/ 34834-137506-16.

TDA. 571/ 35980-141970-24.

TDA. 571/ 35801-141227-22.

TDA. 571/ 34802-137240-9.

TDA. 571/ 35980-141970-4.
TDA. 571/ 35980-141970-6.
TDA. 524/219072-212439-17.
TDA. 571/36168-142262-34.
TDA. 571/ 35980- 141143-1.
TDA. 571/34941-137970-15.
TDA. 571/34387-135310-3.
TDA. 571/35554-139925-14.
TDA. 571/35448-139306-3.
TDA. 571/35448-139309-2.
TDA. 571/35814-141307-60.

B. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (İBB Atatürk Kitaplığı)

İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006562.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006530.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006536.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006528.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006540.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006545.
İBB Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006553.

2. Süreli Yayınlar

Milliyet, (29 Ocak 1931) 2.
Vakit, (23 Ağustos 1931) 9.
Cumhuriyet, (27 Ocak 1933) 5.
Ulus, (19 Eylül 1935) 5.
Ulus, (2 Şubat 1938) 2.
Cumhuriyet, (17 Nisan 1938) 3.

3. Araştırma Eserler

Ak, Sercan. "Uluslararası Ticaret, Türkiye-Rusya İlişkileri ve Taşımacılık". Yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
Akpınar, Deniz. "Azerbâycân'ın Sosyo İktisadi Yapısı (1828-1928)". *Geçmişten Geleceğe Türk Dünyası*, Editör Abdulkadir Gül, Kemal Taşcı, İbrahim Kurcebe Akkuş 708-731. Erzincan: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı-Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2022.
Arbaç, İmren. "Türkiye'de 1934-1938 Yılları Arasında Yapılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği'nden Alınan Kredi ve Teknik

- Yardımların Katkıları". *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 64 (2024): 61-62. <https://doi.org/10.53568/yyusbed.1427874>
- Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu da Ermeni Mezalimi 1906-1918*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.
- Atay, Falih Rıfkı. *Yeni Rusya*. Ankara: Hâkimiyet-i Milliye, 1931.
- Avcı, Cemal. "Türk Ermeni İlişkileri". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, no.16 (2008): 65-76.
- Boy, Arzu. *İki Savaş Arası Basında Türk-Rus İlişkileri*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2020.
- Boy, Arzu. "1877'den 1918'e Kadar Kars ve Çevresinde Rus Ermeni İşbirliği". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10, no. 18, (2018): 109-132.
- Cankorel, Ali Bilge. "Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadelede Kâzım Karabekir Komutasındaki Türk Ordusunun Türkiye Cumhuriyeti Doğu Sınırlarının Çizilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleriyle Barışın Tesisi Yolunda Katkıları." *Ermeni Araştırmaları*, no. 60 (2018): 25-72.
- Dayı, Esin. *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*. Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı Yayınları, 1997.
- <https://izto.org.tr/tr/tg/mense-sahadetnamesi> (İGT: 20.07. 2024).
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Kars Tarihi*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: TTK, 2011.
- Kurat, Akdes Nimet. "Brest - Litovsk Müzakereleri Ve Barışı (20 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)". *Belleken* 31, no. (1967): 375-413.
- Mirzoyan, Sonya- Badem, Candan. *The Construction Of The Tiflis-Aleksandropol-Kars Railway (1895-1899)*. The Institute For Historical Justice And Reconciliation: 2013.
- Nansen, Fridtjof. *Armenia And The Near East*. Londra: 1927.
- Ortak, Şaban. "Türkiye İle Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve SSCB Arasında 9 Temmuz 1922'deki İmzalanan Konsolosluk ve Aile Hukuku Anlaşmalarının Türkiye ve Ermenistan İlişkileri Açısından Önemi". *IJOSES* 3, no. 6 (2016): 3-16. <https://doi.org/10.20860/ijoses.279873>.
- Özder, Ferruh. "Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkiler". *Atatürk Yolu Dergisi* 15, no. 60 (2017): 144-170. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000464.
- Özmenli, Mehmet. "İlhanlı Dönemi'nde Şüregel". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* no. 72 (2021): 207-224. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat4499>.
- Porshneva Olga Sergeevna. *Sovyet Türk Kültürel İlişkilerinin Gelişiminin İncelenmesi*. Ekaterinburg: Ural Basımevi, 2010.
- Selvi, Haluk. "Milli Mücadele Yıllarında Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Faaliyetleri". *10. Uluslararası Atatürk Kongresi Bildiriler Cilt II*. Editör Erdem Ünlen, 957-995. Ankara: ATAM Yayınları, 2024.
- Sosyal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. Ankara: TTK, 2000.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih*. İstanbul: Der yayınları, 2010.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi C.VIII*. Ankara: TTK, 1995.

Yavuz, Nurcan. "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri Ve Önemi". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 17, no. 28 (1995): 207-32. doi:10.1501/Tarar_0000000082.

Yeğin, Süleyman İzzet. *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15. Piyade Tümeni*. Haz. Dr.Öğr.Alb. Ahmet Tevfik, Uzm. Mehmet Korkmaz. Ankara: Ankara Genel Kurmay Basımevi, 2009.

Ekler

Ek 1: Türkiye'nin Leninakan Konsolosluk Binası

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf_006562.

Ek 2: 1927 yılının Haziran ayı ithalat ve ihracat cetveli + işareti ile gösterilenler Batum tarikiyle yine Türkiye'ye İthal edilenler

Leninakan Yolu İle Türkiye'ye gönderilenler		Müddet	Kars Yolu İle Sovyet Arazisine gönderilenler	
Cins	Miktar (kilo)		Cinsi	Miktarı (kilo)
Çimento	42.588	1 Haziran'dan 20 Haziran'a Kadardır	Ot	30.000
İnce Mazot	24.220		Buğday+	81.561
Kalın Mazot	126.800		Arpa+	387.130
Muhtelif	27.882		Buğday+	87.650
Benzin	31.300		Arpa+	207.000
Sabun	11.280		Buğday+	24.000
Boş Çuval	9.379		Arpa	30.000
Keten Torba	819		Arpa +	179.520
Furgon	800		Muhtelif	1.911
Furgon Mazotu	983		Arpa+	23.500
Süt Makinesi	635		Toplam	1.052.272
Bilye Makinesi	39			
Çivi	2.070			
Motosiklet	328			
Lastik	170			
Toplam	279.293			

TDA. 571/ 35801-141227-22, 18.07.1927.

Ek 3: Ocak-Şubat-Mart 1929 İthalat ve İhracat Cetveli

Kars-Leninakan Yolu ile Türkiye'nin Yaptığı İthalat						
Numara	Eşyanın cinsi	Tonajı	Miktarı		Toplam	
			R	K ⁵⁷	R	K
1	Petrol	412.500	50.877	75		
2	Benzin	32.500	6500			
3	Mazot	487.125	17828	78		
4	Motor yağı	26.701	1335	05		
5	Makine yağı	2.411	564	40		
6	Tekerlek yağı	2.123	848	30	77954	28
7	Sabun	64.676	27.940	03		
8	Tuvalet Sabunu	1.312	1247	83		
9	Saç, fer, a'toit	24.801	7440	30		
10	Pencere camı	12.450	2933	54		
11	Lastik -kaloş	186	695	64		
12	Lastik teker, auto için	183	1430	-		
13	Lastik kayış	221	954	-	42641	34
14	Keçe-Kalçin-Çizme	521	2436	-		

⁵⁷ R(Ruble), K(Kopeyka): Rus Para birimleri. Ruble Rusya'da resmi borsada aşağı yukarı bir Türk lirası olarak geçer ve Rusya'da amele, hammadde, inşa gibi her türlü kalem bu hesap üzerinden ödenir; Atay, *Yeni Rusya*, 142.

15	Yamçı-“burka”	094	335	-		
16	Manifatura	42.113	128.883	65		
17	Demir Tel	8.025	3210	-		
18	Demir çember için	12.711	2484	09		
19	Demir kürek için	1.238	548	23		
20	Kova-vedro	3.520	2400	-	140296	97
21	Karyola	226	880	-		
22	Terazi-Baskül	2.514	3272	14		
23	İbrik	597	354	-		
24	Yağ tavası	348	110	47		
25	Semaver	385	790	-		
26	Değirmen taşı	5.540	2700	-		
27	Furgon, araba	3.000	2450	-		
28	Kınnap	741	849	20	11.405	81
Toplam		1148.762	272298	40	272.298	40
29	Muhtelif demirler	13.704	3703	-		
30	Eşya	226	1115	93		
31	Başlık Şal İpek	030	943	58		
32	Eğer takımı	050	240	-		
33	Soba	348	167	19		
34	Zincir	624	142	29		
35	Saç ve boya yağı	385	312	45	6.624	44
36	Domuz tüyü	007	49	17		
37	Muhtelif boyalar	1.995	1753	-		
38	Boya fırçası	033	110	47		
39	Dökme tava	348	59	45		
40	Tebeşir tozu	250	25	37		
41	Oda takımı	1.622	1885	28	3.882	79
Toplam		1.168.384	282805	58	282.805	58

Ek 4: Ocak-Şubat-Mart 1929 İthalat ve İhracat Cetveli

Numara	Eşyanın cinsi	Tonajı	Miktarı		Toplam	
			R	K	Ruble	K
1	Ot	1.986.597	72.769	05		
2	Saman	115.000	2.645	-		
3	Pamuk	36.839	24.741	-		
4	Balık(taze)	17.074	3.127	27		
5	Yağ (mutfak için)	42.413	82.858	04		
6	Beyaz peynir	45.546	28.147	43	21428779	
7	Tulum peynir	38.136	6.984	99		
8	Gravyer peynir	15.397	16.920	69		
9	Bal	359	359	-		
10	Deri(taze)	5.755	5.179	50		
11	Sahteyan (cilalanmış deri)	602	469	56		
12	Arpa	4.100	250	30		
13	Yün	4.526	4.526	-	34.690,04	
14	Boynuz	9.600	7.680	-		

15	Kesilmiş taze et	9.395	4.821	70	
16	Domuz	1.500	348	-	
17	Hayvanat-ı bakariyye (sığır cinsi)	105.295	28.924	54	
18	Koyun	41.333	13.875	49	
19	Yumurta	104	37	44	55.687,17
Toplam		2479.571	304665	-	

TDA. 571/ 34802-137240-9.

Ek 5: 1929 Kasım Ayı ithalat ve ihracat cetveli

Leninakan Yolu İle Türkiye'nin Yaptığı İthalat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			R	K
1	Şeker	556.570	100.041	28
2	Saç	37.530	10.712	80
3	Mazot	251.005	9.186	77
4	Lastik- kalos	1.083	2.688	40
5	Demir Tel	6.536	2.640	-
6	Yuvarlak Demir	16.300	2.437	61
7	Kova	723	702	66
8	Lastik Çizme	85	642	50
9	Muhtelif Boyalar	495	627	87
10	Ziraat Makinesi	952	332	70
11	Yamçı (Yağmurluk)	26	90	-
12	Dikiş Makinesi	27	80	-
13	Tekerlek Yağı	204	79	80
Toplam		871.536	130.262,39	
Kars Yolu İle Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			R	K
1	Ot	1.259.038	47.213	93
2	Yağ	2.698	5.396	-
3	Beyaz Peynir	8.228	5.142	50
4	Yumurta	4.800	3.168	-
5	Taze Balık	9.600	1.800	-
Toplam		1.284.364	62.720,43	
Transit				
6	Buğday	437.400		
7	Bulgur	6.180		
8	Deri	4.869		
9	Havyar	720		
Toplam		449.169		

TDA. 571/ 35980-141970-4, 01.12.1929.

Ek 6: 1929 Aralık Ayı İthalat ve İhracat Cetveli

Türkiye'nin Leninakan Yolu ile Yaptığı İthalat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			R	K
1	Manifatura	61.335	141.100	71
2	Şeker	421.346	78.488	40
3	Petrol	228.148	29.074	63
4	Lastik- kалоş	4.441	11.721	72
5	Sac	32.330	9.600	-
6	Benzin	48.650	9.573	75
7	Mazot	246.831	9.034	02
8	Demir tel	11.552	4.678	56
9	Yamçı (yağmurluk)	156	1.233	30
10	Keçe çizme	56	412	10
11	Araba	614	268	-
12	Yangın aleti	113	163	40
13	Teker demiri	1.134	215	46
14	Eyer	30	78	50
15	Tebeşir tozu	4.900	24	50
Toplam		1.061.636	295.667,05	
İstanbul'dan Kars'a Transit				
16	Pirinç	34.600	-	
Kars Yolu İle Sovyet Rusya'ya İhracat				
1	Ot	2.005.000	75.167	50
2	Erimiş Yağ	16.585	33.170	-
3	Yün	14.066	9.434	22
4	Beyaz Peynir	29.422	18.388	75
5	Ham Deri	24.310	21.879	-
Toplam		2.089.383	158.048	47
Transit				
6	Buğday	313.500		
7	Ot	31.249		
8	Peynir	4.845		

TDA. 571/ 35980-141970-6, 02.01.1930.

Ek 7: 1930 Temmuz Ayı İthalat ve İhracat Cetveli

Leninakan Yolu ile Türkiye'ye Yapılan ihracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			Lira	Kuruş
1	Petrol	181.500	29.947	50
2	Manifatura	8.484	23.113	49
3	Benzin	80.750	20.778	75
4	Mazot	442.585	16.239	96
5	Şeker	90.019	14.692	09
6	Kadeh, Çini, Tabak	3.778	5.686	85
7	Demir Sac	7.116	2.643	33
8	Çimento	24.913	2.333	33

9	Sinema Makinesi ve kısım.	338	2.000	-
10	Kotan	3.744	1.976	43
11	“Toile d’emballage”	421	894	80
12	Teker Yağı	1.638	690	-
13	Karyola	205	280	-
14	Sandalye	150	255	60
15	Nikel çaynik	164	246	54
16	Semaver	57	214	44
17	Pencere camı	560	212	15
18	Kürek	860	155	55
19	“Olif”	32	29	76
Toplam		847.314	122.390,57	

1930 Temmuz ayında Kars Yolu İle Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			Lira	K
1	Erimiş Yağ	3.301	4.621	40
2	Yumurta	6.556	4.326	96
3	Beyaz Peynir	1.903	1.146	80
4	Ham deri	7.988	2.995	50
5	Yün	48.699	66.961	13
Toplam		68.447	80.051,79	
Transit				
1	Kaşar Peyniri	8.813		
2	Yağ	837		
Toplam		9.650		

TDA. 524/219072-212439-17, 05.08.1930.

Ek 8: 1930 Ekim Ayı İthalat ve İhracat Cetveli

1930 Ekim ayında Leninakan Yolu ile Türkiye’ye yapılan İhracat				
Numara	Eşyanın cinsi	Kilosu	Kıymeti	
			Lira	Kuruş
1	Manifatura	22.501	61.556	50
2	Şeker	143.061	22.202	63
3	Mazot	310.197	8.530	47
4	Benzin	80.750	18.193	75
5	Petrol	49.500	6.515	24
6	Kotan	11.965	5.277	55
7	Makine Yağı	14.426	2.453	63
8	Çimento	24.750	2.250	-
9	Lastik- kalos	596	2.147	22
10	Teker Yağı	3.303	1.533	34
11	Motor Yağı	23.021	1.109	62
12	Tire	326	984	93
13	Semaver, tepsi, tas	245	920	22
14	Demir	810	392	22

15	Çini tabak, kadeh	155	221	67
16	Sandalye	102	189	33
17	Dikiş makinesi ve parça	73	133	34
	Toplam	685.781	134.611,66	
Kars Yolu ile Sovyet Rusya'ya Yapılan İhracat				
1	Yün	16.756	23.039	50
2	Erimiş Yağ	14.390	20.146	*
3	Beyaz Peynir	19.567	11.740	20
4	Kaşar Peynir	2.689	3.038	57
	Toplam	53.402	57964, 27	
Transit				
1	Kaşar peyniri	19. 100		

TDA. 571/36168-142262-34, 02.10.1930.

Summary

Russia and the Ottoman Empire, which fought as part of two important alliances in combat camps during the First World War, the first "all-out war" in history, tried to strengthen their friendship by putting aside their hostilities after the war. As a matter of fact, in the imperialist struggle, some agreements were signed regarding the friendship initiated and developed by the leaders of the two peoples, Vladimir Lenin and Mustafa Kemal, in line with the interests of both the Russian people and the Turkish people. The friendship that started between the two countries brought about the Moscow Treaty signed between Türkiye and Soviet Russia. The Soviet Governments of Azerbaijan, Armenia and Georgia accepted the Treaty of Moscow and the border agreed therein with the Treaty of Kars, drawing Türkiye's current eastern border. According to the agreement in question, a consular agreement could be signed between the signatory parties. Later, when the Consulate Convention was approved by the Turkish Grand National Assembly in 1925, Turkish Consulates were opened in Moscow, Leninakan, Odessa, Tbilisi, Baku and Yerevan. The opened Turkish consulates maintained political, social and economic relations in the region where they were located. Türkiye's Yerevan and Leninakan Consulates were located in Armenia, the local government of the USSR. In the study, political events that took place specifically at the Turkish Consulate in Leninakan, imports and exports via the Leninakan-Kars route, and other developments at the border were limited to the period 1925-1938. As a matter of fact, in accordance with the decision taken by Soviet Russia, the Turkish Consulate in Leninakan was closed in 1938. Consuls, whose duties are determined by treaties and regulations, prioritize the interests of their countries and, of course, pay attention to the protection of their citizens' rights while solving their problems. It is noticed that, within the framework of the political activities carried out by the Turkish Consulate in Leninakan, the consuls who remain on duty naturally also convey intelligence information to the relevant authorities. In this context, it has been reported that terrorist groups were especially active in the region and that some individuals who were caught up in nationalism have damaged the Moscow-Ankara friendly relationship. It is understood that the consuls, who carefully followed the propaganda that the Republic of Türkiye, established under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, was politically and economically rotten, and the events carried out under the guise of religion that could harm Türkiye, sent the reports they prepared in this context to the central government. It can be stated that the Leninakan Consul continues his duty by informing Ankara of all kinds of initiatives and propaganda against Türkiye. On the other hand, import-export via the Leninakan-Kars route maintained its importance for both countries. The young Republic, which signed the Lausanne Peace Treaty and declared the Republic, gave importance to its economic development in order to restructure and stand on its feet. In order for the Republic of Türkiye to exist without being dependent on foreign sources, it was important for the country to achieve its military achievements economically as well. Türkiye developed its economic relationship with its neighbour, Soviet Russia, with whom it first established a friendly relationship, through the Leninakan-Kars road. On the one hand, Türkiye, which plans to increase production in agriculture and has not yet industrialized; On the other hand, the economic relations that started between Soviet Russia, which managed to move from an agricultural country to an industrial country thanks to the planned economy implemented by the state, enabled Türkiye to purchase industrial products from the Soviets and the Soviets to eliminate the raw material deficit. The stated situation is reflected in the import and export tables included in the study. It is noticed that in addition to conducting political and economic relations, the Leninakan Turkish Consulate also undertakes the responsibility of handling the affairs of American citizens in Soviet Russia. The choice of Türkiye to carry out the transactions of its citizens in Soviet Russia, where America has not yet opened a consulate, is an indicator of trust. In addition, some developments at the border were resolved through correspondence made through the Leninakan Consulate. It is understood from the study that the Leninakan Consul, in addition to protecting his country's commercial and industrial interests, also took on the task of protecting the rights of his citizens and tried to solve the events that occurred at the border in this context.

Günümüze Yansımaları Bağlamında Sevr'den Lozan'a Azınlıklar Meselesi ve Cumhuriyet Devri'ndeki Uygulamaları

Enes Mert Demir

Araştırma Makalesi

^a Dr., Gazi Üniversitesi,
Ankara/TÜRKİYE
enesmertdemir@gazi.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2661-9421

Geliş: 3 Ağustos 2024
Kabul: 9 Aralık 2024
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından İtilaf devletleri/Müttefikler ve Ankara Hükûmeti arasındaki barış görüşmelerinin yapıldığı Lozan Barış Konferansı'nda, uzun süredir var olan pek çok problemin çözülmesine çalışılmış; bu kapsamda taraflar arasında zorlu tartışmalar yaşanmıştır. Bunlardan biri de azınlıklar başlığıdır. Zira Batılı devletler, Sevr dâhil geçmişte elde ettikleri avantajları yeni dönemde devam ettirmek istemişlerdir. Türk heyeti ise azınlıklara ilişkin geniş kapsamlı talepler ile bu konudaki hukuki ve terminolojik hamlelere karşı millî menfaatleri önceleyen bir tutum sergilemiş; uluslararası hukuka ve karşılıklılık (mütekabiliyet) esasına dayanan bir çözüme ulaşmaya çalışmıştır. Bu makalenin amacı, azınlıklar sorununun, Lozan Barış Antlaşması'nda nasıl sonuçlandırıldığını madde madde Sevr Antlaşması ile kıyaslayarak tartışmak ve konunun Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanma safhalarını ortaya koymaktır. Böylece konuya ilişkin araştırmalar derinleştirilirken ilave olarak meselenin günümüze kadar olan uygulama yöntemleri ve yansımaları ile araştırmaya derinlik katılması amaçlanmıştır. Nitel araştırma ve analiz yöntemiyle hazırlanan çalışmada, Lozan tutanakları, antlaşma metinleri ile bu hususta hazırlanan raporlar başta olmak üzere konuya ilişkin literatürden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Sevr Antlaşması, Lozan Konferansı, Lozan Barış Antlaşması, Azınlıklar

The Issue of Minorities from Sèvres to Lausanne in the Context of Its Reflections to the Present and Its Practices in the Republican Era

Research Article

*PhD., Gazi University,
Ankara/TÜRKİYE
enesmertdemir@gazi.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2661-9421

Received: 3 August 2024
Accepted: 9 December 2024
Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

At the Lausanne Peace Conference, where peace negotiations were held between the Entente states/Allies and the Ankara Government following the victory of the National Struggle, many long-standing problems were attempted to be solved; in this context, tough negotiations were held between the parties. One of these is was the minorities Issue. This is because Western states, including Sevres They wanted to maintain their advantages in the new period. The Turkish delegation, on the other hand, displayed an attitude that prioritized national interests against the wide-ranging demands regarding minorities and the legal and terminological moves on this issue, and tried to reach a solution based on international law and the principle of reciprocity. The aim of this article is to discuss how the minorities issue was finalized in the Lausanne Peace Treaty by comparing it with the Treaty of Sèvres article by article and to reveal the stages of the implementation of the issue in the Republican Period. Thus, while deepening the research on the subject, it is aimed to add depth to the research with the implementation methods and reflections of the issue until today. The study, which was prepared with using qualitative research and analysis methods, benefited from the literature on the subject, especially the Lausanne minutes, treaty texts and reports prepared on this subject.

Keywords: Türkiye, Sèvres Treaty, Lausanne Conference, Lausanne Peace Treaty, Minorities

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Demir, Enes Mert. Günümüze Yansımaları Bağlamında Sevr'den Lozan'a Azınlıklar Meselesi ve Cumhuriyet Devri'ndeki Uygulamaları. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 187-213.

Giriş

Azınlık kavramı, içeriği ve kapsamı itibarıyla çok geniş perspektifte tanımlamalar yapılabilecek ve esas olarak hukuki, sosyolojik açıdan ele alınması gereken anlamlara sahiptir.¹ Bu kavram, Latince “minor” yani az-küçük kelimesinden türemiş ve modern çağın ortaya çıkardığı ulus-devlet sisteminde “minorities” yani azınlıklar anlamına evrilmişti. Tarihi süreçte azınlık kavramının politik düzlemde gündeme gelmesi, Avrupa’daki reform ve rönesans hareketlerinin yansıması olan siyasi, ekonomik ve sosyal olaylar neticesinde 17. yüzyılda başlamıştı. Nitekim bu kavram, Avrupa devletleri arasındaki 30 yıl savaşları sonucunda reform hareketlerinin hız kazandığı bir ortamda dinî anlamda farklı olanları nitelemek için kullanılmış ve Vestfalya Antlaşması’nda da buna atıf yapılmıştı. Modern anlamda Fransız Devrimi’nin ortaya koyduğu siyasi ve toplumsal etkilerle uluslararası boyuta taşınmıştı. Bu açıdan azınlıklar gerek çok uluslu imparatorluklar gerekse yeni ortaya çıkan ulus-devletler için iç ve dış siyaseti ilgilendiren önemli konular arasında yer almış; uluslararası ilişkilerin ve hukukun konusu olmuştu.²

Genel olarak azınlık kavramı, bir toplumda sayıca az olanları niteleyebildiği gibi etki olarak hâkim unsur karşısında zayıf olanları veya bir topluluktaki ana unsurdan farklı din, dil, etnik, mezhebi ayrımları yani farklı kategorideki grupları, ötekini, sayıca az olanı, üstün/hâkim olmayan unsuru ifade edebilmektedir. Ancak hukuki açıdan bir grubun azınlık olarak adlandırılabilmesi için mutlaka yaşadığı ülkenin vatandaşı olması gerekmektedir. Bunun dışındaki kişiler “yabancı” kategorisine girmekte ve hukuk açısından farklı bir muameleye tabi olmaktadır.³ Şüphesiz azınlık kavramının, modern çağda ortaya koyduğu etki, 1789 Fransız Devrimi’nin yol açtığı ve tüm dünyaya yayılan milliyetçilik (ulusçuluk) akımıyla yakından ilişkilidir. Zira çok uluslu imparatorluk ve devlet içerisinde yaşayan, fakat kurucu veya yönetici unsurdan olmayanlar, hemen her ulus ve topluluğu etkisi altına alan milliyetçilik akımıyla birlikte bağımsızlık arayışına başlamıştı.⁴ Dolayısıyla milliyetçiliğin kendisi açısından yıkıcı etkileriyle karşılaşan devletler nezdinde bu ulus ve grupların “azınlık” olarak nitelendirildiği; böylece modern anlamda “azınlıklar sorunu”nun ortaya çıktığı görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu da çok uluslu bir yapıya sahip devletlerden biriydi. Osmanlı hukukuna göre toplum Müslümanlar ve gayrimüslimler yani zımmîler (yani korunan sahip çıkılanlar) olarak ikiye ayrılmaktaydı ve Osmanlı’daki millet kavramı dinî terminolojiyi ifade etmek için kullanılmaktaydı. Bu noktanın özellikle altı çizilmelidir ki Osmanlı’da resmi bir

¹ Baskın Oran, *Türkiye’de Azınlıklar Kavramları, Teori, Lozan, İç Mevzat, İçtihat, Uygulama*. 7. baskı, (İstanbul: İletişim Yayınları: 2015) 26-27.

² Oran, *Türkiye’de Azınlıklar Kavramları*, 20-21; Baskın Oran, “Lozan’ın “Azınlıkların Korunması” Bölümünü Yeniden Okurken,” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49/3, (1994): 284, https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001728; Nilgün Atıcı Köktaş ve Hakkı Büyükbaş, “Lozan Antlaşması, Dinî Azınlıklar ve Dış İlişkiler Boyutu,” *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2016): 2; Özlem Seven, “Lozan’da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007) 3-4, 27.

³ Oran, “Lozan’ın “Azınlıkların Korunması” Bölümü” 284; Remzi Altunpolat, “Uluslararası Hukuk Açısından Lozan Barış Antlaşması’nın Siyasal Hükümleri Işığında Türkiye’de Azınlıklar Sorunu: Tarihten Güncelliğe” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005) 11-15; Yakup Açar, “Azınlık Hakları” (Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2007) 35-47.

⁴ İnci Özkan Kerestecioglu, “Milliyetçilik”, 19. Yüzyıldan 20.Yüzyıla: Modern Siyasal İdeolojiler, der: Birsan Öz, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010) 307-317; Durmuş Yalçın vd., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012) 277.

azınlık kavramı yoktu.⁵ Öte yandan gayrimüslim unsurlar; Osmanlı hukuk ve idare sistemine göre her türlü din ve ibadet özgürlüğüne sahip olsalar da devlet yönetiminde yer alamadıkları ve aynı zamanda Müslümanlara göre nüfus bakımından da az oldukları için adı konmamış bir azınlık durumundalardı. Nitekim milliyetçilik akımı, kısa zamanda Osmanlı'daki gayrimüslimleri etkilemiş ve harekete geçirmişti. İlk olarak Sırplar, 19. yüzyılın başlarında isyan etmiş ve yıllar süren bir mücadele sonucunda sırasıyla özerklik ve bağımsızlık elde etmişlerdi. Aynı şekilde Rumlar, çoğunluk olarak yaşadıkları Mora Yarımadası'nda isyan ederek bağımsızlıklarını kazanmışlardı.⁶ Ancak Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasına rağmen Osmanlı Devleti'nde yüz binlerce Rum vatandaşın yaşamaya devam ettiği ifade edilmelidir.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ülkeleri karşısında zayıflaması ve mağlup ayrıldığı savaşlardan sonra imzaladığı antlaşmalarda da azınlıklar konusu gündeme gelmişti. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya ve diğer devletlerin, Osmanlı'da nüfuz sahibi olma ve Doğu Sorunu çerçevesinde, azınlıkları bahane ederek Osmanlı iç işlerine karışmaya başladıkları görülmektedir.⁷

Sırplar ve Rumların yanı sıra Osmanlı içerisindeki gayrimüslimlerden biri de Ermenilerdi. İlk defa 1878 Berlin Antlaşması ile uluslararası camianın gündemine giren ve Batılı ülkelerin sürekli istismar ettiği bir konu olan Ermenilere verilecek haklar, Osmanlı Devleti açısından büyük bir sorun teşkil edecekti. Zira Ermeniler, başta Rusya olmak üzere Batılı ülkelere aldıkları destekle çeşitli isyanlar çıkartarak devleti güç durumda bırakmaya başlamıştı.⁸ Şüphesiz tüm bu hareketler Osmanlı toprak bütünlüğünü tehdit ediyordu.

Osmanlı'da yaşayan Rumlar, Museviler/Yahudiler, Ermeniler, Süryaniler, Nasturiler ve Keldaniler de kendi içlerinde mezhep bakımından Katolik, Gregoryen ve Ortodoks cemaatlerine ayrılmaktaydı. Bu cemaatlerin de her birinin kendine yakın Avrupa devletiyle teması bulunmaktaydı. Öte yandan Sırp ve Rumların bağımsızlık kazanmaları, benzerlerinin yaşanmasını önlemek için Osmanlı'daki gayrimüslim unsurlara Müslümanların sahip olduğu hakların verilmesini gündeme getirmişti. Bu durum diğer yandan da Batılı büyük devletlerin (Düvel-i Muazzama) gayrimüslim unsurların hamisi sıfatıyla Osmanlı iç işlerine karışmalarına zemin hazırlamıştı.⁹

Bu yaşananlar karşısında Osmanlı Devleti, azınlık olarak görülen gayrimüslim vatandaşlarını devlete bağlamak için onların sahip oldukları haklarını genişleten (1839 tarihli Tanzimat Fermanı) ve gayrimüslimlere Müslümanlarla eşit haklar veren (1856 tarihli Islahat Fermanı) iki nizamnameyi yürürlüğe koymuştu. Ayrıca 1876 ve 1908'de yürürlüğe giren Kânûn-ı Esâsî'de (anayasa) Osmanlı vatandaşı olan herkes din ve mezhep ayırt etmeksizin "Osmanlı" sayılır ifadesiyle ortak bir vatandaşlık tanımı getirmişti.¹⁰ Bu sayede Osmanlı'da

⁵ Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı Devleti'nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme," *BİLİG*, 95, (Güz 2020): 151-152, <https://doi.org/10.12995/bilig.9507>.

⁶ Turgay Uzun, "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri," *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IV, (2000): 265-270.

⁷ Oran, *Türkiye'de Azınlıklar Kavramları*, 20-21.

⁸ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. (Ankara: Belge Yayınları, 1987) 227-273; Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*. (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005) 45-78.

⁹ Altunpolat, "Uluslararası Hukuk Açısından Lozan", 61; Sinan Demirağ, "Lozan Konferansı'nda Azınlıklar (Ekalliyetler) Meselesinin Türk Kamuoyuna Yansımaları" (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015) 17-19.

¹⁰ Ağa, "Azınlık Hakları", 111-113.

açılan Meclis-i Meb'ûsânında gayrimüslimlerin mebus olması ve cemaatlerine yönelik çıkartılan nizamnameler gibi uygulamalar hayata geçirilmiş; Osmanlı vatandaşlığı ortak paydası ön plana çıkartılmıştı.¹¹ Ancak bu durum adı geçen unsurlardan bir kısmı açısından tatminkâr olmamış; aksine Batılı devletlerden aldığı desteklerle ulusçu/bağımsızlık amaçlı hareketlerini genişletmelerine kapı aralamıştı.¹² Nitekim bu süreçte talepleri doğrultusunda Bulgarlar ile Katolik, Protestanlar, Ortodoks unsurlar ve Rum Melkitler de yeni haklar ve ayrıcalıklar (imtiyazlar) elde etmişlerdi.¹³

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin gücünü yitirdiği 19. yüzyılda; milliyetçilik akımının etkisi, yaşanan savaşlar sonucunda bazı ulusların bağımsızlık kazanması, diğer ulusları da harekete geçirmişti. Buna karşın devletin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik aldığı önlemler istenilen sonucu vermemişti. Nitekim Balkan Savaşları sonucunda Balkan ulusları da Osmanlı Devleti'nden kopacaktı.

Sonunda azınlıkların, Batılı ülkelerin desteğiyle yeni bağımsızlıklara zemin hazırlayacak şekilde sürekli yeni haklar elde etmesi, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olmasıyla farklı bir duruma evrilmişti. Zira bu süreçte Ermeniler ve Rumlar gibi Osmanlı'dan toprak talep eden azınlıkların yanı sıra Araplar, hatta Kürtler (bazı Kürt aşiretleri) Müslüman unsurların da bağımsızlık ve toprak talepleri olmuştu.¹⁴ Bunun yanı sıra Osmanlı'ya bırakılacak topraklarda devletin egemenliğini sarsacak ölçüde yeni haklar istemesine yol açmıştı. Adı geçen unsurların savaş sonrası taleplerini dile getirdikleri uluslararası arena ise Paris Barış Konferansıydı.¹⁵ Şüphesiz bu konuda savaşın galibi olan İtilaf devletleri/Müttefikler, Osmanlı topraklarındaki çıkarları doğrultusunda kendilerine yakın ulusları destekliyorlardı. Öte yandan azınlıkların toprak taleplerinin birbiriyle çelişmesi paylaşım planlarının netleştirilmesini güçleştirmişti.¹⁶

Bu dönemde ortaya çıkan işgallerle gayrimüslimlerin birçoğunun bölücü tutumları ve Anadolu'daki Türk varlığını tehdit etmeleri karşısında Millî Mücadele kadroları, Osmanlı vatandaşlığı kavramından tamamen ayrılarak bu unsurlar için "azınlık" tabirini kullanmaya başlamıştı.¹⁷ Nitekim Sivas Kongresi Beyannamesi'nin 3. maddesinde Ermenilik ve Rumluk içerikli bağımsız yapı kurmalarına izin verilmeyeceği vurgulanmış; 4. maddesinde de

¹¹ Yavuz Çilliler, "Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları," *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2, (2015): 53-60, <https://doi.org/10.17550/aid.76834>; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu*. 3. Kitap (Birinci Bölüm), 4. baskı, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2018) 162.

¹² Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004) 90-146; Altunpolat, "Uluslararası Hukuk Açısından Lozan", 65; Konuya ilişkin Mustafa Kemal Paşa da Millî Mücadele Dönemi'nde yaptığı bir açıklamada bu süreci değerlendirirken Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere asırlardır her türlü hakkı verdiğini; onların başına gelenlerin, kendilerinin yabancı ülkelerin entrikalarına alet olarak ve aldıkları ayrıcalıkları suiistimal ederek devletin aleyhinde ayrılıkçı faaliyetler gütmeleri yüzünden olduğunu belirtmişti. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk Vesikalar*. 10. baskı, C.3, Hazırlayan, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969) 1178-1185.

¹³ Ramazan Erhan Güllü, "Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Azınlıklara Yönelik Politikaları," *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7/2, (2018): 269; Güllü, "Osmanlı Devleti'nde Azınlık Var mıydı?" 152-153.

¹⁴ Gayrimüslim unsurların bu süreçteki faaliyetleri ve hedefleri hakkında bkz. Oya Girit, "Millî Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1994) 39-59.

¹⁵ Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*. (İstanbul: Doğan Kitap, 2007) 39; Köktaş ve Büyükbaş, "Lozan Antlaşması" 3.

¹⁶ Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*. Çeviren Şerif Erol, (İstanbul: Sabah Kitapları, 1996) 150-156; Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, 145.

¹⁷ Halil Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu (1923-1974)" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006) 185-186; Güllü, "Lozan Antlaşması Sonrası", 269.

Müslüman olmayan unsurların tüm hakları ve hukukları korunduğundan bunlara siyasi ve sosyal dengeyi bozacak ayrıcalıkların verilmeyeceği belirtilmişti.¹⁸ Mîsâk-ı Millî metninde de bu konuda açıkça değinilmişti. Öyle ki Millî Mücadele'nin hedef programı olan Mîsâk-ı Millî belgesi; azınlıklara verilecek hakların, komşu ülkelerdeki Müslümanların da aynı hukuki haklara sahip olması hâlinde kabulüne yönelikti.¹⁹

Buna rağmen Müttefikler, Sevr Projesi'ni Osmanlı Devleti'ne dikte etmişlerdi²⁰ Ancak Sevr Antlaşması imzalanırsa da (10 Ağustos 1920), henüz Meclis ve padişah onayından geçmemişti. Esasında Anadolu'da başlayan Millî Mücadele Hareketi sayesinde Sevr'in fiili ve resmi açıdan yürürlüğe girme imkânı olmayacaktı. Bu Antlaşma; siyasi, askerî ve ekonomik olduğu kadar azınlıklara verilen haklar ve hukuki açıdan da devletin bağımsızlık ve egemenliğine gölge düşürmekteydi.²¹

Nitekim Lozan Barış Antlaşması'nın "Ekalliyetlerin himayesi / azınlıkların korunması" başlıklı dördüncü kısmındaki 140-151. maddelerde bu konu ayrıntılı olarak açıklanmıştı. Azınlıklara tanınan hakların hiçbir şekilde kısıtlanamayacağına dair hükümler (140, 141. ve 145. maddeler) devletin egemenliğini sınırlayacak nitelikteydi. Aynı şekilde 147. maddeye göre azınlıklar tanımı sadece din üzerinden değil ırk, dil ve din üzerinden yapılmıştı. Böylece Türkler dışında Osmanlı'da yaşayan tüm ırk, dil, din ve mezhep farklılığı bulunan unsurların azınlıklar kapsamına alınacağı kabul edilmiş olmaktaydı.²² Müttefikler açısından azınlıklar konusu o denli önemliydi ki Sevr'in 36. maddesinde İstanbul'un başkent olarak kalması, azınlıkların haklarına tam riayet edilmesi şartına bağlanmıştı.²³

Sevr'in öngördüğü bu ağır şartlar, egemenlik ve bağımsızlık amacıyla verilen Millî Mücadele ile sahada geçersiz kılınmıştı. Şimdi sıra diplomatik arenada da buna ulaşmaya gelmişti. Nitekim her alanda bekleyen sorunların çözülmesine yönelik 20 Kasım 1922'de Lozan Barış Konferansı toplanmıştı.²⁴

Azınlıklar sorununun, Konferans'ta taraflar arasında hangi tezlerle ele alındığı ve nasıl sonuçlandırıldığının Sevr ile kıyaslanarak ortaya konulması önem arz etmektedir. Çalışmada konuya ilişkin hazırlanan araştırma ve telif eserler ile tezler etraflıca incelenmiştir. Bu makalede ise konu Sevr ve Lozan'ın maddeleri üzerinden karşılaştırmalı şekilde ele alınmış; tarafların perspektifinden hedeflenen ve elde edilen bulgular, neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirilerek konuya derinlik katılması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra özgün olarak azınlıklara yönelik Cumhuriyet Devri'ndeki uygulamalar ve konunun günümüze yansımaları da incelenerek konu bütüncül bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece azınlıklar sorununun ortaya çıkışından Lozan'a ve Lozan sonrası süreçten günümüze hangi aşamalardan geçerek nereye evrildiği nitel analiz metoduyla

¹⁸ *Milli Egemenlik Belgeleri*. TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Derleyen Sefer Yazıcı, (Ankara: TBMM Basımevi, 2015) 28-31.

¹⁹ *Milli Egemenlik Belgeleri*, 36-37; Mustafa Budak, *Mîsâk-ı Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*. 5. baskı, (İstanbul: Küre Yayınları, 2014) 155-166.

²⁰ Budak, *İdealden Gerçeğe*, 283-285.

²¹ Konu hakkında değerlendirme için bkz. Temuçin Faik Ertan, "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 58, (Bahar 2016): 32-33, https://doi.org/10.1501/Tite_0000000438; Baskın Oran, "Lozan'ın "Azınlıkların Korunması" Bölümü", 286.

²² Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. 1, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953) 571-576.

²³ Erim, *Devletlerarası Hukuku*, 544.

²⁴ Mustafa Budak, *99 Soruda Lozan*. (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018): 17-20, 24-26.

incelenerek elde edilen bulgular değerlendirilmiştir. Azınlıklar konusunun günümüzdeki durumunun da tartışıldığı bu çalışma ile literatüre yeni bir katkı sunulması planlanmaktadır.

2. Lozan Barış Konferansı'nda Azınlıklar Sorunu

2.1. Konferans'ta Azınlıklara Yönelik Öne Sürülen Tezler

Lozan Barış Konferansı'nda, Türk heyetinin karşı taraf temsilcileri ile çetin müzakerelere²⁵ yol açacak konu başlıkları bulunmaktaydı ki "azınlıklar sorunu" da bunlardan biriydi. Nitekim Ankara Hükûmeti, Lozan'da tartışılacak konularla ilgili hazırladığı talimatnamenin azınlıklar bahsinde; millî egemenliği kısıtlayıcı hususların kabul edilmemesi ve mübadelenin esas olduğu ilkesini benimsemişti.²⁶

Buna karşın başta Fransa ve İngiltere²⁷ olmak üzere Müttefikler, azınlıklar konusunda özel hassasiyet gösteriyordu. Konunun doğrudan muhatabı ise Yunanistan'dı. Dolayısıyla bu sorun, Türk ve Yunan tezlerinin tartışılması etrafında şekillenecek, azınlıklar konusuyla uzun yıllardır ilgilenen İtilaf devletleri de kendi görüşleri çerçevesinde sorunun ele alınmasında belirleyici olacaklardı.

Neticede Lozan Barış Konferansı'nda "Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi Komisyonu" oluşturulmuştu.²⁸ Bu komisyona İtalyan Marki Garroni başkanlık edecekti.²⁹ Komisyonda ele alınacak başlıklar arasında azınlıkların durumunun yanı sıra nüfus mübadelesi, Türkiye'de bulunan yabancılar ve Ermenilerin geleceği gibi bu başlıkla bağlantılı konular da bulunuyordu. Komisyona bağlı "Ekaliyetler/Azınlıklar" ile "Ahali Mübadele" alt komisyonları teşkil edilmişti. Konferans'ta öncelikle siyasi ve askerî konular tartışıldığı için "azınlıklar sorunu" ilk olarak 12 Aralık 1920 tarihli toplantıda ele alınmıştı. Oturumda ilk söz alan İngiltere Temsilcisi Lord Curzon, azınlıklar sorununun Batılı devletler nazarında büyük önem taşıdığını, özellikle Ermeniler için "Ermeni Yurdu"nun temin edilmesi kapsamında kendileri için bir amaç olduğunu ifade etmişti.³⁰

Türkiye'nin tezi ise dinî azınlıkların haklarının, karşılıklılık (mütekabiliyet) esasında sınır dışında yaşayan Müslüman Türklerin hakları ölçüsünde olmasına yönelikti. Türk heyetinin bu kapsamdaki temel tutumu, ırk veya etnik esaslı değil dinî esaslı bir azınlık anlayışı üzerineydi. Fakat Baskın Oran, bunun sadece bir dinî ölçüt olmadığını, aksine gayrimüslim azınlığın tek ölçüt olarak kabul edildiğini belirtmektedir.³¹

Ne olursa olsun gerçek şu ki İtilaf devletleri sorunu etnik boyutta gündeme getirmişti. Onlara göre bu konu çok önemliydi. Nasıl 19. yüzyıl boyunca gayrimüslimlerin hakları ve koruyuculuğu bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmeye çalışmışlarsa

²⁵ Lozan'da Türkiye'yi temsil eden delegeler için bkz. Selma Göktürk Çetinkaya, "Ankara'dan Lozan'a İsmet Paşa'nın Konferans Öncesindeki Günleri (5-20 Kasım 1922)," *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 26/46, (2024): 118-119.

²⁶ Baskın Oran, "Mudanya Silah Bırakışması ve Lausanne Barış Antlaşması", *Türk Dış Politikası*, C.I, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013) 217; Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 196-197; Altunpolat, "Uluslararası Hukuk Açısından Lozan", 70-71.

²⁷ Lozan'a gelirken İngiltere için "Azınlıkların Korunması Meselesi", (en çok arzu edilenler) olarak B Kategorisindeydi. Bkz. Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan*. 4. baskı, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017) 73.

²⁸ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*. Çeviren Seha L. Meray, Takım I, C.1, Kitap 1, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2018) 13.

²⁹ Budak, 99 *Soruda Lozan*, 57.

³⁰ Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 196-207.

³¹ Fakat Baskın Oran, devamında dinin ölçüt kabul edilmesi durumunda Alevilerin de azınlık sayılabileceğini belirterek meseleye farklı bir bakış açısı getirmiştir. Bkz. Oran, *Türkiye'de Azınlıklar Kavramları*, 64-65.

Lozan'daki genel tutumları da aynıydı. Ancak Türk Hükûmeti; Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler gibi Müslüman olmayan unsurları "gayrimüslim azınlık" olarak kabul ediyor, Müslüman olan fakat Türk ırkından olmayan Kürt, Çerkez, Abaza, Boşnak gibi grupları tabii Türk olarak görüyordu.³²

İtilaf devletleri çeşitli unsurlar üzerinden azınlık kavramını savunmanın yanı sıra -Sevk ve İskân Kanunu'na tabi tutulmalarından ötürü- başta Ermeniler olmak üzere (Rumlar, Museviler/Yahudiler, Süryaniler, Nasturiler ve Keldaniler gibi) Anadolu'da yaşayan diğer azınlıklara tanınacak hakların Sevr çerçevesinde uygulanmasını sağlamaya çalışmaktaydı.³³

Bu şartlar altında azınlıklar sorunu Lozan'da zorlu tartışmalara sahne olmuştu. Konferans tutanakları incelendiğinde, İngiltere büyük ölçüde Yunanistan'ın tezlerini destekliyordu. Nitekim Türkiye'nin kendi topraklarındaki Rumlarla ilgili tutumunun, Yunanistan'daki Türklerle ilgili tutumu belirleyeceğini ifade eden İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon, özellikle İstanbul'daki Rumların korunması gerçekleşirse Batı Trakya'daki Türklerin de varlıklarının ve haklarının korunacağını belirtmişti. Ayrıca Türkiye ve Yunanistan arasında bir süredir devam eden savaşların meydana getirdiği suçları affetmek üzere genel af ilan edilmesi, Türkiye'deki Hristiyanlarla Batı Trakya'daki Müslümanların uygun bir vergi karşılığında askerlikten muaf tutulması, her iki taraftaki azınlığa bulundukları yerde serbestçe giriş-çıkış ve dolaşma hakkı verilmesi ile azınlıkların sahip oldukları malların ve hakların kısıtlayıcı olmaması gerektiğini açıklamıştı. Tüm bunları denetlemek üzere Türkiye ve Yunanistan'da Cemiyet-i Akvam'ın denetleyici/gözlemci bir kuruluşu bulunacaktı. Curzon konuşmasında; sadece gayrimüslim azınlıklar olarak değil tek tek ırkları saymıştır ki bunların başında Rumlar, Ermeniler, Nasturiler ve Asuriler gelmekteydi. Ayrıca Ermenilerin, yurtlarından göç ettirildiğinden bahsederek Ermeni nüfus için Anadolu'nun doğusunda veya Kilikya'da bir yer bulunması gerekliliğine dikkat çekmişti.³⁴ Anlaşılabacağı üzere İtilaf devletlerinin politikası, azınlıklarla ilgili eski statüyü devam ettirmeye yönelikti.

Lord Curzon'un ardından Fransa adına söz alan Camille Barrere de ülkesinin doğu milletlerinin haklarını iyileştirmek için yıllardır mücadele ettiğini ve Curzon'un sözlerini desteklediğini belirttikten sonra Türk heyetinin bu konudaki beklentilerine olumlu karşılık vermesini umduğunu söylemişti. İtalya adına Marki Garroni de kısa bir açıklama ile azınlıklara ilişkin müttefiklerinin görüşlerine katıldığını belirtmişti.³⁵ Görüldüğü üzere İtilaf devletleri, Türk heyetine karşı ortak bir şekilde hareket etmekteydi.

Bu açıklamalara karşı Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa ise konuşmasına, azınlık haklarına ilişkin Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere tanıdığı ve hiçbir ülkeyle kıyas dahi kabul edilemez haklardan ve dinî özgürlüklerden örnekler vererek başlamıştı. Ona göre Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) garantisi ve denetlemesiyle sağlanmaya çalışılan haklar, zaten çok öncesinde Osmanlı yönetimi tarafından azınlıklara verilmişti. Son 100 yıldır Osmanlı'daki gayrimüslim unsurlar bağımsızlık hareketlerine girişmişse de bu Osmanlı yönetiminin vermekten sakındığı hakların eksikliğinden değildi. Aksine bu durum Batılı büyük devletlerin kışkırtmaları sonucu ortaya çıkmıştı. Esasında Balkanlardaki Slav ırklarının ayrılıkçı hareketleri ile Rusların kışkırtmasıyla Ermenilerin isyanları, daha çok Müslümanlara zarar

³² Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 200-202; Budak, *İdealden Gerçeğe*, 301-304; Demirağ, *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar*, 73.

³³ Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 200.

³⁴ *Lozan Barış Konferansı*, Takım I, C.1, Kitap 1, 180-184.

³⁵ *Lozan Barış Konferansı*, Takım I, C.1, Kitap 1, 184-187.

vermişti. Dolayısıyla İsmet Paşa'nın Curzon ve diğerlerinin önerisine karşı görüşü şu şekildeydi:

- Birtakım devletlerin, azınlıkların haklarını öne sürerek Türkiye'nin içişlerine karışması engellenmeliydi. Bunun için gayrimüslimlerin sadece yaşadıkları ülkenin-Türkiye'nin kendi iç kanunlarıyla sağlayacağı korumadan yararlanmaları gerekmekteydi.

- Kışkırtma ve sonrasında meydana gelebilecek iç isyanları önlemek için Müttefiklerin veya Cemiyet-i Akvam'ın garantörlüğüne ihtiyaç duyulmamalı ve Türkiye'nin iç kanunlarına güvenilmeliydi. Bu bağlamda İsmet Paşa, gayrimüslimlerin haklarının iyileştirilmesinin bu ilkelere bağlı olduğunu, bunun için Türklerin ve Rumların mübadelesinin gerektiğini, ülke içinde kalacak azınlıklara da kanunlarla en iyi garantilerin verileceğini belirtmişti.³⁶

Lord Curzon ise İsmet Paşa'nın Cemiyet-i Akvam hakemliğine karşı çıkmasına anlam veremediğini, Türk ve Rum mübadelesinin istenmesinin de azınlıklar konusuna çözüm getirilmesini zorlaştıracaklarını, zira az veya çok belli miktarda bir azınlığın bu ülkelerde kalacağını dile getirmiş ve sorunun detaylı bir şekilde ele alınması için bir alt komisyon kurulmasını önermişti. Yunanistan temsilcisi Venizelos da Curzon'un sözlerine katılarak Ankara'nın Mısâk-ı Milli'de belirtilen çerçevede azınlıklara hak vermesi gerektiğini, Yunanistan'ın da aynı hakları vermekten yana olduğunu ve kendilerinin Cemiyet-i Akvam'ın denetlemesini kabul etmeye hazır olduklarını bildirmişti. İsmet Paşa bir kez daha kendi tezlerinin haklılığını vurgulamış, konunun alt komisyonda ele alınmasını kabul etmişti.³⁷

Konu, 13 Aralık 1922 tarihli oturumda ikinci defa ele alınmıştı. İlk sözü alan İsmet Paşa, konuşmasına Yunan ordusunun Anadolu'da yaptığı zulümler (mezalim), Türk halkına ve şehirlerine verdiği maddi ve manevi zararlardan bahsederek başlamıştı. Ortaya çıkan tablo, Anadolu'daki Rumlar ile Yunanistan'daki Türklerin mübadelesini zorunlu kılıyordu. Fakat İstanbul doğumlu Rumlar kapsam dışı tutulabilirdi. Ayrıca Batı Trakya'nın Yunanistan'a ait olduğunu henüz kabul etmediklerini ve haliyle bu konuda henüz bir açıklamanın doğru olmadığını, Rumlar dışında Ermeni, Nasturi, Yahudi gibi Türkiye'de yaşayan azınlıklarla Türkiye'nin herhangi bir sorununun olmayacağını ve bunların haklarının garanti altına alınacağını, Cemiyet-i Akvam'ın gözetmenliğine ise Türkiye'nin içişlerine karışmaya yol açması nedeniyle karşı olduklarını, azınlıkların vergi karşılığında askerlikten muaf tutulmalarının da eşitliğe aykırı olacağını bildirmişti. İsmet Paşa ayrıca sadece Yunanistan'da değil, diğer ülkelerdeki (başta Balkan ülkeleri) Müslüman azınlıklar için de aynı garantileri istemişti. Bu isteklere karşı Lord Curzon ve Venizelos önceki görüşlerini tekrarlayan cevaplar vermişti. İsrarla üzerinde durdukları nokta, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'ın gözlemci kuruluşunu yani denetimini kabul etmesiydi.³⁸ İsmet Paşa'nın açıklamaları değerlendirildiğinde, Batılı ülkelerin bu konudaki terminolojik hamlelerine karşı dikkatli bir tutum takındığı, özellikle Batı Trakya'nın talep edildiği ve Yunanistan'a ait olduğunun kabul edilmediği bir ortamda buna ilişkin müzakereden kaçındığı görülmektedir.

İki tarafın konuya ilişkin duruşlarının birbirinden farklı noktalarda olduğu bir ortamda azınlıklara ilişkin üçüncü oturum, 14 Aralık 1922'de İsmet Paşa'nın konuşmasıyla başlamıştı. Curzon'un öne sürdüğü fikirlere nüfus verileriyle karşı çıkan İsmet Paşa, Türkiye'de iddia edildiği kadar Ermeni yaşamadığını vurgulamıştı. Curzon'un ısrar ettiği Cemiyet-i Akvam'ın gözlemciliği konusunda ise Türkiye'nin en kısa vakitte bu cemiyete üye olarak katılmak

³⁶ Lozan Barış Konferansı, Takım I, C.1, Kitap 1, 188-200.

³⁷ Lozan Barış Konferansı, Takım I, C.1, Kitap 1, 201-207.

³⁸ Lozan Barış Konferansı, Takım I, C.1, Kitap 1, 208-218.

istediğini, ancak önceki antlaşma ve tecrübelerin ışığında böyle bir denetimi kabul etmenin Türkiye'nin egemenliğine zarar vereceğini düşündüğünü tekrarlamıştı.³⁹ Bu açıdan İsmet Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılda antlaşmalarla azınlıklara tanıdığı geniş haklar sebebiyle diplomatik açıdan zor durumda kalmasını göz önünde bulundurduğu takip edilmektedir. Doğal olarak yeni süreçte, bu tarz müdahalelere imkân vermek istememişti.

Nihayetinde İtalyan Montagna başkanlığındaki "Azınlıklar Alt Komisyonu",⁴⁰ taraflar arasında yapılan müzakerelerin ardından 7 Ocak 1923'te bir rapor hazırlamıştı.⁴¹ Böylece konunun tartışılmasına 9 Ocak'taki ana komisyonda devam edilmişti. Montagna, alt komisyonun raporunu okuyarak uzlaşılan konuları şöyle açıklamıştı:

- Yurttaşlık ve siyasal hukuk konuları bakımından Müslüman olmayan azınlıklarla Müslüman Türk uyrukları arasında, yaşadıkları ülkelerde tam bir karşılıklılık esasının benimsenmesi,

- Azınlıklara yaşadıkları ülkede din, dil (lisan), eğitim ve basın özgürlüğünün tanınması,

- Azınlıklarının vakıf, sosyal içerikli ve dinî kurumlarının faaliyetlerini özgürce sürdürmelerine izin verilmesi,

Uzlaşılamayan konuların başında ise diğer devletlerin Türkiye'de yaşayan bazı etnik toplulukların azınlık sayılmasına dair talepleri ve bunun Türk heyetince kesin bir şekilde reddedilmesi vardı. Türk heyeti ayrıca Müttefiklerin öne sürdüğü azınlıkların askerlikten muaf tutulması ile genel affın kapsamına da karşı çıkmıştı.⁴²

Bunun üzerine söz alan Fransız temsilcisi Barrere, Müttefiklerin Türkiye ile uzlaşabilmek için Cemiyet-i Akvam'ın Türkiye'de denetleyici rolünden vazgeçtiğini ve azınlıklara ilişkin garantilerin yalnızca Müslüman olmayanları kapsamasına razı olduğu yönünde bir açıklama yapmıştı. Curzon da bunun üzerinde durmuş ve Müslüman olan -kendilerinin Türkiye'deki azınlıklardan gördükleri- Kürtler, Çerkezler ve Arapların da gayrimüslimler gibi azınlık haklarından yararlanma taleplerini geriye bıraktıklarını bildirmişti. Yine de Rumlar dışındaki gayrimüslim unsurlardan Ermeniler, Yahudiler, Asuriler ve Bulgarların temsilcilerinin de dinlenmesini ve onların haklarına ilişkin konuların müzakere edilmesini istemişti. Curzon, ayrıca Türkiye'de yaşayan Ermeniler için Türk vali idaresinde kültürlerini özerkçe yaşayabilecekleri bir bölge verilmesini, Asurilerin ve Keldanilerin dinlerini ve dillerini uygulama noktasında Türkiye'nin tam garanti vermesini talep etmişti. Müttefiklerin bu görüşleri üzerine İsmet Paşa'nın cevabına bakıldığında, müttefikler "azınlık" terimine sınırlı bir anlam verilmeyi taviz gibi gösteriyordu. Zaten Türkiye'de Müslüman bir azınlık yoktu. Bu unsurların hepsi yekvücuttu ve aralarında herhangi bir ayrım bulunmuyordu. Rumlar dışındaki Müslüman olmayan azınlıklara ise hakları verilmişti. Buna dönük garanti de sunulabilirdi. Azınlıkların askerlikten muaf olması ve genel af talebine ise karşıydı.⁴³ Şu ana kadar zikredildiği üzere azınlıklar sorunu, ana komisyonun dört toplantısı ile alt komisyonun

³⁹ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Çeviren Seha L. Meray, Takım I, C.1, Kitap 2, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2018): 1-13, 186-210, 247-266.

⁴⁰ Alt Komisyon ve genel komisyondaki tutanaklar için ayrıca bkz. *Lozan Barış Konferansı*, Takım I, C.1, Kitap 1, 219-229.

⁴¹ 19 sayılı tutanağa ek olarak hazırlanan raporun detayları için bkz. *Lozan Barış Konferansı*, Takım I, C.1, Kitap 1, 309-314.

⁴² *Lozan Barış Konferansı*, Takım I, C.1, Kitap 1, 295-297; Gülnihal Bozkurt, "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 19/56, (2003): 494.

⁴³ *Lozan Barış Konferansı*, Takım I, C.1, Kitap 1, 298-308.

incelemeleri ve hazırladığı raporlarla etraflıca ele alınmıştı. Buna göre tarafların kendi perspektifini beyan etmesiyle tartışılan konu, Türk tarafının egemenliği kısıtlayıcı hususlara yanaşmaması ve bu konuda kesin bir tutum sergilemesiyle Müttefik ülke temsilcilerinin bazı taleplerden vazgeçmelerine neden olmuştu. Türkiye ise Cemiyet-i Akvam'a gireceğini ifade etmişti.

Görüşmelerin sonucunda uzlaşmaya varılan konulara dair 10 maddelik “Azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler Tasarısı Ek 1” yayınlanmıştı. Bu maddelerden 9'u Lozan Antlaşması'nın metninde hemen hemen aynı ibarelerle ve ifadelerle yer alacaktı. Sadece 8. maddede belirtilen ve müzakereler sırasında Türk heyetince karşı çıkılan azınlıkların belli bir vergi karşılığında askerlikten muaf tutulması hususu, Türkiye tarafından reddedildiği ve diğer devletlerin de nihayet bunu kabul etmesiyle metninde yer almamıştı.⁴⁴ Ayrıca “Ek 2” olarak yıllardır süren savaşlar nedeniyle meydana gelen suçlara yönelik “Genel Affa İlişkin Bildiri Tasarısı” yayımlanmıştı. Ancak bu konu üzerinde tam bir uzlaşma sağlanamadığı için metinde, Türk temsilci heyetinin sunduğu üç maddelik tasarı ile müttefik temsilci heyetinin (Yunanistan dâhil) sunduğu altı maddelik tasarı ayrı ayrı zikredilmişti.⁴⁵

Öte yandan mübadele konusu ise Türkiye ve Yunanistan arasında 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan “Türk ve Rum Ahalinin Mübadelesine Dair Mukavelename ve Buna Bağlı Protokol” ile çözüme ulaşılmıştı. Bu protokol Lozan Antlaşması'nın eki olarak yürürlüğe girecekti.⁴⁶

Aynı şekilde Fener Rum Patrikhanesi de müzakere edilen başlıklar arasındaydı. Türk heyeti, daha önceki devlete karşı girişimleri ve Rumların mübadele edileceği ve bu kurumun işlevsiz kalacağı düşüncesiyle Patrikhanenin de Türkiye dışına çıkartılmasını talep etmişti. Şüphesiz İstanbul'u dinî ve manevi anlamda kendileri için önemli gören Yunanistan, buradaki Rum nüfusun mübadele edilmesine karşı çıkmıştı.⁴⁷ Bu konu, Lozan sonrası uygulama aşamasında iki ülke arasında gerginliğe yol açacaktı.

Lozan Barış Konferansı devam ederken Mustafa Kemal Paşa da bu konu hakkında yaptığı değerlendirmede; mübadelenin esas gündemlerinde olduğunu, uzun zamandır memlekette fitne tohumları saçan ve Hristiyan vatandaşların da huzur ve refahına kasteden Patrikhanenin İstanbul'da kalmasının uygun olmayacağını ve Yunanistan'a taşınması gerektiğini belirtmişti.⁴⁸

Nihayetinde Konferans'ta farklı başlıklarda aylarca süren çetin müzakerelerden sonra Türkiye ve İtilaf devletleri arasında Lozan Antlaşması imzalanmıştı.⁴⁹ 143 madde ve 17 protokolü olan Antlaşma'da,⁵⁰ azınlıklar konusu “Fasıl III: Ekalliyetlerin Himayesi/Azınlıkların Korunması” başlığı altında 37 ile 45. maddeler arasında hükme bağlanmış olup ayrıca Türkiye ve Yunanistan arasında Lozan Barış Antlaşması'na ek olarak (EK 2) zikredilen mübadele

⁴⁴ 19 Sayılı Tutanağa Ek 1 “Azınlıkların Korunmasına İlişkin Maddeler Tasarısı” için bkz. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım I, C.1, Kitap 1, 316-317.

⁴⁵ 19 Sayılı Tutanağa Ek “Genel Affa İlişkin Bildiri Tasarısı” için bkz. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım I, C.1, Kitap 1, 318-319.

⁴⁶ Necdet Aysal, “Türk-Rum Nüfus Mübadelesi: Ortodoksların Anadolu'dan Zorunlu Göçü,” *Geçmişten Günümüze Göç*, C1, Editör Osman Köse, (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2017) 641.

⁴⁷ Demirağ, *Lozan Konferansı'nda Azınlıklar*, 110-132.

⁴⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Açıklamalı Dizin İle), Cilt III, (I-II), 5. baskı, (Ankara: ATAM Yayınları, 2006), 458.

⁴⁹ İlteriş Kemal, *Lozan'ın Deşifresi*, (Ankara: Kripto Yayınları, 2018): 37.

⁵⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 38068/154267/35.

protokolü yer almıştı.⁵¹ Bu protokolün 2. maddesine göre İstanbul Rumları ile Batı Trakya Türkleri mübadele kapsamı dışında tutulmuştu. Yine aynı maddeye göre Batı Trakya Türkleri, Batı Trakya Müslümanları olarak zikredilmiş, ırkî değil dinî bir terim kullanılmıştı. Tanımlama Türkiye'nin isteğine göre yapılmıştı. Böylece Türkiye ve Yunanistan'da kalacak Müslüman ve Müslüman olmayan azınlıklar, Lozan'ın 37-45. maddelerine tâbi olacaktı.⁵² Neticede azınlıklar sorununda Türkiye, mübadele konusundaki hedeflerine büyük ölçüde ulaşmıştı. Ancak Müttefiklerin istediği bazı hususlar da karşılıklılık ilkesi çerçevesinde kabul edilmişti.

2.2. Antlaşma'nın Azınlıklara İlişkin Maddelerinin Değerlendirilmesi

Lozan Barış Antlaşması ile Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığı uluslararası alanda kabul edilmiş olup Sevr'de dayatılan egemenliğe aykırı birçok husus geçersiz kılınmıştı. Bununla birlikte azınlıklara ilişkin İtilaf devletlerinin verdiği tavizler kadar Türkiye'nin de bazı tavizler verdiği ve bu şekilde uzlaşmaya varıldığı gözlemlenmektedir.⁵³ Antlaşma'nın, azınlıklara ilişkin maddelerinin (37-45) hangi hükümleri içerdiğini, madde madde analiz etmek yerinde olacaktır.⁵⁴

37. Maddenin Analizi: Bu madde ile Türkiye, azınlık hakları konusunda aşağıda belirtilen tüm maddeleri (38-45) temel yasalar olarak tanımayı ve Türkiye'nin kendi iç hukukuna göre çıkartacağı hiçbir mevzuatın, azınlıklarla ilgili temel yasalara aykırı olmayacağını taahhüt etmişti. Böylece azınlık hakları, uluslararası sözleşme ile garanti altına alınmış ve Türkiye'nin bunu değiştirmesine yönelik adım atmasının önüne geçilmesi amaçlanmıştı. Türkiye, Müttefiklerin -Cemiyet-i Akvam'ın azınlık haklarının uygulanmasının denetlemesine yönelik- maddeyi kabul etmese de bir uzlaşma seçeneği olarak bu hükmü kabul etmişti. Bu maddenin, iç mevzuatın azınlık haklarına mani olmayacağını belirten Sevr'in 140. maddesiyle benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Şüphesiz bu hükümlerin, sadece Türkiye için değil karşılıklılık esasıyla Batı Trakya'daki Müslüman azınlıkların (Türklerin) hakları çerçevesinde Yunanistan'ı da bağladığı 45. maddede vurgulanmıştır.⁵⁵

38. Maddenin Analizi: Türkiye; dil, din, ırk-soy ayırt etmeksizin tüm Türk vatandaşlarına eşit bir şekilde davranmayı ve tüm vatandaşlarının yaşam ve özgürlük haklarını en geniş şekilde korumayı kabul etmişti. Her din ve mezhep kendi inancını özgürce yaşayabilecek olup gayrimüslim azınlıklar, ülke menfaati için alınan tedbirler dışında göç ve seyahat özgürlüğüne sahip olacaktı. Burada dikkat çeken husus, Sevr'e kıyasla kamu düzeni ve genel ahlaka aykırı

⁵¹ Baskın Oran bu konuda, Antlaşma metninde azınlıklar konusunun Sevr'in aksine ayrı bir başlıkta değil *Siyasi Hükümler* başlığı altında yer aldığına dikkat çekmiştir. Oran, "Mudanya Silah Bırakışması ve Lausanne Barış Antlaşması", 225.

⁵² *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*. Takım II, C.2, (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2018) 11-14; Metnin sadeleştirilmiş nüshaları için ayrıca bkz. *Düster Üçüncü Tertip*, C.5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, (İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1931) 36-42, Kemal, *Lozan'ın Deşifresi*, 157-160, 217-224.

⁵³ Konuya ilişkin ayrıca bkz. Ali Ulvi Özdemir, "Lozan'da Başarıyı Ölçmek: Konular Bazında Bir Değerlendirme," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 53, (2013): 175-176; 187-189; https://doi.org/10.1501/Tite_0000000393.

⁵⁴ Baskın Oran'ın maddelere dair analizi için bkz. Oran, "Mudanya Silah Bırakışması ve Lausanne Barış Antlaşması", 225-238.

⁵⁵ Üstelik Yunanistan, Lozan'ı imzaladıktan sonra Yunan Sevr'i olarak bilinen ve 10 Ağustos 1920'de imzaladığı *Yunanistan'daki Azınlıkların Korunmasına Dair Antlaşma'yı* (XVI. Protokol) da 29 Eylül ve 30 Ekim 1923 tarihli yasama kararlarıyla yürürlüğe koymuştur. Bkz. Baskın Oran, *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*. (Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, 1999): 18-21.

durumlarda bu hakların sınırlandırılabilirliğinin kabul edilmiş olmasıdır ki bu durum Türkiye açısından kazanımdı. Bu madde esasında Islahat Fermanı'ndan beri kanunla güvence altına alınan tüm vatandaşların kanun önünde eşit olduğunu belirten hususların biraz daha genişletilmiş haliydi. Maddede belirsiz olan husus ise "tüm Türk vatandaşları" ifadesiyle daha geniş kapsamda yorumlanabilecek bir duruma işaret etmesiydi.

39. *Maddenin Analizi:* Türk vatandaşı olan gayrimüslim azınlıkların, Müslüman Türk yurttaşlarıyla eşit medeni ve siyasal haklara sahip olacağı, hiçbir ayırım yapmaksızın herkesin memurluk ve diğer devlet kademelerinde görev alabileceği, resmî dilin Türkçe olmakla birlikte herkesin ticaret, din, basın vb. faaliyetlerde istediği dili serbestçe konuşabileceği ve mahkemelerde kendi anadillerini kullanabilecekleri hususlarının kabulüydü. Bu madde, Anayasa'da da belirtileceği üzere dil, kültür ve fikir birliği olan herkesin Türk vatandaşı olduğunu kabul eden "Vatandaşlık" tanımına uygundu. Lakin Sevr'le kıyaslandığında Sevr'de "ırk, dil ve din ayırt etmeksizin" gibi terimler yer almış; Lozan'da ise "gayrimüslim azınlıklar" ifadesi kullanılmıştı.

40. *Maddenin Analizi:* Gayrimüslim azınlıkların Türk yurttaşları ile hukuk bakımından aynı hak ve güvencelere sahip olacağı, gelirleri kendileri tarafından karşılanmak üzere her türlü sosyal, dinî ve eğitim faaliyetlerini gerçekleştirmede özgür olduklarının kabulüydü. Bu, aynı şekilde Yunanistan'daki Müslümanlar için de geçerli olacaktı. Söz konusu uygulamaların Osmanlı Devleti'nde azınlıklara yönelik pratik bir uygulamanın devamı olduğu değerlendirilmektedir.

41. *Maddenin Analizi:* Türkiye bu madde ile gayrimüslim yurttaşların, çoğunlukla yaşadığı bölgelerde kendi anadilleriyle öğretim görmelerine olanak sağlayacağını taahhüt etmiş; ayrıca azınlıkları devlet bütçesinin eğitim, din ve yardımlaşma gelirlerinden pay alma konusunda hak sahibi kılınmıştı. Fakat Türkiye'ye, tüm azınlık okullarında Türkçe dersinin zorunlu olarak okutulabilmesi yetkisi de verilmişti. Bu maddenin Sevr'den farkı, Sevr'de olduğu gibi "ırk, din ve dil azınlığına mensup Türk vatandaşları" ifadesinin yer almaması; yani din üzerinden sınırlandırmanın yapılmasıydı. Aynı şekilde Sevr'de yer almayan azınlıklara ait okullarda Türkçe dersinin okutulması hakkı da bu maddeyle temin edilmişti.

42. *Maddenin Analizi:* Türkiye, bu maddeye göre azınlıkların ibadet mekânlarına yönelik her türlü koruyuculuğu üstlenirken, dinî kurumlar ile vakıf ve yardım kuruluşlarının faaliyetlerine izin vermeyi ve kolaylık göstermeyi taahhüt etmişti. İlaveten azınlık grupların aile veya kişi statülerinin, kendi cemaat/grup törelerine göre çözümlenmesi konusunda anlayış gösterilmesi ve bu kapsamda devlet ve azınlık temsilcilerinin eşit bir şekilde temsil edileceği özel bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştı. Anlaşmazlık durumunda da Cemiyet-i Akvam ve üçüncü tarafların hakemliğine başvurulacaktı. Bu hususlar da Osmanlı'dan itibaren uygulanan ve yeni dönemde devletin iç hukukuna göre düzenleme yapılmasını gerekli kılan hükümleri içermekteydi. Verilen bu garanti, devletteki hukuk birliğine aykırı gözükmekle birlikte *Medeni Kanunun* çıkarılmasıyla azınlıklar bu maddedeki haklarından feragat ederek Türkiye'nin yasalarına tabi olacaklardı.

43. *Maddenin Analizi:* Bu madde din ve inanç hürriyeti ile ilgili olup azınlıkların herhangi bir zorlama veya baskıya tâbi tutulamayacağını ve her koşulda bu hakların koruma altında olduğunu teyit edilmesiydi. Hâlihazırda Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri tüm azınlıklara uyguladığı bir politikanın yeniden teyidi olan bu maddenin uygulanmasında herhangi bir sorun teşkil etmemişti.

44. *Maddenin Analizi*: Türkiye bu maddeyle gayrimüslim azınlıklara ilişkin kabul ettiği diğer maddelerin kendisi için uluslararası bir yükümlülük getirdiğini, diğer ülkelerin de Türkiye'deki azınlıklar sorunuyla ilgilenebileceklerini ve maddelere aykırı bir husus olması durumunda konuya dâhil olabileceklerini; bu kapsamda Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin ilgili maddelere yönelik herhangi bir aykırılık durumunda Türkiye'yi açık ve etkin bir şekilde uyarmaya yetkisi olduğunu kabul etmişti.⁵⁶ Dolayısıyla Sevr'deki gibi olmasa da Türkiye açısından kesin bir sınırlama vardı. Ancak bu husus Sevr'den farklı olarak "ırk, dil ve din" gibi geniş bir azınlık kavramında değil sadece gayrimüslim azınlıklar için kullanılmıştı. İtilaf devletleri ve Cemiyet-i Akvam'ın, azınlıklar bahanesiyle müdahalesine yönelik açık bir kapı bırakmakla birlikte Sevr'e kıyasla bunun bir sınırlandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. Sonuç olarak bu madde, bir denetim yetkisi veya kuruluşunun tesisini değil, ilgili maddelerin uygulanmaması durumunda konuya ilgilenebileceklerini dile getiriyordu.

Yine bu maddeye göre azınlıklara ilişkin maddelerin Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin çoğunluğunun onayı olmadan değiştirilemeyeceğinin kabul edilmesi de Türkiye'nin bu konudaki inisiyatifini zayıflatmıştı. Anlaşılabileceği üzere 44. madde, diğer tüm maddeleri tamamlayıcı nitelikteydi. Bir bakıma Müttefiklerin, Konferans'ta Türkiye'den talep ettiği garantiyi sınırlandırılmış bir şekilde de olsa almalarını sağlamıştı. Dolayısıyla Türkiye, bu maddeyle ilgili çıkabilecek uyuşmazlıkların, egemenlik hakları çerçevesinde bir iç mesele olamayacağını, iç işlerine karışmama ilkesini işletemeyeceğini ve bunun uluslararası uyuşmazlık konusu olabileceğini kabul ediyordu. Sonuç olarak bu madde, tarafların kendi görüşlerini kabul ettirmek adına iki tarafın da taviz verdiği ve bir uzlaşmayı ortaya çıkaran bir hükümdü. Nitekim Yunanistan'ın da aynı maddeye tâbi olduğu ve Batı Trakya Türkleri için de mevcut şartların geçerli olacağı ifade edilmelidir. Üstelik Türkiye'nin bu maddenin gerektirdiği hükümlerin uygulanmasından kaçınmadığı sürece denetime tabi olmaması da Sevr'e (151. maddede yer alan "azınlıklara ilişkin hükümlerin uygulanmasını garanti altına almak üzere İtilaf devletleri ve Cemiyet-i Akvam Konseyinin ortaklaşa gerekli tedbirleri alacağı" hükmü gibi) kıyasla bir kazanımdır. Yine Sevr'de azınlıkların haklarına riayet edilmesi hususu, maddelere uyulmaması durumunda Osmanlı'ya bırakılan İstanbul'un statüsünün değiştirilebileceği şartıyla güvence altına alınmıştı. Bu bakımdan Sevr'de Osmanlı Devleti'nin siyasi egemenliğini açıkça tehdit eden hükümleri içerdiği görülen madde, Lozan'da egemenliği daha gözetici, ancak uluslararası hukukla sınırlayıcı bir çerçevede şekillenmişti.⁵⁷

45. *Maddenin Analizi*: Bu son madde ise Türkiye tarafından kabul edilen tüm bu hükümlerin mütekabiliyet esası çerçevesinde Yunanistan tarafından kabul edildiğini ve Batı Trakya'da yaşayan Türkler için "Müslüman Azınlıklar" ifadesi kullanmak suretiyle onların da aynı haklara sahip olduğunu garanti altına almıştı. Sevr'de yer almayan bu hüküm, Türkiye açısından dindaşları yani ırkdaşlarının haklarının korunması bağlamında elde ettiği bir kazanım olarak değerlendirilmektedir.

⁵⁶ Bu konudaki bir görüşe göre devletin iç ve dış egemenliği bulunmaktadır. Dış egemenliğin diğer ülkelerin egemenliğiyle çakışmasından ötürü sınırlandırmaya tabi tutulabileceği; iç hukukun ise uluslararası hukuku kabul eden devletler açısından "milli yetki kavramı" çerçevesinde uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmediği sürece egemenlik yetkilerinin kısıtlanmaksızın kullanılabilmesi belirtilmektedir. Bkz. Mehmet Dalar, "Egemenlik ve Uluslararası Hukuk Çelişkisi: Milli Yetki Kavramı Açısından Bir Analiz," *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/27, (Kış 2009): 336-337.

⁵⁷ Erim, *Devletlerarası Hukuku*, 544, 576.

Lozan Barış Antlaşması'nın detaylı analizi yapılan bu maddelerinin dışında Türkiye penceresinden hedef-sonuç ilişkisi bağlamında ne derece bir kazanım elde edildiğinin anlaşılması bakımından Sevr'in son derece ağır hükümler içeren bazı maddelerini de açıklamak gerekir.⁵⁸ Buna göre Sevr ve Lozan kıyaslandığında;

- Sevr'in 142. maddesinde belirtilen; Birinci Dünya Savaşı öncesi gayrimüslim olup sonradan Müslüman olanların ihtidalarının kabul edilmemesi ve bunların hür bir şekilde Müslüman olduğunu açıklamadan gayrimüslim kabul edilecekleri, savaş sırasında Türkiye'de işlendiği öne sürülen gayrimüslimlere yönelik katliamların araştırılması için Türk makamlarının gerekli soruşturmayı ve suçlular için gerekli infazları yapacağı, mağdur olanların şikâyetlerini dinlemek ve soruşturmak üzere Cemiyet-i Akvam tarafından tayin edilecek komisyonun çalışmalarına kolaylık sağlanacağı ve komisyonun vereceği kararların uygulanmasının kabul edileceği gibi⁵⁹ egemenliği kısıtlayıcı, devletin iç işlerine yönelik dış müdahaleye izin veren ayrıca sözde "katliamlar olduğunu" kabul eden ağır hükümler Lozan'da yer almamıştı.

- Yine 143. maddede zikredilen Türkiye'de ve Yunanistan'da kalan Türk ve Rum azınlıkların mübadelesine ilişkin Müttefiklerin uygun göreceği hükümleri kabul etmeyi taahhüt eden ve Türkiye açısından irade kullanımını kısıtlayan ve bir mecburiyete götüren bir hüküm de Lozan'da bulunmamaktadır. Aynı maddede Türkiye ve Yunanistan arasında mübadeleye ilişkin düzenlemelerin yapılacağı belirtilmişse de Türkiye'nin Yunanistan ile Bulgaristan arasındaki *Növyi Antlaşması*'nda yer verilen karşılıklı göçe ilişkin hükümlerden feragat ettiği⁶⁰ hususu yer almıştı.

- Sevr'in 144. maddesindeki; Sevk ve İskân Kanunu⁶¹ sebebiyle terk edilmiş mallarla ilgili çıkartılan kanunun geçersizliğinin Türk Hükûmetince kabul edileceği, hükûmetin Türk olmayan azınlıkların evlerine dönüp taşınır-taşınmaz her türlü emvalini geri alması için kolaylık sağlayacağı, gerekli durumlarda Cemiyet-i Akvam Konseyince atanacak tahkim komisyonlarının bu alanda çalışmalar yapmasını ve hukuki, mali ve sosyal yaptırımları içeren ağır yükümlülükler de Lozan'da bulunmamaktaydı.

- Sevr'in 145. maddesinde yer aldığı üzere hükûmetin, ırksal azınlıkların orantılı temsil edileceği bir seçim sistemini düzenleyip Müttefiklerin onayına sunacağı gibi bir husus da Lozan'da yoktu. Ayrıca herhangi bir ortamda istedikleri bir dili kullanmalarına herhangi bir kısıtlama getirilemeyeceği gibi⁶² egemenliğin nasıl kullanılacağına dışarıdan karar verilmesi ve dil kullanımı konusunda hükûmetin tamamen yetkisiz kılınması gibi hükümler Lozan'da daha sınırlı şekilde yer bulmuştu.

⁵⁸ İki metne ilişkin kıyaslamaları içeren değerlendirmeler için ayrıca bkz. Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 228-235; Oran, "Lozan'ın "Azınlıkların Korunması" Bölümü", 286-287.

⁵⁹ Erim, *Devletlerarası Hukuku*, 571-572.

⁶⁰ Erim, *Devletlerarası Hukuku*, 572.

⁶¹ Sevk ve İskân Kanunu hakkında bakınız: Güzin Çaykırın, "Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükûmetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar," *Ermeni Araştırmaları*, 63, (Ağustos 2019): 117-119; Güzin Çaykırın, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*. (Ankara: Hece Yayınları, 2020), 144-151.

⁶² Erim, *Devletlerarası Hukuku*, 573-575.

- Yine Sevr'in ilgili maddelerinde, mütekabiliyet esası Türk ve Rumlar arasındaki mübadele ile sınırlandırılmışken, Lozan'ın 45. maddesiyle Türkiye tarafından kabul edilen tüm hususların karşılıklılık ilkesiyle Yunanistan'ın da kabul etmesi sağlanmıştı.⁶³

Sonuç olarak azınlıklara ilişkin ağır hükümleri barındıran Sevr'in 12 maddesine karşın Türkiye'nin haklarını ve tezlerini genel manada geçerli kılan Lozan Antlaşması'ndaki 9 madde, Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni süreçteki azınlıklarla ilgili yükümlülüklerini ortaya koymuş ve bu hususta belirleyeceği politikanın çerçevesini çizmiştir.

3. Lozan Barış Antlaşması Sonrası Türkiye'deki Azınlıkların Durumu

3.1. Antlaşma Hükümlerinin Uygulanması ve Karşılaşılan Problemler

Türkiye, Lozan Barış Antlaşması ile uzun süredir devam eden azınlıklar sorununa kapsamlı bir çözüm getirmiş ve Osmanlı Devleti'nin son yıllarında olduğu gibi iç işlerine müdahale edilmesinin önüne geçmişti.⁶⁴ Böylece Türkiye, Batılı ülkelerin taleplerinin aksine sadece dinî ekalliyeti/"gayrimüslim azınlıklar" tabirini kabul etmişti. Antlaşma'ya göre azınlıklara ilişkin hususların, Türkiye'de yaşayan ve Türk vatandaşı olan Rum, Ermeni ve Yahudi topluluklarını kapsadığı fikri benimsenmişti.⁶⁵ İlâveten 1925'de imzalanan Türkiye-Bulgaristan Dostluk Antlaşması ve Oturma Sözleşmesi ile Bulgarlar da azınlık olarak değerlendirilecekti.⁶⁶

Cumhuriyet'in ilanıyla Antlaşma'nın azınlıklarla ilgili maddelerinin uygulamasına geçilmiş olup ilkin 42. maddeye göre gayrimüslim unsurların aile ve toplumsal işlerine dair cemaat temsilcilerinden oluşan komisyonlar oluşturulmuştu.⁶⁷ Bunlar Fener Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi ve Yahudi Hahambaşılığına bağlı olarak faaliyet gösteriyordu. Ayrıca azınlıklarla ilgili süreç ve işlemleri takip etmek üzere hükûmet tarafından Dâhiliye Vekâletine bağlı olarak "*Ekalliyetler Müdüriyeti*" kurulmuştu.⁶⁸

Öte yandan Cumhuriyetin ilanıyla anayasa ve yasalar, oluşturulmak istenen çağdaş hukuk düzenine göre yeniden ele alınmıştı. Nitekim Lozan Antlaşması'na ek protokole göre Türkiye, adalet sisteminde 5 yıl içinde düzenlemeler yapacaktı. Şüphesiz bu, azınlıkların haklarıyla yakından bağlantılıydı. Bu kapsamda şer'i hukuka dayanan yasalar yerine Batı ülkeleri örnek alınarak yeni yasalar hazırlanmıştı. Bu kapsamda 17 Şubat 1926'da *Türk Medeni Kanunu* kabul edilmiş; söz konusu kanunla Türk aile yapısı düzenlenerek toplumsal hayata dair yeni hukuki normlar yürürlüğe girmişti.⁶⁹

Türk Medeni Kanunu'nun çıkartılmasıyla; Lozan'a göre azınlıklar için kurulmuş karma komisyonlar, Adalet Bakanlığına başvurarak bu haklarından feragat ettiklerini ve Medeni Kanun'a tâbi olacaklarını bildirmişlerdi.⁷⁰ Fakat cemaatlerin bu talepleri, Müslüman olmayan bazı azınlıklara mensup bireyler tarafından doğrudan kabul edilmemiş ve Lozan'ın tanıdığı azınlık haklarının doğrudan bireylere tanınmış haklar olduğunu ve cemaatlerin feragatiyle kaybolmayacağını belirtilmişlerdi.⁷¹ Bu husus tartışmalara sebebiyet verse de kanunun

⁶³ Oran, "Lozan'ın "Azınlıkların Korunması" Bölümü", 286-287.

⁶⁴ İlker Hasan Duman, "Azınlık Hakları ve Lozan," *TBB Dergisi*, 57, (2005): 316.

⁶⁵ Duman, "Azınlık Hakları ve Lozan", 307; Seven, "Lozan'da Azınlık Kavramı", 125.

⁶⁶ Açar, "Azınlık Hakları", 114.

⁶⁷ Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 239.

⁶⁸ Güllü, "Lozan Antlaşması Sonrası", 271, 274.

⁶⁹ Zafer Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*. (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020) 73-74.

⁷⁰ Güllü, "Lozan Antlaşması Sonrası" 276-277.

⁷¹ Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü" 236-241; Budak, 99 *Soruda Lozan*, 158-159.

getirdiği haklar kapsamında azınlık cemaatlerinin kendi rızalarıyla Lozan Antlaşması'nın 42. maddesindeki haklarından feragat etmesi, Türkiye'nin lehine bir gelişme olarak yorumlanabilir. Böylece Lozan'da, iç hukuku sınırlayabilecek bir madde geçersiz kılınmış ve hukuk birliği de sağlanmıştır.

Bir diğer düzenlemeyle Türkiye sınırları içerisinde yaşayan herkes, hangi dil, din, ırk ve soya mensup olursa olsun Türk vatandaşı kabul edilmiş ve yasalar önünde eşit sayılmıştır. 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde “Türkiye halkına din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla herkese Türk denir” ifadesiyle de tüm azınlıklar eşit birer Türk vatandaşı olarak görülmüştü.⁷² 1928’de çıkarılan *Türk Vatandaşlığı Kanunu* ile bu durum pekiştirilmişti. Azınlık cemaatlerinin dini vazifeler dışında dindashları adına diğer işleri yapma yetkileri de kaldırılmıştı. Böylece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının sahip olduğu eşit haklar azınlıklara da tanınmış; sahip oldukları eski ayrıcalıkları kaldırılmıştı.⁷³

Bahsedilenler dışında azınlıklara ilişkin Lozan Antlaşması'nın uygulanmasında gerek Türkiye gerekse Yunanistan bazı zorluklarla karşılaşmıştı. Antlaşmaya göre gerçekleşecek mübadelenin 1923-1930 yılları arasında uzun bir sürece yayılması ile bu aşamada sosyo-ekonomik ve toplumsal sorunların yaşanması önemli bir problem teşkil etmişti.⁷⁴ Zira Lozan Antlaşması'nın eki olarak yürürlüğe giren “*Nüfus Değişimi Protokolü*”ne göre 30 Ekim 1918 itibarıyla İstanbul'da yerleşik Rum Ortodoks Türk uyruklular ile Batı Trakya'da Müslüman dininden Yunan uyruklular dışındaki Türkler ve Rumlar zorunlu nüfus mübadelesine/göçe tabiydi. Yine mübadele kapsamındaki arazide 18 Ekim 1912'den itibaren yerlerinden göç etmiş olanlar da mübadeleye tabi tutulacaktı.⁷⁵

Göçe tabi unsurların her çeşit taşınır malları yanında götürebilecekleri, taşınmazları üzerindeki haklarının ise saklı tutulacağı belirtilmişti. Mübadeleyi denetlemek üzere Türkiye ve Yunanistan tarafından 4'er delege ile Cemiyet-i Akvamca seçilecek 3 üyeden oluşan bir karma komisyon kurulması kararlaştırılmıştı. Mübadele kapsamında iki ülke arasındaki nüfus değişimine resmen Ekim 1923'te başlanmıştı. Bu işlemler için Türkiye'de *Mübadele, İmar ve İskân Vekilliği* kurulmuştu. Ancak mübadele işini takip etmekle görevli karma komisyon çalışmalarına başladığında Türkiye ve Yunanistan arasında; mübadeleye tabi nüfusun yerleşim tarihini (1918 öncesi esas alınmış) her iki ülkenin de kendi iç kanunlarına göre belirlemek istemesi ile Yunanistan'ın, Türkiye'de daha çok Rum bırakmak istemesi yüzünden anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Yunanistan tarafından Batı Trakya'daki Türklerin mallarının müsadere edilmesi üzerine Türkiye'de İstanbul'daki Rumların mallarını müsadere etmişti.⁷⁶

Aynı zamanda mübadeleye tabi olan Konstantinos Arapoğlu'nun Fener Rum Patriği seçilmesi farklı bir ihtilaf oluşturmuştu. Bu durum karşısında Türkiye Arapoğlu'nu sınır dışı etmiş; Yunanistan ise Türkiye'yi Cemiyet-i Akvam'a şikâyet etmiş fakat bir sonuç alamamıştı. Neticede birkaç yıl devam eden anlaşmazlık ve müzakerelerden sonra taraflar arasında önce 21 Haziran 1925'te Ankara'da, akabinde 1926'da Atina'da yeni bir antlaşma imzalanmıştı. Buna rağmen problemlerin tam anlamıyla giderilememesi üzerine 10 Haziran 1930'da

⁷² 1924 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>, [Erişim tarihi: 17.03.2024]

⁷³ Güllü, “Lozan Antlaşması Sonrası”, 278-282.

⁷⁴ Köktaş ve Büyükbaş, “Lozan Antlaşması”, 8.

⁷⁵ TBMM Tutanaklar/Kanunlar/Kararlar Bölümü,

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf, [Erişim tarihi: 17.03.2024], 71-76.

⁷⁶ Şimşek, “Lozan'ın Getirdiği Statü”, 262-284.

Ankara'da yeni bir Dostluk Antlaşması imzalanmıştı. Böylece mübadele konusu, İstanbul ve Batı Trakya'da oturan herkesin, hangi tarihte yerleşmiş olursa olsun mübadele dışı sayılmasıyla çözülmüştü.⁷⁷ Türkiye'de ikamet eden yaklaşık 1.2 milyon Hristiyan Ortodoks Rum, Yunanistan'a göç ederken, buna karşılık Yunanistan sınırlarında yaşayan 450 bin kadar Müslüman Türk, Türkiye'ye göç etmişti.⁷⁸

Sonuç olarak Lozan Barış Antlaşması'ndaki ilgili maddelerle çerçevesi belirlenen azınlıklar sorunu, Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulama aşamasında belli iç ve dış problemlerle karşılaşılrsa da ortaya çıkan sorunlar büyük ölçüde halledilmiştir. Bu açıdan 1930'lardan sonraki sürece bakıldığında Türkiye açısından bir azınlıklar sorununun olmadığı ve uzun yıllar diğer ülkelerin de bu konuda Türkiye nezdinde kayda değer bir girişim yapmadıkları görülmektedir.

3.2. Lozan'dan Günümüze Azınlıkların Durumu ve Yaşanan Gelişmeler

Cumhuriyetin ilanıyla Türk milliyetçiliği hâkim ideoloji olurken bu kapsamda ulus-devlet inşasına yönelik bir politika benimsenmişti. Diğer yandan etnik ve dinsel farklılıklardan ziyade kültürel ve dil merkezli Türk vatandaşlığı esas alınmıştı. Böylece şu ana kadar bahse konu azınlıklar, hukuki olarak Osmanlı'daki gibi "gayrimüslim" ve Lozan'da zikredildiği şekliyle "azınlık" olarak değil, eşit birer "Türk vatandaşı" olarak kabul edilmişti.⁷⁹ Nitekim Müslüman bir Türk ile her alanda aynı haklara sahip olan gayrimüslim unsurlar Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne vekil olarak seçilmişti.⁸⁰ Esasında Türkiye'nin tarihsel birikimi ve sahip olduğu çok uluslu devlet geleneğiyle farklılıkları ayırt etmeyen bir anlayışta olduğu belirtilmelidir.

Lozan sonrasında azınlıkların durumu, hukuki olarak Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına dönüşmüşse de uygulamada karşılaştıkları olumsuzluklar da olmuştu.⁸¹ Bu durumun yaşanmasında, azınlıkların Osmanlı'nın son döneminde ve özellikle Mütareke Dönemi'ndeki eylemlerinin Türk devlet hafızasında yer etmesinin etkili olduğu, dolayısıyla azınlıklara karşı temkinli yaklaşıldığı ifade edilmektedir.⁸² Nitekim 1930'lardan başlayarak 1960'lar kadar olan süreçte Trakya ve Çanakkale'deki bazı toplumsal olaylar, Varlık Vergisi'yle ticaret ve sanayi alanında büyük oranda yer alan gayrimüslimlerin ekonomik sıkıntılara uğraması, yine İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde Rumların ev ve işyerlerine yönelik saldırıların meydana geldiği 6-7 Eylül (1955) olayları yaşanmıştı. Lozan'da "gayrimüslim azınlık" olarak kabul edilen kesimler bu tarz olaylar ile karşılaşsa da genel olarak Museviler ve Ermeniler, Türkiye Cumhuriyeti'nin idare sistemine entegre olmuştu.⁸³ Sorunlar genellikle Rumlarla sınırlı kalmış; olaylar sonrasında bazı Rumlar sınır dışı edilmişti. Esasen Kıbrıs olayları ve 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sürecinde Rumlarla yaşanan problemler devam etmiş ve Türkiye'deki

⁷⁷ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983) 393-396.

⁷⁸ Mehmet Fatih Aysan, "Türkiye'nin Demografik Dönüşümü ve Yeni Meydan Okumalar," *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, Editör Lütfi Sunar, (İstanbul: Nobel Yayınevi, 2014) 72.

⁷⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kıratlı, 5. baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993) 354; Altunpolat, "Uluslararası Hukuk Açısından Lozan," 90-91; Azmi Özcan, "Milliyetçilik," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı, 2020) 30:84-85.

⁸⁰ Duman, "Azınlık Hakları ve Lozan", 309-310; Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 290-292.

⁸¹ Oran, "Lozan'ın "Azınlıkların Korunması" Bölümü", 288-297.

⁸² Güllü, "Lozan Antlaşması Sonrası", 283-284.

⁸³ Bu konuda da eleştiri getiren Baskın Oran, Süryanilerin bu gruba dâhil edilmediğini ancak bunun doğru olmadığını belirtmektedir. Oran, "Mudanya Silah Bırakışması ve Lausanne Barış Antlaşması", 230-231.

Rum nüfusu gittikçe azalmıştı.⁸⁴ Aynı şekilde 1980'li ve 90'lı yıllarda Türkiye'de Türkçe dışında başka dillerde öğrenim yapılamayacağı gibi bazı düzenlemeler getirilmişti.⁸⁵ Şüphesiz bu olaylar belli dönemlerde konjonktürel olarak ortaya çıkmış; toplumsal ve kitlesel bir etki içermemişti. Bir zaman sonra yanlışlığı fark edilen bu uygulamalardan geri dönmüştü.

İfade edilen problemler zaman zaman uluslararası camia tarafından eleştirilmiş ve Lozan Antlaşması maddeleri gündeme getirilmişti. Bunlar yaşanmakla birlikte genel olarak gayrimüslim unsurların her türlü hak ve hukuka sahip birer yurttaş olarak din, ibadet, eğitim ve medeni haklarını kullanmada bir Türk vatandaşından eksik kaldığını ifade etmek mümkün değildir.⁸⁶ Aksine Türkiye devleti; bu azınlıkların kiliselerine ve okullarına kendi bütçesinden destek vermiş, vakıf arazileri, kilise arazileri, sosyal kuruluşlar ve eğitim binaları gibi yapıların inşasında da arazi ve ruhsat vermek suretiyle kolaylık sağlamıştı.⁸⁷

Yunanistan ise Lozan'a aykırı olarak Batı Trakya'daki Türkleri sindirme ve Türk kimliğinin inkârı, bu kapsamda onları eğitim haklarından alıkoyma veya bu konuda zorluk çıkarma, Türk okullarının sayısını azaltma, yurt içi ve yurt dışında dolaşım hakkını kısıtlama veya yaptırıma tabi tutma, vakıf ve dernek kurma gibi örgütlenme özgürlüğü ile basın-iletişim ve ifade özgürlüklerinin ihlali, çalışma ve iş yeri konusunda engeller çıkartma, mülkiyet hakkının ihlali ve Türk asıllı vatandaşlara ait arazilerin çeşitli nedenlerle kamulaştırılması, müftü seçme, çeşitli sebeplerle siyasi vb. haklardan mahrum bırakma gibi uygulamalara yönelmişti.⁸⁸ Esasen Kıbrıs sorununun ortaya çıkmasından sonra Yunanistan'ın Batı Trakya'daki Türklere yönelik baskıları da artmıştı.⁸⁹ Örneğin Batı Trakya Türklerinin siyasi sözcüsü olan Dr. Sadık Ahmet, Yunan hükûmetinin keyfi ve baskıcı uygulamalarından birçok defa siyasi yasağa uğramış ve hapis cezasına çarptırılmıştı.⁹⁰ Yunanistan, Batı Trakya'daki Müslüman azınlıklara yönelik pek çok alandaki kısıtlayıcı ve baskıcı uygulamaları nedeniyle 1999, 2006, 2007 ve 2008'de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından mahkûm edilse de bu tavrını sürdürmektedir.⁹¹ Buna karşı Yunanistan, baskılar yaptığını kabul etmemekte, Batı Trakya'daki azınlıklara gerekli hakların verildiğini iddia etmektedir.⁹²

Neticede yakın dönemde ve günümüzde Yunanistan'daki Türklere yönelik bazı engelleyici ve olumsuz uygulamalar devam etmektedir. Türkiye'de ise Lozan kapsamındaki gayrimüslimlere yönelik böyle bir hak gaspı yaşanmamaktadır. Yunanistan'ın Lozan'ın

⁸⁴ Şimşek, "Lozan'ın Getirdiği Statü", 308-400.

⁸⁵ Altunpolat, "Uluslararası Hukuk Açısından Lozan", 97-100.

⁸⁶ Bilal Eryılmaz ve Mücahit Bektaş, "Lozan Perspektifinden Türkiye'de Azınlık Politikaları (1923-2016)," *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5/2, (Eylül 2017): 29-45, <https://doi.org/10.14782/sbd.2017.64>.

⁸⁷ Bir örnek olarak Diyarbakır'daki Ermeni kilisesi, terörden zarar görmesi sonucu Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından onarılıp hizmete açılmıştır. Bkz. Anadolu Ajansı, "Restore Edilen Surp Giragos Ermeni Kilisesi", <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/bakan-ersoy-restore-edilen-surp-giragos-ermen-kilisesinin-acilisini-yapti/2581742>, [Erişim tarihi: 24.03.2024]

⁸⁸ Yunanistan'ın bu konuda yaptığı ihlallere dair detaylar için bkz. Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinden Batı Trakya Sorunu*. (Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1986): 72-134; Oran, *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*, 25-70.

⁸⁹ Oran, *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*, 25-26, 76.

⁹⁰ Anadolu Ajansı, "Batı Trakya Türklerinin Savunucusu Sadık Ahmet," <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bati-trakya-turklerinin-savunucusu-sadik-ahmet/1540420>, [Erişim tarihi: 23.03.2024]

⁹¹ Gizem Alioğlu Çakmak, "Bir "Avrupa" Azınlığı Olarak Batı Trakya Türkleri," *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, 2, Ekim (2018): 159; Anadolu Ajansı, "Avrupa Konseyi AİHM kararlarını uygulamayan Yunanistan'ı bir kez daha uyardı", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/avrupa-konseyi-aihm-kararlarini-uygulamayan-yunanistan-i-bir-kez-daha-uyardi/2271565>; Avrupa Birliği Başkanlığı, "AİHM'den Yunanistan'a Mahkumiyet" <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=41558>, [Erişim tarihi: 24.03.2024]

⁹² Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinden Batı Trakya Sorunu*, 135-144.

maddelerini ihlal eden eylemlerine karşı ise Türkiye, benimsediği çok yönlü dış politikası ve bu kapsamda uluslararası dengeyi gözetmek zorunda kalması nedeniyle Batı ülkelerinden destek gören proaktif bir uygulamaya girişmemiştir. Bu da Yunanistan'a avantaj sağlamaktadır.⁹³

Tüm bunlardan hareketle belirtmek gerekir ki Lozan'da esasları belirlenen azınlıklar konusu, Türkiye ve Yunanistan arasındaki ilişkilerin seyrinden yakından etkilenmektedir. Yunan hükûmetinin özellikle Batı Trakya'daki Türk azınlığa yönelik uygulamalarının iki ülke arasındaki ilişkiler ve Kıbrıs sorunuyla bağlantılı olarak değiştiği takip edilmektedir. Türkiye'deki Rumların sayısının 1970'li yıllar itibarıyla azalmasının Yunanistan'ın Batı Trakya'daki Türklere yönelik baskıları artırdığı da bir gerçektir.⁹⁴

Son olarak Lozan'daki azınlıklar konusunun günümüze yansımalarına dair belirtilmesi gereken bir husus da şudur: Antlaşma'nın azınlıklarla ilgili maddeleri Türkiye'de Rumlar başta olmak üzere Ermeniler ve Yahudi cemaatine yönelik bugüne kadar dönemsel istisnalar hariç genel çerçevede sorunsuz uygulanmıştır. Fakat Antlaşma'nın azınlıklarla ilgili maddelerindeki terminoloji sorunu nedeniyle güncel gelişmeler ışığında bazı yeni iddialar ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Antlaşma'nın bazı maddelerinde azınlıkların terimsel olarak farklı ifade edilmesi (*Müslüman olmayan azınlıklar, Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk uyrukları, Müslüman olmayan uyruklar, tüm Türk uyrukları, Müslüman olmayan Türk uyrukları, Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıkları*) dinsel azınlıklar dışındaki unsurların da azınlıklarla ilgili maddelerin kapsamında dâhil olduğuna dair değerlendirmelere kapı aralamıştır.⁹⁶ Baskın Oran, bu konuda Lozan'ın azınlıklarla ilgili maddelerinin dört hak grubuna yönelik olduğunu belirtmiştir ki bunlar şöyledir: Gayrimüslim Türkiye vatandaşları, Türkçe'den başka bir dil konuşan Türkiye vatandaşları, tüm Türkiye vatandaşları ve Türkiye'de oturan herkes.⁹⁷ Söz konusu terminolojik ifadeler ve hükümler, Lozan metninde yer alsa da gayrimüslim azınlık dışında belirtilen unsurlara yönelik bütünüyle azınlık haklarının verildiği düşünülmemelidir.

Gerek Antlaşma'daki terminoloji karmaşasından kaynaklı boşluk, gerekse Batılıların bu konudaki geleneksel tutumları, bu ülkelerin -Türkiye'nin asla kabul etmediği bir şekilde- Kürtler, Aleviler gibi azınlık olarak değerlendirdikleri grupların haklarına yönelik müdahaleci bir söylem benimsemesine yol açmıştır. Nitekim Türkiye'nin yakın tarihteki Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik sürecinde gündeme getirilen konulardan biri yine azınlıklar olmuştur.⁹⁸ Türkiye'nin AB'ye uyum süreci, AB Müktesebatı ve bağlı olduğu uluslararası sözleşmeler, Avrupalı devletlerin Lozan Konferansı'nda öne sürdüğü "ulusal azınlık kavramını" gündeme getirmiştir. Bu kapsamda son yıllarda Türkiye'ye, kendi içerisinde yaşayan farklı mezhep ve ırktan olan insanlara hak tanınması yönünde baskılar gelmiştir.⁹⁹ Türkiye ise AB uyum süreci

⁹³ Oran, *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*, 77-78.

⁹⁴ Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinden Batı Trakya Sorunu*, 145-156.

⁹⁵ Konuya ilişkin Yakup Ağar'ın analiz ve değerlendirmeleri için bkz. Ağar, "Azınlık Hakları", 114-119.

⁹⁶ Oran, "Lozan'ın "Azınlıkların Korunması" Bölümü", 297-301; Mustafa Budak, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Politika*. (İstanbul: KTB Yayınları, 2020) 261-264.

⁹⁷ Oran, Türkiye'nin Lozan'daki bu hükümleri tam olarak uygulamadığını da belirtmektedir. Bu görüşünü, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile ilgili mevzuatların, azınlıklara yönelik uygulanması gereken hususları engellediği şeklinde yorumlamaktadır. Oran'ın bu yorumu ile azınlık kavramını sadece gayrimüslimler olarak görmeyip Lozan'ın maddeleri üzerinden bahsettiği dört grup üzerinden daha geniş boyutta değerlendirdiğine dikkat çekmek gerekir. Bkz. Oran, *Türkiye'de Azınlıklar Kavramları*, 72-73, 83-104.

⁹⁸ Ağar, "Azınlık Hakları" 127.

⁹⁹ Hasan Tunç, "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye," *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1-2, (Haziran-Aralık 2004): 185-217; Duman, "Azınlık Hakları ve Lozan", 313-316.

ve *Kopenhag Kriterleri* çerçevesinde 2001 ve 2004 yılında Anayasa'nın bazı maddelerinde değişikliğe giderek azınlıklara da yönelik bazı kısıtlayıcı hükümleri genişletmiştir. Keza 2002'den itibaren çıkarılan yedi adet AB Uyum Paketi de Türk yasalarındaki azınlık haklarına dair zedeleyici maddeleri iptal ederken bu hakları genişleten hükümlere yer verilmiştir.¹⁰⁰

Ancak Türkiye'nin, sadece gayrimüslim unsurların azınlık olduğu yönündeki tezinde bir değişme olmamıştır. Dolayısıyla gerek Lozan'daki terminolojiden gerekse AB kriterlerinden hareketle bu kapsama alınmaya çalışılan bu ülkenin asil vatandaşlarına (Kürt, Alevi vb. gibi) dair azınlık kavramını kabul etmeyerek Batı kaynaklı bu taleplere karşı çıkmakta, herhangi bir dış müdahaleye ve konunun istismar edilmesine izin vermemektedir. Lozan'da tanımlananın dışındaki azınlık varlığını kabul etmeyen Türkiye, AB tarafından tanınan "ulusal azınlıkların" korunmasına yönelik *Avrupa Konseyi Çerçeve Sözleşmesi*'ni de imzalamamıştır.¹⁰¹ Buna karşı AB, 1998'den itibaren yıllık olarak yayımladığı Avrupa Toplulukları raporunda; Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması dışında bırakılan dinî ve etnik azınlıklara ilişkin yetersizliklerine atıflar yapmaktadır.¹⁰² Ancak şu ana kadar anlatıldığı üzere gayrimüslim unsurlar, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak toplumdan kopuk değil aksine cemiyet hayatının asli birer ferdi durumundadırlar. Özetle azınlık kapsamına alınmaya çalışılan din, ırk ve mezhep farkı olsa da tüm unsurlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin eşit birer vatandaşı konumundadır.

Türkiye'nin bu konudaki uygulamalarına bakıldığında Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, dine dayalı bir imparatorluk anlayışı yerine Türk milletini merkeze alan ulus-devlet inşasına yöneldiği görülmektedir. Böylece gayrimüslim unsurların dahi Türk olarak görüldüğü bir ortamda Müslüman olup etnik kökeni Türk olmayanlar da pek tabii Türk kabul edilmiştir. Yani ortak tarih, kültür, dil ve ortak yaşama anlayışına sahip olan herkes Türk milletinin bir parçasıdır.¹⁰³ Nitekim etnik, dilsel ve dinî farklılıkları olan grupların kimliklerini açıklamalarında bir mahsur görülmemiş; nüfus sayımlarında konuştuğu dilin ne olduğuna dair sorular yöneltilmiştir.¹⁰⁴ Şüphesiz bu husus devletin üniter yapısını ve ulus-devlet anlayışını bozmayacak sınırlılıklar dâhilinde olmuştur. Türkiye, yıllar içerisinde demokratikleşmeyi geliştirdikçe, kültürel çeşitliliği ve zenginlik olarak gördüğü farklı etnik kökene sahip vatandaşlarının etnik kimliğinden kaynaklanan kültürel haklarını geliştirmesine imkânlar da tanımıştır. Bu anlayış, esasında devletin bütünlüğünün korunmasının da bir gerekliliği olarak görülmüştür.¹⁰⁵ Neticede devletin "*Türklük*" tanımı, salt ırk olarak değil Anayasa'daki (1982) 66. maddesindeki vatandaşlık tanımında yer aldığı şekliyle "*Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türk'tür*" tanımıyla anlamlandırılmıştır.¹⁰⁶

Sonuç itibarıyla AB özelinde Batı merkezli yapılan azınlıklara ilişkin bağlamından kopartılmış söylemler, -Lozan'da büyük devletlerin Türkiye'ye kabul ettirmeye çalıştığı- Müslüman azınlıklar kapsamının yeni güncellenmiş şekli olarak değerlendirilmelidir. Eğer Avrupa'nın bu söylemleri gerçek olursa o vakit Türkiye'de Türk vatandaşlığı teriminin sarsılması, alt kimliklerin her birinin kendi topluluğu için özel haklar talep etmesi ve böylece

¹⁰⁰ Oran, *Türkiye'de Azınlıklar Kavramları*, s.116-125.

¹⁰¹ Avrupa Toplulukları Komisyonu, *Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine İlişkin 2001 Yılı İlerleme Raporu*, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf, [Erişim tarihi: 14.04.2024], 29.

¹⁰² Avrupa Toplulukları Komisyonu, *2001 Yılı İlerleme Raporu*, 100; Açar, "Azınlık Hakları" 127-128.

¹⁰³ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*. 6. baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020) 188-190.

¹⁰⁴ *İstatistik Yıllığı, Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü 1940-1941.12*, (Ankara: Ankara Basımevi, 1943) 74-75.

¹⁰⁵ Duman, "Azınlık Hakları ve Lozan", 307-311, 316; Altunpolat, "Uluslararası Hukuk Açısından Lozan", 16-18.

¹⁰⁶ 1982 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>, [Erişim tarihi: 19.03.2024]

devletin üniter yapısının tehlike altına girmesi ihtimali belirecektir. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti yönetimi bugün, azınlıkların Lozan'daki haklarını uygularken, diğer yandan Antlaşma'nın kapsamı dışında öne sürülen azınlık kavramı üzerinden yeni gündem oluşturma gayretlerine karşı bir duruş sergilemektedir.

Sonuç

Osmanlı Devleti açısından 19. yüzyıldan itibaren milliyetçilik akımının etkisiyle bir problem sahası olarak gündeme gelen azınlıklar sorununun, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmasıyla farklı bir sürece evrildiği görülmektedir. Bu dönemde gerçekleşen işgaller, azınlıkların ayrılıkçı faaliyetlerini artırırken Müttefiklerce Osmanlı Devleti'ne dikte edilen Sevr Antlaşması'nda azınlıklara verilmesi planlanan haklar, devletin siyasi ve hukuki egemenliğini yok saymaya yönelik olmuştur. Bunun dış müdahaleyi hiç olmadığı kadar yasal bir hale getirmeyi hedeflediği değerlendirilmektedir.

Tüm bunlara karşı ortaya çıkan Millî Mücadele Hareketi, bu konuda millî menfaatler doğrultusunda yeni bir politika benimsemiştir. Nitekim Türkiye ve İtilaf devletleri arasındaki barış şartlarının görüşüleceği Lozan Konferansı başladığında, Türk tarafı azınlıklara egemenliği zedeleyici hakların verilemeyeceğine, verilecek olan hakların karşılıklılık (mütekabiliyet) çerçevesinde olmasına ve Rum azınlıkların Yunanistan'daki Türklerle mübadelesinin sağlanmasına yönelik bir tutum benimsemiştir. Burada dikkat çekici nokta, Türk heyetinin etnik esaslı değil dinî esaslı, daha doğrusu sadece gayrimüslim azınlıkların varlığını kabul eden bir anlayışa sahip olmasıdır. Müttefiklerin ise konuyu Türkiye'nin iç işlerine müdahil olmaya devam etmek için etnik, dil ve mezhepsel gibi ayrımlarla ele aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak Türk heyetinin kararlı tutumu sayesinde; azınlıkların hak kapsamının dil ve etnik ayrımları yapılarak genişletilmesinin, aynı şekilde bu konuda herhangi bir dış müdahale ve kontrol mekanizması kurulmasının önüne geçildiği tespit edilmiştir.

Dolayısıyla Lozan Barış Antlaşması, azınlıklar meselesini yalnızca Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenlik ilkeleri çerçevesinde çözümlemekle kalmamış, aynı zamanda Cumhuriyet idaresinin azınlıklara yönelik uygulama yükümlüklerini de tespit etmiştir. Bu kapsamda çalışmada, Sevr ve Lozan Antlaşmaları'nın azınlıklarla ilgili maddeleri karşılaştırılarak, Türkiye'nin ulusal bütünlüğünü koruma çabasının, Batılı devletlerin müdahaleci politikalarına karşı nasıl bir stratejik duruş sergilediği detaylandırılmıştır.

Bu çerçevede Sevr ve Lozan'daki azınlık hükümleri karşılaştırıldığında, Lozan Antlaşması'nda Türkiye'nin egemenlik haklarını koruyan, iç hukukunu önceleyen ve lehine olan maddelerin bulunduğu ifade edilmelidir. Sevr'de ise devletin egemenliğini yok sayan ve dış müdahaleyi açık hale getiren çok sayıda madde bulunmaktadır ki bunlar Lozan'da geçersiz kılınmıştır. Bununla birlikte iki metinde de içeriği itibarıyla azınlıklarla ilgili maddeler temel yasalar olarak tanınmış, hiçbir kanunun bu maddelere aykırı olmayacağı ilkesi benimsenmiştir. İki antlaşma arasında bazı terminolojik farklar (Lozan'da gayrimüslim azınlıklar-Müslüman azınlıklar) - (Sevr'de Türk azınlık unsurları-Rum azınlık unsurları) bulunduğu gibi Lozan'da farklı yorumlamalara -özellikle son yıllarda- sebebiyet veren terminolojik belirsizliklerin bulunduğu belirtilmelidir. Çalışmada da dikkat çekildiği üzere Antlaşmada metnindeki azınlıklara dair terminolojik farklılıklar, bu konuda uluslararası söylem ve taleplerin ortaya çıkmasına kapı aralamaktadır. Nitekim Türkiye'deki bir kısım liberal ve sol görüşlü kişiler de azınlık kavramının hem Lozan'daki ifadeler hem de günümüzdeki şartlar (AB kriterleri dâhil) itibarıyla genişletilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Söz konusu iddia ve taleplere rağmen Lozan Barış Antlaşması ile azınlık tanımlamasının gayrimüslim azınlıklar olarak yapıldığını ve Türkiye’de yaşayan herkesin hangi dil, din, ırk ve soya mensup olursa olsun Türk vatandaşı kabul edilerek yasalar önünde eşit sayıldığını ifade etmek gerekir. Esasen Türk devletinin tarihten gelen bir davranış geleneği olarak egemenlik ve bağımsızlığına yönelik tehdit ve tehlike olmadıkça azınlıklara/gayrimüslimlere herhangi bir ayrımcılık yapmadığı da vurgulanmalıdır.

Çalışmada da Türkiye’nin Lozan’dan günümüze kadar süregelen uygulamalarına bakılarak gayrimüslim azınlıkların başta eğitim, din ve kültürel hakları olmak üzere tüm haklarını güvence altına aldığı; çeşitli dönemlerdeki toplumsal olaylara rağmen bu konudaki hukuki çerçeveyi hassas bir şekilde koruduğuna dair tespitlerde bulunulmuştur.

Bu bağlamda gayrimüslim azınlıkların; Medeni Kanun ile Türk hukuk yapısına entegre olmalarıyla Lozan’da tanınan bazı haklarından feragat etmelerinin, vatandaşlık çatısı altında devlet ve toplum nazarındaki bütünleşmelerine katkı sağladığı değerlendirilmektedir. Her ne kadar bu alanda en detaylı çalışmaları yapan isimlerden biri olan Baskın Oran bu görüşe itirazlarını dile getirirse de ilerleyen yıllarda azınlıklara yönelik Lozan Antlaşması’nın uygulanma esaslarını Batılıların gündeme getirebileceği engellemelerin yaşanmadığı belirtilmelidir. Elbette ki azınlık unsurlar için siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan dönemsel ve kısa süreli bazı sorunlar yaşanmıştır. Ancak bu durum, içinde bulunulan şartların bir gereği olarak ve geçmiş tecrübelerden hareketle bir ön alma ve devletin bekasına yönelik bir savunma refleksi olarak ortaya çıkmıştır.

Konunun Yunanistan ayağında ise Batı Trakya’da yaşayan Müslüman azınlıklar yani Türklerin, Lozan’da tanınan haklarının engellendiği ve çok sayıda ihlal ile karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Türkiye’nin ve Yunanistan’ın Lozan’ın azınlık hükümlerini uygulamadaki vaziyeti karşılaştırıldığında Türkiye’nin tartışmasız bir hoşgörüye sahip olduğu belirtilmelidir. Zaman içerisinde Rumların Batı Trakya’dakine nazaran sayısının azalması, bu hoşgörüyü ortadan kaldırmayacaktır.

İfade edilmesi gereken son bir husus da azınlık kavramının yakın dönemde kapsamının genişletilmesine ilişkin yaklaşım ve taleplerle alakalıdır. Türkiye Cumhuriyeti, her ne olursa olsun Lozan’daki azınlıklar görüşünü temel alarak bu tutumunu korumakta ve bunu devletin üniter yapısı ve bekası için elzem görmektedir. Ancak bu durum, özellikle son yıllarda Türkiye’nin attığı adımlara ilişkindir. Nitekim Türkiye’nin AB’ye uyum süreciyle bağlantılı olarak yaptığı mevzuat değişiklikleri, bunun yanı sıra Kürt asıllı vatandaşlarına yönelik öncelikle kültürel ve eğitim alanında attığı çeşitli adımlar ile hak ve özgürlükler konusunda liberal bir anlayış sergilediği tespit edilmiştir. Buna rağmen liberal ve uç sol görüşe sahip bazı kimseler, hem bu hakların yetersizliği hem de Lozan’daki hükümlerin ve AB uyum sürecinde değiştirilen kriterlerin tam olarak uygulanmadığını dile getirmektedirler.

Bu makalede de, Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne uzanan süreçte azınlıklar sorununun tarihsel ve hukuki gelişimi ele alınmış; bu kapsamda Sevr Antlaşması ile karşılaştırmak suretiyle Türkiye’nin Lozan’da azınlıklar konusundaki kararlı duruşu ve sorunu çözme iradesi ortaya konmuştur. Çıkarımımıza göre azınlıklar konusunda net bir tutum benimsenmesi ile Türkiye açısından yaklaşık iki asırlık bir sorun olan azınlıklar konusu, Lozan Antlaşması’yla genel çerçevede çözümlenmiş ve bir iç işleyiş konusu olarak görülerek dış müdahaleye izin verilmemiştir. Geçen bir asırlık süreç de, bu sorunun çözüldüğünü ve Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki gibi devlet için bir sorun oluşturmadığını göstermektedir.

Bununla birlikte son yıllarda azınlık haklarına bakış açısı ve bu kapsama alınmaya çalışılan unsurlara ilişkin, devletin tutumu da değerlendirilmiştir. Şüphesiz Lozan'a kıyasla geçen yıllar içerisinde uluslararası hukuk normları değişim göstermiştir. Bu çerçevede hem Lozan'daki terminolojik farklılıktan kaynaklı yorum açık kısımların dile getirilmesi hem de Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin ortaya çıkması, bu konuyu tekrar kısıtlı da olsa gündeme getirmiştir. Öyle ki bu durum, çeşitli kesimlerce azınlık haklarının gerektiği gibi uygulanmadığı ve tam olarak uygulanması, keza devletin azınlık gördüğü grupların kapsamının genişletilmesine dair görüşlerin ileri sürülmesine sebebiyet vermiştir. Bunlara karşı, Türkiye'nin çeşitli adımlar atmakla birlikte Lozan ve sonrasındaki temel bakış açısını koruduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak son dönemde iç ve dış politikadaki bazı gelişmeler, azınlıklar sorununun Batı merkezli yeni argümanlarla gündeme getirilmesine neden olsa da Türkiye bu konudaki kararlı tutumunu sürdürmekte ve Lozan Barış Antlaşması ile buna uygun olarak yürürlüğe koyduğu Anayasa ve mevzuatlar çerçevesinde hareket etmektedir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

A. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, 38068/154267/35.

B. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938) (Açıklamalı Dizin İle). 5. b, Cilt I-II-III, Ankara: ATAM Yayınları, 2006.

ERİM, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. C.1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Milli Egemenlik Belgeleri. TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, Derleyen Sefer Yazıcı, Ankara: TBMM Basımevi, 2015.

Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler. Çeviren Seha L. Meray, Takım I, C.1, Kitap 1-2, Takım II, C.2, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2018.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları. I. Cilt (1920-1945)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

2. Resmi Yayınlar

Düster Üçüncü Tertip, C.5, 11 Ağustos 1339-19 Teşrinievvel 1340, İstanbul: Necmi İstikbal Matbaası, 1931.

İstatistik Yıllığı, Başvekâlet İstatistik Umûm Müdürlüğü 1940-1941. C.12, Ankara: Ankara Basımevi, 1943.

3. Hatıralar

Atatürk, Kemal. *Nutuk Vesikalar*. 10. b, C.3, Hazırlayan, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.

4. Araştırma ve Telif Eserler

A. Kitaplar

Baytok, Taner. *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*. İstanbul: Doğan Kitap, 2007.

Bernard Lewis. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren Metin Kıratlı, 5. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

- Budak, Mustafa. *Misâk-ı Millî'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*. 5. baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2014.
- Budak, Mustafa. *99 Soruda Lozan*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- Budak, Mustafa. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Politika*. İstanbul: KTB Yayınları, 2020.
- Çaykiran, Güzin. *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*. Ankara: Hece Yayınları, 2020.
- Demirci, Sevtap. *Belgelerle Lozan*. 4. baskı, İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Helmreich, Paul C. *Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*. Çeviren Şerif Erol, İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
- İnan, Afet. *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*. 6. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.
- Kaya, Önder. *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2004.
- Kemal, İlteriş. *Lozan'ın Deşifresi*. Ankara: Kripto Yayınları, 2018.
- Oran, Baskın. *Türk-Yunan İlişkilerinden Batı Trakya Sorunu*. Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1986.
- Oran, Baskın. *Yunanistan'ın Lozan İhlalleri*. Ankara: Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, 1999.
- Oran, Baskın. *Türkiye'de Azınlıklar Kavramlar, Teori, Lozan, İç Mevzat, İçtihat, Uygulama*. 7. baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Şimşir, Bilal N. *Ermeni Meselesi 1774-2005*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005.
- Toprak, Zafer. *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu*. 3. Kitap (Birinci Bölüm), 4. baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2018.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. Ankara: Belge Yayınları, 1987.
- Yalçın Durmuş. vd.,. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2012.

B. Kitap Bölümleri

- Aysal, Necdet. "Türk-Rum Nüfus Mübadelesi: Ortodoksların Anadolu'dan Zorunlu Göçü." *Geçmişten Günümüze Göç*, 1, Editör Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2017.
- Aysan, Mehmet Fatih. "Türkiye'nin Demografik Dönüşümü ve Yeni Meydan Okumalar." *Türkiye'de Toplumsal Değişim*, Editör Lütfi Sunar, İstanbul: Nobel Yayınları, 2014.
- Kerestecioğlu, İnci Özkan. "Milliyetçilik." *19. Yüzyıldan 20.Yüzyıla: Modern Siyasal İdeolojiler*, der: Birsan Öz, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Oran, Baskın. "Mudanya Silah Bırakışması ve Lausanne Barış Antlaşması." *Türk Dış Politikası*, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

C. Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri

- Bozkurt, Gülnihal. "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 19/56, (2003): 483-505.
- Çakmak, Gizem Alioğlu. "Bir "Avrupa" Azınlığı Olarak Batı Trakya Türkleri." *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5/2, (Ekim 2018): 149-168.
- Çaykiran, Güzin. "Geçici Sevk ve İskân Kanunu Sonrası Osmanlı Hükümetinin Osmanlı Ordusunda Görevli Ermeni Asker ve Ailelerine Yönelik Uyguladığı Politikalar." *Ermeni Araştırmaları* 63, (Ağustos 2019): 115-132.
- Çetinkaya, Selma Göktürk. "Ankara'dan Lozan'a İsmet Paşa'nın Konferans Öncesindeki Günleri (5-20 Kasım 1922)." *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 26/46, (2024): 116-133.

- Çilliler, Yavuz. "Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları." *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10/2, (2015): 45-65. <https://doi.org/10.17550/aid.76834>.
- Dalar, Mehmet. "Egemenlik ve Uluslararası Hukuk Çelişkisi: Milli Yetki Kavramı Açısından Bir Analiz." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/27, (Kış 2009): 336-346.
- Duman, İlker Hasan. "Azınlık Hakları ve Lozan Antlaşması." *TBB Dergisi*, 57, (2005): 307-321.
- Güllü, Ramazan Erhan. "Lozan Antlaşması Sonrası Türkiye'nin Azınlıklara Yönelik Politikaları." *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7/2, (2018): 268-298.
- Güllü, Ramazan Erhan. "Osmanlı Devleti'nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme." *BİLİG*, 95, (Güz 2020): 149-176. <https://doi.org/10.12995/bilig.9507>.
- Ertan, Temuçin Faik. "Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 58, (Bahar 2016): 21-37. https://doi.org/10.1501/Tite_00000000438.
- Eryılmaz, Bilal ve Bektaş, Mücahit. "Lozan Perspektifinden Türkiye'de Azınlık Politikaları (1923-2016)." *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5/2, (Eylül 2017): 29-45. <https://doi.org/10.14782/sbd.2017.64>.
- Köktaş, Nilgün Atıcı ve Büyükbaş, Hakkı. "Lozan Antlaşması, Dinî Azınlıklar ve Dış İlişkiler Boyutu." *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2016): 1-11.
- Oran, Baskın. "Lozan'ın "Azınlıkların Korunması" Bölümünü Yeniden Okurken." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49/3, (1994): 283-301. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001728.
- Özcan, Azmi. "Milliyetçilik," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı, 2020) 30:84-85.
- Özdemir, Ali Ulvi. "Lozan'da Başarıyı Ölçmek: Konular Bazında Bir Değerlendirme." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 53, (2013): 155-200. https://doi.org/10.1501/Tite_00000000393.
- Tunç, Hasan. "Uluslararası Sözleşmelerde Azınlık Hakları Sorunu ve Türkiye." *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1-2, (Haziran-Aralık 2004): 185-217.
- Uzun, Turgay. "Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Hareketleri." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IV, (2000): 257-275.

5. Tezler

- Altunpolat, Remzi. "Uluslararası Hukuk Açısından Lozan Barış Antlaşması'nın Siyasal Hükümleri Işığında Türkiye'de Azınlıklar Sorunu: Tarihten Güncelliğe." Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Ağar, Yakup. "Azınlık Hakları Küreselleşme-AB-Türkiye." Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, 2007.
- Demirağ, Sinan. "Lozan Konferansı'nda Azınlıklar (Ekalliyetler) Meselesinin Türk Kamuoyuna Yansımaları." Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015.
- Girit, Oya. "Milli Mücadele Dönemi Kürtçülük Hareketi." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1994.
- Seven, Özlem. "Lozan'da Azınlık Kavramı ve İki Dünya Savaşı Arası Dönemdeki Uygulamaları." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Şimşek, Halil. "Lozan'ın Getirdiği Statü ve Türkiye'de Azınlıkların Durumu (1923-1974)." Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006.

6. Elektronik Kaynaklar

- Anadolu Ajansı, “Batı Trakya Türklerinin Savunucusu Sadık Ahmet,” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bati-trakya-turklerinin-savunucusu-sadik-ahmet/1540420>, [Erişim tarihi: 23.03.2024]
- Anadolu Ajansı, “Restore Edilen Surp Giragos Ermeni Kilisesi”, <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/bakan-ersoy-restore-edilen-surp-giragos-ermeni-kilisesinin-acilisini-yapti/2581742>, [Erişim tarihi: 24.03.2024]
- Anadolu Ajansı, “Avrupa Konseyi AİHM kararlarını uygulamayan Yunanistan’ı bir kez daha uyardı”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/avrupa-konseyi-aihm-kararlarini-uygulamayan-yunanistan-i-bir-kez-daha-uyardi/2271565>; [Erişim tarihi: 24.03.2024]
- Avrupa Birliği Başkanlığı, “AİHM'den Yunanistan’a Mahkumiyet” <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=41558>, [Erişim tarihi: 24.03.2024]
- Avrupa Toplulukları Komisyonu, *Türkiye’nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine İlişkin 2001 Yılı İlerleme Raporu*, https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_2001.pdf, [Erişim tarihi: 14.04.2024]
- TBMM Tutanaklar/Kanunlar/Kararlar Bölümü, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200343.pdf, [Erişim tarihi: 17.03.2024]
- 1924 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>, [Erişim tarihi: 17.04.2024]
- 1982 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/>, [Erişim tarihi: 19.03.2024]

Summary

Since the Ottoman Empire was a large state with vast territories, it had a multiethnic population and harbored people of various languages, religions and races. Since Sharia law was valid, Ottoman citizens were subject to legal status as Muslims and non-Muslims in terms of religion. In this process, it is seen evident that the Ottoman Empire, with its policy of tolerance and the religious and social freedoms it granted to non-Muslims, had an administration that enabled these elements to live in peace and security. It should be emphasized that this feature was much more advanced than in many European countries in during the Middle and New Ages.

On the other hand, the nationalism movement, which manifested itself as one of the results of the Age of Enlightenment in Europe in the 18th century and the French Revolution towards the end of the century, also affected the Ottoman Empire. During this period (early 19th century), when European countries became stronger and the Ottoman Empire weakened politically and militarily, non-Muslim elements within the Ottoman Empire attempted independence movements with the developing national consciousness. As a matter of fact, various nationalist revolts broke out, particularly in the Balkans. As a result, the attempts of the great states of Europe and Russia to interfere in the internal affairs of the Ottoman Empire by supporting the Christian elements, which they considered close to them in terms of religion and sect, brought the "Minorities Issue" to the agenda. Thus, it should be stated that the issue was a problem that emerged with the nationalism movement for the Ottoman Empire.

In order to maintain the integrity of the state, the Ottoman Empire tried to ensure the loyalty of non-Muslims to the state by expanding their rights through new legal regulations and various actions. However, these attempts did not yield any significant results and many of the minority elements supported by foreign powers took a stance against the state at every opportunity. In this sense, the First World War constituted a breakthrough. The Ottoman Empire lost many territories and left the war defeated. While the occupations of the Entente states took place with the acceptance of the harsh terms of the armistice, Armenian, Greek, Arab and even political Kurdish demands for independence and/or territory came to the agenda. Against all these, military success was achieved thanks to the National Struggle in Anatolia. This paved the way for negotiations for a peace treaty. The Lausanne Conference was an extremely critical platform where the solution of the issues accumulated over the years would be discussed.

At the Conference, the Entente states approached the issue of minorities within the framework of their long-standing habits and their own terminological interpretations. Accordingly, they categorized minorities not only in terms of religion but also in terms of ethnicity, language and sect, and aimed to have the issues they had included in the Treaty of Sèvres according to their own policies accepted at Lausanne. The Turkish delegation, which was aware of the problems and difficulties experienced by the Ottoman Empire in this regard, took a firm stance and argued that minorities should be handled only from a religious point of view and did not accept the supervision of the rights to be granted to minorities by any international commission.

As a result, when the aforementioned articles of Lausanne are analysed, it is seen that Turkey was largely successful in getting the Entente states to accept its demands during the negotiations. These were the issues put forward by the Entente states during the negotiations, such as the establishment of an organisation in Turkey by the League of Nations for inspection/monitoring purposes, the exemption of minorities from military service in return for taxes, the demand for the distinction of linguistic and racial minorities other than religious minorities, and the guarantee for Muslim minorities.

However, the fact that these articles are above Turkey's internal legal regulations, that they are internationally binding, that they impose responsibility on Turkey and that they will not be changed without international consensus, are the articles that ensure the wishes of the Entente states. Nevertheless, since the relevant provisions were also binding on Greece within the framework of reciprocity and would preserve the rights of the Turks there, they were accepted for a compromise to be made in accordance with the conditions of the period. In this respect, it has been determined that the minority articles in Lausanne have a feature that is based on national sovereignty and rejects foreign intervention and limits a possible binding.

As a result, the issue of minorities has evolved into an international dimension in the last 200 years, not only in the eyes of the Turkish state, but also due to the separatist activities of internal elements and the provocations and abuses of Western countries on this issue. Based on its experiences, Turkey tried to limit this issue in the Treaty of Lausanne within a framework that largely fulfils its own wishes. In the recent period and today, with various parameters such as neoclassical philosophical approaches, political paradigms and foreign policy developments, discourses on expanding the scope of minorities in Turkey are being developed centred on the West. On the other hand, Turkey maintains its minorities policy in line with its unitary state understanding and the Lausanne Treaty.

Amerikan Ticaret Raporlarında Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Vilayetteki Ticari Faaliyetleri (1900-1909)

İlksen Dilmaç

Araştırma Makalesi

^a Doktora Öğrencisi, Akdeniz
Üniversitesi, Akdeniz
Uygurlukları Araştırma Enstitüsü,
Antalya/TÜRKİYE
ilksenkati@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0603-6250

Geliş: 12 Ağustos 2024
Kabul: 30 Ocak 2025
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Amerika Birleşik Devletleri 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile ticaret yapmak için temaslarda bulunmuştur. 1830 yılında imzalanan Ticaret ve Seyrüsefain Antlaşmasıyla iki ülke arasındaki ilişkiler resmîyet kazanmıştır. Bu Antlaşma sonrası Amerika Birleşik Devletleri Osmanlı Devleti'nin bazı liman kentlerinde konsolosluklar açarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Amerikalıların ve burada ticaret yapan Amerikalı tüccarların haklarını korumayı amaçlamışlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru Amerikan misyonerler Anadolu'nun iç kesimlerinde Amerikan konsolosluklarının kurulması talebinde bulunmuşlardır. Bu talep doğrultusunda 1901 yılında Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nde Harput Amerikan Konsolosluğu açılmıştır. Buraya atanan konsoloslar Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin ticaret potansiyeli ve Vilayetteki ticari faaliyetlere yönelik ayrıntılı raporlar hazırlamışlardır. Amerikan Ulusal Arşivleri'nde (NARA) ve Amerika Birleşik Devletleri Ticaret ve Çalışma Bakanlığı'nda (The United States Department of Commerce and Labor) muhafaza edilen Harput Amerikan Konsolosluğu raporları ekseninde oluşturulan bu çalışmada, Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin ekonomik durumu ve vilayetteki Amerikan ticari faaliyetleri irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti, Harput Amerikan Konsolosluğu, Elâzığ, Anadolu'daki Amerikan Ticareti, Anadolu'daki Amerikan Misyonerleri

Ma'mûretü'l-Azîz Province in American Trade Reports and the Commercial Activities of the United States of America in the Province (1900-1909)

Research Article

* PhD Student, Akdeniz
University, Mediterranean
Civilisations Research Institute,
Antalya/TÜRKİYE
ilksenkati@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0603-6250

Received: 12 August 2024
Accepted: 30 January 2025
Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

The United States of America has engaged in commercial relations with the Ottoman Empire since the nineteenth century. With the 1830 Treaty of Commerce and Navigation, diplomatic relations were formalized between the two countries. Subsequently, the United States of America established diplomatic missions in select Ottoman port cities, with the objective of safeguarding the rights of American citizens residing in the Ottoman Empire and protecting the interests of American merchants engaged in commercial activities within the Empire. Towards the end of the nineteenth century, American missionaries petitioned for the establishment of consulates in the interior of Anatolia. In accordance with this petition, the American Consulate of Harput was inaugurated in 1901 within the province of Ma'mûretü'l-Azîz. The consuls appointed in this region prepared comprehensive reports on the potential for trade and commercial activities within the Ma'mûretü'l-Azîz Province. This study, based on the reports of the American Consulate in Harput, which are preserved in the National Archives of the United States (NARA) and the United States Department of Commerce and Labor (US Department of Commerce and Labor), examines the economic situation of Ma'mûretü'l-Azîz Province and American commercial activities in the province.

Keywords: Ma'mûretü'l-Azîz Province, American Consulate in Harput, Elâzığ, American Trade in Asia Minor, American Missionaries in Asia Minor

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Dilmaç, İlksen. Amerikan Ticaret Raporlarında Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Vilayetteki Ticari Faaliyetleri (1900-1909). *History Studies* 17, no. 1 (2025): 215-234.

Giriş

1783 yılında Amerika kıtasında bulunan 13 İngiliz kolonisi, kısa süre içerisinde kendine özgü bir yapı oluşturarak Amerika Birleşik Devletleri (ABD) adı altında bağımsızlığını ilan etmiştir. ABD'nin kurulmasından sonra diğer devletlerin desteği olmadan bağımsız bir devlet olarak ayakta kalamayacağını anlayan Amerikalı devlet adamları, kaybedilen İngiliz imparatorluk ticaretini telafi etmek için hem yeni iş ve ticaret kolları kurma konusunda girişimde bulunmuş hem de ticaret yapabileceği yeni bölgeler aramıştır.¹ Bu bağlamda Akdeniz coğrafyasını kendine hedef olarak belirleyen Amerikalılar Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika topraklarında yer alan ve "Garp Ocakları" olarak bilinen Tunus, Cezayir ve Trablusgarb ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştır.² Yapılan diplomatik görüşmeler sonrası Garp Ocakları Dayıları ile anlaşılan Amerikalılar, vergi ödemek koşuluyla burada ticaret yapma imkânı elde etmişlerdir.³ Ancak yeni kurduğu donanmasını Akdeniz'e göndererek burada deniz ticareti yapmaya başlayan Amerikalı tüccarlar özellikle korsanlara karşı güvenliklerini silah zoruyla sağlamıştır. Amerikan tarihinde "Berberi Savaşları (*Barbary Wars*)" olarak bilinen bu mücadele sonrası Akdeniz'de daha rahat bir şekilde ticaret yapmaya başlayan Amerikalılar, yavaş yavaş büyük hammadde ve pazar potansiyeline sahip olan Anadolu topraklarına doğru yönelmeye başlamışlardır.⁴

Amerikalılar aslında koloni döneminden itibaren İngiliz bandırası altında İzmir Limanı'ndan az da olsa ürün alımı yapmaktaydılar. Bağımsızlık sonrası ticaretin hacmi ve önemi arttıkça, Amerikalı yetkililer bir ticari anlaşmaya ve Osmanlı'da konsolosluk temsilciliğine duyulan ihtiyacı fark etmiştir. Bunun üzerine ilişkilerin kurulması için 1799, 1820, 1823 ve 1828'te adımlar atılmış ve en nihayetinde ilişkiler 1830'da resmiyete kavuşmuştur.⁵ Yapılan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması ile ABD "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" statüsü elde ederek, ticari faaliyetler başta olmak üzere diğer ülkelerin sahip olduğu her türlü ayrıcalıktan faydalanabilme hakkına sahip olmuştur. Ayrıca Antlaşma'nın ikinci maddesi gereğince her iki taraf birbirlerinin ülkelerinde ihtiyaç halindeki yerlere konsolos ve konsolos vekilleri atayabileceklerdir.⁶ Bu Antlaşma'nın yürürlüğe girmesinden sonra İstanbul Amerikan maslahatgüzarı David Porter, Osmanlı sınırları içerisinde geniş bir konsolosluk ağı kurmak için çalışmalarını sürdürmüştür. 1832 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin muhtelif liman kentlerinde Amerikan konsoloslukları açılmıştır.⁷ Amerikalılar zaman içerisinde ticaretten ziyade kültür ve misyonerlik sahasında çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Nitekim, 20. yüzyıla gelindiğinde ABD, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde din, eğitim, sağlık, yardım gibi alanlarda çalışmalar yapan en fazla yabancı kuruma sahip olan ülkeler sıralamasında Fransa ile birinciliği paylaşmaktadır.⁸ Misyonerlerin

¹ Samuel Eliot Morison, *The Oxford History of the American People*. (New York: Oxford University Press, 1965). 282-283; Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*. (Ankara: İmge Kitabevi, 2015). 42.

² Akdes Nimet Kurat, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, no. 8 (1967): 282, https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000306.

³ Şenol Kantarcı, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İktisadi-Siyasi ve Kültürel İlişkileri," *Türkiye'de Devlet Politikaları* içinde., Editör Işıl Arpacı ve Osman Ağır (Ankara: Nobel Yayınları, 2018), 460.

⁴ Çağrı Erhan, "1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi ve Sonuçları," *Belleten*, no. 62 (1998): 457, doi:10.37879/belleten.1998.457.

⁵ Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*. (Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971) 4-5.

⁶ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan İlişkileri*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991). 5.

⁷ Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin*, 150.

⁸ Gülbadi Alan, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri," *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20, no. 4 (2007): 464.

böylesine gelişmiş bir ağ kurması neticesinde kendi haklarının korunması açısından ikamet ettikleri yerlerde konsolosluk açılma talebi hasıl olmuş ve 19. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun iç kesimlerinde de konsolosluklar açılmaya başlanmıştır.⁹

Ermeni nüfusun fazla olması hasebiyle 1855'te Harput'a gelen Amerikan Board Misyonerleri, burada Harput Amerikan Misyonunu kurarak faaliyetlerini eğitim ve sağlık alanlarında gerçekleştirmişlerdir.¹⁰ Yaptıkları bu faaliyetlerle birlikte pek çok Amerikan vatandaşı bölgeye yerleşmiş ve bölgede karşılaştıkları sorunların çözülmesi noktasında sıkıntılar yaşamaya başlamışlardır. Bu durumun çözülmesi adına 1886 yılında Sivas'ta Amerikan Konsolosluğu kurulmuş ve Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti de bu konsolosluğun yetki alanı içerisine dahil edilmiştir.¹¹ Ek olarak Harput'ta yaşayan misyonerler burada konsolosluk açılması konusunda ısrarcı olmuşlar ve bunun sonucunda 1 Ocak 1901'de Harput'ta Amerikan Konsolosluğu açılmıştır.¹²

Bu Konsolosluğa atanan konsoloslar gerek bölgede ikamet eden Amerikalıların sorunlarının çözümünde gerekse bölgeyle alakalı bilgileri ABD'ye iletmede aktif rol oynamışlardır. Özellikle bölgede meydana gelen siyasi, sosyal ve ekonomik faaliyetler konsolosların hazırlamış olduğu raporlar aracılığıyla Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiştir. Günümüzde bu raporlar Amerikan Ulusal Arşivleri (NARA) ile Amerika Birleşik Devletleri Ticaret ve Çalışma Bakanlığı'nda (*The United States Department of Commerce and Labor*) muhafaza edilmektedir. Harput Amerikan Konsolosluğu'na atanan ilk kişi olan Konsolos Thomas Herbert Norton'un dönemine ilişkin kapsamlı bir çalışma mevcuttur. Yapılan bu çalışma Norton'un raporlarının daha önceki çalışmalarda kullanılmayan raporlarla birlikte 1901-1909 yılları arasında bölgede konsolos olarak görev yapmış olan Evan Erastus Young, William Wesley Masterson ile konsolos yardımcısı Ernest Wilson Riggs'in hazırladıkları ticaret raporlarını temel almaktadır. Bu şekilde ABD'nin Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti özelinde yaptığı ticari faaliyetler ve bu faaliyetleri olumlu veya olumsuz şekilde etkileyen koşulların daha geniş perspektifte ele alınması hedeflenmiştir. Ana kaynak olarak kullanılan Harput Amerikan Konsolosluk raporlarının yanı sıra bölge ticaretine yönelik araştırma eserlere ve tezlere de çalışmada yer verilmiştir.

1. 20. Yüzyılın Başlarında Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin İktisadi Yapısı

Kuzeyinde Erzurum, kuzeybatısında Sivas, doğusunda Diyarbakir, güney ve güneybatısında Halep vilayetlerinin bulunduğu, 14.614 mil karelik bir alana sahip olan Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin genel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık üzerineydi. Sınırlı miktarda üretilen çavdar ve darı dışında arpa ve buğday vilayetin önemli tahıl ürünleriydi. Buradan elde edilen tahıl ürünleri o seneki mevsim durumuna göre kalite ve miktar bakımından değişiklik arz etmekte; vilayetin ihtiyaçları için nadiren yeterli olmakta ve açığı kapatmak içinse komşu vilayetlerden az miktarda un veya tahıl ithal edilmekteydi.¹³ Arpa ve

⁹ Sevdâ Özkaya Sofu, "Harput'ta Amerikan Konsolosluğunun Açılışı, Konsolos Thomas Herbert Norton'un Faaliyetleri," *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 29 (2023): 86.

¹⁰ Erdal Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003). 61.

¹¹ Açıkses, *Amerikalıların Harput'taki*, 181; Osman Kubilay Gül, "Sivas Amerika Birleşik Devletleri Konsolosluğu Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Asos Congress Bildiri Kitabı* içinde., Düzenleyen Asos Congress Fırat Üniversitesi (Elâzığ: Asos Yayıncılık, 2016), 1366.

¹² Sevdâ Özkaya, "Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi" (yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2001) 1-8.

¹³ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1904*. (Washington: U.S. Government Printing Office, 1905). 767.

buğdayın haricinde vilayette afyon; elma, üzüm gibi meyveler, haşhaş, badem, mahlep gibi ürünler de yetiştirilmekteydi. Bölgede su gücünün bol olmasından dolayı, ovalarda oldukça iyi kalitede pamuk üretimi de yapılmaktaydı.¹⁴ Tarım faaliyetlerinin yanında ipek, yün, deri, hayvan bağırsağından elde edilen sosis kılıfları, bal, balmumu gibi hayvansal ürünler de vilayette üretilmekteydi.¹⁵

Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yanında vilayet kendini imalat sanayinde de geliştirmişti. Özellikle 16. yüzyıl ve sonrasında bölgede el sanatlarına dayalı ve küçük atölye tipi sanayi tesisleri faal bir biçimde üretim yapmaktaydı. Bu bağlamda kuyumculuk, boyacılık, çitcilik, bezircilik, oymacılık, kumaş basmacılığı, semercilik ve marangozluk gibi imalat kolları bulunmaktaydı.¹⁶ Tüm bu imalat kolları içerisindeki en yaygın ve önemli kol ise dokumacılıktı. Bölgede hem ipekböcekçiliğinin hem de pamuk üretiminin gelişmiş olması dokuma sanayinin ilerlemesindeki en önemli faktördü.¹⁷ Buradaki dokuma sanayi, kumaş dokumacılığında ve halı/kilim dokumacılığında namını duyurmuştu. Eğin ve Arapkir’de manusa kumaşı, Harput ve Mezre tarafında çiçekli, çeharkezi, çetari cinsi kumaşlar ve vilayetin muhtelif yerlerinde kadın elbiseleri, erkek kıyafetlerine uygun kumaşlar, havlular, mendiller, kaba yünler üretilmekteydi.¹⁸ Halı/kilim üretimi ise vilayetin batı ve güney kesimlerinde yaşayan Kürtler ile vilayet merkezindeki Çerkesler tarafından yapılmaktaydı. Çerkesler İran desenli halı/kilim dokuyorlardı. Kürtler ise hem yerel halkın ihtiyacını karşılayacak hem de az da olsa ihracat yapılacak kadar üretim yapıyorlardı. Bu iki grubun yanında bölgedeki Amerikan misyonerler de kurmuş olduğu Amerikan yetimhanesi bünyesinde ABD’ye gönderilmek üzere sınırlı sayıda kilim üretimi yapmaktaydı.¹⁹ 19. yüzyılın sonlarına doğru bu sanayi kolunda makineleşmeye gidilmiş, bir ipek fabrikası ve bir dokuma fabrikası faaliyet göstermeye başlamıştı. 20. yüzyıla gelindiğinde ise ipek fabrikası sayısı üçe, dokuma fabrikası sayısı ise ikiye çıkmıştı.²⁰ Ayrıca bu dönemde Çerkeslerin yaptığı İran desenli halılara yönelik talebin artış göstermesi Ma’mûretü’l-Azîz’de bir halı fabrikasının kurulmasını gündeme getirdi.²¹ Bu şekilde hem dokumacılık sektörü ivme kazandı hem de vilayet, sanayi tipi üretim biçimine geçiş yapmaya başladı. Tüm bu üretim dallarının yanında, Ma’mûretü’l-Azîz Vilayeti ve çevresinde önemli maden yatakları mevcuttu. Özellikle Keban

¹⁴ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1902, Vol I.* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1903). 1122.

¹⁵ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States.... Year 1902*, 1114.

¹⁶ Selçuk Hayli, “Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası”, *Dünü ve Bugünü ile Harput: Sempozyum*, C.2 içinde., Editör Fikret Karaman (Elâzığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi, 1998), 298.

¹⁷ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1903, Vol II.* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1904). 513-514.

¹⁸ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1901, Vol I.* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1902). 1052; Canan Kuş Büyüktaş, “Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Açında Harput un Yeri ve Önemi”, *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu* içinde., Editör Enver Çakar (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2013), 631; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries Calender Year 1909.* (Washington: U.S. Government Printing Office). 888.

¹⁹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1903*, 514.

²⁰ Elif Aksoy ve Eşref Bülent, “19. ve 20. Yüzyıllarda Harput Bölgesinin Tekstil Sektöründeki Ticari Gelişmeleri,” *Sanat ve Tasarım Dergisi* 9, no. 1 (2019): 60, <https://doi.org/10.20488/sanattasarim.600029>; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1909*, 887; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 5. Baskı. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020). 162.

²¹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1903*, 514.

Madeni Sancağı altın, gümüş, kurşun, kömür, mürdeseng (doğal kurşun oksit) gibi madenler açısından oldukça zengindi.²² Bu madenler Osmanlı devlet hazinesinin başlıca gelir kaynakları arasında sayılmış ve bu yüzden bölgedeki madencilik faaliyetleri tahminen 17. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştı.²³ Bu faaliyetler 19. yüzyılın sonlarına kadar devam etse de bu yüzyılın sonlarında bölgedeki madencilik faaliyetleri Osmanlı hükümetinin gerekli izinleri vermemesi, nakliye masraflarının fazla olması, civardaki odun kaynaklarının tükenmesi gibi sebeplerden ötürü askıya alınmıştı.²⁴

2. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ndeki Ticari Faaliyetler

Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olsa da bulunduğu konumu itibariyle ipek ve baharat yolları buradan geçmekteydi. Bundan dolayı Ma'mûretü'l-Azîz Osmanlı'nın önemli ticaret noktalarından birisi olmuştu.²⁵ Burada ticaret üç güzergâh üzerinden yapıyordu. İlki Samsun'dan Amasya, Tokat ve Sivas üzerinden Harput ve Mezre'ye giden 495 kilometre uzunluğundaki demiryolu güzergâhı; ikincisi Harput'tan Halep ve İskenderun'a giden güzergâh ve üçüncüsü ise Harput'tan Giresun Limanı'na giden güzergâhtı. Bu üç güzergâhın yanında Arapkir ve Eğin üzerinden geçen yeni bir demiryolu hattı ile Ma'mûretü'l-Azîz'in Ordu Limanı'na bağlanması hedeflenmekteydi.²⁶ Ürünlerin fiyatları genellikle ilk maliyete eklenen deniz ve iç nakliye masraflarına göre belirlenmekteydi. Konsolos Norton, ticaret raporlarında 1900-1904 yılları arasında aşağıdaki liman ve vilayetlerden getirilen ürünler üzerinden her 100 pound başına alınan taşımacılık ve navlun ücretlerini not almıştır. Güzergâhlara göre değişiklik gösteren navlun ve taşımacılık ücretleri konsolosun notlarına göre şu şekildeydi:²⁷

Güzergâh	1900(\$)	1902(\$)	1904(\$)
Samsun Limanından Harput ve Mezre'ye	1,48	1,80	1,80
İskenderun Limanından Harput ve Mezre'ye	1,48	1,80	1,80
Giresun Limanından Harput ve Mezre'ye	1,10	1,50	1,50
Diyarbakir Vilayeti'nden Harput ve Mezre'ye	0,37	0,40	0,40
Halep Vilayeti'nden Harput ve Mezre'ye	1,10	1,50	1,50
Sivas Vilayeti'nden Harput ve Mezre'ye	0,70	0,75	0,75
Erzurum Vilayeti'nden Harput ve Mezre'ye	1,48	1,20	1,20

Tablo 1. Ortalama navlun ve taşımacılık ücretleri (1900-1904)

Norton'un raporlarındaki navlun ve taşımacılık ücretlerine ilişkin rakamların değişiklik gösterebildiğine ilişkin bilgileri Konsolos Masterson'un raporlarından da öğrenebilmek mümkündür. Yolların açık ve hayvan yeminin bol olduğu yaz aylarında nakliye ücretleri Masterson raporlarında 100 pound başına 1,5 dolar olarak gösterilmiştir. Yolların karla kaplı

²² Fahrettin Tızlak, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları," *Belleten* 60, no. 229 (1996): 707-711.

²³ Fahrettin Tızlak, *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997). 29.

²⁴ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 768.

²⁵ Süleyman Yapıcı, *Osmanlı Salnamelerinde Harput (1869-1908)*. (Elâzığ: Örnek Matbaası, 2009). 93.

²⁶ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1053-1054.

²⁷ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1054; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1129; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... the Year 1904*, 769.

olduğu veya seyahat için günlerin kısa ve havyan yeminin az olduğu kış mevsiminde ise neredeyse iki katına yani 100 pound başına yaklaşık 3 dolara yükseliyordu. Masterson ulaşımın mevsim şartlarına bu kadar bağlı olmasının vilayet ticaretini olumsuz olarak etkilediğinin altını çizmiştir. Özellikle kış mevsimindeki kötü hava şartlarının ulaşımı etkilemesi en basit ihtiyaçların lüks haline gelmesiyle sonuçlanıyordu. Örneğin; halk 5 galonluk (ortalama 22,5 litre) iki teneke içeren bir kasa petrolü yazın 2,40 dolara satın alırken, kışın 4,40 dolara satın almaktaydı.²⁸

Vilayete getirilen yabancı ürünlerin üçte ikisi İstanbul ve Samsun'dan, geriye kalan üçte birlik kısmının büyük bir kısmı Beyrut'tan ve az bir kısmı ise Halep'ten gelmekteydi. Buradaki ticaret genellikle toptancılar üzerinden yapılmaktaydı. Özellikle yabancı üreticilerle doğrudan ticaret yok denecek kadar azdı.²⁹ 20. yüzyılın başlarında şu devletlerle dış ticaret yapılmaktaydı:³⁰

ÜLKELER	İthalat (Yüzde)	İhracat (Yüzde)
İngiltere	26	34
Avusturya-Macaristan	14	19
Fransa	29	5
Rusya	2	6
Almanya	4	9
Mısır	12	-
Hollanda	1	-
İtalya	3	18
ABD	2	1
Diğer ülkeler	7	8

Tablo 2. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti ile dış ticaret yapan devletlerin yüzdesel oranları

Tablo 2'ye göre, dış ticarete İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, Avusturya-Macaristan, Hollanda, Mısır ve İsviçre, İsveç, Belçika, ABD, Tunus, Yunanistan gibi devletlerle ticaret yapılmıştır. Bu devletler arasında en fazla ithalat Fransa ile en fazla ihracat İngiltere ile yapılmıştır. Hollanda ise hem ithalat hem de ihracatta en az pay alan ülke olarak sonuncu sırada yer almıştır.

2.1. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne Yönelik İhracat

Vilayette gerçekleşen ihracata yönelik istatistiksel veriler Amerikan konsolosları tarafından senelik olarak not edilmiş olup, ihracat dış ve iç ihracat olarak ele alınmıştır. Buna göre, 1900-1909 yılları arasındaki ihracat tutarları aşağıdaki gibidir:³¹

²⁸ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1908, Vol II.* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1909). 663.

²⁹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1054; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1129.

³⁰ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 763.

³¹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1129.

YILLAR	DIŞ İHRACAT (\$)	İÇ İHRACAT (\$)	TOPLAM (\$)
1900	179,860	273,500	453,360
1902	153,864	166,516	320,380
1904	487,080	216,036	703,116
1906	427,820	239,820	667,640
1907	413,240	194,980	608,220
1908	410,460	272,030	682,490
1909	419,500	262,680	682,180

Tablo 3. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti ihracatı (1900-1909)

Tablo 3'e bakıldığında, 1902 yılında 1900'e kıyasla ihracat tutarları düşüş göstermektedir. Bunun temel sebebi ise Osmanlı Devleti'nin Ermeni tüccarlara, ikamet ettikleri vilayetin dışına çıkma yasağı koymasıydı.³² 1890'lı yılların başında Osmanlı'da yaşayan Ermeni küçük esnaf, zanaatkarlar ve köylüler insan gücüne ve zanaatkara ihtiyaç duyan ABD'ye göç etmeye başlamışlardı. Ardından 1895 yılından itibaren Ma'mûretü'l-Azîz başta olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki muhtelif vilayetlerde Ermeni Olaylarının cereyan etmesi bu göç hareketinin amacını da değiştirmiş oldu.³³ Bunun üzerine II. Abdülhamid daha fazla Ermeni'nin göç etmesini yasaklama kararı almıştır.³⁴ Ayrıca Ermeni tüccarların ikamet ettikleri vilayetin dışına çıkması kısıtlanmıştır. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ndeki tüccar sınıfının büyük bir kısmının Ermenilerden oluşması vilayet ticaretini olumsuz olarak etkilemiş ve ticaretin toparlanması uzun zaman almıştır.³⁵ 1904 yılından itibaren bu kısıtlamaların gevşetilmeye başlanması ihracat tutarlarının artışına sebep olmuştur.³⁶

1900-1909 yılları arasında Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nden yurtdışına ihraç edilen emtia çeşitleri ve bunların dolar üzerinden değeri şu şekildedir:³⁷

1902, 1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 764; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1906*. (Washington: U.S. Government Printing Office, 1907). 360; United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1907*, Vol I. (Washington: U.S. Government Printing Office, 1908). 602; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1908*, 663; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1909*, 889.

³² United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1047.

³³ Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü," *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6, no. 6 (1995): 260-61, https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000246.

³⁴ David Marshall Lang, *The Armenians: A People in Exile*. (London: Cox & Wyman Ltd., 1988). 125.

³⁵ National Archives and Records Administration (NARA.) T579. Despatches from U.S. Consuls in Harput, Turkey, No.46, 14 Mart 1901; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1047; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1114.

³⁶ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1903*, 507.

³⁷United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 764; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1906*, 360; United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1907*, 602; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1908*, 663; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures *Commercial Relations of the United States... Year 1909*, 889

Ürünler	1900(\$)	1902(\$)	1904(\$)	1906(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Yün	5,250	-	-	-	-	-	-
Halı	1,000	1,000	4,400	-	4,000	4,840	4,400
Keçi derisi	66,000	35,200	237,600	205,920	169,840	175,000	200,000
Koyun derisi	13,200	-	-	-	-	-	-
Kürk	44,000	17,600	17,600	17,000	17,000	16,000	12,000
Badem	6,600	6,336	4,400	75,000	56,000	43,000	32,250
Maroken	12,000	22,000	44,000	-	55,000	59,400	62,000
Sosis bağırsağı	10,560	14,000	39,600	-	22,880	26,400	32,000
Mahlep	660	88	880	-	880	720	-
İpekböceği kozası	8,800	15,840	19,140	-	38,000	31,000	28,000
İpekböceği yumurtası	-	-	18,040	-	40,480	44,000	40,000
Balmumu	1,760	880	-	-	-	-	-
Afyon	-	33,000	96,800	-	4,660	5,100	4,400
Kayısı ve kayısı çekirdeği	-	6,600	4,620	-	4,500	5,000	-
Reçine	-	1,320	-	-	-	-	-

Tablo 4. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nden yurtdışına ihraç edilen ürünler ve değerleri (1900-1909)

Yukarıdaki tabloya göre, Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nden yurtdışına en fazla *keçi derisi* ihraç edilmiştir. Bu ürün Fransa, Rusya, Mısır ve ABD'ye gönderilmiştir. Keçi derisinin yanında Tunus ve Mısır'a *maroken deri*; Fransa ve ABD'ye *koyun derisi*; Fransa, Rusya, Mısır ve ABD'ye *kürk*; ABD, Fransa ve Avusturya-Macaristan'a *sosis bağırsağı*; İngiltere ve Fransa'ya yün gibi *hayvansal ürünler* ihraç edilmiştir. Vilayetin önemli üretim sektörlerinden birisi olan ipek üretiminin hammaddesi olarak kabul edilen *ipekböceği kozası* ve *ipekböceği yumurtası* ihracı yapılmıştır. Bu bağlamda, *ipekböceği yumurtası* İran ve Rusya'ya; *ipekböceği kozası* Fransa'ya ihraç edilmiştir. Bu ürünlerin yanında, Fransa'ya *afyon*, *kayısı*, *reçine*; ABD'ye *halı*; Mısır, Fransa ve ABD'ye *badem*; Mısır ve Fransa'ya *mahlep*; Fransa ve Rusya'ya ise *balmumu* ihraç edilmiştir.

Konsolos Norton, hazırladığı raporlarda muhtelif emtianın Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki bazı bölgelere ihraç edildiği notunu da düşmüştür. Bu raporlara göre, iç ihracata konu olan emtia ve ihraç edilen yerler şu şekildedir:³⁸

İhraç Edilen Yerler	İhracata Konu Olan Emtia
Ayıntab	Koyun derisi, afyon tohumu ve yağı
Sivas	Koyun derisi, şarap ve alkollü içecekler, pamuk
Diyarbakir	İpek, kurutulmuş meyve, kuru üzüm, fasulye, patates, sabun, pamuklu iplik, ipekböceği yumurtası, afyon tohumu ve yağı
Halep	İpek, şarap ve alkollü içecekler, bal, kayısı çekirdeği, badem, afyon, afyon tohumu ve yağı
Erzurum	İpek, manusa kumaşı, şarap ve alkollü içecekler, pamuk

³⁸ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 764.

Bitlis	Manusa kumaşı
Ankara	Kuzu
İstanbul	Kurutulmuş meyve, kuru üzüm, bal, balmumu, halı
Musul	Kurutulmuş meyve, fasulye, patates
Bağdat	Kurutulmuş meyve
Erzincan	Dut, pirinç
Tokat	Pamuk
Trabzon	Balmumu

Tablo 5. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nden Osmanlı Devleti'nin Muhtelif Şehirlerine Gönderilen İhracat Ürünleri (1900-1909)

Yukarıdaki tabloya göre, en fazla emtia ihracı Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin komşusu olan Diyarbekir Vilayeti'ne yapılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret noktalarından birisi olan da Halep'e de gönderilen emtia sayısı oldukça fazladır. Vilayetin temel geçim kaynakları olan tarım ve hayvancılığa bağlı üretimi yapılan ürünlerin ise diğer bölgelere gönderildiği de görülmektedir.

2.2. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne Yönelik İthalat

Yurtdışından ve diğer vilayetlerden Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne ithal edilen emtia, emtianın dolar üzerinden değerleri ve toplam tutarlar da tıpkı ihracat verileri gibi Amerikan konsoloslarının hazırladığı ticaret raporlarında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Buna göre, 1900-1909 yılları arasındaki iç ve dış ithalat verileri şu şekilde belirtilmiştir:³⁹

YILLAR	DIŞ İTHALAT (\$)	İÇ İTHALAT (\$)	TOPLAM (\$)
1900	585,300	131,190	716,490
1902	560,607	128,220	688,827
1904	852,163	319,666	1,171,829
1905	874,320	456,680	1,331,000
1906	1,060,220	813,290	1,873,310
1907	1,063,140	530,270	1,593,410
1908	974,470	854,600	1,828,070
1909	951,160	895,350	1,846,510

Tablo 6. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti ithalatı (1900-1909)

Tablo 6'ya bakıldığında, 1900-1904 yılları arasındaki ithalat tutarının diğer yıllara kıyasla oldukça düşük olduğu dikkat çekmektedir. Bunun sebebi, 1895 Ermeni Olaylarından kaynaklanmaktadır. 1904 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin bölgede yaşayan Ermeni tacirler üzerindeki seyahat kısıtlamasını kaldırmasıyla toplam ithalat artış göstermeye başlamıştır. Buna göre, 1905 yılında toplam ithalat yüzde 13,58 oranında, 1906 yılında yüzde 40,74 oranında artış göstermiştir. 1907 yılında ise bir önceki seneye göre yüzde 14,94 azalmıştır. Bu yılda dışarıdan yapılan ithalat tutarı sabit kalmışken, diğer vilayetlerden yapılan ithalat tutarında azalma genel ithalat tutarını olumsuz olarak etkilemiştir. Bir sonraki

³⁹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1056-1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 764; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1905*. (Washington: U.S. Government Printing Office, 1906). 361; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce *Commercial Relations of the United States... Year 1906*, 359; United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1907*, 601; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1908*, 661; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1909*, 889.

sene genel ithalat tutarı yüzde 14,73 oranında artış göstermiş ve 1909 yılında da istikrarını muhafaza etmiştir.⁴⁰

1900-1909 yılları arasında vilayete ithal edilen emtia ve dolar üzerinden değerleri ise aşağıdaki gibidir:⁴¹

ÜRÜNLER	1900(\$)	1902(\$)	1904(\$)	1906(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Pamuklu bez	22,000	89,892	66,000	70,000	65,000	52,000	52,000
Pamuklu iplik	17,000	15,620	110,000	88,000	88,000	74,800	70,000
Pamuklu basma	35,200	48,400	110,000	125,000	137,500	110,000	120,000
Pamuklu mendil	2,400	2,420	22,000	-	30,000	21,120	15,000
Çuval (tane)	720	1,100	1,320	1,320	1,060	6,200	-
Çuval (kumaş)	1,050	770	4,400	-	4,000	-	-
Hırdavat	17,600	13,200	6,600	7,500	6,000	3,960	4,540
Yünlü ürünler	52,800	60,654	110,000	127,200	125,000	130,000	130,000
Petrol	26,400	16,060	35,200	45,000	45,000	55,000	100,000
Demir	3,520	7,260	17,600	16,000	12,800	13,600	11,600
Şeker	17,600	15,488	26,400	24,700	25,000	35,000	40,000
Kahve	7,700	5,350	6,160	-	4,400	5,000	-
Deri	22,000	15,400	6,000	7,000	7,000	3,800	9,000
Manda derisi	110,000	79,200	79,200	-	82,320	-	60,000
Fes	12,210	10,828	88,000	-	79,200	79,200	52,800
Boya	4,400	5,922	3,080	-	200	-	-
Kâğıt	13,200	9,680	9,240	9,750	9,700	-	9,840
Sigara kâğıdı	5,280	6,235	15,400	-	15,000	-	15,000
Çivit	4,400	4,972	1,914	-	2,000	2,500	-
Halı	440	-	-	-	-	-	-
Bakır levha	6,600	4,400	4,400	4,500	4,500	4,180	-
Dikiş makinesi	4,840	3,696	5,209	-	3,560	2,860	2,920
Sol ve duvar saati	4,400	1,360	2,640	-	3,100	2,480	2,500
Mücevherat	6,600	2,640	1,760	-	1,350	1,520	-
Cam eşya	1,760	2,840	2,640	-	2,000	2,680	-
Tabak takımı	2,200	2,200	5,280	-	2,000	-	-
Kibrit	4,840	4,180	6,600	-	25,000	-	30,000
Tarım aleti	1,100	500	352	-	450	1,710	-
Diğer ürünler	176,000	90,000	75,000	-	50,000	171,470	106,810
Yağmurluk	-	680	176	-	300	-	-
Kadife	-	4,680	11,000	-	8,000	7,000	15,000
Bisiklet	-	300	66	-	-	-	-

Tablo 7. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne ithal edilen ürünler ve değerleri (1900-1909)

⁴⁰ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1902, 1114.

⁴¹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1901, 1056-1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1902, 1130-1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1904, 763-764; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1906, 359; United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States...* Year 1907, 600-601; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1908, 661; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States...* Year 1909, 888-889.

Yukarıdaki tabloda bulunan ürünler yurtdışından ithal edilmiştir. Buna göre; tarım ve hayvancılığa dayalı mamul ürünler olarak sayılabilecek *pamuklu bez* İngiltere, ABD ve İtalya'dan; *pamuklu iplik* İngiltere'den; *pamuklu basma* Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dan; *pamuklu mendil* Avusturya-Macaristan, Fransa ve Almanya'dan; *çuval* Avusturya-Macaristan, Almanya ve İngiltere'den; *çuval kumaşı* Avusturya-Macaristan'dan; *yünlü ürünler* Rusya, Fransa, İngiltere, Almanya, Bulgaristan ve Belçika'dan; *fes* Avusturya-Macaristan, Fransa ve Almanya'dan; *deri* Fransa, İtalya, Almanya ve ABD'den; *manda derisi* Mısır, Rusya, Hindistan ve ABD'den; *kadife* ise Fransa ve Almanya'dan ithal edilmiştir. ABD'den *dikiş makinesi ve tarım aletleri*; Fransa'dan *kahve ve halı* ithal edilmiştir. Metal eşyalara bakıldığında *hırdavat ürünleri* Belçika, Fransa, ABD ve Almanya'dan; *demir* Avusturya-Macaristan, Belçika ve İsveç'ten; *bakır levha* Avusturya-Macaristan, Fransa ve İngiltere'den ithal edilmiştir. Bunun haricinde *boya* Fransa, İsviçre, Almanya, Belçika'dan; *çivit* Hindistan, Almanya, ABD ve İngiltere'den; *kâğıt* Fransa, Belçika, Almanya ve İngiltere'den; *sigara kâğıdı* Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya ve ABD'den; *kibrit* Avusturya-Macaristan, İtalya ve İsveç'ten; *petrol* Rusya ve Avusturya-Macaristan'dan; *kol ve duvar saati* Avusturya-Macaristan, Almanya, ABD ve İsviçre'den; *mücevherat* Fransa, Avusturya-Macaristan ve Almanya'dan; *cam eşyalar* İtalya, Belçika, Almanya'dan; *tabak takımları* Avusturya-Macaristan, Almanya ve Fransa'dan; *şeker* Rusya, Avusturya-Macaristan ve Fransa'dan; *yağmurluk* Fransa ve Almanya'dan; *bisiklet* ABD ve Almanya'dan ithal edilmiştir.⁴²

Dış ithalatın yanında Osmanlı Devleti'nin bazı vilayetlerinden de birtakım ürünlerin ithal edildiği raporlarda belirtilmiştir. İç ithalata konu olan ürünler ve ürünlerin hangi bölgelerden ithal edildiği incelendiğinde; *sabun ve zeytinyağı* Ayıntab Sancağı ve Halep Vilayeti'nden, *tuz* Sivas ve Diyarbekir Vilayetleri'nden, *keten bezi* Trabzon Vilayeti'nden, *ip ve bakır ürünleri* Tokat Sancağından, *hurma* Bağdat Vilayeti'nden; *koyun* Diyarbekir, Bitlis, Musul ve Erzurum Vilayetleri'nden; *pirinç ve kuru üzüm* Diyarbekir Vilayeti'nden; *sığır ve manda derisi* Beyrut, Diyarbekir, Musul ve Bağdat Vilayetleri'nden; *un, bıçak ve çakı* Sivas Vilayeti'nden; *iplik* Adana ve Tarsus Sancaklarından; *yağ* Diyarbekir ve Musul Vilayetleri'nden, *havlu* Hûdaventigâr, İstanbul Vilayetleri, ve Merzifon Kazasından; *kına* Halep Vilayeti'nden; *zeytin* Trabzon ve İstanbul Vilayetleri'nden, *çirişotu* Erzurum Vilayeti'nden; *tütün* Samsun Sancağı ve İstanbul Vilayeti'nden; *camdan yapılmış bileklikler* Halep ve İstanbul Vilayetleri'nden; *okul kitapları ve yüzükler* İstanbul Vilayeti'nden ithal edilmiştir.⁴³

3. Amerika Birleşik Devletleri'nin Vilayetteki Ticari Girişimleri

3.1. Konsolos Thomas Herbert Norton'un Amerikan Ticareti Üzerine Gözlem, Tespit ve Tavsiyeleri

⁴² United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1056-1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1130-1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 763-764; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1906*, 359; United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1907*, 600-601; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1908*, 661; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1909*, 888-889.

⁴³ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1056-1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1130-1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 763-764.

Harput Amerikan Konsolosluğu'na atanan konsoloslar bölgede ikamet eden Amerikalıların sorunlarının çözümü ve bölgeyle alakalı siyasi, sosyal, ekonomik vb. durumları merkeze iletme gibi görevlerinin yanında iki ülke arasındaki ticareti geliştirmek için muhtelif çalışmalar yapmışlardır. Bu hususta ilk girişim Konsolos Norton tarafından gerçekleştirilmiştir. 4 Temmuz 1900'de Osmanlı topraklarına gelen ve kısa süre içerisinde Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne ulaşmış, öncelikle ticaret piyasası hakkında bilgi edinme amacıyla vilayetteki tüccarlarla yakın temas içerisinde bulunmuştur.⁴⁴ Ayrıca İstanbul'da bulunan Fransız Ticaret Odası, Konsolos Norton'u onursal üye yapmış ve Doğu Anadolu coğrafyasında bulunan Ticaret Odası bünyesinde çalışan Fransız muhabirleri Konsolosun hizmetine tahsis etmiştir. Bu şekilde Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin ekonomik yapısı, vilayet genelindeki ithalat ve ihracat durumları ve halkın Amerikan ürünlerine ne ölçüde rağbet ettiği hakkında kapsamlı bilgilere ulaşılmıştır.⁴⁵ Bu bilgilere göre, bölgedeki Amerikan-Osmanlı ticareti pek de iyi durumda değildi. ABD, Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nde gerçekleşen ithalatta on iki ülke içerisinde yedinci ve ihracatta sekiz ülke içerisinde beşinci sıradaydı.⁴⁶

ABD ithalat ve ihracat sıralamasında alt sıralarda olsa da Norton Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin Amerikan ürünleri için uygun bir pazar potansiyeline sahip olduğu kanaatine varmıştır. Zaten bölgeden Amerika'ya göç edenlerin sayısı oldukça fazla olup, Amerika'dan buraya geri dönüş yapan veya ziyaret maksadıyla gelenler sayesinde halk Amerikan ürünlerini deneyimlemektedir. Ayrıca bölgede yaşayan Amerikan misyonerleri vasıtasıyla da Amerikan hayatının nasıl olduğunu da öğrenmektedirler. Bu iki faktörün yanında, buradaki halk ithal edilen Alman, Avusturya-Macaristan ve İngiliz ürünlerinin ucuz ve düşük kaliteli olmasından dolayı pek memnun değildi. Bundan dolayı Amerikan ürünlerine karşı kayda değer bir güven oluşmaya başlamıştır.⁴⁷ Bu artan güvene verilebilecek en çarpıcı örnek ise Amerikan menşeli Singer marka dikiş makinesine yönelik rağbet durumudur. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin yerlilerinden bir tacir 1900 yılı içerisinde Singer Manufacturing Company'ye ait bir acentelik satın almış ve Amerikan dikiş makinelerini satmaya başlamıştır. Acente sahibinin aylık 30 dolar, yardımcısının ise 13,25 dolar kazanç sağladığı ve yapılan satışlardan da küçük komisyonun elde edildiği bu acente, yaklaşık 13 ay gibi kısa bir sürede Harput ve Mezre'de 102 adet, Malatya'da 49 adet, Arapkir'de 14 adet, Diyarbakir'de 76 adet, Musul'da 64 adet ve Bağdat'da 27 adet olmak üzere toplamda 332 adet dikiş makinesi satmıştır. Bu şekilde, dikiş makinesi piyasasına hâkim olan İngiliz ve Alman makineleri yerini Amerikan makinelerine bırakmaya başlamıştır. Bir Amerikan ürününün buraya bu kadar hızlı ve kolay bir biçimde yer edilebildiğini gören Norton, genel kullanıma yönelik pek çok Amerikan ürününün de benzer biçimde burada yer alacağını düşünmüştür.⁴⁸

Amerikan ürünlerinin vilayette yaygınlaştırılması için yukarıdaki elverişli koşulların yanında, Amerikan tüccarlarının karşılaşılabileceği sorunları da fark eden Norton, bunları da merkeze iletmiştir. Bu sorunlardan ilki, iki ülke arasındaki uzak mesafeydi. Konsolosun ticari

⁴⁴ NARA. T579, No.12, 16 Ekim 1900; İlksen Dilmaç, "Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Diyarbakir Vilayeti'nde İktisadi Hayat (1900-1909)," *Kadim*, no. 6 (2023): 122, <https://doi.org/10.54462/kadim.1285492>.

⁴⁵ NARA. T579, No.26, 10 Ocak 1901.

⁴⁶ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1055.

⁴⁷ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1063-1064; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1132.

⁴⁸ NARA. T579, No.65, 16 Eylül 1901; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1059.

bağlantıların kurulması amacıyla sürekli olarak New York ile yazışmalar yapması gerekiyordu ve New York-Harpur arasında mektup teatisi ortalama iki ay gibi bir sürede gerçekleşiyordu. İkinci sorun ise bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanmaktaydı. Vilayetin doğrudan denize kıyısı olmaması, buna bağlı olarak navlun ve yol masraflarının fazla olması ticaretin hem masraflı olmasına hem de ürün sevkiyatının gecikmesine yol açmaktaydı. Son olarak, 1895 Ermeni Olayları dolayısıyla bölgenin siyasi geleceğine ilişkin güven eksikliği ve bölge ticaretinin zarar görmesi nedeniyle meydana gelen kredilerin istikrarsız bir hal alması bir başka sorun olarak ortaya çıkmaktaydı.⁴⁹

Konsolos ticari durumun tespiti amacıyla yaptığı gözlemler neticesinde burada ticaret yapan veya ticaret yapmaya başlayacak tacirlerin kalıcı bir şekilde yer edinebilmesi için önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Öncelikle Amerika ile Anadolu'nun Karadeniz ve Akdeniz limanları arasında doğrudan düzenli yük hatlarının kurulması navlun masraflarının azalması için önemli bir adımdı. İkinci olarak, Amerikan ürünlerinin bölgede tanıtılması gerekmektedir. Bunun için konsolosluk bünyesinde Osmanlı pazarı için uygun ve kaliteli Amerikan ürün örneklerinin bulunduğu bir ticaret müzesi oluşturulmalı ve bu şekilde ürünlerin tanıtımı yapılmalıydı. Tanıtımı yapılan ürünlerin satışı için pek çok yerde Amerikan ticaret evleri oluşturulmalıydı. Ayrıca bu ticaret evlerinde çalışacak her iki ülkenin diline hâkim, hem Amerikan hem de Osmanlı iş yöntemleri konusunda bilgi sahibi kişiler istihdam edilmeliydi. Bu donanımına sahip kişiler sayesinde Amerikan ürünleri bölgede yaygın hale gelecek ve Amerikan ticareti gelişecekti.⁵⁰

3.2. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Ticaretin Artırılmasına Yönelik Girişimler ve Bu Girişimlerin Sonuçları

Konsolos Norton yaptığı tespit ve tavsiyeler sonrası hiç vakit kaybetmeden icraata geçmiş, Amerikalı sosis imalatçıların ihtiyacı duyduğu koyun bağırsaklarının uygun şekilde temizlenmesi ve hazırlanması amacıyla Harpur'ta fabrika kurmak isteyen Boston'daki bir şirket adına bağlantı kurmuştur.⁵¹ Bunun yanında, konsolosun bizzat yanında getirdiği Amerikan bisikleti ve peynirleri yerel halkın ilgisini çekmiş ve bu ürünlerin temin edilmesi için halk bizzat talepte bulunmuştur. Bunun üzerine Harpur'ta bu ürünlerin satışı için acente kurulmuştur.⁵² Bu iki ürünün yanında 1900 yılının sonlarına doğru American Life Insurance Company'ye ait sigorta şubesi Mezre'de açılmış; bu şekilde sigortacılık sektörüne yönelik de atılımlar yapılmaya başlanmıştır. Bu şube açıldıktan 14 ay içerisinde sigorta tutarı 500 dolar olan toplam 70 poliçe düzenlemiştir. Bu kadar kısa sürede böylesine bir talep oluşması Konsolosun dikkatini çekmiş ve pek çok farklı sektördeki Amerikan girişimlerinin burada tutunabileceği fikri güçlenmeye başlamıştır.⁵³

Norton'un merkeze yazmış olduğu raporunda belirttiği tavsiyelerin bazılarının hayata geçirilmesi ve Amerikan ürünlerinin doğrudan ithalatını gerçekleştirilmesi adına "Doğu

⁴⁹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1064; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1138.

⁵⁰ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1064.

⁵¹ NARA. T579, No.7, 25 Ağustos 1900; No.10, 2 Ekim 1900.

⁵² NARA. T579, No.7, 25 Ağustos 1900; NARA. T579, No.57, 19 Haziran 1901; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1060.

⁵³ NARA. T579, No.38, 28 Şubat 1901; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1059.

Türkiye Amerikan Ajansı (*American Agency for Eastern Turkey*)” adı altında kurumsal bir yapı oluşturulmuştur. Bu ajansa birkaç yıl Amerika’da ikamet ederek Amerikan hayatı hakkında yeterli bilgiyi edinmiş bir müdür atanmıştır. Bu müdür, Harput Amerikan Konsolosluğu yetki alanına giren tüm bölgeye Amerikan ürünlerinin tanıtımını yapmıştır. Bunun yanında, standart Amerikan ürünlerinin ve emek tasarrufu sağlayan cihazların yararlarını yerel satıcıların ve tüketicilerin dikkatine sunmak amacıyla diğer firmalarla aktif yazışmalar yapmıştır. Ayrıca bu ajansın çalışmalarını kolaylaştırmak ve yerel tüccarların Amerikalı tüccarlarla doğrudan ilişkiye girmelerini sağlamak amacıyla da konsolosluktaki büyük bir oda ticari müze olarak tahsis edilmiştir. Bu odada Amerikan firmaları tarafından gönderilen tüm numuneler sergilenmiş ve numunelerin üzerlerine İngilizce, Türkçe ve Ermenice etiketler yapıştırılarak ürünlerin net fiyatları, nakliye masrafları gibi gerekli bilgiler verilmiştir.⁵⁴

Amerika’dan numune gönderiminin çeşitli olması ve ajansın ilk etapta faaliyetleri sonucunda yerel tüccarlar ve halk yaka, manşet, kravat, gömlek gibi erkek eşyaları, ayakkabı, bot, mobilya, Amerikan basması, çivi, koşum takımı, sondaj makinesi, duvar ve kol saatleri, küçük buhar ve petrol motorları, torna tezgâhları, kereste fabrikaları, un değirmenleri, pamuk ve yün makineleri, çırçır makineleri, su gücü donanımları, küçük boyutlu orglar, ipek dokuma makinelerinin vilayete getirilmesi için talepte bulunmuşlardır.⁵⁵

Ma’mûretü’l-Azîz Vilayeti’nde talep edilen ürünler içerisinde dikiş makinesi, tarım aletleri ve metal çatı malzemeleri sadece ABD’den ithal edilmiştir. Diğer ürünler hem ABD’den hem de muhtelif Avrupa devletlerinden ithal edilmiştir. ABD’den ithal edilen dikiş makinesi, tarım aletleri ve metal çatı malzemelerinden elde edilen gelir ise sene bazında şu şekildedir:⁵⁶

Ürünler	1900(\$)	1902(\$)	1904(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Dikiş Makinesi	4,840	3,696	5,209	3,560	2,860	2,920
Tarım aletleri	1,100	500	352	450	1,710	-
Metal çatı malzemesi	-	-	-	1,000	560	1,500

Tablo 8. Sadece ABD’den Ma’mûretü’l-Azîz Vilayeti’ne ithal edilen ürünlerin değeri

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Konsolos Norton’un “umut vadeden ürünler” olarak belirttiği dikiş makinesi ve tarım aletleri satışında istenilen oranda bir artış görülebilmiştir. ABD’den getirilen pulluk, tırmık, orak makinesi ve benzeri tarım aletleri Ma’mûretü’l-Azîz piyasasında başlangıçta çok ilgi görse de hayvanların bu aletleri çekmesi için gerekli olan eğitimde bazı zorluklarla karşılaşılması satışların düşmesine neden olmuştur.⁵⁷ Bu sorunun çözülmesi sonrası tarım aletlerindeki talep az da olsa artış göstermiştir. Dikiş makinelerinden elde edilen gelir ise ortalama şekilde devam etmiştir. Bu iki ürünün yanında, 1907 yılı itibarıyla metal çatı malzemeleri de piyasaya giriş yapmıştır.

⁵⁴ NARA. T579, No.56, 11 Haziran 1901; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1062-1063.

⁵⁵ NARA. T579, No.42, 4 Mart 1901; NARA. T579, No.50, 13 Mayıs 1901; NARA. T579, No.52, 14 Mayıs 1901; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1058-1063; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1133-1134.

⁵⁶United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1056; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1902*, 1130; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 763; United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1907*, 600-601; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1908*, 661; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1909*, 888-889.

⁵⁷ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1904*, 765.

Bunun temel sebebi ise 1902'de Amerikalı misyonerlerin kurduğu Fırat Koleji'nin çeşitli binalarının çatı kaplamalarının bu malzemeden yapılarak vilayette örnek teşkil etmesidir.⁵⁸

Yukarıda sayılan özel sebeplerin yanında, ithal edilen bu ürünlerin istenilen ölçüde satılamamasının iki genel sebebi daha bulunmaktadır. Yerel tacirlerin büyük bir kısmı satışını yaptığı ithal ürünlerin stok yenilemelerini genellikle İstanbul, Beyrut, Samsun liman kentlerinde bulunan toptancılar üzerinden yapmaktadırlar. Bu işlem nakit ödeme yönteminden ziyade toptancının belirli bir miktar kredi sağlamasıyla gerçekleşmiştir. Amerika menşeli firmaların bu kredi sistemiyle çalışmaması yerel tacirlerin liman kentlerde bulunan toptancılar üzerinden alışverişe devam etmesine neden olmuştur.⁵⁹ Bir diğer sebep ise Amerikalı tacirler ürünlerini tanıtmaya amacıyla buraya numuneler göndermiş olsa da numunelerle birlikte gönderilen tavsiye mektuplarında ürünlerin fiyatı, ödeme koşulları gibi ayrıntılar net ve açık bir şekilde belirtilmemesidir. Özellikle ürünlerin Samsun Limanı'na ulaşması durumunda oluşacak nakliye ücretinin belirtilmemesi kafa karışıklığına yol açmaktaydı.⁶⁰ Bu tür yapısal sorunlar yüzünden Amerikan ticareti beklenen ivmeyi kazanamamıştır.

Amerika-Ma'mûretü'l-Azîz arasındaki ithalat bu boyutta ilerleme kaydederken, ihracat ise sınırlı sayıda emtia üzerinden devam etmiştir. Bu emtialar deri, badem, kürk, halı ve koyun bağırsağıdır. Bu emtialar arasında koyun bağırsağı ve halı en fazla ihraç edilen emtialar olmuştur. Bu iki emtianın yıllar bazında ihracat değeri şu şekildedir:⁶¹

Ürünler	1900(\$)	1902(\$)	1904(\$)	1907(\$)	1908(\$)	1909(\$)
Halı	1,000	1,000	4,400	4,000	4,480	4,400
Koyun bağırsağı	10,560	14,000	39,600	22,880	26,400	32,000

Tablo 9. Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nden ABD'ye ihraç edilen halı ve koyun bağırsağının yıl bazında değerleri

Konsolos Norton'un aracılığıyla oluşturulan bu ticaret 1900 yılında 10,560 dolar değerinde iken 1909 yılında bu rakamın neredeyse 3 katına kadar ulaşmıştır. Koyun bağırsağından sonra en çok ihraç edilen emtia ise halı olmuştur. Bölgeden ABD'ye göç eden Ermeniler, masraflarını karşılamak amacıyla yanlarında götürdükleri halıları satmaya başlamışlar ve zamanla ABD-Ma'mûretü'l-Azîz arasında halı ticaretinin oluşmasına yol açmışlardır.⁶² Bu gelişmenin yanında, vilayette yaşayan Amerikalı misyonerler tarafından kurulan yetimhanede yaşayan kız çocukları 1900 yılından itibaren kilim/halı dokumaya başlamışlardır. Yapılan bu ürünler

⁵⁸ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1902, 1131.

⁵⁹ United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States...* Year 1907, 599-600.

⁶⁰ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1906, 359.

⁶¹ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1901, 1057; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1902, 1131; United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States...* Year 1904, 764; United States. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States...* Year 1907, 602; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States...* Year 1909, 889.

⁶² Sinan Dinçer, "İlk Gurbetçiler: Harput'tan ABD'ye Emek Göçü", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Bildiriler içinde.*, Editör Enver Çakar (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013), 310.

hem yerel pazarda hem İstanbul'da hem de ABD'de satılmaya başlanmıştır. Bu halı/kilimlerin ABD'de beğenilmesi doğal olarak ihracat rakamlarını olumlu yönde etkilemiştir⁶³

Sonuç

1850'li yıllarda Harput bölgesine gelerek Harput Amerikan Misyonunu oluşturan Amerikalı misyonerlerin talepleri doğrultusunda 1 Ocak 1901'de Harput Amerikan Konsolosluğu açılmıştır. Buraya atanan konsoloslar görevleri gereği sadece bölgedeki Amerikan vatandaşlarının sorunlarına yönelik çalışmalar yürütmemişler; aynı zamanda vilayetin ekonomik durumuna yönelik gözlem ve faaliyetlerde bulunmuşlardır. Konsoloslar tarafından hazırlanan raporlar Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin ilgili dönemdeki ekonomisine yönelik bilgiler edinilmesi açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

1900-1909 yılları arasında vilayetin ekonomik yapısı ve ticaretine yönelik gelişmeler 3 konsolos ve 1 konsolos yardımcısı tarafından ayrıntılı bir şekilde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiştir. Raporlara göre tarım ve hayvancılık ağırlıklı geçim kaynağına sahip olan Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti, komşusu olan diğer vilayetlere kıyasla sanayi ve ticaret alanında gelişme göstermektedir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında dokuma sanayi kolunda makineleşmeye gidilmiş ve vilayette birkaç tane fabrika kurulmuştur. Vilayet genelinde yürütülen ticarete İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, Avusturya-Macaristan, Hollanda, İsviçre, İsveç, Belçika, ABD, Yunanistan gibi devletlerden mamul ve yarı mamul ürünler ithal edilmişken, tarım ve hayvancılığa dayalı işlenmiş ürünler ve hammaddeler bu ülkelere ihraç edilmiştir. Bu faaliyetlerin büyük bir kısmı vilayette ikamet eden ve çoğunluğu Ermenilerden oluşan gayrimüslim tüccar sınıfı tarafından yürütülmüştür. 1890'lı yıllarda hem Ermenilerin Amerika'ya göç etmeye başlaması hem de 1895 yılında meydana gelen Ermeni Olayları vilayetteki ithalat ve ihracat tutarlarının ciddi oranda düşüş göstermesine neden olsa da Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemler sonucunda 1900 yılından itibaren ithalat ve ihracat tutarları eski haline dönmüştür. Dış ticaretin yanında, Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nin komşuları başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli vilayetleriyle de vilayetin talebi doğrultusunda ithalat ve diğer vilayetlerin talebine göre ihracat faaliyetleri yürütülmüştür.

Bölgede görevini icra eden konsoloslar fizibilite çalışmaları esnasında ABD'nin bölge ticaretindeki rolünü arttırmanın yollarını da aramayı ihmal etmemişlerdir. Bu noktada Konsolos Norton'un çalışmaları dikkat çekicidir. Konsolos Norton, Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nde Amerikan ürünlerine karşı az da olsa talebin olduğunu tespit etmiştir. Bölgede ikamet eden Amerikan misyonerlerinin dini eğitimin yanında Amerikan yaşam tarzını bölge halkına tanıtmaları ve bölgeden Amerika'ya giden Ermeni nüfus aracılığıyla buradaki Ermenilerin Amerikan ürünlerinin hakkında bilgi sahibi olması gibi durumlar dolayısıyla bölge halkı Amerikan ürünlerine aşina olmaya başlamıştır. Ayrıca Avrupa ülkelerinden ithal edilen ürünlerin kalitesiz olması da yerel halkın Amerikan ürünlerine olan talebinin artmasına neden olmuştur. Bu durumu fark eden Norton, Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'nde Amerikan ticaretinin geliştirilmesi amacıyla Amerikan ve yerel tacirler arasında aracı rolü oynamıştır. Buradaki Amerikan ticaretinin kurumsal bir şekilde sürdürülmesi amacıyla "Doğu Türkiye Amerikan Ajansı"nı kurmuştur. Bunun yanında, konsolosluk binasında Amerikan ürün numunelerinin sergilenmesini sağlayarak tanıtımını sağlamıştır. Norton'dan sonra

⁶³ United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce, *Commercial Relations of the United States... Year 1901*, 1053; Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures, *Commercial Relations of the United States... Year 1909*, 887.

konsolosluk görevini icra eden diğer konsoloslar da Norton'un misyonunu benimsemişler ve ticaretin sürekliliği için bu faaliyetleri sürdürmüşlerdir.

Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti ile ABD arasındaki ticari faaliyetler istenilen hızda ve ivmede ilerleyememiş ve kısıtlı ölçekte gerçekleşmiştir. Bu durumun bir takım ana sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne en yakın liman kenti olan Samsun Limanı'na doğrudan vapur hattının bulunmaması ve bundan dolayı navlun ücretlerinin yüksek olması ticaret hacmini olumsuz olarak etkilemiştir. Bir diğer sebep ise ABD ile Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti arasında mesafenin oldukça uzak olmasıdır. Bu durum iki ülke arasındaki mektuplaşma sürecinin ortalama iki ay sürmesine, ticari yazışmaların hızlı bir şekilde çözümlenememesine yol açmıştır. Üçüncü olarak, ABD'den Ma'mûretü'l-Azîz Vilayeti'ne gönderilen ürün numunelerinin fiyat ve ödeme koşullarına yönelik net bilgilerin verilmemesi buradaki tüccarların ürünleri satın alma ve ödemesi konusunda kararsız kalmasına yol açmıştır. Ayrıca yerel tüccarlar Amerikan ürünlerinin temin edilmesi sürecinde doğrudan Amerikalı tüccarlardan alım yapmak yerine İstanbul, Samsun, Beyrut ve Halep'teki aracılara tercih etmişlerdir. Zira aracılardan nakit para yerine kredi seçeneği sunması hâlihazırda likidite sıkıntısı yaşayan yerel tüccarın aracılara tercih etmesindeki en önemli faktör olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ABD Ulusal Arşivi (American National Archives and Records Administration-NARA). T579. Despatches from U.S. Consuls in Harput, Turkey, 1895-1906.

Araştırma Eserler ve Tezler

Açıkses, Erdal. *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.

Aksoy, Elif ve Bülent, Eşref. "19. ve 20. Yüzyıllarda Harput Bölgesinin Tekstil Sektöründeki Ticari Gelişmeleri." *Sanat ve Tasarım Dergisi* 9, no. 1 (2019): 58-71. <https://doi.org/10.20488/sanattasarim.600029>.

Alan, Gülbadi. "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri" *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20, no. 4 (2007): 464-475.

Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

Department of Commerce and Labor, U.S. Bureau of Manufactures. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries Calender Year 1909*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1911.

Dilmaç, İlksen. "Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Diyarbakir Vilayeti'nde İktisadi Hayat (1900-1909)." *Kadim*, no. 6 (2023): 107-129. <https://doi.org/10.54462/kadim.1285492>.

Dinçer, Sinan. "İlk Gurbetçiler: Harput'tan ABD'ye Emek Göçü." *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Bildiriler*, Editör Enver Çakar, 307-319. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.

Erhan, Çağrı. "1830 Osmanlı-Amerikan Antlaşması'nın Gizli Maddesi ve Sonuçları." *Belleten*, no. 62 (1998): 457-466. doi:10.37879/belleten.1998.457.

- Erhan, Çağrı. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- Gül, Osman Kubilay. "Sivas Amerika Birleşik Devletleri Konsolosluğu Hakkında Genel Bir Değerlendirme." *Asos Congress Bildiri Kitabı*, Düzenleyen Asos Congress Fırat Üniversitesi, 1362-1370. Elâzığ: Asos Yayıncılık, 2016.
- Hayli, Selçuk. "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası." *Dünü ve Bugünü ile Harput: Sempozyum, C.2*, Editör Fikret Karaman, 287-305. Elâzığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi, 1998.
- İpek, Nedim. "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 6, no. 6 (1995): 257-280. https://doi.org/10.1501/OTAM_0000000246.
- Kantarci, Şenol. "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İktisadi-Siyasi ve Kültürel İlişkileri." *Türkiye'de Devlet Politikaları*, Editör Işıl Arpacı ve Osman Ağır, 457-492. Ankara: Nobel Yayınları, 2018.
- Kurat, Akdes Nimet. "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 5, no. 8 (1967): 282-321. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000306.
- Kuş Büyüktaş, Canan. "Osmanlı Döneminde Anadolu Ticaret Yolu Ağında Harput'un Yeri ve Önemi." *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Editör Enver Çakar, 623-642. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2013.
- Lang, David Marshall. *The Armenians: A People in Exile*. London: Cox & Wyman Ltd., 1988.
- Morison, Samuel Eliot. *The Oxford History of the American People*. New York: Oxford University Press, 1965.
- Özkaya, Sevda. "Amerikan Konsolosluk Raporlarına Göre Doğu Anadolu Bölgesinin Siyasi-Sosyal ve Ekonomik Tarihi." Yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2001.
- Özkaya Sofu, Sevda. "Harput'ta Amerikan Konsolosluğunun Açılışı, Konsolos Thomas Herbert Norton'un Faaliyetleri." *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 29 (2023): 85-94.
- Quataert, Donald. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 5. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Tızlak, Fahrettin. "XIX. Yüzyılın Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları." *Belleten* 60, no. 229 (1996): 703-718.
- Tızlak, Fahrettin. *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Trask, Roger R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*. Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971.
- United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1901, Vol I*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1902.

United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1902, Vol I*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1903.

United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1903, Vol II*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1904.

United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1904*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1905.

United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1905*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1906.

United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1906*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1907.

United States. Bureau of Manufactures. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1907, Vol I*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1908.

United States. Bureau of Foreign and Domestic Commerce. *Commercial Relations of the United States with Foreign Countries During the Year 1908, Vol II*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1909.

Yapıcı, Süleyman. *Osmanlı Salnamelerinde Harput (1869-1908)*. Elâzığ: Örnek Matbaası, 2009.

Summary

Following its declaration of independence, the United States of America sought to expand its commercial activities with the objective of enhancing its economic standing. In response to the trade embargoes imposed by Britain and France, America initiated trade activities in the Mediterranean. Additionally, it commenced trade operations in select port cities that were under the control of the Ottoman Empire. As trade volumes grew over time, diplomatic negotiations were conducted with the Ottoman Empire, resulting in the signing of the Treaty of Commerce and Peace in 1830. The United States secured the right to establish diplomatic missions in the Ottoman Empire through the treaty. Consequently, the U.S. government proceeded to open consulates in various Ottoman port cities. As missionary activities gained significance following the treaty, the U.S. government turned its attention to the interior regions of the country. In this context, an American consulate was officially inaugurated in Harput in 1901.

The consuls appointed to the Consulate in Harput were charged with the mission of reporting to Washington any developments that might prove advantageous to American interests. In particular, the status of Ma'mûretü'l-Azîz province as a major commercial city within the Ottoman Empire promoted the consuls to investigate the potential for engaging in the region's trade activities. At this point, the consuls undertook a preliminary investigation into the economic structure of the region. Despite the province's primary source of income was agricultural and animal husbandry, industrial activities based on handicrafts and small-scale manufacturing facilities were also prevalent. The use of modern technological techniques was rarely seen in these facilities, and traditional techniques were mostly preferred. In the late 19th century, the introduction of modern machinery and techniques, particularly in the textile industry, led to the establishment of numerous factories in the province.

Trade was transacted here with several countries, including England, France, Germany, Italy, Russia, Austria-Hungary, Holland, Egypt, Switzerland, Sweden, Belgium, the U.S., Tunisia, Greece, and various provinces of the Ottoman Empire. Imports and exports were conducted through intermediaries in Istanbul, Samsun, Beirut, and Aleppo. A significant proportion of the merchant class in this region has been Armenians. In the 1890s, the migration of Armenians to America and the Armenian events of 1895 that occurred in Eastern Anatolia resulted in a notable decline in the region's import and export figures. As a result of the restrictive measures put in place by the Ottoman Empire, import and export figures reverted to their levels recorded prior to 1900. The province of Ma'mûretü'l-Azîz exported agricultural and livestock commodities and raw materials, while imported finished and semi-finished manufactured products.

Following the completion of feasibility studies on the economic structure of the Ma'mûretü'l-Azîz province, the American consuls proceeded to conduct extensive research into the extent to which the population was in demand for American goods. At this point, the findings of Consul T. H. Norton were significant for regarding American trade. The Consul stated that, although the United States was at the lowest level of imports and exports with other countries in the province, there was a possibility of improving its position if the appropriate measures were implemented. Three key factors were identified as influencing this possibility. The first factor to consider is the relatively high number of people emigrating from the region to America. Some of the locals had the opportunity to experience American goods through the migrants returning from America or those coming from America for visiting purposes. The other factor was the work of American missionaries in the region. Not only the dissemination of religious teachings, the missionaries but also provided insights into American culture and way of life. As the last factor, the local population was discontented with the below-standard quality of imported German, Austro-Hungarian, and British merchandise. This presented a significant opportunity for the popularization of American goods in the region.

After all these observations, to enhance economic relations between the United States and Ma'mûretü'l-Azîz province, T.H. Norton took initiatives such as conducting correspondence between the merchants of the two countries, pioneering to establish the American Agency for Eastern Turkey, and coordinating an exhibition of American product samples at the American Consulate in Harput. The successors to Norton as consul similarly pursued Norton's initiatives. However, these initiatives did not contribute to the desired extent to the development of American trade in the region. Furthermore, reasons such as the lack of a direct ferry line to Samsun, the closest port to the province, high transportation costs, and local merchants procuring American products through intermediaries have prevented the development of trade between Mamuretülaziz province and the USA.

Libri Carolini Bağlamında Şarlman Dönemi İkona Algısı

Seda Özmen

Araştırma Makalesi

^a Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak
Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan
ve Toplum Bilimleri Fakültesi,
Tarih Bölümü,
Zonguldak/TÜRKİYE
sadaozmen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9235-4476

Geliş: 14 Ağustos 2024
Kabul: 11 Aralık 2024
Yayın: 10 Şubat 2025

Bu çalışma ön inceleme sürecinde
ve yayımlanmadan önce
iThenticate ile taranmıştır.

ÖZ

Sekizinci asırda Bizans, Batı'nın aksine çok yoğun bir şekilde ikona tartışmalarına sahne olmuştur. 754 yılında Hieria Konsili ile birlikte ikonaların ibadetlerde kullanılması kesin olarak yasaklanmasının yarattığı şok, 787 yılında ikonaların kutsallığını tanıyan II. İznik Konsili ile giderilmeye çalışılmışsa da bu konu arada bir canlanan ama sürekli devam eden bir çatışma yaratmıştır. Batı'da ise Doğu'daki kadar önemli bir yer işgal etmeyen ikona konusu II. İznik Konsili'nin kararlarının Şarlman'a ulaşmasıyla gündeme gelmiştir. Şarlman'ın önemli ilahiyatçıların bu konuya eğilmesi ve onlardan biri olan Theodulfus'un yoğun çabaları neticesinde Libri Carolini olarak bilinen çalışma ortaya çıkmıştır. Libri Carolini, II. İznik Konsili'nin ikona tapınımına yönelik iddialarına cevaben oluşturulmuş bir çalışma olmakla birlikte önceki konsilin ikona karşıtı tutumunu da eleştirmekten kaçınmamıştır. Bu bakımdan Şarlman'ın ağızından yazılan ve dört kitaptan oluşan bu kapsamlı çalışma Batı'nın yani Karolenj dünyasının ikonalara yönelik ılımlı yaklaşımını derinlikli olarak ortaya koyan bir çalışmadır. Makale, eserin ikona tapınımı hakkında ne söylediğini ve Şarlman döneminde bu konuda nasıl bir algı olduğunu ortaya koymayı amaçlamakla birlikte, Doğu-Batı, İmparator-Kilise ilişkilerine ışık tutmayı ümit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Libri Carolini, Şarlman, İkona, II. İznik Konsili

The Perception of Icon in the reign of Charlemagne According to Libri Carolini

Research Article

* Ph.D., Zonguldak Bülent Ecevit
University, Faculty of Humanities
and Social Sciences, Department
of History, Zonguldak/TÜRKİYE
sadaozmen@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-9235-4476

Received: 14 August 2024
Accepted: 11 December 2024
Published: 10 February 2025

This paper was checked for
plagiarism using iThenticate
during the preview process and
before publication.

Copyright

This work is licensed under
Creative Commons Attribution
4.0 (CC BY-NC 4.0)
International License

ABSTRACT

In the eighth century, Byzantium, unlike the West, witnessed intense debates over the use of icons. While the Second Council of Nicaea (787) sought to resolve the controversy by affirming the veneration of icons after the absolute prohibition enacted by the Council of Hieria (754), the issue remained contentious and resurged intermittently. In the West, where icons did not hold the same theological significance as in the East, the matter gained attention when the decisions of the Second Council of Nicaea reached Charlemagne. This prompted significant theological engagement, particularly by Theodulf of Orléans, leading to the creation of the Libri Carolini. The Libri Carolini, a polemical work composed in response to accusations of icon worship during the Second Council of Nicaea, also criticized the earlier council's iconoclastic stance. Written from Charlemagne's perspective and comprising four books, the treatise reflects the Carolingian world's nuanced and moderate approach to the role of icons in Christian worship. This article examines the Libri Carolini's critique of icon veneration and its articulation of the Western perspective during Charlemagne's reign. It also seeks to illuminate the broader implications for East-West relations and the dynamics between imperial authority and the Church.

Keywords: Libri Carolini, Charlemagne, Icon, Second Council of Nicaea

Funding: The author has reported that this study received no financial support.

Conflicts of interest: The author declares that there are no potential conflicts of interest.

Peer Review: External, double-blind

Finansman: Herhangi fon veya maddi destek kullanılmamıştır.

Çıkar Çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Bağımsız, çift-kör hakemlik.

Atıf - Cite: Özmen, Seda. Libri Carolini Bağlamında Şarlman Dönemi İkona Algısı. *History Studies* 17, no. 1 (2025): 235-255.

Giriş

Yunanca “imge” anlamına gelen ikona kelimesi, Hristiyan inancında ikona kültü bağlamında “ilahî olanın imgesi” şeklinde teolojik bir anlam kazanmıştır. Başta İsa Mesih olmak üzere Meryem ve diğer aziz ve kutsal kişilerin çeşitli malzemeler üzerine resmedilmesi ve bunların ibadetlerde kullanılması âdetinin tam olarak nasıl ortaya çıktığı bilinmemektedir. İkona kültüne dair ilk atıflar Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu’nun resmi dini olduğu dördüncü asra tarihlenmektedir. Bunlardan biri Papa Silvester’in (p. 314-335) İmparator I. Constantinus’u Hristiyan yapmak için havarilerin resimlerini kullandığı anlatıdır. Bizans’ta sekizinci asırdan sonra önem kazanan bu anlatının doğruluğu şüpheli görülmüştür; zira ikonalar karşısında Kilise¹ ve kilise babalarının aksi bir tutum sergilediğine dair de pek çok kayıt mevcuttur. Bunlardan biri M.S. 306 yılında toplanan Elvira Konsili’nin “kilisede resim bulunmaması ve tapınılan şeylerin resminin kilise duvarlarına çizilmemesi ile ilgili 36. kanonudur.² Bir diğeri ise I. Constantinus’un danışmanı Piskopos Eusebius’un imparatorun kızının ikonalarla ilgili sorusuna insani olanın ilahî olanı resmedemeyeceğine dair verdiği yanıtıdır.³ Anlaşıldığı kadarıyla Roma İmparatorluğu’nun Hristiyanlaşma sürecinde ikonalar konusunda bir kafa karışıklığı ortaya çıkmış, Kilise ve kilise babaları pagan inancından kaynaklandığını düşündükleri bu külte engel olmaya çalışmışlardır. Ancak zaman içerisinde ikonaların bir Hristiyan kültüne dönüşmesine engel olamamışlardır.

Kutsal Kitap’ın “Kendin için oyma put, yukarıda göklerde olanın yahut aşağıda yerde olanın yahut yerin altında sulara olanın hiç suretini yapmayacaksın” (Çıkış 20: 4) emri yerini Paulus’un İsa için söylediği “görünmez Tanrı’nın sureti, bütün yaratılışın ilk doğanı O’dur”⁴ ifadeleri almış ve ikonalar Hristiyan öğretisi için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Hristiyanlık açısından hem teorik hem de pratik anlamda kullanışlı hale gelen ikonalar ibadetlerde yerini almaya başlamıştır. Efes Piskoposu Hypatios’un (öl. 6.yy) “imgeler okuma yazma bilmeyenlerin incilidir” ifadesinde olduğu gibi ikonaların eğitici yönüne dikkat çekilmiş ve ikonalar bilgi kaynağı olma açısından Kutsal Kitap’la aynı seviyede görülmüştür.⁵

692 yılında toplanan Trullo Konsili’nin 82. kanonunun kuzu şeklinde çizilen Mesih’in insan biçiminde resmedilmesine karar vermiş olması, ikonaların kilise ritüellerindeki önemine işaret etmekle birlikte, bu konuda zamanla birtakım düzenlemelere gidildiğini de göstermektedir.⁶ Bu süreçten itibaren ilahî güçlerin bir tezahürü olarak görülen ikonalara hürmet yaygınlaşmış ve pek çok kilise ikonalarla süslenmiştir. Erken örneklerden biri Roma’daki Santa Maria Antiqua’nın Theodotus Şapeli’nde yer alan çarmıha gerilme ikonası, Sina’daki Azize Ekaterini manastırındaki İsa Pantokrator ikonası ve daha çok bilinen İmparator I. Iustinianus’un (öl.565) büyük eseri Ayasofya’yı süsleyen kutsal resimlerdir. İkonalar yalnızca kiliseleri süslememiş, kamusal alanlarda, evlerin özel köşelerinde yer bulmuş, hatta insanlar yanlarında

¹ Metin boyunca aksi belirtilmedikçe, büyük harfle yazılan Kilise ifadesiyle Roma Katolik Kilisesi kastedilmektedir.

²Carl Joseph von Hefele, *Conciliengeschichte: nach den Quellen bearbeitet I.* (Freiburg: Herder'sche verlagshandlung, 1873), 170.

³ Hans Belting, *Likeness and Presence A History of the Image before the Era of Art.* (Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994), 145.

⁴ Koloselilere, 1:15.

⁵ “Ne herkes okuyazar ne de herkesin okuyacak boş vakti var; bu nedenle kilise babaları bu şeylerin, olağanüstü kahramanlık eylemleri olarak ikonalarda tasvir edilmesini kararlaştırdılar; böylece ikonalar bu eylemlerin özlü hatırası olarak hizmet edecektir”. Ioannes Damascenus’un kutsal ikonalarla ilgi vaazından, aktaran Vera Geelmuyden Bulgurlu, “Doğu Ortodoks Dininde İkonaların Anlamı”, *İkonalar* içinde., Çeviren Ali Özdamar (İstanbul: Kitap yay., 2005), 36.

⁶Carl Joseph von Hefele, *Conciliengeschichte: nach den Quellen bearbeitet III.* (Freiburg: Herder'sche verlagshandlung, 1877), 340.

taşıyabilecekleri ikonalara sahip olmuşlardır. İkonalar sayesinde insanlar her an ilahi olanla iletişime geçerek mucizevi şekilde ondan yardım talep etme imkânına kavuşmuşlardır.⁷

İsa Mesih'in, Meryem'in ve diğer azizlerle insan arasında direkt iletişim imkânı sağladığına inanılan ikonalar Bizans düşünsel geleneği tarafından da önemli ölçüde desteklenmiştir. Hristiyan İlahiyatçı Ioannes Damascenus'un (Şamlı Yuhanna-öl. 749)⁸ Ortodoks ilahiyatı ve litürjisi açısından ikonaların önemine dair açıklamaları, ikona tartışmalarından evvel Bizans'ın ikonalara karşı sergilediği tutumu ortaya koymaktadır:

“Görünmez olan ete kemiğe büründüğünde onun benzerliğini çizebilirsiniz. Şekli ve sınırları olmayan, tasavvur edilemeyen bir ruhtan ibaret olan Tanrı kendini etten kemikten bir hizmetkâr gibi ortaya koyduğunda, onun suretini resmedebilir ve hayal etmek isteyen herhangi birine bunu gösterebilirsiniz.”⁹

Ioannes'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, ibadet aracı olarak kullanılan ikonalar Hristiyanlığın *teslis* akidesiyle ilişkilendirilmiş ve Tanrı'nın İsa'da vücut bulduğuna dayanan enkarnasyon doktrini ile açıklanmaya çalışılmıştır. Tanrı'nın insan bedenine bürünüp görünür olmasıyla, kutsal olanın resmedilmesi bir tutulmuş ve kutsal olanla irtibatı kolaylaştıran bir araç olarak ikonalar teşvik edilmiştir. İkonalar karşısında gösterilen öpme, dokunma, eğilme secde etme, mum yakma ve benzeri fiillerin ikonanın kendisiyle ilgili olmadığı, ikonanın simgelediği kutsala yönelik ibadetler olduğu vurgulanmıştır.

Ioannes, ikonlar konusunda önemli bir ayırım yapmıştır. Bu ayırmda, Mesih, *teslis* ve Tanrı'nın Annesi (Meryem) gibi ikonaları *latreia* kategorisine yerleştirirken, prototipi ilahî bir fenomene dayanmayan diğer ikonaları ise *schetike prokynesis* kapsamında değerlendirmiştir. Ioannes, tapınma objesi olarak görülen ikonaların yalnızca Tanrı'yı temsil ettiğini, diğer ikonaların ise daha tali figürleri simgelediğini ifade etmiştir. Bununla birlikte, her iki tür ikonanın da ibadetlerde kullanılmasını savunan Ioannes'e göre ikonların teofanik özelliği ve tefekkür anında bizzat tasvir edilen karakterin huzurunda bulunma deneyimi sunması onu bizzat kendisine tapınılan bir şey olmaktan çıkartmaktadır.¹⁰

Kilise Babası Büyük Basilius'un (öl.379) “imgeye gösterilen saygı, prototipine geçer” sözü de aynı şeye işaret etmektedir. İsa'nın yahut diğer kutsal kişilerin ikonaları, görünemez varlıkla görünür olan üzerinden ilişkiye geçmeyi sağladıklarından, hedef değil araç olarak görülmüşlerdir. Ancak bu araç hedeften ayrı bir varlık olarak da düşünülmemiştir. Basil durumu şöyle bir örnekle açıklamaya çalışmıştır: “Nasıl ki pazar yerindeki imparatorluk imajına bakıp imparatoru kabul eden hiç kimse, iki imparatorun, önce imgenin, sonra gerçek imparatorun varlığı sonucunu çıkaramazsa, burada da durum budur. İmge ve imparator bir olsun (çünkü görüntü imparatorun çoğalmasına neden olmaz), aynı şey İlahî Logos ve Tanrı için de geçerlidir.” Böylece Arketip ile imgenin birleşmiş ve imgeye gösterilen hürmetin arketipe yönelik olduğu ifade edilmiştir.¹¹

⁷ Ewa Balicka-Witakowska, “Bizans Kiliselerinde İkonaların Konulduğu Yerler”, *İkonalar* içinde., Çeviren Ali Özdamar (İstanbul: Kitap yay., 2005), 41-61.

⁸ Ioannes Damascenus (Şamlı Yuhanna yahut Yuhanna ed-Dımaşki) Emevi hakimiyeti altında Şam bölgesi Hristiyanlarının halife nezdindeki temsilcisi ve vergi amiri (logothète) olarak hizmet etmekte iken manastır hayatına çekilerek ikonaları savunan yazılar kaleme almıştır. Bu sebeple ikonoklast imparatorlarla karşı karşıya gelen Ioannes bir süre sonra ikonoklazmı lanetleyen II. İznik Konsili (787) kararıyla azizlik mertebesine yükselmiştir. Bkz. İsmail Taşpınar, “Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dımaşki (649-749) ve İslâm”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001): 26, 28-29.

⁹ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*. Çeviren Esra Ermer, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 208.

¹⁰ Mustafa Göregen, “İkonoklastik Konsil ve Yahya Dimeşki”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no. 14 (2014): 67.

¹¹ Belting, *Likeness and Presence*, 152-153.

Bizans'ın kültürel ve dinsel hayatında önemli bir yere sahip olan ikona kültüne yönelik bireysel itirazlar, sekizinci asırda ortaya çıkan ve imparator eliyle uygulanan ikonoklazm ile karşılaştırılmayacak düzeyde kalmıştır. 717 yılında imparator olan III. Leon ile başlayan ikona tartışmaları oğlu V. Konstantin'in 754 yılında topladığı Hieria Konsili ile tam bir ikona karşıtlığına dönüşmüştür. 787 yılında İmparatoriçe Irene'nin II. İznik Konsili'ni toplamasıyla ikonoklazm hareketinin ilk devresi bitmiş, imparatoriçe ikona sever bir siyaset izlemiştir. İkona karşıtlığı 815 yılında yeniden diriltilmeye çalışılmışsa da bu harekete yine bir imparatoriçe 843'te nihai olarak son vermiştir.¹²

Bizans'ı bir asrı aşkın süre meşgul eden ikona tartışmalarına Batı'nın, daha doğru bir ifade ile papalığın ve papanın imparatorlukla onurlandığı Şarlman'ın yaklaşımı farklı olmuştur. 787 yılındaki II. İznik Konsili'nden kısa bir süre sonra Theodulfus Aurelianensis başta olmak üzere Frank ilahiyatçıları tarafından hazırlanan ve dört kitaptan oluşan *Libri Carolini* ile Şarlman ikona tartışmalarına müdahil olmuştur. *Libri Carolini* ikona tapınımını destekleyen II. İznik Konsili'nin kararlarını çürüten ve konsilin geçersizliğini ilan eden bir metindir. Aynı zamanda 754 yılındaki ikona karşıtı Hieria Konsili'ni de sert şekilde eleştirmekten kaçınmayan *Libri Carolini*, Batı'nın ikona karşısındaki yaklaşımını detaylıca açıklayan ilk çalışmadır. Çalışma ikonaları ritüel ve kült değerinden arındırarak yalnızca sanatsal bir obje olarak sunan güçlü bir teolojik zemine sahip olmakla birlikte çok net bir politik eğilim sergilemektedir.

İkona konusu çoğu zaman Bizans'ın bir iç meselesi olarak tartışılmış olduğundan Batı'nın bu konudaki tutumu ihmal edilmiştir. *Libri Carolini*, tercüme hataları nedeniyle konsil kararlarını yanlış anlayan Batı'nın ortaya koyduğu gereksiz bir tepki olarak değerlendirilmiştir.

Bu konu hakkında literatüre en fazla katkıda bulunan kişi *Libri Carolini*'nin Latince ilk baskısını 1924 yılında yapan Hubert Bastgen'dir.¹³ Bastgen'in Latince baskısı uzun yıllar referans kaynağı olarak kullanılmış, 1998 yılında Ann Freeman ve Paul Meyvaert tarafından daha anlaşılır hale getirilerek yeniden yayımlanmıştır.¹⁴ Eserin tamamı modern dillere çevrilmiş olmasa da konuyla ilgili araştırmalarda esere dair kısmi tercümelere yer verildiği görülmektedir. Bunlardan en detaylısı yine Bastgen'e ait olan *Das Capitulare Karls d. Gr. über die Bilder oder die sogenannten Libri Carolini I* isimli makaledir. Carl Joseph von Hefele'nin dört ciltlik konsil tarihini anlattığı *Conciliengeschichte: nach den Quellen bearbeitet* isimli eserinin üçüncü cildinde yer alan *Libri Carolini*'nin içeriğine dair bilgiler de zikredilmeye değerdir. Son olarak Thomas F. X. Noble'nin *Images, Iconoclasm, and the Carolingians* isimli çalışması *Libri Carolini*'nin ayrıntılı bir özetini sunarak konuyla ilgili doyurucu bilgiler sağlamaktadır. Makalede *Libri Carolini*'nin içeriğine dair verilen bilgilerde bu çalışmaların çevirilerinden faydalanılmıştır.

1. Bizans'ta İkona Tartışmaları

İmparator I. Iustinianus devrinden itibaren güçlenen ve Ostrogorsky'nin deyimiyle "Bizans dindarlığının en önemli tezahür şekillerinden biri haline gelmiş olan" tasvir tapıcılığı yani ikona kültüne yönelik tartışmalar sekizinci asra kadar halk üzerinde çok büyük bir etki yaratmamıştır. Bu tartışmalar ikona kültürünün Hristiyanlık açısından durumunu

¹² Herbert Schade ve Hans Sedlmayr, "Die *Libri Carolini* und Ihre Stellung zum Bild", *Zeitschrift für Katholische Theologie* 79, no. 1 (1957): 69-70.

¹³ *Libri Carolini, sive, Caroli Magni Capitulare de imaginibus: Bastgen, Beda: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive* (Erişim tarihi 02.09.2024).

¹⁴ *MGH Conc. 2, Suppl. 1 (dmgh.de)* (Erişim tarihi 02.09.2024).

değerlendiren dinî çevrelerin karşılıklı görüş beyan etmelerinden ibaret kalmıştır. Ancak III. Leo'nun (imp. 717-741) imparator olmasıyla birlikte ikona karşıtlığı bir devlet politikası haline gelmiştir. Bu ikonoklast yani ikona kırıcı imparator 726 yılında ikona karşıtı bir ferman yayımlamış ve sarayın bronz kapısında bulunan İsa ikonasını kaldırtmıştır. Bu girişim halk ve bazı din adamlarınca hoş karşılanmamış, hatta ikonaların kaldırılmasına engel olmaya çalışan halk ile imparatorluk orduları arasında ölümle sonuçlanan çatışmalar yaşanmıştır. Ancak bu konuda kararlı olduğu anlaşılan İmparator III. Leo 17 Ocak 730 tarihinde imparatorluk sarayında en yüksek kademedeki dinî ve dünyevî erkânı (*silention*) toplayarak onlardan ikonaların kaldırılmasına dair kararnameyi imzalamalarını istemiştir. Bu duruma ilk karşı çıkan kişi bir ikonasever olan Patrik Germanus olmuştur. İmparator III. Leo, Patrik Germanus'u görevinden azlederek kararnameyi imzalayacak ikonoklast bir patrik tayin etmiş ve diğer muhalif sesleri de sert bir şekilde bastırmıştır. İmparatorluk politikasına karşı başkaldıran Hellas temasının isyanına son verilmiş olmasına rağmen uzak bölgelerde ve İtalya'daki imparatorluk topraklarında ikonoklast politika uygulama imkânı bulamamıştır. Bizans'ın ikonoklast politikası Roma ile Constantinopolis'in arasının açılmasına neden olmuştur. Papa II. Gregorius ve halefi III. Gregorius, İmparator III. Leo'nun bu politikadan vazgeçmesini talep etmişlerse de başarılı olamamışlardır. Papa III. Gregorius Roma'da topladığı bir konsil ile ikona kırıcı düşüncüyü ve ikonoklastları mahkûm etmiştir. Buna mukabil III. Leo da Papa III. Gregorius'ın elçilerini hapse attırmıştır. Bizans'ın bu konudaki ısrarı Doğu ve Batı arasındaki uçurumu derinleştirerek onun Roma Katolik Kilisesi üzerindeki nüfuzunun zayıflamasına neden olmuştur. Bu durumda papa da kendine yeni bir siyasî hami arayışına girmiştir.¹⁵

III. Leo'nun ikonoklast politikasının altında yatan nedenler konusunda araştırmacılar farklı görüşler öne sürmüşlerdir.¹⁶ Bunlardan bir kısmı imparatorun Yahudi ve Müslümanlardan etkilendiğini iddia etmişlerdir. Her iki dinin de ikonalara karşı mesafeli tutumu bunu düşündürmüş olabilir; ancak özellikle ikinci ikonoklast dönemde yaşayan tarihçi Theophanes'in İmparator III. Leo'dan "Sarazen kafalı" şeklinde bahsetmesi bu kanıtı güçlendirmiştir.¹⁷ Diğer bir neden olarak imparatorun Doğulu olması üzerinde durulmuş ve ikonoklazmın Doğulu bir eğilim olduğu iddia edilmiştir. Buna göre ikona severlik Batılı ikona karşıtlığı ise Doğulu bir gelenek olarak görülmüştür.¹⁸

Görünür neden ise Hristiyanlığı aslî haline döndürmek olarak açıklanmıştır. İmparator III. Leo'nun Papa II. Gregorius'a gönderdiği mektubunda dediği gibi "hem imparator hem rahip" olarak halkının doğru inanca sahip olması için Hristiyanlık açısından sakıncalı gördüğü ikonalara savaş açmıştır. Bu bakımdan ikonoklazm için I. Constantinus'dan beri Bizans'ta hâkim olan *sezaropapizmin* en güzel örneği denilebilir. Yani imparator dünyevî alanın yöneticisi olduğu kadar dinî alanın da hâkimidir.¹⁹

Her iki alanın hâkimi olan imparatorun dinî ve siyasî gücüne rakip gördüğü manastır ve keşişlerin ikonalar yoluyla halk üzerinde güç sahibi olmaları da son olarak bu hareketin nedeni olarak zikredilmiştir. Manastır sayısındaki artış; keşiş olmayı tercih eden gençler sebebiyle ekonomik bir kayıp oluştururken, kontrol edilemeyen bir dinî güç yaratmıştır. Bu

¹⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren Fikret Işıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 149-153.

¹⁶ Bizans ikonoklazmının nedenleri ve İslam etkisi tartışması ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Bekir Zakir Çoban, "Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışması", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8, no.1 (2008): 115-157.

¹⁷ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çeviren Tevabil Alkaç, (İstanbul: Alfa Tarih, 2016), 297.

¹⁸ Gregory, *Bizans Tarihi*, 212-213.

¹⁹ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu*, 299.

durumda İmparator III. Leo'nun ikona karşıtı hareketinin altında manastır ve keşişlerin gücünü kırmak olduğu üzerinde durulmuştur. İkonoklast hareketin neticesinde birçok manastırın kapatılması, imparatorluğun manastır mülklerine el koyması ve keşişlerin dağıtılması bu iddiayı güçlendirmiştir.²⁰ Bunlar bir bütün olarak düşünüldüğünde ikona karşıtlığının dinî, siyasî ve ekonomik olmak üzere pek çok nedeni olabileceği söylenebilir.

1.1. 754 Hieria Konsili

754 yılında toplanan Hieria Konsili, ikonoklast hareketin ideolojisini ortaya koyması bakımından son derece önemlidir. Babası III. Leo'nun ikona karşıtı tutumunu benimseyen V. Constantinus (imp. 741-775) bu konuda daha ileri giderek bir konsil toplamış ve ikonoklazmın teolojik formülasyonunu oluşturmuştur. İmparator ve konsilde yer alan din adamlarınca yedinci ekümenik konsil olarak bildirilen Hieria Konsili'ne, Roma'dan ve doğu patriklerinden katılım olmaması bu konsilin ekümenik olarak kabul edilmediğini göstermektedir. 338 piskoposun katıldığı konsil kararlarına direkt olarak ulaşılamasa da bu kararları çürütmek maksadıyla 787'de toplanan II. İznik Konsili'nin tutanakları alıntılanmış olan kararları içermektedir.

Konsil görüşmeleri 10 Şubat 754'ten 8 Ağustos 754 tarihine kadar sürmüş, 27 Ağustos 754'te alınan kararlar halka duyurulmuştur. Konsil ilk altı ekümenik konsil kararlarından bahsederek başlamış, dolayısıyla kendini yedinci ekümenik konsil olarak konumlandırmıştır. Bu ilk altı konsilin İsa'nın mahiyeti ile ilgili kararlarını hatırlatan Hieria Konsili ikona meselesini "İsa'nın mahiyeti" meselesi olarak ele almıştır:

"Böyle bir kişi bir heykel yapıp ona 'Mesih' adını verdi. 'Mesih' ismi hem Tanrı'yı hem de insanı ifade eder. O halde bu, insanın olduğu kadar Mesih'in de bir imgesidir. Sonra [ressam] ya kendi boş görüşüne göre, yaratılmış etin sınırlandırılması yoluyla tanrısallığın sınırlanamazlığını sınırladı ya da karışıklığın ihlaline düşerek, karışık olmayan birliği karıştırdı; bu şekilde, sınırlama ve karıştırma yoluyla Tanrı'ya karşı iki küfür işlemiş olur. [Resme] tapan kişi, bu küfürleri kendisine ait kılıyor ve yazıklar olsun her ikisine de çünkü onlar Arius, Dioscorus, Eutyches ve Acephali'nin sapkınlığı [nın taraftarları] gibi yoldan çıkmışlardı!"²¹

Görüldüğü gibi Hieria Konsili ikona tapınımını önceki konsillerde kınanan heretik bir akım olarak değerlendirmiştir. Buna göre; İsa'nın görselini kutsamak, önceki konsillerde tespit edilen İsa'da birbirine karışmayan ama birleşmeyen tek bir tabiat olduğu gerçeği ile çatışmaktadır. İkona, İsa'nın bedenini göstermekten ibaret ise bu durumda O'nun tanrısallık mahiyeti inkâr edilmiş olur; diğer taraftan O'nun tanrısallık mahiyeti de bir görsel ile sınırlandırılmaz. Bu durumda ikona yapan ve bunu kutsayan kişinin İsa'nın Hipostatik birliğine zarar verdiği belirtilmiştir.²²

Aynı tehlike Meryem ve azizlerin görselleri için de dile getirilmiştir. Bu kişilerin görsellerinin ibadetlerde kullanımı putatapıcılık olarak değerlendirilmiş, Kıbrıslı Epiphanius, İskenderiyeli Athanasius, Iconiumlu Amphilocius gibi kilise babalarının azizlerin kutsal eşyaları ve görselleriyle ilgili görüşleri delil olarak sunulmuştur. Bunların ortak noktası

²⁰ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu*, 298, 305.

²¹ Stephen Gero, *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Constantine V.* (Louvain: Secretariat du Corpus SCO, 1977), 74.

²² Leslie Brubaker ve John Haldon, *Byzantium in the iconoclast era c. 680-850: a history.* (United Kingdom: Cambridge University Press, 2011), 194-195.

azizlerin kutsal emanetlerini kutsamak yerine yaşamları, davranışları ve sözlerinin dikkate alınması şeklindedir.²³ Bu girişten sonra konsilin en önemli kanonu şu şekildedir:

“Artık hiç kimse bu dinsiz ve kutsal olmayan mesleği sürdürmeye cesaret etmesin. Bundan sonra kim bir heykel yapmaya, ona tapınmaya, onu bir kiliseye ya da özel bir meskene yerleştirmeye ya da saklamaya cesaret ederse, eğer piskopos, rahip ya da papaz ise, tahttan indirilsin. Bir keşiş ya da sıradan bir kişi, lanetlensin ve Tanrı’nın emirlerinin muhalifi ve ataların öğretilerinin düşmanı olarak imparatorluk yasalarına göre sorumlu tutulsun.”²⁴

Konsil ikonaları kutsayanları genel olarak lanetledikten sonra ikonaseverlikleriyle tanınan Patrik Germanus, Kıbrıslı Piskopos Georgius ve Mansur’u²⁵ (Şamlı Yuhanna) özellikle aforoz ettiğini duyurmuştur. İmparatora övgülerle son bulan Hieria Konsili; kristolojik zeminde değerlendirdiği ve erken dönem apolojetik literatürle desteklediği ikona kültürünü putatapıcılıkla denk tutarak kesin şekilde yasaklamıştır.²⁶

1.2. 787 II. İznik Konsili

Çok tutkulu bir ikonoklast olan İmparator V. Constantinus’un 775 yılında ölmesiyle yerine geçen oğlu IV. Leo’nun (imp.775-780) da ömrü kısa olmuş ve neticede Bizans tahtına bir kadın oturmuştur. İmparatoriçe Irene (imp. 797-802) oğlu VI. Constantinus’un (imp. 780-797) henüz çocuk olması sebebiyle naip sıfatıyla uzun yıllar imparatorluğu tek başına yönetmek durumunda kalmıştır. Bizans tahtında bir kadın olmasının yarattığı farklılığa ilaveten bu kadının ikonasever bir politika izlemesi Bizans’ı tam tersi bir sürece sokmuştur. İmparatoriçe Irene bürokrasiyi ikonoklastlardan temizleyerek ve her şeyden evvel İs Patriği olarak bir ikonasever olan Tarasius’u görevlendirerek giderek güçlenen bir ikona restorasyonuna girişmiştir. İkona karşıtı politikaya son verme konusundaki hazırlıkları yeterli gördüğünde yeni bir konsil toplayarak ikonoklast harekete son vermiştir.²⁷

Papanın da temsilci gönderdiği ve ekümenik konsil olarak tanıdığı II. İznik Konsili 24 Eylül-23 Ekim 787 tarihleri arasında toplanmış ve yaklaşık 260 din adamının katılımıyla ibadetlerde ikona kullanımına onay vermiştir. 22 kanonun kabul edildiği konsilde öncelikli olarak 754 yılındaki ikona karşıtı konsilin kararları çürütülerek ikona kültürüne dair bir tanımlama yapılmıştır:

“Bu durum göz önüne alındığında ve sanki kraliyet yolunda ilerlerken, kutsal babalarımızın Tanrı’nın söylediği öğretiyi ve Katolik kilisesinin geleneğini -çünkü bu geleneğin, içinde yaşayan Kutsal Ruh’tan geldiğini kabul ediyoruz- takip ederek tam bir hassasiyet ve dikkatle; onurlu ve hayat veren haç figürü gibi, boyalı, mozaik veya diğer uygun malzemelerden yapılmış saygı duyulan ve kutsal resimlerin de Tanrı’nın kutsal kiliselerinde sergilenmesine tam bir hassasiyet ve özenle karar veriyoruz, kutsal aletler ve elbiseler üzerinde, duvarlarda ve kitabelerde, evlerde ve halka açık yollarda; bunlar Rabbimiz, Tanrı’mız ve kurtarıcımız İsa Mesih’in ve kusursuz Meryem Ana’nın, kutsal Tanrı taşıyıcısının, saygı duyulan meleklerin ve aziz kutsal adamların görüntüleridir... Kuşkusuz bu, inancımıza uygun olarak yalnızca ilahî doğaya gösterilen tam bir tapınma (latrîam) değildir, fakat bu şerefli ve hayat veren haç figürüne, aynı zamanda İncillerin kutsal kitaplarına ve diğer kutsal kült nesnelerine gösterilene benzer. Eskilerin dindar geleneği gibi, onları onurlandırmak (honorem) için tütsü ve ışıklar sunulur. Gerçekten de bir görüntüye

²³ Gero, *Byzantine Iconoclasm*, 83-85.

²⁴ Gero, *Byzantine Iconoclasm*, 86.

²⁵ Şamlı Yuhanna yahut Yuhanna ed-Dimaşkî (Ioannes Damascenus) önceleri dedesinin de ismi olan Mansur b. Sercûn adını taşıyorken, manastır hayatına intisap etmesiyle birlikte Yuhanna (Ioannes) ismini almıştır. Taşpınar, “Doğu’nun Son Kilise Babası” 25-27

²⁶ Brubaker ve Haldon, *Byzantium in the iconoclast era*, 192-197.

²⁷ Norman P. Tanner, *Decrees of the Ecumenical Councils Volume One Nicaea I to Lateran V*. (London: Sheed & Ward, 1990), 131.

verilen onur, onu geçerek modele ulaşır ve imaja hürmet eden kişi, o imajda temsil edilen kişiye de hürmet etmiş demektir.”²⁸

Konsil ikonaseverliği onaylamakla birlikte, konsilin kararlarına uymayanlar bir önceki konsilde de olduğu gibi lanetlenmiştir. Konsil ikonaların ibadetlerde kullanımının ikonoklastların iddia ettikleri gibi bir putatapıcılık olmadığını özellikle ifade etmiştir. Çünkü yukarıdaki açıklamada da belirtildiği gibi konsil ikonalara tapınımı “hürmet, onurlandırma, saygı” gibi kelimelerle açıklamaktadır ve onlara gösterilen tazim ile Tanrı’ya gösterilen tapınma eylemini net bir şekilde ayırmaktadır. İkona kültürünü kristolojik bir mesele yahut *teslis* akidesine aykırı bir ritüel olarak değerlendirmeyen konsil, bunun kilisenin eski bir uygulaması olduğunu belirterek 754 konsilinde alınan kararların bu gelenekten bir sapma olduğunu belirtmiştir. Tersine çevrilen politika sayesinde mülklerine el koyulan manastırlar eski güçlerine kavuşmuş, birçok yeni manastır açılmış, önceki konsilde aforoz edilen kişiler aziz ilan edilmiş²⁹ ve ikona kültü Bizans’taki eski yerini almıştır.³⁰

2. Batı’nın İkona Tartışmalarına Yaklaşımı

Bizans’ın ikona konusunda değişen tutumu karşısında Batı, tek vücut halinde duramamıştır. Bunun nedeni Doğu’da dinî ve dünyevî alanı tek elde toplayan sezaropapizmin varlığına rağmen Batı’da güçler dengesinin sürekli değişiyor olmasında aranabilir. Uzunca bir süredir var olan bazı siyasî çekişmelere ikona tartışmalarının da eklenmesiyle Roma Katolik Kilisesi, Doğu Roma yani Bizans’tan uzaklaşmış ve bu süreç Batı’da yeni bir imparatorluğun ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Şarlman’ın imparatorluğu ve Kilise’nin (Papalığın) birbirleriyle ve Bizans’la olan ilişkisi yanında dönemin siyasî ve dinî gelişmeleri de ikona tartışmaları karşısındaki tutumlarını etkilemiş, bu konuda farklı bir yaklaşım sergilemelerine yol açmıştır.³¹

Kilise ilk reaksiyonu İmparator III. Leo’nun 726 yılında ikona karşıtı hareketi başlatmasının hemen ardından göstermiştir. Dönemin papası II. Gregorius (p.715-731), imparatora mektup yazarak onu aldığı bu karardan döndürmeye çalışmış; ancak bunu başaramayınca İtalya’daki Bizans muhalefetine başı haline gelmiştir. Bizans’ın İtalya’daki hâkimiyetine ve zorla ikonaklast faaliyetlerin uygulanmasına karşın halkın desteğini alan Papa II. Gregorius imparatorun dinî konularda yetkisi olmadığını açıkça ifade etmiştir:

“Bu resimler aracılığıyla insanların kalpleri ve akılları Allah’a yönlendirilmektedir. Ama siz halka resimlerden uzak durmalarını emrettiniz... Bizi dinleyin, imparator: mevcut gidişatınızı bırakın ve kutsal kiliseyi bulduğunuz gibi kabul edin, çünkü inanç ve uygulama meseleleri imparatoru değil papayı ilgilendirir, çünkü biz Mesih’in düşüncesine sahibiz [1 Kor. 2:16]. Kilise için kanun yapmak başka, imparatorluğu yönetmek başka şeydir. Dünya işlerinin idaresinde kullanılan sıradan akıl, manevi meselelerin çözümü için yeterli değildir.”³²

II. Gregorius’un halefi Papa III. Gregorius (p.731-741) da görevi boyunca Bizans’ın ikona karşıtı uygulamalarından vazgeçmesi için çabalamıştır. Uyarı mahiyetinde yazdığı mektupları

²⁸ Tanner, *Decrees of the Ecumenical*, 135-136.

²⁹ II. İznik Konsili’nde kendisinden “İncil yazarı Matta gibi Yuhanna da Mesih’i takip etmek için her şeyi terk eder. Mesih’e tabi olmanın utancını, Arabistan’ın hazinelerinden daha kıymetli bir zenginlik olarak telâkki etmiştir. O, Tanrı’nın halkıyla birlikte kötü muameleye tabi tutulmayı, günahkârlığın geçici nimetlerinden istifade etmeye tercih etmiştir.” şeklinde bahsedilen Yuhanna ed-Dımaşkî azizlik mertebesine yükseltilmiştir. Taşpınar, “Doğu’nun Son Kilise Babası” 27, 29.

³⁰ Vasiliev *Bizans İmparatorluğu*, 306-307.

³¹ Roger Collins, *Charlemagne*. (London: Macmillan Press, 1998), 134-136.

³² Oliver J. Thatcher ve Edgar Holmes Mcneal, *A Source Book for Medieval History*. (New York: Charles Scribner's Sons, 1905). 95-100.

Bizans imparatoruna ulaştıramayan Papa III. Gregorius, 731 yılında Roma'da bir konsil toplayarak 93 piskoposla birlikte ikona karşıtlarına karşı bir aforoz kararı almıştır:

"Eğer bundan sonra herhangi biri, havarisel kilisenin kadim geleneğini sürdürenlerin sadık kullanımını küçümserse, Tanrı'mız ve Rabbimiz İsa Mesih'in, annesi, bakire, tertemiz ve görkemli Meryem'in, mübarek havarilerin ve tüm azizlerin kutsal imgelere duyulan bu saygıyı ortadan kaldırır, yok eder, saygısızlık eder ve küfür ederse o kişi Rabbimiz İsa Mesih'in bedeninden ve kanından ve tüm kilisenin birliğinden ve üyeliğinden uzaklaştırılsın".³³

İkonoklast harekete Roma Kilisesi'nin ilk müdahalesi bu şekilde olmuş, imparatoru da kapsayan genel bir aforoz ilan edilmiştir. Bizans'ın buna yanıtı; İllirya'daki piskoposluk bölgesini, Sicilya, Bruttium ve Calabria'yı Roma Kilisesi'nden ayırarak Constantinopolis Patrikliği'nin yetkisine bağlaması olmuştur. Roma ve Bizans arasındaki iplerin gerildiği bu dönemde Roma'nın Lombardlar tarafından tehdit edilmesi ikona tartışmalarına bir süre ara vermesine neden olmuştur. Roma Kilisesi ancak Bizans'ın ikona karşıtlığında kesin tavrını ortaya koyduğu 754 Hieria Konsili'nden sonra tekrar bu konuyu gündemine alabilmiştir.

Altıncı asırdan itibaren İtalya'da Po vadisine yerleşmiş olduğu bilinen Lombardlar 730-50 yılları arasında hızlı bir ilerleyişle alışılmış sınırlarını aşarak Bizans'a ait şehirleri ve Roma'yı tehdit etmeye başlamışlardır. Bizans'a ait olan Ravenna'nın Lombardların eline geçmesiyle iyice endişelenen Papa III. Gregorius, Bizans'ın bu coğrafyada askeri bir başarı elde edebileceği konusundaki şüpheleri ve ikona tartışmalarından doğan sorunlar nedeniyle yardım alabileceği başka bir siyasî güç arayışına geçmiştir. Lombard saldırılarından kendisini koruması için Papa III. Gregorius'un bulduğu aday Frank Krallığı Saray Nazırı Charles Martel olmuştur; ancak Charles Martel Lombardlarla savaşmanın Frankların lehine olmayacağını düşünerek bunu kabul etmemiştir. 751 yılında Lombardlar Orta İtalya'ya kadar ilerleyip Roma'yı iyice köşeye sıkıştırdıkları noktada Papa II. Stephanus (p.752-7657) bu sefer Charles'in oğlu Pepin'e müracaat etmek zorunda kalmıştır. Papa ve Pepin arasında yapılan anlaşmaya göre; Pepin Lombardları ele geçirdikleri İtalya şehirlerinden çıkartmış ve önceden papalığa ait olan toprakları papalığa iade etmiştir. Bu yardımı sayesinde Papa II. Stephanus da Pepin'i ve onun soyunu Frank Kralı olarak kutsamıştır. Bu kutsama yeni bir siyasî gücün koruyuculuğuna sığınan Roma Katolik Kilisesi'nin Bizans'tan ne kadar uzaklaştığını göstermiştir. Kilise ve Frank iş birliği Pepin'in oğlu Şarlman döneminde ise zirveye ulaşmış, 800 yılının Noel'inde papa, Şarlman'ı taçlandırarak Batı'da yeni bir Roma İmparatorluğu yaratmıştır. Ancak Kilise'nin düşmanlarını başarıyla alt eden ve kurtarıcı rolünü oynayan Şarlman hemen her konuda Kilise'ye itaat eden bir lider olmamış, Kilise'nin gücünü dinî alanla sınırlandırmaya çalışmıştır. Bu durum ikonalarda olduğu gibi bazı konularda Kilise ile Şarlman'ın karşı karşıya gelmesine neden olmuştur.³⁴

2.1. II. İznik Konsili ve Papa I. Hadrianus'un Mektupları

Roma Katolik Kilisesi tarafından okuma-yazma bilmeyenlere vaaz vermenin bir aracı ve hürmet gösterilen bir ibadet nesnesi olarak görülen ikonalara yönelik 754 Hieria Konsili'nin başlattığı savaş karşısın Kilise haklı olarak tepki göstermiştir. İkonoklast Bizans imparatorlarını uyaran seleflerinin aksine Papa I. Paulus (p. 757-767) ile Papa III. Stephanus (p. 768-772) bu konuda Kilise'nin görüşünü bir konsil kararıyla kayıt altına almak istemiş, 767 Gentilly'de ve 769 Roma'daki Lateran Bazilikası'nda yapılan konsillerde ikona konusu

³³ Raymond Davis, *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis) XIII*. (Liverpool: Liverpool University Press, 2007) 20.

³⁴ Thatcher ve Mcneal, *A Source Book*, 101-107.

görülmüştür. İkinci konsil; ikonaların ibadetlerde kullanımının şu ana kadar kilise büyükleri tarafından uygulanan bir gelenek olduğunu, nesilden nesile geçen bu geleneğin inançlı insanda manevi bir pişmanlık yaratarak fayda sağladığı belirtilerek ikonalara saygı gösterilmesine karar vermiştir. Son olarak nefret uyandırdığı ifade edilen 754 Hieria Konsili yok sayılmıştır.³⁵

Papa I. Hadrianus (p.772-795) döneminde Bizans'ın ikona politikasındaki değişim Kilise'nin tutumunda da bir farklılık yaratmıştır. İmparatoriçe Irene ve oğlu VI. Constantinus'un ikona karşıtlığına son vermek amacıyla bir konsil toplaması ve Papa I. Hadrianus'dan destek istemesi üzerine Kilise ve Bizans, ikonalar konusunda birlikte hareket etme imkânına kavuşmuştur. Frank Kralı Şarlman'ın kızı Rotrud ile Bizans İmparatoru VI. Constantinus'un evlenme planlarının bozulduğu ve Frank Krallığı ile Bizans'ın arasının açık olduğu bu dönemde Papa I. Hadrianus Bizans'la yakınlaşmakta bir sakınca görmemiştir.³⁶ Papa toplanacak konsilin alacağı kararlar konusunda görüşlerini ve konsilin Kilise tarafından tanınması için elçilerini göndereceğini bildirmiştir. Papa I. Hadrianus bu bildirimleri İmparatoriçe Irene ile oğlu VI. Constantinus'a ve Constantinopolis Patriği Tarasius'a yazdığı mektuplarla iletmiştir. Papa I. Hadrianus'un mektupları Kilise'nin bu konudaki yaklaşımını ortaya koymakla birlikte, Bizans ve Şarlman'ın bu mektuplara verdiği karşılık üzerinden Doğu ve Batı'nın ikonalar konusunda ne kadar farklı düşündüğünü de göstermektedir.³⁷

Papa I. Hadrianus'un 27 Ekim 785 tarihinde yazdığı düşünülen bu mektupları elçileri vasıtasıyla II. İznik Konsili'nin ikinci oturumunda okunmuştur.³⁸ Uzunca bir süredir Doğu ve Batı arasındaki dil farklılığından dolayı ekümenik konsillerde bu gibi belgelerin Latince ve Yunanca çevirileriyle birlikte resmi kayda geçirilmesi bir gelenek halini almıştır. Âdet olduğu üzere konsilde önce mektupların orijinal hali ardından Yunanca çevirisi okunmuştur.³⁹

Mektupların içeriğine bakıldığında; İmparatoriçe Irene ve oğluna gönderilen mektup kutsal imgelere hürmet gösterilmesi, ikinci mektup ise Constantinopolis Patriği Tarasius ile ilgiliydi. Papa I. Hadrianus ikinci mektubunda bir yandan Tarasius'un Kilise'nin onayı olmaksızın Konstantinopolis Patrikliği makamına getirilmesini eleştirirken, diğer yandan onun önceki ekümenik konsil kararları doğrultusunda ikonalara Ortodoks bir yaklaşım sergilemesini onaylar görünmüştür. Papa I. Hadrianus'un konumuz itibarıyla çok daha önemli olan birinci mektubu ise özetle ikonaları vazgeçilmez bir Kilise geleneği olarak sunmuş ve konsilde ikonalara hürmet kararının alınmasını talep etmiştir.⁴⁰

Mektubun detaylarına inildiğinde bazı araştırmacılar, Papa I. Hadrianus ile Bizans konsil heyetinin ikonalara hürmet konusunda farklı düşündükleri sonucuna ulaşmışlardır. Bunu düşündüren en önemli kanıt Papa I. Hadrianus'un Latince mektubunun tamamının Yunancaya çevrilmemiş olmasıdır. Ostrogorsky'nin de aralarında yer aldığı bu araştırmacılar, ikonları savunmak için bir araya gelmiş olan her iki tarafın bu konuda ileri sürdüğü gerekçelerin farklılığına dikkat çekmiştir. Bu noktada Bizans, kendi menfaatleri

³⁵ J. C. I. Gieseler, *Text-Book of Ecclesiastical History II*. (Philadelphia: Carey, Lea and Blanchard, 1836) 35; Davis, *The Lives of the Eighth-Century*, 99.

³⁶ Thomas F. X. Noble, *Images, Iconoclasm, and the Carolingians*. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009) 161.

³⁷ Bronwen Neil, "The Western Reaction to the Council of Nicaea II", *The Journal of Theological Studies* 51, no. 2 (2000): 535-536.

³⁸ Papa I. Hadrianus'un mektuplarının orijinal metni için bkz. Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* XII. (Florentia: 1766). 1055-1072

³⁹ Georg Ostrogorsky, "Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung", *Seminarium Kondakovianum VI* içinde., (Prag: Institut Kondakov, 1933), 74.

⁴⁰ Neil, "The Western Reaction" 540-541.

doğrultusunda hareket ederek papanın mektubundan gerektiği şekilde yararlanmış, kendince sakıncalı gördüğü ifadelerle konsilde yer vermemiştir.⁴¹

Bu gerçek 870li yıllarda papalık kütüphanecisi Anastasius'un (öl. 878) II. İznik Konsili'nin evrakını düzgün bir şekilde Latinceye çevirmesiyle anlaşılmıştır. Anastasius Papa I. Hadrianus'un mektubunun Latincesi ile Yunancasını karşılaştırdığında bazı bölümlerin eksik olduğunu tespit etmiştir.⁴² Buna göre Yunanca metne eklenmeyen kısımda Papa I. Hadrianus ikonalar dışında iki konuya temas etmiştir. Bunlardan ilki İkonoklast imparatorlardan III. Leon'un el koyduğu Güney İtalya'daki Calabria ve Sicilya ile İllirya eyaletlerinin yargı yetkisinin yine Roma Kilisesi'ne verilmesi talebidir. Diğeri ise Tarasius'un kilise dışından gelerek hukuksuz bir şekilde patrikliğe yükseltilmesi hususudur ki Papa I. Hadrianus, Tarasius'un makama gelişini uygun bulmadığını açıkça söylemiş ise de onun imgelere olan sadakati nedeniyle bu durum üzerinde fazla durmamıştır. Papa I. Hadrianus'un bu ifadeleri Bizans'ın çıkarlarına zarar vereceği için görmezden gelinmiştir.⁴³

Papa I. Hadrianus'un yüksek sesle okunan ifadeleri ise ikonaların gerekliliğini kesin şekilde gerekçelendirdiği kısımlar olmuştur. Papa I. Hadrianus kendinden önceki papaların, Doğulu ve Batılı kilise babalarının ve özellikle de Papa Büyük I. Gregorius'un (p. 590-604) ikonalarla ilgili görüşlerinden faydalanarak ikona kültürünün kilisenin kutsal bir geleneği olduğunu özetlemiştir. Gregorius'un okuma yazma bilmeyenlerin kitaplarda okuyamadıklarını kilisenin duvarlarında okuyabileceklerini söyleyerek ikonaları meşrulaştırdığını hatırlatmış, ardından Bizanslı yöneticilere "Havarilerin Prensi Aziz Petrus Kilisesi'nin ortodoks geleneklerini" takip etmeleri konusunda uyarıda bulunmuştur.⁴⁴

Ostrogorsky'nin dikkat çektiği gibi Papa I. Hadrianus, Gregorius'un Marsilya Piskoposu Serenus'a yazdığı mektubundan bazı bölümleri gayet bilinçli şekilde alıntılamıştır. İkonaların okuma yazma bilmeyenler için öneminden bahseden alıntılarının öncesinde Gregorius'un sözleri aslında Bizans'ın ikonalara attığı anlamdan oldukça uzaktır.⁴⁵ Gregorius insan görsellerine tapan kişilere karşı mücadele veren Serenus'u övdükten sonra mektubunda şöyle demektedir:

*"İmgelere tapınmayı yasaklamanızı elbette övdük ama onları kırmayı da yasakladık... İmgeye tapmak başka bir şeydir, tapınılması gereken şeyi imgenin hikâyesi aracılığıyla öğrenmek başka bir şeydir. Kutsal Yazıların okuyanlara sunduğu şey, görselin bilgisiz olanlara sunduğudur; çünkü resimden okunan harfleri bilmeyenler bile nelere dikkat etmeleri gerektiğini resimden görebilirler. Bu nedenle özellikle yabancı halklar için okumanın yerini resimler alıyor."*⁴⁶

⁴¹ Ostrogorsky, "Rom und Byzanz" 76.

⁴² Bu konuda bir tartışma söz konusudur. Wallach ve Ostrogorsky gibi araştırmacılar Anastasius'un Latince çevirisinde olup Yunanca metinde yer almayan bazı hususların Hadrianus'un Latince mektubunda olduğunu ancak Bizanslı çevirmenlerce göz ardı edildiğini savunmaktadır. Ostrogorsky Hadrianus'un mektubunda "Havarilerin Prensi Aziz Petrus Kilisesi'nin ortodoks gelenekleri" yazmasına rağmen Yunanca çeviride "Havarilerin Prensi Aziz Petrus ve Paulus Kilisesi'nin ortodoks gelenekleri" şeklinde yer almasını; Bizans'ın Petrus'tan hareketle Roma'nın üstünlüğünü kabul etmek istememesine bağlamaktadır. Patrick (Craig) Truglia ise bunların Hadrianus'a ait olmayıp Anastasius'un kendi eklemeleri olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Patrick (Craig) Truglia, "Anastasius the Librarian's Papal Interpolations into Pope Adrian I's Letter to the Emperors (JE 2448)", *Revista Teologica*, no.4 (2023): 5-28; Ostrogorsky, "Rom und Byzanz" 77; Luitpold Wallach, "The Greek and Latin Versions of II Niceae and the Synodica of Hadrian I (JE 2448): a Diplomatic Study", *Traditio*, no.22 (1966): 109-113.

⁴³ Neil, "The Western Reaction" 537-541.

⁴⁴ Neil, "The Western Reaction" 542-543.

⁴⁵ Ostrogorsky, "Rom und Byzanz" 78.

⁴⁶ *A select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church XIII*. Editör Philip Schaff ve Henry Wace (New York: Christian Literature Company, 1898), 53-54.

Gregorius'un resimlere karşı tutumu, Bizans'ın İkonaları enkarnasyon doktrinine dayandıran açıklamalarından çok farklıdır. Papa I. Hadrianus bunun farkında olarak Gregorius'tan alıntı yapmayı tercih etmiştir. Böylece Batı ve Doğu'nun ikonalara bakışındaki farklılık da açığa çıkmıştır. Özetle Bizans'ta ikona ile tasvir edilen şey farklı da olsa aralarında bir bağlantı olduğu kabul edilerek ona karşı saygı ve hürmet edilmesi gerektiği inancı söz konusudur. Batı için resimlere hürmet sadece dindar bir gelenektir ama Bizans'ta olduğu gibi dindarlığın ifade edilmesinin en önemli ve en derin araçlarından biri değildir.

2.2. Şarlman ve *Libri Carolini*

Şarlman'ın Bizans'la olan kırılma ilişkisi 787 II. İznik Konsili'yle yerle bir olmuştur. Doğu ile Batı'yı birleştirmeye çabalayan Şarlman'ın bu konuda attığı adımlardan biri olan ve 781 yılında konuşulan evlilik planı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bizans İmparatoru VI. Constantinus'un Şarlman'ın kızıyla evlenmemesi, ardından Bizans'ın Frankların hâkimiyet alanı olan Güney İtalya'ya saldıran Lombard Kralı Adelchis'e destek vermesi, Bizans ile Franklar arasındaki iplerin iyice gerilmesine neden olmuştur. Bu açıdan Şarlman'ın ikona tartışmasındaki tutumu yalnızca doğru inancın savunuculuğunu yapmak değil, aksine Kilise'yi karşısına almak pahasına Doğu'ya karşı bir eleştiri metni oluşturmak olmuştur. Bazı araştırmacılar Şarlman'ın II. İznik Konsili'ne cevabını Frank propagandası yahut Bizans'ı itibarsızlaştırma faaliyeti olarak yorumlarken, bazıları da bu tepkiyi Şarlman'ın imparator olma isteğiyle açıklamıştır.⁴⁷

II. İznik Konsili'ne gönderilen papalık elçileri ellerinde konsil kararlarıyla Roma'ya dönmüş, yanlarındaki evrakı Latinceye çevirip papalık kütüphanesine yerleştirdikten sonra bir nüshasını da Şarlman'a göndermişlerdir. Ancak konsilin Latince çevirisi problemli olduğundan birtakım yanlış anlaşılmalara yol açmıştır. Yıllar sonra Papa VIII. Ioannes (p. 872-82) döneminde papalık kütüphanecisi Anastasius "*vix aut nunquam*" yani "zorlukla ya da hiç" anlaşılmadığını belirttiği bu metni tekrar Latinceye çevirmek durumunda kalmışsa da Şarlman ve heyeti bu metnin ilk çevirisini dikkate almıştır.⁴⁸

S. Gero, İznik evrakıyla ilgili bağlamından koparılmış ve tamamen yanlış anlaşılmış olan çeviri örneklerini sıralamıştır. Bunlardan biri Antakyalı Kilise Babası Anastasius'un İsa ikonası ile imparator görselini karşılaştırdığı bir sözün Latince çevirisidir. Bu çeviride "Pater-baba" ve "Deus-Tanrı" kelimelerinin karışması sözü alıntılanan kişinin kilise babası yerine Tanrı olarak anlaşılmasına neden olmuştur. Bir diğeri Kıbrıslı Piskopos Constantinus'un "*teslise* taptığım gibi resimlere tapıyorum" şeklindeki sözüdür. Yunanca metne bakıldığında Constantinus'un bunun tam tersini söylediği görülmektedir: "Resimleri saygıyla kabul edip, öperim; *latreutian* ibadetini ise sadece *teslise* adadım". En bilineni ve en ciddi sonuçlara yol açan hata ise konsil kararında yer alan ikonalara yönelik *proskynesis* (saygı-hürmet) ifadesi ile *latreia* (tapınma) anlamındaki Yunanca kelimelerin ikisinin de Latinceye *adoratio* (tapınma) olarak çevrilmiş olmasıdır. Bazı araştırmacılar bu hataların çevirmence bilinçli olarak yapıldığı, hatta Bizans'ta II. İznik Konsili'nden rahatsız olan ikonoklast çevrelerin bu metni çevirerek Şarlman'a

⁴⁷ Leslie Brubaker, *Inventing Byzantine Iconoclasm*. (London: Bristol Classical Press, 2012) 62; Thomas J. Shahan, "Caroline Books", *The Catholic Encyclopedia* (New York: Robert Appleton Company, 1908), 3: 371.

⁴⁸ Schade ve Sedlmayr, "Die Libri Carolini" 70.

gönderdiği iddiasında bulunmuşlardır.⁴⁹ Gero ise bu hataların kastî değil, bilgisizlikten ileri geldiğini savunmuştur.⁵⁰

Şarlman'a ikonalara tapınmanın gerekçelerinin bir listesi gibi görünen bu belge Frank ilahiyatçılarınca incelenmiş ve kralın emriyle bir cevap metni hazırlanmaya girişilmiştir. Bu evrede Şarlman, Papa I. Hadrianus'a 792 yılında onaylamış olduğu bu konsilin kararlarını tekrar gözden geçirmesi için konsil kararlarını çürüttüğü *capitulare adversus synodum* olarak anılan 85 maddelik bir eleştiri metni göndermiştir. Bu metnin Şarlman'ın ilahiyatçıların üzerinde çalıştığı *Libri Carolini*'nin taslağı olduğu sanılmaktadır ancak metin günümüze ulaşmamıştır. Papa I. Hadrianus bir yıl kadar sonra 85 maddeye teker teker açıklama yaparak, II. İznik Konsili kararlarının arkasında durduğu *responsum* adı verilen çalışmasını Şarlman'a sunmuştur.⁵¹

Bu süre zarfında Şarlman'ın emriyle çalışmalara başlayan Orleans Piskoposu Theodulfus Aurelianensis (öl. 821), *Libri Carolini* olarak bilinen *Opus Caroli regis contra synodum*'u bitirme aşamasına geldiğinden *responsum*, *Libri Carolini*'ye çok fazla etkide bulunmamıştır. *Libri Carolini*'nin birinci kitabının önsözünde II. İznik Konsili'nden "yaklaşık üç yıl önce gerçekleşen konsil" şeklinde bahsedilmesinden anlaşıldığı kadarıyla; Theodulfus çalışmasına takriben 790-91 yıllarında başlamış, 794 yılında gerçekleşen Frankfurt Konsili öncesinde çalışmasını tamamlamıştır.⁵²

Batı'nın ikonalara karşı tutumunu en net şekilde ortaya koyan *Libri Carolini*, her ne kadar Şarlman'ın ağzından yazılmış olsa da Orleans Piskoposu Theodulfus tarafından hazırlanmıştır. Theodulfus eserini toplamda 120 bölümden (30,31,31,28) meydana gelen dört kitap halinde kaleme almıştır. *Capitulare*'yi de içeren bu çalışma üzerinde yapılan üç bini aşkın düzeltmeye bakılırsa, eser üzerinde en az dört kişinin daha çalıştığı anlaşılmaktadır.⁵³

İkona konusu Batı'da 794 Frankfurt Konsili'nden sonra 825 Paris Konsili'nde gündeme gelmiş ve *Libri Carolini* bağlamında ikona tapınımı kınanmıştır. Bundan sonra uzunca bir süre unutulmuş olan *Libri Carolini*'nin keşfi 16. asrı bulmuştur. Rahip Jean du Tillet (Tilius) Eli Philii takma ismiyle ilk kez 1549 yılında Fransa'da eski bir kilisede bulunduğunu iddia ettiği *Libri Carolini*'yi Paris'te yayımlayarak gün yüzüne çıkarmıştır.⁵⁴ Keşifle birlikte inanılmaz bir ilgiyle karşılanan eser özellikle dönemin reformcuları tarafından dinî tartışmalarda yoğun olarak kullanılmıştır. Protestanların Katoliklere yönelik imge mücadelesinde *Libri Carolini* temel bir başvuru kaynağı haline gelmiştir. Bu durumda Katolik çevreler eserin orijinal olup olmadığını incelemiş, hatta 1586'da Kardinal Bellarmine (öl.1621) eserin orijinal olmadığını ve 16. asırda oluşturulduğunu iddia etmiştir. Diğer taraftan eserin orijinalliğini savunanlar ise esere yapılan tek atfı kanıt olarak sunmuşlar, dokuzuncu asırda yaşayan Reims Başpiskoposu Hincmar'ın bir mektubunda "*non modicum volumen, quod in palatio adolescentulus legi*-gençliğimde sarayda okuduğum küçük hacimli olmayan kitap" şeklinde tanımladığı çalışmanın *Libri Carolini*

⁴⁹ Karl Hampe, "Hadrians I. Vertheidigung der zweiten nicaenischen Synode gegen die Angriffe Karl des Grossen", *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 21, (1895): 85.

⁵⁰ Stephen Gero, "The *Libri Carolini* and the Image Controversy", *The Greek Orthodox Theological Review* 18, (1973): 10-12.

⁵¹ Francesco Stella, "The Carolingian Answer to the Iconoclastic War and the Birth of Western Art", *European Review* 30, no.1, (2022): 40.

⁵² Noble, *Images, Iconoclasm*, 170.

⁵³ Stella, "The Carolingian Answer" 41.

⁵⁴ *Libri Carolini*'nin diğer baskıları ve el yazmalarıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Hubert Bastgen, "Das Capitulare Karls d. Gr. über die Bilder oder die sogenannten *Libri Carolini* II", *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 37, (1912): 13-51.

olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nihayet bu konudaki tartışmalar 1865 yılında Paris el yazmasının⁵⁵ prototipi olan Vatikan el yazmasının⁵⁶ ortaya çıkmasıyla son bulmuştur.⁵⁷

2.2.1. *Libri Carolini*'nin İçeriği

Dört kitap yahut cilt (libri) olarak tasarlanan ve her kitabın başında bir önsözün yer aldığı çalışmanın amacı, ilk kitabın önsözünde; Bizans'ta düzenlenen iki konsilin kararlarını çürütmek suretiyle onların hatalı, geçersiz ve evrensellikten uzak olduğunu kanıtlamak ve ikonalara nasıl yaklaşılması gerektiğini ortaya koymak olarak açıklanmıştır. Yozlaşmış olarak bahsedilen Doğululara karşı Batılıların doğruluğunu ve üstünlüğünü savunan bir üslupta kaleme alınmış olan eser Kilise'nin koruyucusu Şarlman'ın uzun bir monoloğu görünümündendir. Şarlman bu çalışmayla kendisinden habersiz toplanan Papa I. Hadrianus'un da desteğiyle bir oldubittiye getirilmeye çalışılan sürece müdahale etmiş, bu dinî görüldüğü kadar siyasî de olan meseleye Theodulfus'un kalemıyla cevap verme gereği hissetmiştir. Theodulfus güçlü ve sert üslubuyla rakiplerinin argümanlarını genellikle Kutsal Kitap'tan ve kilise babalarından yaptığı alıntılarla çürütmeye çalışmış ve yeni usuller dayatan konsil kararlarına geleneği arkasına alarak karşı durmaya çalışmıştır. Çalışma yoğun olarak II. İznik Konsili'ni hedef almışsa da Hieria Konsili'ni de eleştirmekten kaçınmamış ve ikona konusunda her iki konsile nispetle bir orta yol benimsemiştir.

Çalışmanın uzunluğu sebebiyle teker teker bölümlerin tercümesini makale içerisinde sunmak mümkün olmadığından dört kitabı sırasıyla temel vurguları bağlamında özetlemek ve üzerine konuşmak daha doğru bir yöntem olarak görülmektedir. Theodulfus, birinci kitabın ilk dört bölümünü Bizans İmparatoriçesi Irene ve oğlu İmparator VI. Constantinus'un Tanrı'nın kendileriyle birlikte hüküm sürdüğü söylemini (*per eum, qui conregnat nobis, Deus*) çürütmeye ayırmıştır. Bu iddianın yanlışlığını hem gramer hem teolojik açıklamalarla ortaya koyan Theodulfus Tanrı adına konuşmanın küfür ve kibir göstergesi olduğunu söylemiştir. Böylece *Libri Carolini* Bizans hükümdarlarının sert bir şekilde kınanması ve küstahlıkla itham edilmesiyle başlamıştır. Bu başlangıçtan sonra devam eden dört bölüm çalışmanın örnekler ve detaylı açıklamalarla karşı atağa geçtiği asıl bölüme geçiş ve hazırlık evresi olarak tasarlanmıştır. Buna göre; imparatoriçe, imparator ve Constantinopolis Patriği Tarasius II. İznik Konsili'nde Kutsal Kitap alıntılarını kendi çıkarlarına göre yorumlamış ve onları anlamı dışında kullanmışlardır. Aynı şekilde kilise babalarına ait söylemleri de kendi iddialarını doğrulamak adına yanlış bir şekilde yorumlamışlardır. Çalışma Bizans'ın bu kutsal yazıları bağlamından kopartarak ve yanlış bir şekilde kullanımına şiddetle karşı çıkmıştır. Bizans'ın dinî konularda karar alırken Roma'ya danışmak zorunda olduğunu, papalar tarafından onaylanan geleneği takip etmesi ve Papa Gelasius'un (p.492-496) *Decretum*'u gibi onaylanmış kitaplardan yararlanması gerektiğini belirtmiştir. Bu hazırlık cümlelerinin ardından birinci kitabın sekizinci bölümünden sonuna kadar yani 30. bölüme kadar yazar, II. İznik Konsili'nde kullanılan Kutsal Kitap alıntılarını sıralamış ve teker teker bunların iddia edildikleri gibi ikona tapınımına delil olamayacaklarını ispatlamaya çalışmıştır.⁵⁸

⁵⁵ *Libri Carolini*'nin Paris el yazması (Bibliothèque de l'Arsenal, Arsenal, MS663) için bkz. [Paris. Bibliothèque de l'Arsenal, Ms-663 réserve | Biblissima](#) (Erişim tarihi 14.08.2024).

⁵⁶ *Libri Carolini*'nin Vatikan el yazması (Vat.Lat.7207) için bkz. [Vat.Lat.7207 | DigiVatLib](#) (Erişim tarihi 14.08.2024). Vatikan el yazması *Libri Carolini*'nin dördüncü kitabını ve ilk kitabın önsözünü içermemesi sebebiyle eksiktir. İlk kez H. Bastgen tarafından 1924 yılında yayımlanmıştır.

⁵⁷ Ann Freeman, "Theodulf of Orleans and the *Libri Carolini*", *Speculum* 32, no.4, (1957): 664-668.

⁵⁸ *Libri Carolini*'nin birinci kitabının 8-30. Bölümlerinde Theodulfus'un yorumladığı Kutsal Kitap alıntıları sırasıyla şöyledir: Yaratılış 1:27, 23:7, 28:11-18, 32:28, 37:33, 47:31 47:10; Çıkış 25: 10-40, 31:2-3; Sayılar 15:38-39, 21:8-9, Sayılar 7:84, Hezekiel 41:18; Yeşu 4:2; 1.Krallar 1:23; Mezmurlar 4:7, 44:13 (45:12), 29:12 (30:11), 11:3-4 (12:2-3), 9:7 (9:6), 25:8 (26:8),

Bu alıntılardan en bilineni yedinci bölümde tartışılan Yaratılış kitabı 1, 27. babda geçen “Tanrı insanı kendi suretinde ve benzerliğinde yarattı” ifadesidir. İkona savunucularının hemen her platformlarda sıklıkla dile getirdikleri bu alıntı Theodulfus için bir delil olarak kabul edilmemiştir. Zira Theodulfus, Tanrı’nın sureti ile insanın sureti arasında kurulan bu benzerliğin ikonalara cevaz veren fiziksel bir benzerlik olmadığını, yalnızca insan ruhu ile tanrısal değerlerin benzerliğinden söz edilebileceğini ifade etmiştir. Görüşünü Ambrosius (öl. 397) ve Augustinus’un (öl.430) söylemleriyle destekleyen Theodulfus, bu alıntıyı; insanın sevgi, adalet, sabır, yumuşak başlılık, cömertlik, merhamet gibi tanrısal erdemlere bağlılığı ve bunları sergilemesi bakımından Tanrı’ya benzer olduğu şeklinde yorumlamıştır. Augustinus’un “Oğul’un Baba’ya benzerliği ile insan ruhunun Tanrı’ya olan benzerliğinin farklılığına dair söylemini hatırlatan Theodulfus, Tanrı’nın, ruhun ve erdemlerin cisimsiz olduğunda ısrar ederek, ikona savunucularının bunları insan üretimi olan imgelerle eşitlemelerinin hatalı olduğunu belirtmiştir.⁵⁹

İkona savunucularının Kutsal Kitap’tan delil olarak takdim ettiği: “İbrahim Het oğullarına eğildi” (Yaratılış 23:7), “Musa kaynatasını karşılamak için ve eğilip onu öptü” (Çıkış 18.7) “İşte Peygamber Nathan diye krala bildirdiler, kralın karşısına geldiği zaman yüz üstü yere kapandı” (1. Krallar 1:23) gibi ifadelerde yer alan önünde diz çökme, eğilme, saygı gösterme, sarılma, öpme, selamlama gibi fiillerin Theodulfus nazarında bir değeri olmamıştır. Çoğunluğu kutsal insanlara yönelik saygıyla selamlama ve hayranlık ifadesi olan bu söylemlerin yine cansız varlıklara gösterilmesi beklenen hürmetle karıştırılmasını sakıncalı bulan Theodulfus, tapınma ifadelerinin de literal anlamdan ziyade bağlamı içerisinde düşünülmesi gerektiğini hatırlatmıştır.⁶⁰

Bazı objelerin kutsallığını ifade eden “İsrail oğullarına söyle ve onlara de: nesillerince esvaplarının eteklerine saçak yapsınlar ve her eteğin saçağı üzerine lacivert kordon koysunlar ve onu göresiniz ve Rabbin bütün emirlerini hatırlayasınız”. (Sayılar 15: 38-39) “Musa tunçtan bir yılan yaptı onu sırik üzerine koydu ve vaki oldu ki, yılanın ısırıldığı bir adam tunç yılanı bakarsa yaşardı” (Sayılar 21: 8-9) “Akasya ağacından sandık yapacaksın...ve halis altından kefarete örtüsü yapacaksın... ve altından iki kerubi yapacaksın... ve akasya ağacından bir sofa yapacaksın... ve halis altından bir şamdan yapacaksın” (Çıkış 25: 10, 17, 18, 23, 31) söylemler karşısında Theodulfus, ilerleyen bölümlerde kutsal emanetler ve haç sembolüyle ilgili açıklamalarında olduğu gibi, bunların kaynağının insan olmadığını ilahî bir emirle meydana getirildiklerini ve kutsandıklarını, dolayısıyla bunların kutsiyetinin bugün insan eliyle yapılan ikonalara tapınım ile alakası olmadığını ısrarla belirtmiştir.⁶¹

İkinci kitabın önsözü ve neredeyse yarısına kadar olan bölümleri yine Kutsal Kitap alıntılarını ayrılmıştır.⁶² Yeni ve Eski Ahit’ten delil gösterilen alıntıların gerçek anlamını ortaya koyan Theodulfus ikona savunucularını çocuksu bir anlayışa sahip olmakla suçlar; zira onlar bu pasajların ruhsal ve alegorik anlamını kabul etmek istememiştir.⁶³

47:9 (48:9). Bkz. Hubert Bastgen, “Das Capitulare Karls d. Gr. über die Bilder oder die sogenannten *Libri Carolini* I, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Geeamntauegabe der Quellschriften deutschen Geschichte des Mittelalters* 36, (1911): 638-639.

⁵⁹ Hefe, *Conciliengeschichte III*, 701.

⁶⁰ Hefe, *Conciliengeschichte III*, 701.

⁶¹ Noble, *Images, Iconoclasm*, 194; Gero, “The *Libri Carolini*” 20.

⁶² *Libri Carolini*’nin ikinci kitabının 1-12. Bölümlerinde Theodulfus’un yorumladığı Kutsal Kitap alıntıları sırasıyla şöyledir: Mezmurlar 74.3, 74:9, 73:20, 85:11, 99:5,9, 125:3,5; 1. Krallar 6,7,8; Ezgiler Ezgisi 2:14; Yeşaya 19:19; Matta 5:14-15; Markos 4.21; Luka 11:33.Bkz. Bastgen, “Das Capitulare I” 640-641.

⁶³ Noble, *Images, Iconoclasm*, 191.

İkinci kitabın ikinci yarısından sonuna değin “ikonalara tapınmama dine aykırıdır” kabulünün, karşı tarafın kullandığı silahlarla çürütülmesine ayrılmıştır. Kutsal Kitap alıntılarında sonra Theodulfus için sıra, ikona savunucularının II. İznik Konsili’nde başvurduğu bazı kilise babalarına atfedilen söz ve anlatılara gelmiştir. Theodulfus, Papa Silvester’in Büyük Constantinus’a Paulus ve Petrus’un resimlerini vererek, rüyasında gördüğü kişileri teşhis etmesini sağladığı hikâyeyle konuya giriş yapmıştır. Papa Hadrianus’un da mektubunda yer alan bu anlatının resimleri kutsamayla alakası olmadığını belirten Theodulfus, papanın bu resimleri Constantinus’a tapması için değil, bakması için verdiğini vurgulamıştır. Yine amacından saptırılmış bu anlatı üzerine Theodulfus Kilise’nin resimlere büsbütün düşman olmadığını da ekleme ihtiyacı hissetmiştir. Ancak bu resimlere ikona savunucularının iddia ettiği gibi kutsal olay, kişi ve hatta Tanrı’ya yönelik “faaliyetlerin anısı” (*memoria rerum gestarum*) ve “unutulma korkusu” (*oblivionis timore*) ile tasarlanmış imgeler değil, dekorasyon amacı taşıyan, “süsleme aşkı”nın (*ornamenti amore*) ürünü olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Tam da bu noktada Theodulfus, Papa Büyük Gregorius’un Marsilya Piskoposu Serenus’a yazdığı mektupta geçen ve ne resimlerin yok edilmesini ne de onlara tapınılmasını kabul eden görüşünü paylaşmıştır.⁶⁴

İkinci kitabın son kısımlarında Kutsal eşyalar, kaplar, emanetler ve haçın kutsallığını ikonaların kutsallığı ile bir tutmanın mümkün olmadığı üzerinde durulmuştur. Theodulfus “şeytan görüntüyle değil haç ile alt edilmiştir, insanlar imgeyle değil çarmıhla kurtulmuştur” diyerek bu sembollerin kutsallığını ayrı bir kategoride değerlendirmiştir.⁶⁵ *Libri Carolini*’nin ikona karşıtlığına rağmen haçın kutsallığına olan vurgusu ile ikinci kitaba fazladan eklenmiş gibi görünen 31. bölümdeki ifadeler de göz önüne alındığında; bu çalışmanın 754’teki İkonoklast konsili destekleyen bir çalışma olduğu düşünülebilir. Zira 31. bölümde II. İznik Konsili’nde kendi atalarını ikona karşıtı olmaları sebebiyle (754 Hieria Konsili) kâfir ilan eden Yunanlar kınanmış ve “Atalarını kâfir ilan eden ikona savunucuları onların torunları olarak doğru ve evrensel bir öğreti ortaya koyamayacak hale gelmişlerdir” şeklinde bir tespit yapılmıştır. Tabi ki bu ifadeden yola çıkarak Theodulfus’un ve dolayısıyla *Libri Carolini*’nin 754 konsilini desteklediği sonucu çıkarılmamalıdır; çünkü çalışma ikona savunucuları kadar olmasa da ikona kırıncıları da eleştirmiş ve kınamıştır.⁶⁶

Libri Carolini’nin üçüncü kitabında öne sürülenler ikona tartışmasının, Doğu ve Batı arasındaki derin inançsal çatışmanın sadece ufak bir parçası olduğunu göstermiştir. Doğu’nun inanç söyleminden II. İznik Konsili’nin meşruiyetine uzanan tartışmalı bölümlerde Theodulfus, sırasıyla Batı’nın “doğru” inanç akidesini vermiş, ardından *filioque* (ve oğul) meselesine giriş yapmıştır. Çünkü Theodulfus için ikona tapınımı *teslis* inancının yanlış yorumlanmasıyla iç içe geçmiş bir sorun olarak görülmüştür. İkona gibi cansız bir materyale Tanrı olarak tapınılmasını, Kutsal Ruh’un Baba ve Oğul’dan birlikte çıktığının reddedilmesi gibi inançsal bir küfür olarak sunan Theodulfus, Doğu’nun Tanrı inancı ve ritüellerinin sorunlu bir durumda olduğunu hatırlatmıştır. Üçüncü kitabın ilk bölümünde Constantinopolis Patriği Tarasius’un hak etmediği bir makama getirilmesini örtbas etmek için ikona tapınımını destekleyerek hatayı hata ile kapatmak suretiyle çok yanlış bir yola girdiği ifade edilmiştir. Theodulfus, Tarasius’un yanında II. İznik Konsili’ne destek veren Kudüs Patriği Theodorus, Ankara Piskoposu Basilius ve Amorium Piskoposu Theodius’un inanç

⁶⁴ Bastgen, “Das Capitulare I” 642.

⁶⁵ Schade ve Sedlmayr, “Die Libri Carolini” 73

⁶⁶ Gero, “The Libri Carolini” 16-18

söylemlerini de konu edinmiş ve ikona tapınımına delil olarak sunulan Mezmur alıntılarının belagat anlamında hatalar içerdiğini iddia etmiştir.⁶⁷

Üçüncü kitabın ortalarına gelindiğinde, Theodulfus imparatoriçeyi hedef almış, “kilisede sessiz kalması gereken bir kadın ve reşit olmayan oğlunun düzenlediği konsil” diyerek konsilin meşruiyetini sorgulamaya açmıştır. Ardından ikonalara gösterilen hürmetin aslına ulaştığı fikrini reddeden Theodulfus, sırasıyla Constantia Piskoposu Constantinus’un, Sardeis Piskoposu Eutimius’un, Caesarea Piskoposu Agapius’un ve Rahip Ioannes’in sözlerini çürütmüştür. Son olarak *Libri Carolini*’nin üçüncü bölümünde görsellerin kutsal yazılarla çelişmemesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Theodulfus resimlerin yani ikonaların gösterdiği şeylerin dinen sakıncalı olabileceği üzerinde durmuş, kutsal yazılara bağlılığın esas olduğunu vurgulamıştır. Görüntülerin-resimlerin hiçbir zaman kutsal yazılar ve emanetlerle bir tutulamayacağını belirten Theodulfus, azizlere ait resimlere tapınılmasının mantıksızlığını şöyle anlatmıştır: “Eğer azizler hayattayken şeref peşinde koşmuş olsalardı şimdi cennette olmazlardı. Rab’bin onuruna sahipler, başka ne tür bir şeye ihtiyaçları var? Pek çok aziz hayattayken onurlandırılmayı reddetti; öyleyse, resimlerine tapınılmasından mutluluk duyacaklarına nasıl inanılabilir?”⁶⁸

Theodulfus benzer bir mantık çözümlemesine dördüncü kitabın ortalarında tekrar başvurmuş, resimlerin kutsallığının kaynağını şu sözlerle sorgulamıştır:

“Diyelim ki, resimlere tapan birine, üzerinde hiçbir yazı olmayan iki güzel kadının resmini sunuyorlar, o da bunları küçümseyip atıyor ve bir yere terk ediyor. Birinin ona bunlardan birinin Kutsal Meryem’in resmi olduğundan atılmamalı, diğerinin ise Venüs’ün resmi olması sebebiyle kesinlikle atılması gerektiğini söylemesi üzerine o ressama, her ikisi de her yönden benzer olduğundan hangisinin Meryem’in resmi, hangisinin Venüs’ün resmi olduğunu sorar. O birinin üzerine ‘Kutsal Meryem’ yazısı, diğerine ise ‘Venüs’ yazısı verir. ‘Kutsal Meryem’in yazısı olan bu resim kaldırılır, onurlandırılır, öpülür; ‘Venüs’ yazısı olan o resim ise, Aeneas adında bir mültecinin annesi, yere atılır, hakaret edilir, lanetlenir. Ama şekil aynıdır, renkler aynıdır, malzemeler aynıdır, sadece yazı değişir. O zaman bana söyle, [...] bu kutsallık, yazı eklenmeden önce nerede bulunuyordu? Ve o, yazı yazılmadan önce nerede bulunuyordu?”⁶⁹

Libri Carolini’nin dördüncü kitabı diğer bölümlerde değinilen bazı noktaların tekrar hatırlatıldığı ve bazı konuların tamamlandığı bir cilt olmuştur. Theodulfus II. İznik Konsili’nde yer verilen bazı anlatıların şüpheli ve kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Örneğin ikona savunucularının sıklıkla başvurduğu İsa’nın portresini Abgar’a⁷⁰ göndermesi hakkında güvenilir kaynaklarda bilgi bulunmadığını, yazarı bilinmeyen *libri gestorum Patrum*’dan yapılan alıntılara ve Ascalon’lu rahip Dionysius’un hikâyesine tam olarak güvenilemeyeceğini belirtmiştir. İkonalar önünde mum ve tütsü yakılarak yapılan ritüelleri putperest adetlere benzeten Theodulfus, tapınılacak kadar kutsal ikonaların, pis sokak ve yollara koyulmasını, kullanılan eşya ve elbiseler üzerine resmedilmesindeki büyük çelişkiyi de belirtmeden edememiştir.⁷¹

⁶⁷ Hefe, *Conciliengeschichte III*, 704.

⁶⁸ Noble, *Images, Iconoclasm*, 196-197.

⁶⁹ Stella, “The Carolingian Answer” 42.

⁷⁰ Anlatıya göre Edessa Kralı Abgar, tedavi edilemeyen hastalığından dolayı İsa’dan yardım istemiş, ancak İsa şehre gelmeyeceğini, bunun yerine hastalığını iyileştirecek bir havari göndereceğini vaat etmiştir. İsa’nın cevabını ileten Kral Abgar’ın kâtibi ve ressamı Hannan ayrıca İsa’nın bir portresini çizmiş, bu portre Edessa’da büyük bir saygı görmüştür. Daha sonra, bu portreye “Edessa’nın Kutsal Yüzü” (*Mandylion*) denilmiştir. Bu anlatıya dair 4. yüzyılda yaşamış olan tarihçi Eusebios’un Kilise Tarihi isimli eseri ile Addai’nin Öğretisi isimli Süryani yazmasında birtakım bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Henri Leclercq, “Abgar”, *The Catholic Encyclopedia*, 1 (1907): 42-43.

⁷¹ Hefe, *Conciliengeschichte III*, 706-707.

Dördüncü kitabın ve *Libri Carolini*'nin son bölümü olan 28. bölümde Theodulfus son dokunaklı sözünü söylemiştir: II. İznik Konsili evrensel değildir; çünkü evrensel Kilise'yi temsil etmemektedir. Theodulfus ve Batı'nın evrensel konsil kriteri geleneği takip etmesiyle alakalıdır. *Libri Carolini*'ye göre konsil tüm dünyadaki kiliselere elçi yahut mektup göndererek bu konuda görüş almalıydı. Bunu yapmayan konsil hiç görülmeyen adetleri benimseyerek, kilise babalarının onaylanmış doktrinlerini takip etmeyerek yeni bir yola girmiştir. Yine de çalışma şunun garantisini vererek kapanmıştır: *Universalem plane eandem synodem non cunctaremur profiteri, nisi eam universalis ecclesiae dogmatibus sentiremus refragari* yani Kilise'nin evrensel dogmalarıyla çeliştiğini hissetmediğimiz sürece, konsili evrensel konsil olarak ilan etmekte tereddüt etmeyiz.⁷²

Sonuç

Orta Çağ'da pek çok olayda olduğu gibi ikona tartışmasının tek nedeni "din" değildir. Doğu ve Batı arasında zamanla kopma noktasına gelen inanç ve ritüel farklılıkların bu konuda belirleyici olduğu kabul edilse bile, dönemin güçleri arasındaki siyasî hâkimiyet mücadelesinin tarafların ikona tartışmasına yaklaşımını etkilemediği iddia edilemez. Doğu Roma imparatorları, İmparator Büyük Constantinus'dan miras kalan konsil toplama yetkisiyle ikona karşıtı yahut ikona dostu konsiller toplayarak dinî alandaki yetkilerini sonuna kadar kullanmışlardır. Doğu'da hâkim olan *sezaropapizme* rağmen Batı'da Kilise ve Şarلمان arasında değişken bir güç dengesi mevcut olmuştur. Kilise'nin koruculuğuna soyunan Şarلمان, Doğu'da tüm şiddetiyle süren bu tartışmalara cevap verme gereği hissetmiş ve ortaya Batı'nın ikonalara dair bakışını detaylıca anlatan *Libri Carolini* çıkmıştır. *Libri Carolini*, dolayısıyla da Şarلمان ikonları kiliseleri süsleyen, yok edilmesi yerine değer verilmesi gereken; ancak tapınılması gereken objeler olarak kabul etmiştir. Buna göre ikona karşısında ılımlı bir çizgide yer alan *Libri Carolini*'nin siyasî açıdan bir meydan okuma içerdiği gözden kaçırılmamalıdır. *Libri Carolini*'de sıklıkla yer alan; "kadın ve reşit olmayan oğlu tarafından toplanan konsil", "afroz edilen imparator", "kibirli ve küstah imparatoriçe" gibi ifadeler Şarلمان'ın Doğu'nun egemenliğini resmen tanımadığını açıkça göstermektedir. Diğer yandan Şarلمان'ın izni olmaksızın Doğu'yla yakınlaşan Papa I. Hadrianus da bu süreçte geri adım atmaya ve *capitulare* karşısında açıklama yapmaya zorlanmıştır. Bu bakımdan *Libri Carolini*, Hadrianus'un da iddialarına karşılık vermekten sakınmamıştır. Görüldüğü gibi Şarلمان'ın teolojik politik tavrını ortaya koyan bir tartışma metni olan *Libri Carolini*, onun hem dinî hem de dünyevî otoritesini açıkça ortaya koyan bir çalışmadır.

Kaynakça

1. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

A select Library of Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church XIII. Editör Philip Schaff ve Henry Wace. New York: Christian Literature Company, 1898.

Balicka-Witakowska, Ewa. "Bizans Kiliselerinde İkonaların Konulduğu Yerler". *İkonalar*, Çeviren Ali Özdamar, 41-61. İstanbul: Kitap yay., 2005.

Belting, Hans. *Likeness and Presence A History of the Image before the Era of Art.* Chicago and London: The University of Chicago Press, 1994.

Brubaker, Leslie. *Inventing Byzantine Iconoclasm.* London: Bristol Classical Press, 2012.

⁷² Bastgen, "Das Capitulare I" 662.

- Bulgurlu, Vera Geelmuyden. "Doğu Ortodoks Dininde İkonaların Anlamı". *İkonalar*, Çeviren Ali Özdamar, 23-39. İstanbul: Kitap yay., 2005.
- Collins, Roger. *Charlemagne*. London: Macmillan Press, 1998.
- Davis, Raymond. *The Lives of the Eighth-Century Popes (Liber Pontificalis) XIII*. Liverpool: Liverpool University Press, 2007.
- Gero, Stephen. *Byzantine Iconoclasm During the Reign of Constantine V*. Louvain: Secretariat du Corpus SCO, 1977.
- Gieseler, J. C. I. *Text-Book of Ecclesiastical History II*. Philadelphia: Carey, Lea and Blanchard, 1836.
- Gregory, E. Timothy. *Bizans Tarihi*. Çeviren Esra Ermert, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Hefele, Carl Joseph von. *Conciliengeschichte: nach den Quellen bearbeitet I*. Freiburg: Herder'sche verlagshandlung, 1873.
- Hefele, Carl Joseph von. *Conciliengeschichte: nach den Quellen bearbeitet III*. Freiburg: Herder'sche verlagshandlung, 1877.
- Leslie Brubaker ve John Haldon, *Byzantium in the iconoclast era c. 680-850: a history*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2011.
- Mansi, Joannes Dominicus. *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio XII*. Florentia: 1766.
- Noble, Thomas F. X. *Images, Iconoclasm, and the Carolingians*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009.
- Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*. Çeviren Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Ostrogorsky, Georg. "Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung". *Seminarium Kondakovianum VI*, 73-87. Prag: Institut Kondakov, 1933.
- Tanner, Norman P. *Decrees of the Ecumenical Councils Volume One Nicaea I to Lateran V*. London: Sheed & Ward, 1990.
- Thatcher, Oliver J., ve Edgar Holmes Mcneal, *A Source Book for Medieval History*. New York: Charles Scribner's Sons, 1905.
- Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çeviren Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa Tarih, 2016.

2. Süreli Yayınlar

- Bastgen, Hubert. "Das Capitulare Karls d. Gr. über die Bilder oder die sogenannten *Libri Carolini I*." *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Geeammtauegabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 36, (1911): 629-666.
- Bastgen, Hubert. "Das Capitulare Karls d. Gr. über die Bilder oder die sogenannten *Libri Carolini II*." *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Geeammtauegabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 37, (1912): 13-51.

- Çoban, Bekir Zakir. "Bizans İkonoklazmının Nedenleri ve İslam Etkisi Tartışması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8, no.1 (2008): 115-157.
- Freeman, Ann. "Theodulf of Orleans and the *Libri Carolini*", *Speculum* 32, no.4, (1957): 663-705.
- Gero, Stephen. "The *Libri Carolini* and the Image Controversy". *The Greek Orthodox Theological Review* 18, (1973): 7-34.
- Göregen, Mustafa. "İkonoklastik Konsil ve Yahya Dimeşki". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, no.14 (2014): 59-74.
- Hampe, Karl. "Hadrians I. Vertheidigung der zweiten nicaenischen Synode gegen die Angriffe Karl des Grossen". *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters* 21, (1895): 83-113.
- Leclercq, Henri. "Abgar". *The Catholic Encyclopedia* 1, (1907): 42-43.
- Neil, Bronwen. "The Western Reaction to the Council of Nicaea II". *The Journal of Theological Studies* 51, no. 2 (2000): 533-552.
- Schade, Herbert ve Hans Sedlmayr. "Die *Libri Carolini* und Ihre Stellung zum Bild". *Zeitschrift für Katholische Theologie* 79, no. 1 (1957): 69-78.
- Shahan, Thomas J. "Caroline Books", *The Catholic Encyclopedia* Cilt 3. New York: Robert Appleton Company, 1908, 371-372.
- Stella, Francesco. "The Carolingian Answer to the Iconoclastic War and the Birth of Western Art". *European Review* 30, no.1, (2022): 33-46.
- Taşpınar, İsmail. "Doğu'nun Son Kilise Babası Yuhanna ed-Dimaşki (649-749) ve İslâm", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2001): 23-54.
- Truglia, Patrick (Craig). "Anastasius the Librarian's Papal Interpolations into Pope Adrian I's Letter to the Emperors (JE 2448)". *Revista Teologica*, no. 4 (2023): 5-28.
- Wallach, Luitpold. "The Greek and Latin Versions of II Niceae and the Synodica of Hadrian I (JE 2448): a Diplomatic Study". *Traditio*, no. 22 (1966): 103-125.

3. İnternet Kaynakları

[Paris. Bibliothèque de l'Arsenal, Ms-663 réserve | Biblissima](#) (Erişim tarihi 14.08.2024).

[Vat.lat.7207 | DigiVatLib](#) (Erişim tarihi 14.08.2024).

[MGH Conc. 2, Suppl. 1 \(dmgh.de\)](#) (Erişim tarihi 02.09.2024).

[Libri Carolini, sive, Caroli Magni Capitulare de imaginibus : Bastgen, Beda : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive](#) (Erişim tarihi 02.09.2024).

Summary

The Byzantine Empire's icon debates during the 8th and 9th centuries sparked profound theological debates within the Christian world. The prohibition of the use of icons, particularly initiated by Byzantine Emperor Leo III and continued by his successors, was a process that deeply questioned the church's relationship with sacred images. In 787, the Second Council of Nicaea, convened under the direction of Empress Irene, officially condemned iconoclasm and permitted the use of icons again. The icon debates dragged Byzantium into a civil war that lasted more than a century. It deeply affected the relations between church and state, religious authority, and the bond of society with religion. The Carolingian Empire in the West responded to these debates from its own perspective, producing the *Libri Carolini*, a work that critiqued the developments in the East and defended its theological stance. The *Libri Carolini* was written by the Carolingian Emperor Charlemagne as a response to the icon controversy in Byzantium. The *Libri Carolini*, written by Theodulf of Orleans, one of Charlemagne's most important theologians, advocates the proper use of icons rather than their worship or breaking. The *Libri Carolini* is a work consisting of four books, which question the theological foundations of 754 Hieria Council and the Second Council of Nicaea in 787. Theodulf of Orleans attempted to refute, one by one, the decisions supporting icon worship put forward at the Second Council of Nicaea. While criticizing the Byzantine policy of sacred images, the work clearly presents the stance of Western Christianity on the correct use and meaning of icons. *Libri Carolini*, which can be called a very comprehensive theological political polemical work, is an epistle that responds to the extreme views of Byzantium with quotations from the Holy Bible and the words of the church fathers. Although the decisions of the Second Council of Nicaea were not correctly translated into Latin, Theodulf accused the Byzantines of idolatry because they used icons in worship. Theodulf also condemned the decisions of the Council of Hieria in 754, which advocated the complete destruction of icons. During the formation of the *Libri Carolini*, Charlemagne also took on Pope Hadrian, who supported the Second Council of Nicaea, and caused him to back down from the icon debates. As a result, Charlemagne demonstrated that he rejected the decisions of the Second Council of Nicaea, which Pope Hadrian supported with his letters and ambassadors. One of the main theses of the work is that icons are not a religious necessity, but when used correctly they can be useful tools for educational and reminder purposes. While *Libri Carolini* rejects the worship of icons, it also argues that it is wrong to ban them altogether. The *Libri Carolini* highlights the theological differences between Western Christianity and Byzantium. While Byzantium oscillated between iconoclasm and icon worship, in the West it gave rise to a different form of relationship between the religious authority of the church and the emperor. The West viewed iconoclasm and icon worship as an excessive practice of the East and preferred to develop its own understanding of religious art. *Libri Carolini* examines the West's perspective on the East and also reveals how Christian art was perceived as a theological and didactic tool. The *Libri Carolini* can be seen not only as a theological text but also as a document reflecting the Carolingian Empire's political relations with the Byzantine Empire. The work demonstrates the West's distance from the East and how it defined its own religious identity. The West perceived Byzantium as a threat to its supremacy, and thus, the *Libri Carolini* can be interpreted as a text containing Western critiques of Byzantium. Additionally, this work reflects the West's efforts to develop an independent Christian identity separate from Byzantium. The *Libri Carolini* had a lasting impact on the role of icons in Western Christianity. This work prevented the destruction and worship of icons in the West, allowing them to be viewed as a value of religious art. This approach played a significant role in the development of Western Christian art and the use of religious images. The influence of the *Libri Carolini* was a crucial factor in shaping Western Christian art and theology, particularly regarding the place of icons within Christianity. The *Libri Carolini* stands as a significant Western response to Byzantine icons debates, clearly articulating the position of Western Christianity on religious art and icons. This work reflects the theological and political differences between Western and Eastern Christianity while also playing a key role in the West's process of defining its own religious identity. Rather than rejecting or worshipping icons, the West's advocacy of their proper use appears to have been influential in the shaping of Western Christian art and theology. The *Libri Carolini* is considered an important text in the historical development of Christian iconography and stands out as one of the fundamental works that shaped the West's attitude towards religious imagery.